

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
(2021-2022)

γλωσσανθοί

ΜΕΛΕΤΕΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΚΑΜΠΑΚΗ ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΗ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 2022

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

γλωσσανθοί

Μελέτες αφιερωμένες
στην Πηνελόπη Καμπάκη Βουγιουκλή

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΡΑΚΗΣ

Εκδίδεται από Επιστημονική Επιτροπή και διευθύνεται από τον Κοσμήτορα της Σχολής.

Κοσμητεία Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

Παν. Τσαλδάρη 1

Κομοτηνή 69100

τηλ. 25310-39959-email: tispilou@admin.duth.gr

www.classic.duth.gr

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
(2021-2022)

γλωσσανθοί

ΜΕΛΕΤΕΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΚΑΜΠΑΚΗ ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΗ

Επιστημονική επιμέλεια

ΖΩΗ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ
ΝΙΚΟΣ ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΜΗΤΣΙΑΚΗ
ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2022

Γλωσσανθοί
Μελέτες αφιερωμένες
στην Πηνελόπη Καμπάκη Βουγιουκλή
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

Επιστημονικός Διευθυντής της Επετηρίδας
Καθηγητής Μανόλης Βαρβούνης
Κοσμήτορας της Σ.Κ.Α.Σ.

Επιστημονική Επιτροπή
Καθηγητής Γεώργιος Τσιγάρας
Καθηγήτρια Μαρία Τζιάτζη
Καθηγητής Ηλίας Πετρόπουλος
Δρ. Θανάσης Κούγκουλος, μέλος Ε.Δ.Ι.Π.

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου
Πανεπιστημίου Θράκης / Εκδόσεις Ηρόδοτος,
Αθήνα, 2022.
Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISSN 0571-7590

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Κοσμητεία της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης σε τακτική συνεδρίασή της, τον Οκτώβριο του 2021 αποφάσισε να εγκρίνει ομόφωνα πρότασή μου, ως Κοσμήτορα της Σχολής, για την ίδρυση Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής, σύμφωνα με τον κανονισμό που δημοσιεύεται στο τέλος του παρόντος τόμου. Η έκδοση επιστημονικής περιοδικής έκδοσης είναι πρωτεύουσας σημασίας για μια πανεπιστημιακή Σχολή, δεδομένου ότι όχι μόνο αποτελεί βήμα επιστημονικής έκφρασης των μελών της, αλλά συνιστά και επιλογή καθοριστική για τη διαμόρφωση ενός ακαδημαϊκού τοπίου επιστημονικών συνεργειών, που με τη σειρά της είναι απαραίτητη για τη μορφοποίηση του «πνεύματος της Σχολής», διά του οποίου επέρχεται η ομογενοποίηση και ο συντονισμός των ερευνητικών και ακαδημαϊκών δράσεων των Τμημάτων που τη συγκροτούν.

Με βάση αυτή την αρχή, προχωρούμε λοιπόν στην έκδοση του μετά χείρας πρώτου τόμου της «Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών» του Δ.Π.Θ. Και είναι ασφαλώς ευχής έργο το γεγονός ότι ο πρώτος αυτός τόμος αποτελεί τιμητικό αφιέρωμα στην προκάτοχό μου Κοσμήτορα της Σχολής, την ομότιμη Καθηγήτρια του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας κυρία Πηνελόπη Καμπάκη Βουγιουκλή. Με τον τρόπο αυτό η Επετηρίδα μας ξεκινά με αναφορά στην ιστορία και στην ακαδημαϊκή φυσιολογία της Σχολής, και αυτό θεωρώ ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Οφείλονται γι' αυτό θερμές ευχαριστίες στους και στις συναδέλφους Ζωή Γαβριηλίδου, Νίκο Μαθιουδάκη, Μαρία Μητσιάκη και Ασημάκη Φλιάτουρα, από το «Γλωσσολογικό Εργαστήριο Σύνταξης, Μορφολογίας, Φωνητικής και Σημασιολογίας +Μόρφωση» του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας, που επιμελήθηκαν τον τόμο και εργάστηκαν συστηματικά για τη συγκέντρωση των μελετών, την ομογενοποίηση και την προετοιμασία τους για έκδοση.

Ευχαριστίες ολόθερμες οφείλονται επίσης στον εκδότη κύριο Δημήτρη Σταμούλη και τις συνεργάτιδες του στις εκδόσεις «Ηρόδοτος», που ανέλαβε πραγματικά αφιλοκεδώς, με προθυμία και τυπογραφική καλαισθησία, την εκτύπωση των τόμων της Επετηρίδας μας. Η προσφορά τους είναι καθοριστικής σημασίας για τη Σχολή μας, που λειτουργεί με ελάχιστους πραγματικά οικονομικούς πόρους, λόγω της γνωστής υποχρηματοδότησης των ελληνικών Α.Ε.Ι., που βεβαίως επιδρά άμεσα επί της λειτουργίας των Σχολών και των Τμημάτων τους. Εντός αυτού του κλίματος, προσφορές όπως αυτή των εκδόσεων «Ηρόδοτος» είναι πραγματικά πολύτιμες και ενισχυτικές του εν γένει ακαδημαϊκού έργου μας.

Ελπίζουμε ότι η έκδοση θα συνεχιστεί και με επόμενους τόμους του επιστημονικού περιοδικού μας, έναν κατά ακαδημαϊκό έτος. Κι αυτό επειδή η

Γλωσσανθοί

Σχολή μας διαθέτει ικανότατο επιστημονικό προσωπικό και στα Τμήματά της προάγεται η έρευνα, με πολλά και ποικίλα ερευνητικά προγράμματα. Η Επετηρίδα μας θα λειτουργεί με το σύστημα της «τυφλής» κρίσης των μελετών που θα επιλέγονται για δημοσίευση και θα διευθύνεται από τα μέλη της εκάστοτε διοίκησης της Σχολής, όπως προβλέπεται στον Κανονισμό της. Με τον τρόπο αυτό φιλοδοξεί να συνομιλήσει επιστημονικά με ανάλογα περιοδικά ομοειδών Σχολών σε πανεπιστήμια της ημεδαπής και της αλλοδαπής, ενώ με την πρόβλεψη της δημοσίευσης μελετών και στις κυριότερες ευρωπαϊκές γλώσσες απευθύνεται επίσης στο διεθνές επιστημονικό κοινό των ομοτέχνων μας, στα πλαίσια του απαραίτητου για το σύγχρονο ακαδημαϊκό τοπίο επιστημονικού κοσμοπολιτισμού, που εσχάτως προσδιορίζεται ως «διεθνοποίηση». Άλλωστε και η ίδρυση ξενόγλωσσων προγραμμάτων προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών σε Τμήματα της Σχολής μας, οι διεθνείς ακαδημαϊκές και ερευνητικές συνεργασίες μας και η συγγραφή διατριβών σε ξένες γλώσσες στην ίδια κατεύθυνση συντείνουν.

Μπορεί τα Τμήματα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ., δηλαδή τα Τμήματα Ιστορίας και Εθνολογίας, Ελληνικής Φιλολογίας και Γλώσσας, Πολιτισμού και Φιλολογίας Παρευξενίων Χωρών, να υπηρετούν τη διεπιστημονικότητα και την πολυεπιστημονικότητα στις ερευνητικές προσεγγίσεις και στην εν γένει ακαδημαϊκή πρακτική τους, έχουν όμως σαφή και αυστηρά προσδιορισμένο επιστημονικό χαρακτήρα. Η Σχολή ιδρύθηκε μόλις το 2013 σύμφωνα με το Π.Δ. 86 / 2013 (ΦΕΚ124/03-06-2013 τ. Α'), τα επόμενα Τμήματα που τη συγκρότησαν όμως έχουν μια τριακονταετή ιστορία και στη διαδρομή αυτή έχουν παγιώσει συγκεκριμένη ακαδημαϊκή φυσιογνωμία, παραλλήλως δε έχουν εγγραφεί στον ακαδημαϊκό χάρτη της χώρας μας, καταλαμβάνοντας θέσεις ευδιάκριτες και αξιολογικά σημαντικότητες. Αυτό άλλωστε αντανακλάται και στα άριστα αποτελέσματα που είχαν η αξιολόγηση και η σχετικά πρόσφατη πιστοποίηση των προπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών των Τμημάτων της Σχολής.

Όσα προαναφέρθηκαν αποτελούν το υπόβαθρο για την απόφαση έκδοσης της «Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών» του Δ.Π.Θ., τον πρώτο τόμο της οποίας κρατάτε ήδη στα χέρια σας. Ας ελπίσουμε η έκδοση να συνεχιστεί, επιτυγχάνοντας τους σκοπούς της και δικαιώνοντας τους στόχους και τα οράματα των ιδρυτών της, ταυτοχρόνως δε βρίσκοντας ευμενή αποδοχή από το επιστημονικό κοινό, μέσα και έξω από τα σύνορα της χώρας μας.

Καθηγητής ΜΑΝΟΛΗΣ ΓΕΡ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο τιμητικός αυτός τόμος περιλαμβάνει μελέτες αφιερωμένες στην Ομότιμη Καθηγήτρια του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Πηνελόπη Καμπάκη Βουγιουκλή, από τους συνεργάτες και συναδέλφους της, με αφορμή τη συνταξιοδότησή της και την ομοτιμοποίησή της τον Σεπτέμβριο του 2021.

Η Πηνελόπη Καμπάκη Βουγιουκλή αρίστευσε στις εισαγωγικές εξετάσεις στο Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από όπου και αποφοίτησε το 1976, είναι κάτοχος master στη Λεξικογραφία από το University of Wales, Bangor (1988), ενώ το 1992 αναγορεύτηκε διδάκτορας της Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου της Ουαλίας. Από το 1977 έως το 1998 δίδαξε στο Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών του Δ.Π.Θ. ως εκλεγμένη σε θέση διδασκάλλισσας αγγλικής γλώσσας και τεχνικής ορολογίας και από το 1998 και εξής ως εκλεγμένο μέλος Δ.Ε.Π. στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Η τιμώμενη, τη στιγμή της αφυπηρέτησής της, υπήρξε το αρχαιότερο μέλος του Δ.Π.Θ., «αυτόπτης μάρτυρας» της ιστορίας του Ιδρύματος, καθώς υπηρέτησε στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης επί 45 συναπτά έτη, δηλαδή σχεδόν από την ίδρυσή του έως και τον Αύγουστο του 2021. Κατά το διάστημα της σταδιοδρομίας της, αποτέλεσε βασικό παράγοντα σύνδεσης του Πανεπιστημίου με την τοπική κοινωνία, αλλά και εξωστρέφειας, καθώς με τις πλούσιες δράσεις της (διοργάνωση ημερίδων, συνεδρίων, διαλέξεων) κατάφερε να φέρει διακεκριμένους επιστήμονες της αλλοδαπής και της ημεδαπής, οι οποίοι γνώρισαν το Πανεπιστήμιο και έγιναν κατόπιν πρεσβευτές του, ενώ, παράλληλα, έδωσε τη δυνατότητα στους φοιτητές να γνωρίσουν λαμπρά ονόματα της επιστήμης.

Κατά τη θητεία της ως Κοσμητόρισσας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών (Σ.Κ.Α.Σ.), διακρίθηκε για την πλούσια δράση της στην καταγραφή, διάσωση και προβολή της πολιτισμικής κληρονομιάς της Θράκης, όπως αυτό αποτυπώνεται σε μια σειρά εκδόσεων που χρηματοδότησε η Σ.Κ.Α.Σ. και επιμελήθηκε η ίδια, όπως το *Λεξικό του Ιάσμου* και τα *Θρακιώτικα μαϊρέματα*, αλλά και εκδηλώσεων, όπως η επετειακή ημερίδα διαλεκτολογίας που πραγματοποιήθηκε στις 12 Δεκεμβρίου του 2021 στο πλαίσιο των εκδηλώσεων «Η Θράκη στα χρόνια της απελευθέρωσης-ενσωμάτωσης με την Ελλάδα» όπου «έδωσε φωνή» στους ελάχιστους πια φυσικούς ομιλητές γλωσσικών ποικιλιών της Θράκης. Παράλληλα, ως Κοσμητόρισα της Σ.Κ.Α.Σ. επιμελήθηκε την έκδοση ενός τόμου αφιερωμένου στον Ομότιμο Καθηγητή του Ε.Κ.Π.Α. Χριστόφορο Χαραλαμπίδη με τίτλο «Νίκος Καζαντζάκης: από το χειρόγραφο στο κείμενο», ο οποίος συγκεντρώνει

Γλωσσανθοί

τα κείμενα των ανακοινώσεων που παρουσιάστηκαν στο ομότιτλο συνέδριο που πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 2017 στην Κομοτηνή, ενώ διοργάνωσε μια σημαντική ημερίδα με τίτλο «Η Ελληνική Γλώσσα κατά την Επανάσταση του 1821» με αφορμή την επέτειο των 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση και επιμελήθηκε την έκδοση των Πρακτικών της ημερίδας σε μια καλαίσθητη έκδοση της Σ.Κ.Α.Σ.

Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα της Πηνελόπης Καμπάκη Βουγιουκλή εστιάζουν στα εξής πεδία:

- Στη διδασκαλία της ξένης γλώσσας, ιδιαίτερα με τη χρήση στρατηγικών εκμάθησης. Αξίζει να σημειωθεί ότι ήταν η πρώτη ερευνήτρια στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα που ασχολήθηκε με ζητήματα στρατηγικών εκμάθησης, και πιο συγκεκριμένα, στρατηγικών εκμάθησης λεξιλογίου. Παράλληλα, σημαντική είναι η συνεισφορά της στη δημιουργία ενός καινοτόμου εργαλείου συλλογής δεδομένων που αφορούν τη χρήση στρατηγικών: τη μπάρα V & V, έναντι της κλίμακας Likert, η οποία βασίζεται στη θεωρία των ασαφών συνόλων (fuzzy sets theory) και επιτρέπει την ακριβέστερη αποτύπωση των απαντήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα.
- Στη σχέση της γλώσσας με τα μαθηματικά πρότυπα, προκειμένου να αναδειχτεί η ανάγκη της διαθεματικής – διεπιστημονικής προσέγγισης της γλώσσας.
- Στη διαλεκτολογία και πιο συγκεκριμένα στην ανάγκη διάσωσης και τεκμηρίωσης των διαλέκτων, αλλά και στη σημασία της διδασκαλίας τους εντός τάξης. Ο τελευταίος αυτός άξονας είναι καθοριστικής σημασίας, καθώς η Πηνελόπη Καμπάκη Βουγιουκλή με τις άοκνες προσπάθειές της κατέγραψε με συστηματικό τρόπο και ανέδειξε τις γλωσσικές ποικιλίες που ομιλούνται στην περιοχή της Θράκης (σουφλιώτικα, ξυλαγανιώτικα, ιασμίτικα κ.λπ.). Είναι σημαντικό να αναφέρουμε και την εισαγωγή του καινονοτόμου και διαδραστικού μαθήματος «Σουφλιώτικα» στο Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ. που απέσπασε θετικότερα σχόλια από τους φοιτητές του Τμήματος.

Τα όσα ελέγχσαν παραπάνω παρουσιάζουν με ανάγλυφο τρόπο την προσωπικότητα και τον χαρακτήρα της τιμώμενης: ακούραστη, δημιουργική και αισιόδοξη, με όραμα και επιμονή.

Ο παρών τόμος αποτελεί αντίδωρο όλων ημών που συνεργαστήκαμε μαζί της ή τη γνωρίσαμε στο πλαίσιο μαθημάτων, ερευνητικών προγραμμάτων, συνεδρίων και άλλων ακαδημαϊκών δραστηριοτήτων. Στον τόμο περιλαμβάνονται είκο-

Εισαγωγή

σι τέσσερα (24) κείμενα που παρατίθενται με αλφαβητική σειρά και εστιάζουν σε διαφορετικές θεματικές.

Οι Ελένη Αγαθοπούλου και Μαρία Μανάρα, σε μια μελέτη περίπτωσης, παρουσιάζουν στρατηγικές που χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί κατά τη διδασκαλία της ελληνικής ως μητρικής ή ως ξένης γλώσσας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και υποστηρίζουν ότι καλλιεργούνται όλοι οι τύποι στρατηγικών, ωστόσο, οι κοινωνιοσυναισθηματικές στρατηγικές χρησιμοποιούνται περισσότερο κατά τη διδασκαλία της ξένης γλώσσας.

Η Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (α) εξετάζει τις έννοιες ΔΕΝΤΡΟ και ΚΑΡΠΟΣ στη νέα ελληνική στο πλαίσιο της γνωσιακής ονομασιοκεντρικής προσέγγισης, καθώς και τα ουσιαστικά που κατασκευάζονται με το επίθημα -ιά και δηλώνουν οπωροφόρο δέντρο στο πλαίσιο της κατασκευαστικής μορφολογίας της D. Corbin, (β) προσκομίζει νέα στοιχεία που αφορούν τη χρονολόγηση του νεολογισμού ακτινίδιο και την κατασκευή του όρου ακτινιδιά, (γ) προτείνει ως πρωτοτυπικό μηχανισμό κατασκευής των ονομάτων των οπωροφόρων δέντρων την επιθηματοποίηση με το επίθημα -ιά, το οποίο εφαρμόζεται επάνω στο ουσιαστικό βάση που αναφέρεται στον αντίστοιχο καρπό, και, τέλος, (δ) προτείνει τρόπους διδασκαλίας του μικροσυστήματος αυτού για τη ΝΕ ως Γ1, Γ2 και ως γλώσσα πολιτισμικής κληρονομιάς.

Ο Μανόλης Βαρβούνης μελετά τις σατιρικές παραφράσεις εκκλησιαστικών κειμένων που απέκτησαν παροιμιακό χαρακτήρα, τις ταξινομεί και τις αναλύει από γλωσσική ή λειτουργική σκοπιά.

Η Ελπίδα Βόγλη παρουσιάζει την προσπάθεια να ιδρυθεί ένα μέγαρο ελληνοαμερικανών στην Αθήνα του μεσοπολέμου με χρήση στοιχείων εκείνης της περιόδου, λ.χ. εφημερίδων.

Οι Ζωή Γαβριηλίδου, Μαρία Μητσιάκη, Λύδια Μίτιτς, Αθηνά Κρομμύδα και Αναστάσιος Κουλαρμάνης παρουσιάζουν συνοπτικά τα στάδια κατάρτισης, τα συστατικά μέρη και τις καινοτομίες του Προγράμματος Σπουδών που έχει συνταχθεί για τη διδασκαλία της ελληνικής ως Γλώσσας Πολιτισμικής Κληρονομιάς στα σχολεία της ομογένειας στην Αμερική.

Η Αναστασία Γιαννακίδου μελετά τη σημασιολογική ανάλυση παραγόντων που οδηγούν στη χειραγώγηση του νοήματος των λέξεων, και ακολουθώντας σε ρήξη με την αλήθεια, δηλαδή την αληθειακή εκτροπή. Υποστηρίζει ότι το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα συχνό στον πολιτικό, ακτιβιστικό και ψυχολογικό λόγο όπου και τείνει να εμφανίζεται ως (α) μεταφορική επέκταση της αρχικής σημασίας, (β) τεχνητή ασάφεια ή πολυσημία που οδηγούν σε α-νοησία και τέλος (γ) χειριστική αντιστροφή της σημασίας κατά την οποία θετικές λέξεις χρησιμοποιούνται με αρνητική σημασία, με σκοπό να αλλοιώσουν την πρόσληψη της πραγματικότητας. Συμπεραίνει ότι η χειριστική γλώσσα, σε όλες της τις εκδοχές, παραβιάζει την Αρχή της Αληθειαικότητας και στοχεύει στη χειραγώγηση της σκέψης.

Γλωσσανθοί

Ο Βασίλης Δαλκαβούκης εξετάζει τον ανθρωπολογικό νομαδισμό στη σύγχρονη Ελλάδα και διακρίνει δύο διαφορετικά είδη που διεπιδρούν μεταξύ τους και μοιράζονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά.

Η Αγγελική Ευθυμίου μελετά τα παρασυνθετικά ρήματα στη νέα ελληνική όπως αποκεφαλίζω, εξανθρωπίζω που είναι μετονοματικά ή μετεπιθετικά και εμφανίζουν ταυτόχρονα πρόθημα και επίθημα και επιχειρεί να εξηγήσει τον λόγο της ταυτόχρονης ύπαρξης προθήματος και επιθήματος.

Η Ευαγγελία Θωμαδάκη μελετά προτακτικές δομές της νέας ελληνικής (π.χ. κυρ, μπάρμπα, κυρά) και διερευνά τις γραμματικές τους ιδιότητες υποστηρίζοντας ότι είναι κατάλοιπα της κλητικής, ενώ η χρήση τους μαρτυρά οικειότητα μεταξύ συνομιλητών και χαμηλό επίπεδο ύφους.

Ο Σπύρος Κιοσσές διερευνά τον λογοτεχνικό γραμματισμό και περιγράφει τα χαρακτηριστικά του πολυμήχανου αναγνώστη, απορρίπτοντας μέσα από μια κριτική θεώρηση προηγούμενα μοντέλα διδασκαλίας της λογοτεχνίας.

Ο Παναγιώτης Κριμπάς συζητά τη σημασία της Ευρωγλωσσολογίας για τον ελληνόφωνο κόσμο και την επίτευξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθώς αναδεικνύει κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά που γίνονται ορατά μέσω των γλωσσών.

Η Χριστίνα Μάρκου μελετά τις δάνειες λέξεις της ελληνικής γλώσσας στη βουλγαρική, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις ψευδόφιλες μονάδες με στόχο την αξιοποίηση των πορισμάτων στη διδασκαλία του λεξιλογίου και τη μετάφραση.

Ο Νίκος Μαυρέλος μελετά τη χρήση της αστικής ελληνικής σε κείμενα του Διαφωτισμού (β' μισό 18ου – αρχές 19ου αι.) που ανήκουν σε διαφορετικά genres και επιχειρεί μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα να παρουσιάσει μια πρώτη ταξινομική καταγραφή.

Ο Αθανάσιος Μιχάλης ασχολείται με τη μορφή, τον επικοινωνιακό σκοπό και την επιρροή των κανονιστικών κανόνων. Συγκεκριμένα, αφού επιχειρεί να ταξινομήσει τους κανονιστικούς κανόνες, σύμφωνα με το κριτήριο της σωστής γλωσσικής χρήσης στο οποίο βασίζονται, παρουσιάζει τις πηγές σύγχυσης και παραμόρφωσης που προκαλούνται από την εφαρμογή συγκεκριμένων κανόνων.

Ο Ιωάννης Μπακιρτζής στην εργασία του παρουσιάζει όψεις της ιστορίας της πολίχνης του Σαμμακοβίου της Θράκης, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε ορισμένες ιδιαιτερότητες που την κατέστησαν διακριτή κοινότητα στον ανατολικοθρακικό χάρτη της όψιμης οθωμανικής περιόδου: τη μεταλλευτική παραγωγική δραστηριότητα της περιοχής και την καταγωγή από το Σαμμακόβι των αδελφών Ξενοκράτη.

Η Ελεονώρα Ναξίδου περιγράφει τη σχέση Πανεπιστημίου και Τοπικής Κοινωνίας στην εποχή του Covid-19, λαμβάνοντας ως μελέτη περίπτωσης το

Εισαγωγή

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης στην Κομοτηνή, προσπαθώντας να αναδείξει το ζήτημα της αλληλεξάρτησή τους.

Η Σμαρώ Νικολαΐδου-Αραμπατζή μελετά την «παρουσία» και την «απουσία» του Διονύσου στις διθυραμβικές ωδές του Πίνδαρου και του Βακχυλίδη, υποστηρίζοντας πως μόνο οι διθύραμβοι του Πινδάρου είναι διονυσιακές, ενώ οι διθύραμβοι του Βακχυλίδη είναι κυρίως αφηγηματικοί, με μύθους μη διονυσιακού χαρακτήρα και στιγμές ζωηρής δραματοποίησης.

Ο Μανόλης Σέργης προσφέρει τη δική του λαογραφική ανάγνωση του σκίτσου του εξωφύλλου της 7ης Δεκεμβρίου 2020 του περιοδικού THE NEW YORKER, που ήταν σχετικό με την πανδημία Covid-19.

Η Μαρίνα Τζακώστα και ο Δημήτρης Σιμήρης σχολιάζουν με κριτικό τρόπο τα κριτήρια που κατά καιρούς έχουν προταθεί για τη διάκριση ανάμεσα σε γλώσσα και διάλεκτο, υποστηρίζοντας ότι το μοναδικό γλωσσολογικό κριτήριο για τον ορισμό αυτόνομων γλωσσών είναι η ύπαρξη αποκλίσεων από τη νέα ελληνική σε όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης ανεξάρτητα από το πόσο βαθείς είναι αυτές οι αποκλίσεις.

Η Μαρία Τζιάτζη παρουσιάζει φιλολογικές και γλωσσολογικές παρατηρήσεις στο κείμενο του Μιχαήλ Χωνιάτη, παρομοιάζοντας τον λόγο του ως ένα μωσαϊκό, κατασκευασμένο περίτεχνα και από ποικίλες πολύτιμες ψηφίδες, ως έργο τέχνης, μνημείο παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η Νικολέτα Τσιτσανούδη εστιάζει σε ανα-σημασιολογήσεις και νεολογισμούς που αναδείχθηκαν στον δημόσιο λόγο από τους πολιτικούς ή τους δημοσιογράφους κατά τη διάρκεια τεσσάρων κρίσεων: της οικονομικής κρίσης, του μεταναστευτικού, της πανδημίας και της κλιματικής αλλαγής, σκιαγραφώντας τα χαρακτηριστικά τους και τη ρητορική λειτουργία τους.

Ο Γιώργιος Τσομής συζητά την πρόσληψη του μύθου του θανάτου του Πάρη και της Οινώνης στη μονόπρακτη τραγωδία του άγγλου ποιητή Robert Laurence Binyon *Paris and Oenone* και παρουσιάζει το πώς η μορφή της Οινώνης αξιοποιήθηκε καλλιτεχνικά στη γερμανόφωνη και αγγλόφωνη λογοτεχνία. Παράλληλα, παρουσιάζει τη σχέση αυτού του έργου του Binyon με τα αντίστοιχα αρχαία κείμενα, κυρίως με την αφήγηση του Κούιντου, και εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο αυτό το συγκεκριμένο έργο ερμηνεύει εκ νέου και συνεχίζει τον γνωστό μύθο.

Ο Ασημάκης Φλιάτουρας, ορίζοντας με βάση το συνεχές λογότητας και το υπώνυμό του λεξιλογικό συνεχές ορολογίας τη λόγια και τη διαλεκτική/λαϊκή ορολογία με παραδείγματα, παρουσιάζει τις βασικότερες δομικές, χρηστικές, ετυμολογικές και σημασιοπραγματολογικές διαφορές ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες ορολογίας.

Τέλος, ο Χριστόφορος Χαραλαμπίδης, σχολιάζοντας παραδείγματα λημμάτων από το Χρηστικό Λεξικό, συζητά τον τρόπο επιλογής και παρουσίασης λημμάτων στα σύγχρονα λεξικά και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο λεξι-

Γλωσσανθοί

κογγράφος οφείλει να καταγράφει τις λέξεις, όπως ακριβώς χρησιμοποιούνται, χωρίς προσωπικές ή αξιολογικές κρίσεις, με όσο γίνεται αντικειμενικώς εξакκριβώσιμα στοιχεία.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά όλες και όλους τους/τις συγγραφείς του τόμου που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά μας και μας εμπιστεύτηκαν τα κείμενά τους.

Κομοτηνή, Δεκέμβριος 2021

Ζωή Γαβριηλίδου

Νίκος Μαθιουδάκης

Μαρία Μητσιάκη

Ασημάκης Φλιάτουρας

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ Πηνελόπης Καμπάκη Βουγιουκλή

Βιβλία

1. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2009. *Γλώσσα και μαθηματικά πρότυπα*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη [156 σελ.] [ISBN 978-960-467-112-0].
2. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2008. *Εισαγωγικά μαθήματα γλωσσολογίας «Κατά παράδοση»*. Ξάνθη: Εκδόσεις Σπανίδης [146 σελ.] [ISBN 978-960-6653-29-2].
3. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2008. *Εισαγωγή στη νεοελληνική διαλεκτολογία «Κατά παράδοση»*. Ξάνθη: Εκδόσεις Σπανίδης [225 σελ.] [ISBN 978-960-6653-33-9].

Επιμέλεια Εκδόσεων

1. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. (επιμ.). 2002. *Η διδασκαλία της Νέας Ελληνικής ως Μητρικής Γλώσσας*. Κομοτηνή: Εκδόσεις Σπανίδης.
2. Καμπάκη Π. & Λυγερός Ν. (επιμ.). 2002. *Η γλώσσα στη δεύτερη ευκαιρία και στη δια βίου μάθηση*. Κομοτηνή: Εκδόσεις Σπανίδης.
3. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. & Βραχιόλογλου Δ. (επιμ.). 2006. *Ξανθιώτικη απουκρία, το παρελθόν του μέλλοντός μας*. Ξάνθη: Έκδοση της Δημοτικής Επιχείρησης Ανάπτυξης Ξάνθης.
4. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. (επιμ.). 2021. *Η Ελληνική Γλώσσα κατά την Επανάσταση του 1821*. Έκδοση της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, στο πλαίσιο του εορτασμού των 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση. Κομοτηνή: Εκδόσεις Παρατηρητής.
5. Γαβριηλίδου Ζ., Καμπάκη Βουγιουκλή Π. & Μαθιουδάκης Ν. (επιμ.). 2021. *Νίκος Καζαντζάκης: από το χειρόγραφο στο κείμενο. Τιμητικός τόμος αφιερωμένος στον Χριστόφορο Χαραλαμπάκη*. Γρανάδα – Κομοτηνή: Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών & Κυπριακών Σπουδών – Κοσμητεία της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Βιβλιοκρισίες

1. John G. Robertson's: *Words for a Modern Age: A Cross Reference of Latin and Greek Combining Elements*, Eugene. Oregon: Senior Scribe Publications, 1991 [256 pag.].
2. Τάσου Κυριακίδη: *Πόντος: χαρακτηριστικά-χάρτες-νομίσματα*.
3. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 2008 [313 σελ.].

Δημοσιεύσεις σε περιοδικά/τόμους/πρακτικά συνεδρίων και παρουσιάσεις

1. Scholfield P. & Kambakis Vougiouklis P. 1989. "The role of awareness when guessing the meaning of an unknown word". Παρουσιάστηκε στο σεμινάριο με θέμα *Language Awareness* που οργανώθηκε από τη Βρετανική Εταιρεία Εφαρμοσμένης γλωσσολογίας (BAAL) στο Πανεπιστήμιο της Ουαλίας, 7-9 Απριλίου 1989.
2. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 1990. "Native and non-native reader's accuracy and confidence when guessing unknown words". Παρουσιάστηκε στην ετήσια συνάντηση της Βρετανικής Γλωσσολογικής Εταιρείας (BAAL), στο Swansea.
3. Vougiouklis P. 1990. "Lexical decomposition as a strategy for guessing unknown words: Users' competence and confidence". Παρουσιάστηκε στο 9ο Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας (AILA), στη Χαλκιδική, και δημοσιεύτηκε στο *ERIC Document Reproduction Service No.ED. 328 096*.
4. Kambakis Vougiouklis P. 1992. Greek and English readers' accuracy and confidence when inferencing meanings of unknown words. *Proceedings, 6th International Symposium on the Description and/or Comparison of English and Greek*, 89-112.
5. Kambakis Vougiouklis P. 1992-1993. Using dictionaries to correct lexical errors. *AGORA*, Issue 3, Winter 1992-1993 British Council, 16-35.
6. Scholfield P. & Kambakis Vougiouklis P. 1993. "Greeks' guessing of meanings of unknown words: The relationship between success and awareness of success". Παρουσιάστηκε στο 10ο Διεθνές Συνέδριο της εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας, στο Amsterdam.
7. Kambakis Vougiouklis P. 1993. "The role of the advanced Greek learners psychotypologies in guessing English word meanings". Παρουσιάστηκε στο 10ο Διεθνές Συνέδριο της Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας, στο Amsterdam.
8. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 1995. Γλωσσικό Γκέτο;. *Πρακτικά 7ου Πανελλήνιου Συνεδρίου «Παιδιά Σε Νέες Πατρίδες»*, Αλεξανδρούπολη, 38-49.
9. Vougiouklis T. & Kambakis Vougiouklis P. 2000. On the Mathematics of the Language. *Πρακτικά Β' Πανελλήνιου Συνεδρίου «Οι Νέες Τεχνολογίες για την Κοινωνία και τον Πολιτισμό»*, Αθήνα, 486-491.
10. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2001. Γλωσσική αποκατάσταση παιδιών επαναπατριζομένων από την πρώην ΕΣΣΔ: Μια ψυχολinguιστική προσέγγιση. *PHASIS, ICPBMGS*, Vol. 4, LOGOS, Tbilisi, Georgia, 71-81.
11. Καμπάκη Π. & Βουγιουκλής Θ. 2002. Γλώσσα και ηλικία. *Εφημερίδα Το Βήμα της Κυριακής* (13 Ιανουαρίου 2002), Α51.
12. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2002. Γλωσσική αποκατάσταση ελληνοποντίων μαθητών: Μια ψυχολinguιστική προσέγγιση. *Η διδασκαλία της γλώσσας*

Εργογραφία

- σας και των μαθηματικών: Εκπαίδευση γλωσσικών μειονοτήτων. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 518-526.
13. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2002. Στο πρότυπο των προτύπων της γλώσσας. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα – Studies in Greek Linguistics* 22, 51-59.
 14. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2002. Μαθηματικά μοντέλα στη γλωσσική διδασκαλία. Στο Π. Καμπάκη Βουγιουκλή (επιμ.), *Πρακτικά ημερίδας: Η διδασκαλία της Νέας Ελληνικής ως μητρικής γλώσσας*, Κομοτηνή, 75-87.
 15. Kambakis Vougiouklis P. 2002. “On the quotient procedure”. Παρουσιάστηκε στο 13ο Παγκόσμιο Συνέδριο της Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας, στη Σιγκαπούρη, 16-21 Δεκεμβρίου 2002.
 16. Βουγιουκλής Θ. & Καμπάκη Π. 2002. “Απλά” Μαθηματικά μοντέλα στη γλώσσα. *Πρακτικά 19ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Μαθηματικής Παιδείας*, Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία, 505-515.
 17. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2003. Επί της διαδικασίας του Πηλίκου στη γλωσσική διδασκαλία. *Studies in Greek Linguistics* 23, 221-232.
 18. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2003. Επί της Προβολής της Προβολής. *ΘΕΜΕΛΙΟΣ, Τιμητικός τόμος του τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του ΔΠΘ για τον Καθηγητή Γ. Δημητροκάλλη*, Κομοτηνή, 167-178.
 19. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2003. Οι λέξεις και η διδασκαλία τους: Μέθοδος και κριτική. *Journal of Applied Linguistics*, Thessaloniki, 47-62.
 20. Kambakis Vougiouklis P. 2003. The condition of being “At loss for words”: Symptoms, diagnosis and treatment. *Bridges*, 11, 6-11.
 21. Kambakis Vougiouklis P. 2004. Dealing with middle frequency vocabulary in academic texts: A level test. *Proceedings 1st Congress ESP*, Kavala, 125-138.
 22. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2005. Διαθεματικότητα στην εκπαίδευση ενηλίκων, μια πρώτη προσέγγιση στο σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας Δράμας. Στο Π. Καμπάκη & Ν. Λυγερός (επιμ.), *Πρακτικά ημερίδας: Η γλώσσα στη δεύτερη ευκαιρία και στη διά βίου μάθηση*. Κομοτηνή: Εκδόσεις Σπανίδης, 33-59.
 23. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2005. Παράσταση-Αναπαράσταση. Μια διά βίου εμπειρία. Στο Π. Καμπάκη & Ν. Λυγερός (επιμ.), *Πρακτικά ημερίδας: Η γλώσσα στη δεύτερη ευκαιρία και στη διά βίου μάθηση*. Κομοτηνή: Εκδόσεις Σπανίδης, 81-83.
 24. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2006. “Παράσταση” και “αναπαράσταση”: επαναπροσδιορισμός για χρήση στη γλωσσική διδασκαλία. *Studies in Greek Linguistics* 26, 179-188.
 25. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2006. Στον διαλεκτό λόγο της Κατίνας Βέικου-Σεραμέτη. Στο Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Λόγος γυναικών»* (26-28 Μαΐου 2006). Δ.Π.Θ. – Ε.Λ.Ι.Α., 251-261.

26. Kambakis Vougiouklis P. 2007. Teaching systematic dictionary use for self-study and confidence building. *Selected papers from the 18th International Symposium on Theoretical and Applied Linguistics*, Thessaloniki, 185-192.
27. Vougiouklis T. & Kambakis Vougiouklis P. 2007 Mathematical models in teaching and research. *Proceedings 5th Mediterranean Conference, Current Trends on Mathematics Education*, Rhodos, Greece, 625-634.
28. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2008. Κανόνες και εξαίρεση. *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για τη Διδασκαλία της Νέας Ελληνικής ως Ξένης Γλώσσας*. Αθήνα: Ε.Κ.Π.Α., Φιλοσοφική Σχολή-Διατμηματικό Πρόγραμμα Διδασκαλίας της Νέας Ελληνικής ως Ξένης Γλώσσας, 193-200.
29. Kambakis Vougiouklis P. 2008. Teaching the systematic dictionary use as a strategy for accuracy and confidence building. *Proceedings XII EURALEX*, Barcelona, 1251-1257.
30. Kambakis Vougiouklis P. & Vougiouklis T. 2008. "Bar instead of Scale". *Ratio Sociologica*, pp 49-56.
31. Βουγιουκλής Θ. & Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2008. Το φύλο του μύθου η ο μύθος του φύλου;. Στο Ε. Ντρενογιάννη, Φ. Σερόγλου & Ε. Τρέσσου (επιμ.), *Πρακτικά του Συνεδρίου «Φύλο και Εκπαίδευση»*. Θεσσαλονίκη: Καλειδοσκόπιο, 101-107.
32. Vougiouklis T. & Kambakis Vougiouklis P. 2008. Algebraic models in applied research. *Jordan Journal of Mathematics and Statistics (JJMS)*, 1(1), 78-87.
33. Mathioudakis N. & Kambakis Vougiouklis P. 2009. "University Students' Fuzzy Accuracy and Confidence Guessing the Idiosyncratic Vocabulary of Nikos Kazantzakis' ΟΔΥΣΣΕΙΑ". Παρουσιάστηκε στο *2009 Graduate Research Colloquium* στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (Μεγάλη Βρετανία), 23 Μαΐου 2009.
34. Intze P. & Kambakis Vougiouklis P. 2009. Lexical guessing: accuracy and confidence of pupils of Greek as a first or second language. *Journal of Applied linguistics*, Issue 25, 65-83.
35. Αργυροπούλου Β. & Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2010. Στρατηγικές εκμάθησης ξένης γλώσσας από Έλληνες/Ελληνίδες ενήλικες με το ερωτηματολόγιο SILL. *Πολύφιλος*, Τόμος 1, 75-91.
36. Μαθιουδάκης Ν. & Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2010. Η επιθετική ταυτότητα του Οδυσσέα στο έπος του Κάζαντζάκη: μια πρόταση μέσω των ασαφών συνόλων. *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου της EENS*, (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010) http://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Mathioudakis_Nikolaos_Kambaki-Vougioukli_Penelope.pdf.
37. Kambakis Vougiouklis P. 2010. Language and mathematical models: quotient in LT and LL research. *Mare Ponticum*, Vol.1, Issue 1, Komotini, Greece, 1-10.

Εργογραφία

38. Kambakis Vougiouklis P. & Vougiouklis T. 2010. The quiver of the algebraic mathematical models: The case of the electronic spell-cheker. *Proceedings of the Nooj 2010, International Conference and Workshop*, Komotini, Greece, 17-28.
39. Kambakis Vougiouklis P. 2011. The fuzzy area of songs in the process of teaching Greek as a foreign/second language: «έλα στην παρέα μας, φαντάρε!». *Proceedings of the 9th ICL*, Chicago, 370-380.
40. Gavriilidou Z. & Kambakis Vougiouklis P. 2011. Phonological description of the Greek speaking children corpus. *Proceedings of the 9th ICL*, Chicago, 554-563.
41. Kambakis Vougiouklis P., Karakos A., Lygeros N. & Vougiouklis T. 2011. Fuzzy instead of discrete. *Annals of Fuzzy Mathematics and Information*, (AFMI), V. 2, N. 1, 81-89.
42. Vougiouklis T. & Kambakis Vougiouklis P. 2011. On the Use of the Bar. *China – USA Business Review*, ISSN 1537-1514, June 2011, Vol. 10, No. 6, 484-489.
43. Βουγιουκλής Θ. & Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2012. Κλίμακα ή Ράβδος. *Ηώς*, Τόμος 2, Τεύχος 1, 5-8.
44. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2012. Περί των φωνηεντικών φθόγγων του γλωσσικού ιδιώματος της Θράκης. Στο Χ. Ιωαννίδου & Ζ. Γαβριηλίδου (επιμ.), *Τιμητικός τόμος αφιερωμένος στον Ανδρέα Μάνο*, ΡΟΔΟΠΗ, Επετηρίδα του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας, του Δ.Π.Θ., 35-44.
45. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2012. Εναλλακτικές προσεγγίσεις στη γλωσσική διδασκαλία μέσω των ΝΕ διαλέκτων/ιδιωμάτων: το ιδίωμα της Θράκης. Στο Π. Καμπάκη Βουγιουκλή & Μ. Δημάση (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Ζητήματα Διδακτικής της Γλώσσας»*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδερφών Κυριακίδη, 79-93.
46. Kambakis Vougiouklis P. 2012. SILL revisited: confidence in strategy effectiveness and use of the bar in data collecting and processing. In Z. Gavriilidou, A. Efthymiou, E. Thomadaki & P. Kambakis Vougiouklis (eds.), *10th ICGL Proceedings*, 342-353.
47. Kambakis Vougiouklis P. 2013. Bar in SILL questionnaire for multiple results processing: users' frequency and confidence. *Sino-US English Teaching*, V. 10, N. 3, ISSN1539-8072. USA: David Publishing Company, 184-199.
48. Kambakis Vougiouklis P., Karakos A., Lygeros N. & Vougiouklis T. 2013. Fuzzy instead discrete. *Annals of Fuzzy Mathematics and Informatics (AFMI)*, 2(1): 81-89.
49. Kambakis Vougiouklis P., Mamoukari P., Agathopoulou E., Alexiou T. & Mattheoudakis M. 2013. Oral application of SILL questionnaire using the bar for frequency and evaluation of strategy use by Muslim pupils in Thrace. *Selected papers on theoretical and applied linguistics of the 21st ISTAL*. Thessaloniki: School of English, Aristotle Un., 650-665.

50. Καρατσιώλης Ν. & Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2013. Η ασαφής περιοχή της επίγνωσης της διαγλωσσικής παρεμβολής μεταξύ ιταλικής και ισπανικής γλώσσας από Έλληνες. In N. Lavidas, T. Alexiou, A. Sugari (eds.), *Major trends in Theoretical and Applied Linguistics*, Vol. 2, London, GB: Versita Ltd, 247-266.
51. Vougiouklis T. & Kambakis Vougiouklis P. 2013. Bar in questionnaires. *Chinese Business Review*, V. 12, No. 10, 691-697.
52. Gavriilidou Z., Petrogiannis K., Bardos A., Kambakis Vougiouklis P., Mitits L. & Molla N. 2014. Translation and cultural adaptation of the SILL into Western Thracian Turkish for measuring strategy use in Muslim students learning Greek as a second language. In G. Kotzoglou, K. Nikolou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Kourti-Kazoullis, Ch. Papadopoulou & E. Vlachou (eds.), *Proceedings of the 11th International Conference on Greek Linguistics, Selected Papers*, Rhodes, 479-488.
53. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. & Μάρκος Α. 2014. Αυτοαξιολόγηση της γνώσης διαλέκτων/ιδιωμάτων από φοιτητές της φιλολογίας με τη χρήση της ράβδου. In G. Kotzoglou, K. Nikolou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Kourti-Kazoullis, Ch. Papadopoulou & E. Vlachou (eds.), *Proceedings of the 11th International Conference on Greek Linguistics, Selected Papers*, Rhodes, 645-657
54. Vougiouklis T. & Vougiouklis P. 2015. Questionnaires with the 'bar' in social sciences. *Science & Philosophy*, 3(2)/2015, 47-58 ISSN online: 2282-7765, print: 2282-7757, 47-58.
55. Kambakis Vougiouklis P. 2016. Variables affecting choice of language learning strategies by Greek learners of English attending elementary school. In Z. Gavriilidou & K. Petrogiannis (eds.), *Language Learning Strategies in the Greek setting: Research outcomes of a large scale project*. Kavala: Saita Publications, 42-57.
56. Kambakis Vougiouklis P. 2016. The Confidence Hypothesis about Efficiency of Specific Strategies (CHESS) factor in SILL questionnaires. *ΗΩΣ*, Τόμος 4/2, Αθήνα, 33-39.
57. Kambakis Vougiouklis P. & Mamoukari P. 2016. Frequency and Confidence in Language Learning Strategy use by Greek students of English. In C. Gitsaki & C. Coombe (eds.), *Current Issues in Language Evaluation, Assessment and Testing, Research and Practice*. Cambridge Scholars Publishing, 8-97.
58. Kambakis Vougiouklis P. & Mamoukari P. 2016. SILL questionnaire: an oral application using the bar for frequency and evaluation of strategy use among mixed student population in Thrace. In Z. Gavriilidou & K. Petrogiannis (eds.), *Language Learning Strategies in the Greek setting: Research outcomes of a large scale project*. Kavala: Saita Publications, 101-114.
59. Kambakis Vougiouklis P. 2017. Confidence Hypothesis about Efficiency of

Εργογραφία

- Specific Strategies (CHESS): A Novel Parameter and its Possible Significance in Applications. *Science & Philosophy*, Vol. 5(1)/2017, ISSN online: 2282-7765, eISSN print: 2282-7757, 15-24.
60. Kambakis Vougiouklis P. & Mamoukari P. 2017. Frequency and evaluation of strategy use in SILL questionnaire through an innovative electronic device applied on Muslim and Christian pupils in Thrace. *Selected papers: Identities: Language and Literature International Conference for the 20th Anniversary of the Department of Greek, Pre-Conference Meeting of post-graduate students and PhD candidates*. Alexandroupolis: Democritus University of Thrace, 631-644.
61. Kambakis Vougiouklis P. & Mamoukari P. 2017. An innovative electronic device for the implementation and processing of SILL questionnaire applied on Muslim pupils in Thrace. In N. Topintzi, N. Lavidas & M. Moutzi (eds.), *23rd International Symposium papers on Theoretical and Applied Linguistics - Selected Papers*. Thessaloniki: School of English, Aristotle University of Thessaloniki, 194-209 [Available: <http://ejournals.lib.auth.gr/thal>].
62. Kambakis Vougiouklis P., Nikolaidou P. & Vougiouklis T. 2017. Questionnaires in Linguistics Using the Bar and the *Hv*-Structures. In *Recent Trends in Social Systems: Quantitative Theories and Quantitative Models*, 257-266.
63. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2019. Απόψεις μελών λαογραφικών συλλόγων της Θράκης για τις διαλέκτους/ιδιώματα της νέας ελληνικής: μια εφαρμογή με χρήση της ράβδου V&V. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 39 (2019), 525-538.
64. Kambakis Vougiouklis P. 2019. Confidence Hypothesis about Effectiveness of Specific Strategies (CHESS) and Vougiouklis & Vougiouklis Bar VS Likert Scales in Sill Questionnaires. In Z. Gavrilidou, L. Mitits & C. Dourou (eds.), *Situating Strategy Use in the Greek Setting*. Kavala: Saita Publications, 21-43.
65. Καμπάκη Βουγιουκλή Π., Μπεκάκου Π. & Φλιάτουρας Α. 2019. Παιχνίδια ανορθογραφίας στις γελοιογραφίες του Μποστ: γλωσσική ανάλυση και στάση των ομιλητών με βάση τη ράβδο V&V. Στο Ν. Τσιτσανούδη-Μαλλίδη (επιμ.), *Το λάθος και η δυναμική του στη γλώσσα και την επικοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg, 161-193.
66. Kambakis Vougiouklis P. & Fliatouras A. 2019. The V&V Bar as a statistical tool of measuring learnedness in Contemporary Modern Greek. In *Proceedings of the 13rd International Conference on Greek Linguistics (ICGL13)*. London: University of Westminster, 449-458 [Available: <http://icgl13.westminster.ac.uk/>].
67. Φλιάτουρας Α. & Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2019. Η ανάλυση του βαθμού λογιότητας στη σύγχρονη Κοινή Νεοελληνική με βάση το μεθοδολογικό εργαλείο της ράβδου V&V. Στο Α. Φλιάτουρας & Α. Αναστασιάδη-Συμεω-

Γλωσσανθοί

- νίδη (επιμ.), *Το λόγιο επίπεδο στη σύγ-χρονη Νέα Ελληνική: Θεωρία, ιστορία, εφαρμογή. Από τον οίκο στο σπίτι και τανάπαλιν...* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 218-246.
68. Katsarou E. & Kambakis Vougiouklis P. 2020. Exploring the Role of Self-regulation Capacity and Self-esteem on Vocabulary Learning Strategy Use by Greek university learners. *Asian EFL Journal Research Articles*, Vol. 27, Issue No. 4.2, October 2020.
69. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. 2021. Αξιολόγηση του γλωσσικού “λάθους” από φοιτητές/τριες της Φιλολογίας, με χρήση της ράβδου V&V. Στο Θ. Μαρκόπουλος, Χ. Βλάχος, Α. Αρχάκης, Δ. Παπαζαχαρίου, Γ. Ι. Ξυδόπουλος & Α. Ρούσσου (επιμ.), *Πρακτικά του 14ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*. Πανεπιστήμιο Πατρών, 490-502.
70. Kambakis Vougiouklis P., Fliatouras A. & Gavriilidou, Z. 2021. The contribution of specialized glossaries in heritage cultural conservation: The glossaries of tobacco, silk and Thracian cuisine. *EURALEX XIX*, Komotini, 107.
71. Καμπάκη Βουγιουκλή Π. & Κούκος Θ. 2021. Μεις χουρατεύουμε θρακιώτκα κι στου... ιντερνέτ!. *KATHEDRA of Byzantine and Modern Greek Studies*, № 9 (2021), 104-106.

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΞΕΝΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

1. Εισαγωγή: Ορισμοί και προηγούμενες έρευνες

Οι στρατηγικές γλωσσικής εκμάθησης (ΣΓΕ) είναι «σκέψεις και ενέργειες που επιλέγουν συνειδητά οι μαθητές κατά τη διαδικασία γλωσσικής εκμάθησης ως βοήθεια στην επιτέλεση πολλών δραστηριοτήτων, από το πρώτο ως και το πιο προχωρημένο επίπεδο στη γλώσσα-στόχο» (Cohen 2014: 7) και κατηγοριοποιούνται στην Oxford (1990) ως εξής:

- Μνημονικές: βοηθούν στην εσωτερίκευση/ανάκληση νέων πληροφοριών.
- Γνωστικές: δίνουν τη δυνατότητα κατανόησης/πααραγωγής λόγου ή επίλυσης γλωσσικών προβλημάτων.
- Αντισταθμιστικές: βοηθούν στη χρήση και την κατανόηση της γλώσσας-στόχου.
- Μεταγνωστικές: επιτρέπουν στους μαθητές να ελέγχουν την πορεία της μάθησης, αξιοποιώντας διεργασίες όπως η επικέντρωση σε συγκεκριμένο αντικείμενο, ο σχεδιασμός ή η αυτοαξιολόγηση.
- Συναισθηματικές: βοηθούν στον έλεγχο συναισθημάτων, τα κίνητρα και τις στάσεις.
- Κοινωνικές: βοηθούν το άτομο να μαθαίνει μέσω της επικοινωνίας με άλλα άτομα.

Δεδομένης της σημασίας των ΣΓΕ (Oxford 1990, Griffiths 2013) υπάρχει εκτενής έρευνα για τους ποικίλους παράγοντες που μπορεί να επηρεάσουν τη χρήση και τη χρησιμότητα των ΣΓΕ (Psaltou-Joycey 2010). Ωστόσο, αν και αρκετές από αυτές τις έρευνες καταλήγουν, αναφέροντας τον σημαντικό ρόλο των εκπαιδευτικών, στην ενίσχυση και βελτίωση των ΣΓΕ (π.χ. Lan & Oxford 2003), οι μελέτες ως προς τη χρήση των στρατηγικών γλωσσικής διδασκαλίας (ΣΓΔ) σπανίζουν (Oxford 2011: 175).

Οι επόμενες τρεις μελέτες έγιναν στο πλαίσιο του προγράμματος ΘΑΛΗΣ (MIS 379336, 2012-2015) που διερεύνησε τις στρατηγικές γλωσσικής εκμάθησης και διδασκαλίας στην Ελλάδα. Χρησιμοποιώντας το πιλοτικό ερωτηματολόγιο του προγράμματος, οι Psaltou-Joycey, Penderi & Gavrilidou (2016)

διερεύνησαν τη χρήση των ΣΓΔ εξήντα τεσσάρων (64) εκπαιδευτικών της αγγλικής ως ξένης γλώσσας σε δημόσια δημοτικά σχολεία και γυμνάσια στην Ελλάδα. Με βάση την κατηγοριοποίηση της Oxford (1990) σε χαμηλή, μεσαία και υψηλή χρήση στρατηγικών, με μέσους όρους 1-2,4, 2,5-3,4 και 3,5-5 αντίστοιχα, τα αποτελέσματα έδειξαν υψηλή χρήση ΣΓΔ, ενώ η σειρά κατάταξης των ΣΓΔ με βάση την υψηλότερη/χαμηλότερη συχνότητα χρήσης τους διαμορφώθηκε ακολούθως: γνωστικές, μεταγνωστικές, μνημονικές, συναισθηματικές, κοινωνικές και αντισταθμιστικές. Επίσης, στατιστικά σημαντικές διαφορές διαπιστώθηκαν ως προς την υψηλότερη χρήση (α) γνωστικών ΣΓΔ από τους ηλικιακά μεγαλύτερους από ό,τι τους νεότερους εκπαιδευτικούς, (β) μνημονικών ΣΓΔ από τους εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας σε σύγκριση με τους εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και (γ) κοινωνικών ΣΓΔ από τους κατόχους μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών.

Χρησιμοποιώντας το τελικά διαμορφωμένο ερωτηματολόγιο εκπαιδευτικών για τις ανάγκες του προγράμματος που αναφέρθηκε παραπάνω, οι Psaltou-Joycey et al. (2018) εξέτασαν τη χρήση ΣΓΔ ενενήντα δύο (92) εκπαιδευτικών της αγγλικής γλώσσας σε σχολεία μη μειονοτικής και μειονοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα έδειξαν υψηλή χρήση ΣΓΔ και συχνότερη χρήση των μεταγνωστικών και γνωστικών ΣΓΔ σε σύγκριση με τις συναισθηματικές και κοινωνικές ΣΓΔ. Άλλα ευρήματα ήταν ότι οι εκπαιδευτικοί των μη μειονοτικών σχολείων χρησιμοποιούν όλες τις κατηγορίες ΣΓΔ εκτός των μνημονικών περισσότερο από ό,τι οι συνάδελφοί τους στα μειονοτικά σχολεία, καθώς και ότι οι ηλικιακά μεγαλύτεροι εκπαιδευτικοί χρησιμοποιούν τις μεταγνωστικές ΣΓΔ περισσότερο από ό,τι οι νεότεροι (πρβλ. τη μελέτη των Psaltou et al. 2016). Τέλος, διαπιστώθηκε ότι μεταξύ των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης οι πιο πεπειραμένοι κάνουν πιο περιορισμένη χρήση των αντισταθμιστικών ΣΓΔ από ό,τι οι λιγότερο πεπειραμένοι συνάδελφοί τους.

Η Psaltou-Joycey (2020) εξέτασε τις απαντήσεις είκοσι (20) εκπαιδευτικών στη μοναδική ανοιχτή ερώτηση του ερωτηματολογίου του προγράμματος ΘΑΛΗΣ: «Ποιες άλλες πρακτικές χρησιμοποιείτε για να βοηθήσετε τους μαθητές σας να μάθουν αγγλικά;». Από τις ΣΓΔ στις οποίες αναφέρθηκαν οι εκπαιδευτικοί στις απαντήσεις τους, φάνηκε ότι θεωρούν σημαντική τη χρήση ΣΓΔ και ότι περισσότερο χρησιμοποιούν τις κοινωνικές και γνωστικές ΣΓΔ, ενώ χρησιμοποιούν σπάνια τις μεταγνωστικές και καθόλου τις συναισθηματικές ΣΓΔ. Όπως υπογραμμίζει η συγγραφέας, τα αποτελέσματα ως προς τις δύο τελευταίες κατηγορίες ΣΓΔ ήταν μη αναμενόμενα και χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης με μεγαλύτερο δείγμα συμμετεχόντων.

Σε μια μελέτη περίπτωσης, η Karagianni (2020) μεταξύ άλλων εξέτασε τις ΣΓΔ μιας εκπαιδευτικού που δίδασκε αγγλικά (Γ2) στην Α' και στη Β' τάξη και ενός φιλολόγου που δίδασκε ελληνικά (Γ1) στην Α' τάξη στο ίδιο δημόσιο γυμνάσιο, στην Ελλάδα. Χρησιμοποίησε ένα ερωτηματολόγιο, παρατήρηση τάξεων (δεκαπέντε μα-

Στρατηγικές εκπαιδευτικών

θήματα) και ημιδομημένες συνεντεύξεις. Οι απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο έδειξαν υψηλή χρήση ΣΓΔ εκ μέρους και των δύο εκπαιδευτικών. Οι τρεις κατηγορίες ΣΓΔ υψηλότερης συχνότητας χρήσης για την εκπαιδευτικό Γ2 ήταν, κατά σειρά, οι αντισταθμιστικές, συναισθηματικές και κοινωνικές, ενώ για τον εκπαιδευτικό Γ1 ήταν οι μνημονικές, κοινωνικές και αντισταθμιστικές. Ωστόσο τα ποιοτικά δεδομένα της έρευνας δεν επαλήθευσαν όλα τα ποσοτικά για παράδειγμα, η παρατήρηση τάξεων έδειξε ότι κανείς από τους δύο εκπαιδευτικούς δεν χρησιμοποιούσε συχνά τις κοινωνικές ΣΓΔ και ότι η εκπαιδευτικός Γ2 χρησιμοποίησε τις αντισταθμιστικές και τις συναισθηματικές στρατηγικές σπανιότερα από ό,τι είχε δηλώσει. Επίσης και οι δύο εκπαιδευτικοί χρησιμοποίησαν τις γνωστικές ΣΓΔ πιο συχνά από ό,τι είχαν δηλώσει στο ερωτηματολόγιο. Στις συνεντεύξεις και οι δύο εκπαιδευτικοί δήλωσαν ότι η χρήση ΣΓΔ εκ μέρους τους επηρεάζεται περισσότερο από το μαθησιακό επίπεδο παρά από την ηλικία των μαθητών και ότι μερικές μεταγνωστικές στρατηγικές είναι μεν απαραίτητες, αλλά δύσκολα εφαρμόζονται στις συγκεκριμένες τάξεις. Τέλος, και οι δύο εκπαιδευτικοί ανέφεραν ότι στα βιβλία που χρησιμοποιούν δεν υπάρχει ρητή αναφορά στη χρήση στρατηγικών.

Καθώς, από όσο γνωρίζουμε, η έρευνα στις ΣΓΔ είναι σπάνια και η έρευνα σύγκρισης μεταξύ ΣΓΔ στη Γ2 και στη Γ1 είναι ακόμη σπανιότερη, η παρούσα μελέτη επικεντρώθηκε στις στρατηγικές εκπαιδευτικών Γ1 και Γ2, στο ίδιο σχολικό περιβάλλον.

2. Τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας μελέτης

1) Ποιες ΣΓΔ χρησιμοποιούν συχνότερα/σπανιότερα οι εκπαιδευτικοί Γ1 και Γ2 της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης;

2) Η χρήση στρατηγικών επηρεάζεται από (α) τη γλώσσα διδασκαλίας (Γ1/Γ2), (β) τη διδακτική εμπειρία, (γ) την ηλικία και (δ) τους ακαδημαϊκούς τίτλους σπουδών των εκπαιδευτικών;

3. Μέθοδος

Οι απαντήσεις σε ένα ερωτηματολόγιο, η παρατήρηση τάξεων και οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από τη δεύτερη συγγραφέα του παρόντος άρθρου, η οποία ήταν εκπαιδευτικός στο ίδιο σχολείο. Οι εκπαιδευτικοί του δείγματός μας είχαν ενημερωθεί για τους στόχους της έρευνας, ότι η συμμετοχή τους είναι προαιρετική και ότι θα τηρούνταν η ανωνυμία τους. Για την παρατήρηση των μαθημάτων δόθηκε σχετική άδεια και από τη διεύθυνση του σχολείου.

3.1. Πλαίσιο και δείγμα

Η έρευνα διεξήχθη σε ιδιωτικό δημοτικό σχολείο της Ελλάδας μεσούσης της πανδημίας Covid-19. Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από τους εκ-

παιδευτικούς τον Μάιο 2020, όταν ακόμη τα μαθήματα διεξάγονταν διαδικτυακά, ενώ η παρατήρηση τάξεων και οι συνεντεύξεις έγιναν κατά τον Ιούνιο 2020, όταν άρχισαν πάλι τα διά ζώσης μαθήματα στα σχολεία. Σύμφωνα με το εβδομαδιαίο ωρολόγιο πρόγραμμα του σχολείου, τα ελληνικά διδάσκονται εννέα (σχολικές) ώρες στις τάξεις Α' και Β', οκτώ στις τάξεις Γ' και Δ' και επτά στις τάξεις Ε' και ΣΤ'. Οι σχολικές ώρες είναι σαράνταπεντάλεπτες και το μάθημα της ελληνικής γλώσσας συχνά διδάσκεται σε δύο συνεχόμενα σαράνταπεντάλεπτα. Ως προς τις ξένες γλώσσες, εβδομαδιαία τα αγγλικά διδάσκονται τέσσερις ώρες στις τάξεις Α', Β' και Γ' και πέντε ώρες στις τάξεις Δ', Ε' και ΣΤ', ενώ τα γερμανικά διδάσκονται δύο ώρες μόνο στις δύο τελευταίες τάξεις. Επιπλέον προσφέρονται μεταμεσημβρινά μαθήματα αγγλικών και γερμανικών τρεις ώρες την εβδομάδα σε όλες τις τάξεις. Λόγω του Covid-19 εφαρμόστηκαν προστατευτικά μέτρα μεταξύ των οποίων ήταν ο χωρισμός κάθε τάξης σε δύο ομάδες μαθητών. Η μια ομάδα παρακολουθούσε τα μαθήματα διά ζώσης, ενώ η άλλη συμμετείχε διαδικτυακά μέσω εκπαιδευτικής πλατφόρμας από το σπίτι. Έτσι, ο αριθμός των μαθητών σε κάθε τάξη κυμαινόταν από εννέα έως δώδεκα, ενώ υπό κανονικές συνθήκες σε κάθε τάξη υπάρχουν περίπου είκοσι πέντε μαθητές.

Στην έρευνα συμμετείχαν τριάντα (30) εκπαιδευτικοί, δεκαέξι (16) Γ1 και δεκατέσσερις (14) Γ2, όλοι/ες με Γ1 ελληνικά. Το 37,5% των εκπαιδευτικών Γ1 ήταν μεταξύ 41-50 ετών και η πλειοψηφία τους (56,3%) είχαν 15 ή περισσότερα έτη διδακτικής εμπειρίας, καθώς και μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών. Από τις εκπαιδευτικούς Γ2, 57,1% ήταν μεταξύ 31-40 ετών, 42,9% είχαν 15 ή περισσότερα χρόνια διδακτικής εμπειρίας, ενώ το 57,1% είχαν μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών. Από το σύνολο των τριάντα (30) εκπαιδευτικών που συμμετείχαν, μόνο τέσσερις (4) ήταν άνδρες, όλοι εκπαιδευτικοί Γ1. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. τον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Το προφίλ των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα

		Αριθμός
Ηλικία	24-30	8
	31-40	10
	41-50	7
	50+	5
Έτη διδακτικής εμπειρίας	0-4	3
	5-10	5
	11-15	7

Στρατηγικές εκπαιδευτικών

	15+	15
Γλώσσα διδασκαλίας	Γ1 (ελληνικά)	16
	Γ2 (αγγλικά/γερμανικά)	14
Σπουδές	Βασικό πτυχίο	13
	Μεταπτυχιακό	17

3.2. Ερευνητικά εργαλεία

3.2.1. Ερωτηματολόγιο

Το ερωτηματολόγιό μας βασίστηκε στο ερωτηματολόγιο εκπαιδευτικών που δημιουργήθηκε για το πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ (MIS 379336, 2012-2015) (βλ. Psaltou-Joycey et al. 2018) και αφορούσε ΣΓΔ ξένης γλώσσας. Το παρόν ερωτηματολόγιο περιείχε λιγότερες ερωτήσεις, που ήταν προσαρμοσμένες έτσι ώστε να αφορούν εκπαιδευτικούς και της Γ1 και της Γ2 (Βλ. Παράρτημα). Υπήρχαν δύο ενότητες, εκ των οποίων η πρώτη στόχευε στην άντληση δημογραφικών χαρακτηριστικών (ηλικία, φύλο, έτη διδακτικής εμπειρίας, μεταπτυχιακές σπουδές, γλώσσα διδασκαλίας). Η δεύτερη ενότητα περιείχε 38 ερωτήσεις κλειστού τύπου που αφορούσαν τη συχνότητα χρήσης ΣΓΔ. Οι απαντήσεις είχαν τη μορφή πεντάβαθμης κλίμακας (1=ποτέ/σχεδόν ποτέ ... 5=πάντα). Από τις 38 ερωτήσεις, 6 αφορούσαν μνημονικές στρατηγικές, 11 γνωστικές, 4 αντισταθμιστικές, 7 μεταγνωστικές, 5 συναισθηματικές και 5 κοινωνικές. Μερικά ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν ηλεκτρονικά, ενώ άλλα σε έντυπη μορφή, τον Μάιο 2020.

3.2.2. Παρατήρηση τάξεων

Είχε τη μορφή της θεατής-μη συμμετοχικής παρατήρησης (Wragg 2002). Η ερευνήτρια παρακολουθούσε χωρίς να επεμβαίνει και κρατούσε σημειώσεις εστιάζοντας στη χρήση ΣΓΔ σε αυτοσχέδιο φύλλο παρατήρησης. Παρατηρήθηκαν τρία μαθήματα της Γ1, ένα από τη Γ', ένα από τη Δ' και ένα από την Ε' τάξη, διάρκειας μιάμισης ώρας το καθένα, και τέσσερα 45λεπτα μαθήματα της ξένης γλώσσας, δύο της αγγλικής, ένα στη Γ' και ένα στη ΣΤ' τάξη, και δύο της γερμανικής, ένα στη Β' και ένα στη Δ' τάξη.

3.2.3. Συνέντευξη

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν την τελευταία εβδομάδα του σχολικού έτους, ώστε να διευκρινιστούν τυχόν ζητήματα υπό διερεύνηση. Υιοθετήσαμε τη συνέντευξη ημιδομημένου τύπου· είχαμε προετοιμάσει τις ερωτήσεις ως οδηγό για τη συζήτηση, ωστόσο υπήρξε ευελιξία για προσθήκη ή τροποποίηση ερωτήσεων στη διάρκεια της συνέντευξης. Εκτός από τις γραπτές επεξηγήσεις για τις κατηγορίες ΣΓΔ με παραδείγματα, στη διάρκεια των συνεντεύξεων δό-

θηκαν περαιτέρω εξηγήσεις όταν χρειάστηκε. Οι συνεντεύξεις έγιναν σε χρόνο και τόπο που βόλευε τους εκπαιδευτικούς. Συμμετείχαν έξι από τους εκπαιδευτικούς που είχαν συμπληρώσει το ερωτηματολόγιο και στων οποίων τις τάξεις είχε γίνει παρατήρηση, τρεις που δίδασκαν ελληνικά, ένας άνδρας και δύο γυναίκες, και τρεις που δίδασκαν ξένη γλώσσα, όλες γυναίκες. Προηγουμένως είχαν ενημερωθεί για τη διαδικασία, γνώριζαν τις ερωτήσεις και συμφώνησαν να μαγνητοφωνηθούν. Κάθε συνέντευξη διήρκεσε 10-15 λεπτά.

4. Αποτελέσματα

4.1. Ερωτηματολόγιο

Με βάση την κατηγοριοποίηση της Oxford (1990) σε χαμηλή, μεσαία και υψηλή χρήση ΣΓΔ, με μέσους όρους 1-2,4, 2,5-3,4 και 3,5-5 αντίστοιχα, και οι δύο ομάδες εκπαιδευτικών ανέφεραν υψηλή χρήση όλων των κατηγοριών των ΣΓΔ, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2. Επίσης και οι δύο ομάδες εκπαιδευτικών ανέφεραν ότι χρησιμοποιούν πιο συχνά τις κοινωνικές, μεταγνωστικές και συναισθηματικές από τις υπόλοιπες στρατηγικές (Πίνακας 2). Ωστόσο, η ομάδα Γ2 υπερείχε από την ομάδα Γ1 στη χρήση των συναισθηματικών ($F(1, 14)=4.78, p=0.039, \eta^2=0.166$) και των κοινωνικών ΣΓΔ ($F(1, 14)=4.89, p=0.037, \eta^2=0.169$).

Πίνακας 2. Μέσοι όροι (Μ.Ο.) και τυπικές αποκλίσεις (Τ.Α.) της συχνότητας χρήσης στρατηγικών από εκπαιδευτικούς της Γ1 και της Γ2

Στρατηγικές	Γ1	Σειρά συχνότητας (1=υψηλότερη, 6=χαμηλότερη)	Γ2	Σειρά συχνότητας (1=υψηλότερη, 6=χαμηλότερη)
	Μ.Ο. (Τ.Α.)		Μ.Ο. (Τ.Α.)	
Μνημονικές	3.77 (.64)	4	3.89 (.53)	4
Γνωστικές	3.54 (.63)	5	3.79 (.45)	6
Αντισταθμιστικές	3.50 (.76)	6	3.80 (.64)	5
Μεταγνωστικές	3.92 (.64)	2	4.19 (.52)	3
Συναισθηματικές	3.89 (.48)	3	4.21 (.46)	2

Στρατηγικές εκπαιδευτικών

Κοινωνικές	4.08 (.42)	1	4.40 (.31)	1
------------	------------	---	------------	---

Ο παράγοντας της ηλικίας είχε στατιστικά σημαντική επίδραση μόνο στην ομάδα Γ1· οι εκπαιδευτικοί Γ1 ηλικίας 41-50 φαίνεται ότι χρησιμοποιούν τις αντισταθμιστικές ΣΓΔ σημαντικά περισσότερο από ό,τι οι συνάδελφοί τους ηλικίας 24-30 ή πάνω από 50 ετών ($F(3)=15.50$, $p=0.025$, $\eta^2=0.93$). Ως προς την επίδραση της διδακτικής εμπειρίας, οι εκπαιδευτικοί Γ1 με 5-10 έτη εμπειρίας δήλωσαν ότι χρησιμοποιούν τις αντισταθμιστικές ΣΓΔ σημαντικά λιγότερο από ό,τι οι πιο έμπειροι εκπαιδευτικοί ($F(2)=11.53$, $p=0.039$, $\eta^2=0.88$). Από την άλλη μεριά, στην ομάδα των εκπαιδευτικών Γ2 η μόνη στατιστικά σημαντική διαφορά αφορούσε τις κοινωνικές ΣΓΔ, καθώς οι εκπαιδευτικοί Γ2 με εμπειρία 5-10 έτη δήλωσαν ότι τις χρησιμοποιούν σημαντικά λιγότερο από τις εκπαιδευτικούς Γ2 με περισσότερα έτη εμπειρίας ($F(3)=25.53$, $p=0.005$, $\eta^2=0.95$). Τέλος, η κατοχή μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών δεν είχε στατιστικά σημαντική επίδραση σε καμία από τις κατηγορίες στρατηγικών, είτε στην ομάδα Γ1 είτε στην ομάδα Γ2.

4.2. Παρατήρηση

Η παρατήρηση των τριών τάξεων Γ1 έδειξε ότι οι εκπαιδευτικοί χρησιμοποίησαν τις παρακάτω τέσσερις κατηγορίες ΣΓΔ. Για λόγους οικονομίας χώρου περιλαμβάνουμε μόνο ενδεικτικά παραδείγματα.

- Μνημονικές: (α) Στο κείμενο υπήρχε η λέξη «πινακωτή» και η εκπαιδευτικός θύμισε επίσκεψη σε μουσείο όπου είχαν δει μια πινακωτή μετά έδειξε μια εικόνα πινακωτής, (β) χρήση ρίμας για σωστό τονισμό «τα δάση-των δασών, τα είδη-των ειδών», (γ) χρήση εικόνας για να εξηγηθεί το νόημα μιας λέξης και (δ) ομαδοποίηση λέξεων ανάλογα με τα γραμματικά χαρακτηριστικά τους.
- Γνωστικές: Ζητήθηκε από τους μαθητές (α) να αναλύσουν σύνθετες λέξεις στα συστατικά τους μέρη και να βρουν τον κανόνα σχηματισμού σύνθετων λέξεων, επιπλέον με τη βοήθεια ερωτήσεων, όπως «Πού μπορείς να το αγοράσεις; κρέας-κρεοπωλείο, άρτος-αρτοποιείο», (β) να διαβάσουν ένα κείμενο για να καταλάβουν το γενικό νόημα, να το ξαναδιαβάσουν για να βρουν συγκεκριμένες πληροφορίες και μετά να το αποδώσουν περιληπτικά και (γ) για να καταλάβουν το νόημα λέξεων και της ορθογραφίας τους (απύθμενος, γήινος) να τις αναλύσουν στα μέρη από τα οποία αποτελούνται.
- Μεταγνωστικές: Ζητήθηκε από τους μαθητές (α) να βρουν τα λάθη τους, βλέποντας τις σωστές απαντήσεις και (β) να κρατήσουν σημειώσεις, ώστε να διευκολυνθούν σε εργασία που τους ανατέθηκε.
- Συναισθηματικές: (α) Έπαινοι/ενθάρρυνση: «Με την ησυχία σας», «Μπρά-

βο, τα πήγατε πολύ καλύτερα τώρα» και «Μην τον εκνευρίζετε, αφήστε τον ν' απαντήσει» (προς την υπόλοιπη τάξη με χιουμοριστική διάθεση).

Στις τάξεις Γ2 οι εκπαιδευτικοί χρησιμοποίησαν τις παρακάτω ΣΓΔ.

- Μνημονικές: (α) Χρήση εικόνων/βίντεο/χειρονομιών/αντικειμένων στην παρουσίαση νέου λεξιλογίου, (β) δημιουργία και χρήση στίχων στη Γ1 για να θυμούνται κανόνες «Με το ρήμα που ρωτάω, με το ίδιο απαντάω», «Ό,τι ξεκινάει με do, τελειώνει με do» (Do you...? Yes, I do, Does he...? Yes, he does) και (γ) χρήση επανάληψης.
- Γνωστικές: (α) Εκμαίευση κανόνων με τη βοήθεια παραδειγμάτων: «Υπογραμμίστε το υποκείμενο και το αντικείμενο της πρότασης», «Wer? Ποιος; Άρα τι είναι; Υποκείμενο. Το υποκείμενο σε τι πτώση μπαίνει; Ονομαστική», «Πότε χρησιμοποιούμε do/does; Προσέξτε το υποκείμενο της πρότασης», (β) οδηγίες να αντιγράψουν λέξεις για να τις μάθουν και (γ) μετάφραση προτάσεων/κειμένων.
- Αντισταθμιστικές: (α) Χρήση της Γ1, όταν δεν γινόταν αντιληπτό το νόημα με άλλους τρόπους και (β) προτροπή στους μαθητές να προσπαθούν να μαντέψουν το νόημα άγνωστων λέξεων από τα συμφραζόμενα.
- Μεταγνωστικές: Σύσταση στους μαθητές (α) να παρατηρούν/ελέγχουν τα λάθη τους και να αυτοδιορθώνονται και (β) να προσέχουν τις εξαιρέσεις, ώστε να αποφεύγουν τα λάθη.
- Συναισθηματικές: (α) Χρήση τραγουδιών και χειροτεχνίες, (β) έπαινοι, π.χ. «Ωραία!», «Άριστα!», (γ) «Μην ανησυχείτε αν δεν είναι σωστή η απάντησή σας» και (δ) χρήση χιούμορ (εκπαιδευτικός είπε ότι θα ανταμείψει όσους ολοκληρώσουν μια δραστηριότητα με φρούτα και λαχανικά, το οποίο διασκέδασε αλλά και παραινέση τους μαθητές να ολοκληρώσουν τη δραστηριότητα).

Καμία κοινωνική ΣΓΔ δεν χρησιμοποιήθηκε στις συγκεκριμένες τάξεις και μόνο οι εκπαιδευτικοί Γ2 χρησιμοποίησαν αντισταθμιστικές ΣΓΔ. Επίσης, οι περισσότερες ΣΓΔ που χρησιμοποίησαν οι εκπαιδευτικοί και των δύο ομάδων ήταν γνωστικές.

4.3. Συνέντευξη

Παρακάτω θα αναφερθούμε συνοπτικά στις πληροφορίες που αντλήσαμε, περιλαμβάνοντας μερικές χαρακτηριστικές απαντήσεις.

Η πρώτη ερώτηση ήταν αν και ποιες ΣΓΔ χρησιμοποιούν. Όλοι οι εκπαιδευτικοί απάντησαν θετικά στη χρήση ΣΓΔ. Στη συζήτηση δύο από τους τρεις εκπαιδευτικούς Γ1 ανέφεραν όλα τα είδη ΣΓΔ, ενώ η μία δεν ανέφερε τις μεταγνωστικές και τις αντισταθμιστικές ΣΓΔ. Από τις εκπαιδευτικούς Γ2 μόνο μία ανέφερε όλες τις κατηγορίες ΣΓΔ, ενώ από τις δύο άλλες, η μία δεν ανέφερε τις μεταγνωστικές και η άλλη τις κοινωνικές. Μερικές από τις απαντήσεις:

Μνημονικές: «Κυρίως μνημονικές χρησιμοποιώ, ερεθίσματα οπτικά, ώστε να συνδεθεί η γνώση των παιδιών με ένα ερέθισμα γιατί έτσι θυμούνται πιο εύκολα.

Στρατηγικές εκπαιδευτικών

Πάντα επανάληψη της γνώσης και κατά την παράδοση και την επόμενη μέρα. Και ανάλογα με το γνωστικό επίπεδο των παιδιών χρησιμοποιώ νοερούς συνδέσμους, να συνδέσουν γνώσεις που έχουν ήδη με τις καινούριες» (Γ1), «Πιο συχνά στις μικρές τάξεις χρησιμοποιώ μνημονικές, χρήση εικόνων και ήχων» (Γ2).

Γνωστικές: «Χρησιμοποιώ το κείμενο και για να δω πόσο έχουν κατανοήσει το λεξιλόγιο αλλά και για να υπογραμμίσουν το γραμματικό φαινόμενο» (Γ1), «Στις μεγάλες τάξεις συνήθως παροτρύνω τη χρήση γνωστικών στρατηγικών, όπως το λεξικό, το ιντερνέτ, να ψάξουν μόνοι τους στοιχεία που θα τους βοηθήσουν να γράψουν ένα κείμενο» (Γ2).

Αντισταθμιστικές: «Πολύ συχνά ζητώ να μαντέψουν κάτι [...] να μου πουν τι πιστεύουν» (Γ1), «Το έξυπνο μάντεμα το χρησιμοποιώ συχνά, τους ιντριγκάρει και θέλω να είναι μέρος του μαθήματός μου» (Γ2).

Μεταγνωστικές: «... με αφορούν πάρα πολύ, είναι εκείνες που θα τους πάνε μπροστά, θα τους βοηθήσουν να γίνουν πιο αυτόνομοι, να ανακαλύπτουν μόνοι τους τη γνώση, να μπορούν να αυτοαξιολογούνται στο τέλος του μαθήματος και να θέτουν στόχους τους οποίους θα εκπληρώνουν και θα έχουν σαν σκοπό ο καθένας για τη δική του εξέλιξη» (Γ1), «Για Β' δημοτικού δεν θα το συζητήσω, στη Γ' κατά την εξ αποστάσεως διδασκαλία χρησιμοποιήσαμε πολύ τέτοιου είδους στρατηγικές για να μπορούν τα παιδιά να αξιολογούν τον εαυτό τους» (Γ2).

Συναισθηματικές: «... προσπαθώ να χρησιμοποιώ το χιούμορ και να ενθαρρύνω συνέχεια τα παιδιά και να τα επιβραβεύω, γιατί για πολλά παιδιά αυτό είναι ένα κίνητρο» (Γ1), «Οι συναισθηματικές [...] υπερέχουν, είτε σε μικρότερες τάξεις είτε στα μεγάλα παιδιά που είναι πιεσμένα από τους στόχους των εξετάσεων. Χρησιμοποιώ [...] χαλάρωση, χιούμορ, ενθάρρυνση, επιβράβευση. Χωρίς επιβράβευση δεν υπάρχει πρόοδος» (Γ2).

Κοινωνικές: «... πάντα παροτρύνω τους μαθητές μου να ρωτήσουν, να απευθύνουν μια ερώτηση ο καθένας στον διπλανό του ή ακόμα και σε όλο το τμήμα για να μπορέσει να επιτευχθεί η αλληλοδιόρθωση [...] Έτσι, επιτυγχάνεται και η συνεργασία τους σε όλα τα επίπεδα, να κατανοούν και να σέβονται πάντα τους διπλανούς τους σε επίπεδο συναισθημάτων, σκέψεων, να σέβονται τη διαφορετικότητα του καθενός, το πώς θα σκεφτεί ή εκφραστεί» (Γ1), «... κάνουμε ομαδικά πρότζεκτ, σχηματίζουμε πόστερ και σε αυτά κάθε παιδί σε ομάδες τεσσάρων με έξι ατόμων έχει τον δικό του ρόλο, οπότε συνεργάζονται και κάνουν επανάληψη στην ουσία ό,τι έχουμε μάθει. Αυτά βέβαια σε νορμάλ περιόδους, προ κορονοϊού» (Γ2).

Στην ερώτηση «2. Θεωρείτε απαραίτητη τη χρήση στρατηγικών διδασκαλίας;» Όλοι οι εκπαιδευτικοί απάντησαν καταφατικά. Εκπαιδευτικός της Γ1 δήλωσε «Ναι, [...] γιατί βοηθούν και τον εκπαιδευτικό και τον μαθητή».

Στην ερώτηση «3. Ποιοι παράγοντες επηρεάζουν περισσότερο την επιλογή των στρατηγικών που χρησιμοποιείτε: η ηλικία των μαθητών, το μαθησιακό στυλ τους (οπτικοί, ακουστικοί, κιναισθητικοί), το διδακτικό υλικό (σχολικό

εγχειρίδιο), το πρόγραμμα σπουδών;» στις απαντήσεις δόθηκε έμφαση στην ηλικία των μαθητών, στις μαθησιακές ικανότητές τους και στην ανάγκη να διεγείρεται το ενδιαφέρον τους. Ενδεικτική απάντηση από εκπαιδευτικό Γ2: «Σε μια mixed ability τάξη με ποικίλες ανάγκες μαθητών, σαν αυτές που έχουμε στο σχολείο, πρέπει να υπάρχει συνδυασμός [στρατηγικών], μια γκάμα που να καλύπτει όλους τους τύπους μαθητών. Η ηλικία επίσης παίζει ρόλο, π.χ. άλλο χιούμορ στους εφήβους και άλλο στις μικρότερες τάξεις, άλλη ποσότητα ασκήσεων, διαφορετικός ο τρόπος ελέγχου τού αν κατέκτησαν τη γνώση ή όχι. Συχνά στις μεγάλες τάξεις τούς βάζω self-correction».

Στην ερώτηση «4. Παροτρύνετε τους μαθητές σας να χρησιμοποιούν στρατηγικές μάθησης;» και οι έξι συμμετέχοντες απάντησαν καταφατικά, χωρίς σχόλια.

Στην ερώτηση «5. Το βιβλίο του δασκάλου (είτε το πρόγραμμα σπουδών) έχει κάπου συγκεκριμένα προτεινόμενες στρατηγικές ή είναι ενσωματωμένες στους στόχους διδασκαλίας;» οι εκπαιδευτικοί Γ1 απάντησαν ότι υπάρχουν μερικές στρατηγικές, χωρίς διευκρινίσεις. Από τις εκπαιδευτικούς Γ2, η της Γ' τάξης απάντησε ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένες στρατηγικές στο βιβλίο εκπαιδευτικού, ενώ οι άλλες δύο εκπαιδευτικοί είπαν ότι τα βιβλία εκπαιδευτικών των τάξεων Δ' και ΣΤ' περιλαμβάνουν τις στρατηγικές.

Στην ερώτηση «6. Υπάρχει στο βιβλίο του δασκάλου (είτε στο πρόγραμμα σπουδών) σαφής καθοδήγηση για την εφαρμογή των στρατηγικών που προτείνονται;» οι εκπαιδευτικοί Γ1 έδωσαν τις εξής απαντήσεις: «Είναι πιο γενικές οι οδηγίες και όχι τόσο στοχευμένες» (Γ'), «Πάντα συνδέονται με τους κανόνες καθοδήγησης» (Δ') και «Ναι, πολύ αναλυτική. Τα βήματα είναι πολύ αναλυτικές οδηγίες» (Ε'). Η εκπαιδευτικός Γ2 της Γ' τάξης απάντησε αρνητικά, ενώ η εκπαιδευτικός της Δ' τάξης είπε ότι υπάρχουν σαφείς και λεπτομερείς οδηγίες. Η εκπαιδευτικός Γ2 της ΣΤ' τάξης είπε ότι υπάρχουν τέτοιες οδηγίες στην αρχή του βιβλίου και πρόσθεσε «Δεν ξέρω αν ο κάθε εκπαιδευτικός έχει τον χρόνο να τα διαβάσει όλα αυτά. Είναι δύσκολο να εφαρμοστούν όλα σε μια mixed-ability τάξη με είκοσι πέντε παιδιά που πρέπει να έχει γρήγορους ρυθμούς για να μη βαριούνται. Για τον λόγο αυτό γίνεται επιλογή».

Στην ερώτηση «7. Το βιβλίο του μαθητή περιλαμβάνει στρατηγικές μάθησης ή χρήσιμες συμβουλές που μπορούν να εφαρμόσουν οι μαθητές για την κατάρκτηση της γνώσης;» η απάντηση όλων ήταν καταφατική. Ενδεικτικά σχόλια: «Υπάρχουν και χαρακτήρες που δίνουν tips και οδηγίες, στο βιβλίο της Γλώσσας υπάρχει η Ραλλού, η αλεπουδίτσα η οποία πολλές φορές μάς θυμίζει τις προηγούμενες γνώσεις και μας έλεγε πώς μπορούμε να συνδυάσουμε τη γνώση που ξέρουμε από την προηγούμενη τάξη για να μάθουμε τον καινούριο κανόνα γραμματικής» (Γ1), ενώ η εκπαιδευτικός γερμανικών της Δ' τάξης είπε ότι υπάρχουν αλλά δεν επαρκούν.

Στην 8η ερώτηση «Αξιοποιείτε το υλικό που παρέχουν τα βιβλία του δασκάλου/το πρόγραμμα σπουδών όσον αφορά τις στρατηγικές διδασκαλίας;»

Στρατηγικές εκπαιδευτικών

οι απαντήσεις ήταν «Κάνουμε επιλογή κάθε φορά ανάλογα με τους στόχους που έχουμε» (Γ1), «Μερικά δεν ενδείκνυνται για πρακτικούς λόγους» (Γ1) και «Προσπαθώ να αξιοποιώ τα περισσότερα, ότι είναι σύμφωνο με τον δικό μου τρόπο διδασκαλίας. Προσαρμόζω κάποια πράγματα αλλά ναι, με βοήθάνε πολύ» (Γ2).

Η 9η ερώτηση ήταν αν οι προτεινόμενες ΣΓΔ είναι χρήσιμες και εφαρμόσιμες. Όλοι απάντησαν πως επιλέγουν ή προσαρμόζουν τις ΣΓΔ που θεωρούν χρήσιμες ανάλογα με τις ανάγκες των τάξεων/μαθημάτων τους και τον χρόνο που έχουν στη διάθεσή τους.

Η 10η ερώτηση αφορούσε κατά πόσο γίνεται στην τάξη ρητή διδασκαλία στρατηγικών με εξάσκηση και εξηγήσεις για τη σημασία των στρατηγικών. Από τους εκπαιδευτικούς Γ1, μία απάντησε αρνητικά, άλλη πως, όταν παρουσιάζει κάτι, πρώτα ζητάει από τους μαθητές να σκεφτούν και, αφού εκμαιεύει τις απαντήσεις τους, δίνει παραδείγματα, αναλύει και εξηγεί, ενώ άλλος εκπαιδευτικός της Γ1 απάντησε ότι κάτι τέτοιο είναι μερικές φορές αναγκαίο και ότι ζητάει από τους μαθητές να καταγράψουν τις στρατηγικές, ώστε να τις βλέπουν για να τις θυμούνται και πως γι' αυτόν τον λόγο τις κολλούν και στους τοίχους της τάξης. Και οι τρεις εκπαιδευτικοί Γ2 απάντησαν στην ερώτηση καταφατικά.

Τέλος, η 11η ερώτηση ήταν αν αφιερώνουν επιπλέον χρόνο για την παρουσίαση των ΣΓΔ ή αν τις ενσωματώνουν στη διδασκαλία τους. Όλοι οι εκπαιδευτικοί Γ1 απάντησαν ότι ενσωματώνουν τις ΣΓΔ στη διδασκαλία τους, ενώ δύο από τις εκπαιδευτικούς Γ2 απάντησαν ότι αφιερώνουν επιπλέον χρόνο και μία ότι κάνει και τα δύο.

5. Συζήτηση και συμπεράσματα

Σχετικά με το πρώτο ερευνητικό μας ερώτημα, οι ποσοτικές αναλύσεις βάσει των απαντήσεων στο ερωτηματολόγιο έδειξαν ότι και οι δύο ομάδες συμμετεχόντων (Γ1, Γ2) χρησιμοποιούν όλες τις κατηγορίες ΣΓΔ συχνά έως πολύ συχνά και ότι και για τις δύο ομάδες συμμετεχόντων οι πρώτες τρεις κατηγορίες ΣΓΔ κατά συχνότητα χρήσης είναι οι κοινωνικές, οι συναισθηματικές και οι μεταγνωστικές. Σχετικά με το δεύτερο ερευνητικό μας ερώτημα, οι απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο έδειξαν σημαντική επίδραση της γλώσσας διδασκαλίας, της ηλικίας και της διδακτικής εμπειρίας: (α) Οι εκπαιδευτικοί Γ2 υπερείχαν σημαντικά από τους εκπαιδευτικούς Γ1 ως προς τη συχνότητα χρήσης των κοινωνικών και των συναισθηματικών ΣΓΔ, (β) στην ομάδα Γ1 διαπιστώθηκε υψηλότερη χρήση των αντισταθμιστικών ΣΓΔ από τους εκπαιδευτικούς μεταξύ 41-50 σε σύγκριση με τους νεότερους και τους μεγαλύτερους συναδέλφους τους και (γ) οι εκπαιδευτικοί Γ2 με 5-10 έτη διδακτικής εμπειρίας χρησιμοποιούν τις κοινωνικές ΣΓΔ λιγότερο συχνά από τις πιο έμπειρες συναδέλφισές τους.

Από την άλλη μεριά, η κατοχή μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών δεν είχε σημαντική επίδραση στη χρήση ΣΓΔ.

Τα ποιοτικά δεδομένα μας δεν συνάδουν πλήρως με τα ποσοτικά. Στην πράξη οι εκπαιδευτικοί χρησιμοποίησαν κυρίως γνωστικές ΣΓΔ και καθόλου κοινωνικές, αντίθετα με τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου. Επιπλέον, η σημαντικά υψηλότερη συχνότητα χρήσης των συναισθηματικών και κοινωνικών ΣΓΔ εκ μέρους των εκπαιδευτικών Γ2 σε σύγκριση με τους εκπαιδευτικούς Γ1 δεν επιβεβαιώθηκε κατά την παρατήρηση τάξεων, όπου διαπιστώθηκε ότι αφενός και οι δύο ομάδες εκπαιδευτικών χρησιμοποίησαν συναισθηματικές στρατηγικές εξίσου, και αφετέρου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δεν χρησιμοποίησαν καμία κοινωνική στρατηγική. Επίσης, μόνο οι εκπαιδευτικοί Γ2 χρησιμοποίησαν αντισταθμιστικές στρατηγικές στα μαθήματά τους, ενώ δεν υπήρξε στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς αυτές τις ΣΓΔ μεταξύ των ομάδων Γ1 και Γ2 βάσει των απαντήσεών τους στο ερωτηματολόγιο. Ωστόσο, ως επισημανθεί ότι η αντισταθμιστική στρατηγική που παρατηρήθηκε σε τάξεις Γ2 συνίσταται στη χρήση της Γ1, ώστε να εξηγηθεί κάτι που δεν γίνεται αντιληπτό στη Γ2, αλλά που δεν αφορά τη διδασκαλία Γ1.

Επιπρόσθετα, τα ευρήματα των συνεντεύξεων δεν επιβεβαιώνουν πλήρως τις διαπιστώσεις από την παρατήρηση τάξεων. Ενδεικτικά, η δήλωση των περισσότερων εκπαιδευτικών ότι χρησιμοποιούν ρητή διδασκαλία των ΣΓΔ δεν επιβεβαιώθηκε από τη διδακτική τους πράξη.

Διαφορές μεταξύ των απαντήσεων σε ερωτηματολόγιο και της διδακτικής πράξης ως προς τη χρήση ΣΓΔ διαπιστώθηκαν και στη μελέτη της Karagianni (2019), όπως συζητήσαμε στην εισαγωγή του παρόντος άρθρου. Στη δική μας έρευνα ορισμένες διαφορές μεταξύ ποσοτικών και ποιοτικών αποτελεσμάτων πιθανόν οφείλονται στη συγκυρία της πανδημίας Covid-19. Καθώς στην περίοδο που διεξήχθη η έρευνα οι μισοί μαθητές κάθε τάξης παρακολουθούσαν διαδικτυακά και οι άλλοι μισοί στις τάξεις φορούσαν μάσκες και τηρούσαν αποστάσεις μεταξύ τους, κάποιες ΣΓΔ δεν ήταν εφαρμόσιμες. Για παράδειγμα, οι συνθήκες ήταν απαγορευτικές για τις κοινωνικές ΣΓΔ που προϋποθέτουν συνεργασία μεταξύ των μαθητών, όπως επισημάνθηκε και στις συνεντεύξεις. Επίσης, η έλλειψη διαφοράς στη χρήση συναισθηματικών ΣΓΔ στην τάξη μεταξύ των δύο ομάδων εκπαιδευτικών, αντίθετα με τα ποσοτικά δεδομένα, πιθανόν οφείλεται στο ότι όλοι οι εκπαιδευτικοί ήθελαν να στηρίξουν ψυχολογικά τους μαθητές στους στη συγκεκριμένη συγκυρία, περισσότερο από ό,τι το κάνουν σε συνθήκες κανονικότητας. Βέβαια, η διάσταση μεταξύ των απόψεων που εκφράζουν οι εκπαιδευτικοί σε ερωτηματολόγια και της διδακτικής τους πράξης έχει παρατηρηθεί και σε προηγούμενες μελέτες (Karavas-Doukas 1996, Cohen & Fass 2001) και μπορεί να οφείλεται σε διάσταση μεταξύ του τι νομίζουμε ότι κάνουμε στην τάξη και της πραγματικότητας.

Στρατηγικές εκπαιδευτικών

Τα ευρήματά μας επιβεβαιώνουν την υψηλή χρήση ΣΓΔ στη Γ2 που διαπιστώθηκε σε προηγούμενες μελέτες στην Ελλάδα στο πλαίσιο του προγράμματος ΘΑΛΗΣ. Ωστόσο, στην παρούσα μελέτη δεν διαπιστώσαμε σημαντική επίδραση των ακαδημαϊκών τίτλων σπουδών, αντίθετα με τη μελέτη των Psaltou-Joycey, Penderi & Gavriilidou (2016). Επιπλέον η διδακτική εμπειρία στη δική μας μελέτη επηρέασε τη χρήση των κοινωνικών ΣΓΔ, ενώ στη μελέτη των Psaltou-Joycey et al. (2018) επηρέασε τις αντισταθμιστικές ΣΓΔ. Επίσης, η έλλειψη συναισθηματικών ΣΓΔ που διαπιστώθηκε στη μελέτη της Psaltou-Joycey (2020) δεν διαπιστώθηκε στη δική μας μελέτη. Τέλος, τα ευρήματά μας εν μέρει επιβεβαιώνουν τα ευρήματα στη μελέτη περίπτωσης της Karagianni (2019), όπως για παράδειγμα ότι στην τάξη οι εκπαιδευτικοί χρησιμοποίησαν κυρίως γνωστικές ΣΓΔ, ενώ είχαν δηλώσει ότι χρησιμοποιούν συχνότερα άλλες ΣΓΔ.

Η έρευνά μας έδειξε ότι οι εκπαιδευτικοί και της Γ1 και της Γ2 πιστεύουν ότι οι ΣΓΔ είναι πολύ σημαντικές και ότι η ρητή διδασκαλία των ΣΓΔ είναι ωφέλιμη, εφόσον υπάρχει χρόνος για να εφαρμοστεί στην τάξη. Επίσης οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί δήλωσαν ότι επιλέγουν και προσαρμόζουν ΣΓΔ από το βιβλίο του εκπαιδευτικού ανάλογα με την ηλικία και τους μαθησιακούς τρόπους των μαθητών. Η τελευταία διαπίστωση είναι σημαντική, καθώς βασικός παράγοντας για τα πιθανά οφέλη των στρατηγικών δεν είναι τόσο η συχνότητα χρήσης τους ή πόσες στρατηγικές χρησιμοποιούνται αλλά η καταλληλότητά τους ανά περίπτωση (Oxford et al. 2004).

Καθώς η παρούσα μελέτη αφορά μόνο ένα σχολείο, τα ευρήματά μας μπορεί να μην είναι γενικεύσιμα. Ωστόσο η δυνατότητα που μας δόθηκε για μια πολυμεθοδική προσέγγιση στην έρευνα των ΣΓΔ, με συμμετέχοντες δεκατέσσερις εκπαιδευτικούς Γ1 και δεκαέξι Γ2 στο ίδιο περιβάλλον, ελπίζουμε ότι συνεισφέρει στην έρευνα των ΣΓΔ. Μελλοντικές μελέτες στις ΣΓΔ της πρώτης και ξένης γλώσσας που συνδυάζουν ποσοτικά με ποιοτικά εργαλεία θα μας φωτίσουν περισσότερο στον συγκεκριμένο τομέα έρευνας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- COHEN A. D. & FASS L. 2001. Oral language instruction: Teacher and learner beliefs and the reality in EFL classes at a Colombian university. *Íkala* 6 (11-12), 43-62.
- GRIFFITHS C. 2013. *The strategy factor in successful language learning*. Bristol: Multilingual Matters.
- KARAGIANNI A. 2019. *First and Foreign language teaching strategies in secondary education* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία]. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

- KARAVAS-DOUKAS E. 1996. Using attitude scales to investigate teachers' attitudes to the communicative approach. *English Language Teaching Journal* 50 (3), 187-198.
- LAN R. & OXFORD R. L. 2003. Language learning strategy profiles of elementary school students in Taiwan. *IRAL* 41 (4), 339-379.
- OXFORD R. L. 1990. *Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know*. Boston: Heinle and Heinle.
- OXFORD R. L. 2011. *Teaching and Researching Language Learning Strategies*. Harlow, UK: Pearson Education.
- OXFORD R. L., Cho Y., Leung S. & Kim H. 2004. Effect of the presence and difficulty of task on strategy use: An exploratory study. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 42 (1), 1-47.
- PSALTU-JOYCEY A. 2010. *Language Learning Strategies in the Foreign Language Classroom*. Thessaloniki: University Studio Press.
- PSALTU-JOYCEY A. 2020. Language learning strategies and good language teachers. In C. Griffiths & Z. Tajeddin (eds), *Lessons from Good Language Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press, 175-186.
- PSALTU-JOYCEY A., AGATHOPOULOU E., JOYCEY E., SOUGARI A. M., PETROGIANNIS K., KAZAMIA V. & GAVRIILIDOU Z. 2018. Promotion of language learning strategies in the classroom: EFL teachers' perceptions. *The Language Learning Journal* 46 (5), 557-568.
- PSALTU-JOYCEY A., PENDERI E. & GAVRIILIDOU Z. 2016. Development of a questionnaire to investigate FL teachers' promotion of language learning strategies. *The European Journal of Applied Linguistics and TEFL* 5 (1), 193-211.
- WRAGG E. C. 2002. *An introduction to classroom observation* (2nd ed.). Routledge.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου ως προς τη χρήση των στρατηγικών.
Μνημονικές.

1. Όταν διδάσκω κάτι καινούριο στα αγγλικά, το συσχετίζω με αυτά που ήδη γνωρίζουν οι μαθητές.
2. Όταν διδάσκω μια καινούρια λέξη, την προφέρω και ταυτόχρονα την παρουσιάζω σε εικόνα ή χρησιμοποιώ πραγματικά αντικείμενα για να τη θυμούνται οι μαθητές καλύτερα.
3. Παρουσιάζω μία καινούρια λέξη χρησιμοποιώντας διαλόγους, ιστορίες, τραγούδια κτλ.
4. Όταν διδάσκω καινούριες λέξεις, χρησιμοποιώ ομοιοκαταληξίες, ώστε να τις θυμούνται οι μαθητές ευκολότερα (π.χ. away-day-play/cry-buy-imply).

Στρατηγικές εκπαιδευτικών

5. Όταν διδάσκω νέες λέξεις, χρησιμοποιώ εκφράσεις προσώπου και κινήσεις σώματος για να αποδώσω τη σημασία τους.
6. Συστήνω στους μαθητές να κάνουν επαναλήψεις σε ό,τι μαθαίνουν.

Γνωστικές.

7. Για να μάθουν οι μαθητές την ορθογραφία μιας λέξης, τους συμβουλεύω να τη γράφουν όσες φορές χρειάζεται.
8. Συμβουλεύω τους μαθητές να χρησιμοποιούν τις λέξεις που μαθαίνουν σε διαφορετικές προτάσεις.
9. Προτρέπω τους μαθητές να ξεκινούν οι ίδιοι συζητήσεις μέσα στην τάξη.
10. Συστήνω στους μαθητές να διαβάζουν βιβλία, άρθρα σε έντυπες/ηλεκτρονικές εφημερίδες κ.λπ., ως δραστηριότητα ελεύθερου χρόνου.
11. Αναθέτω στους μαθητές το γράψιμο εκθέσεων και εργασιών.
12. Αρχικά ζητώ από τους μαθητές να διαβάσουν γρήγορα ένα κείμενο και μετά τους ζητώ να το ξαναδιαβάσουν προσεκτικά.
13. Βοηθώ τους μαθητές να ανακαλύπτουν μόνοι τους, μέσα από παραδείγματα, τους κανόνες της γραμματικής (επαγωγική μέθοδος).
14. Παροτρύνω τους μαθητές να βρίσκουν τη σημασία μιας άγνωστης σύνθετης λέξης με το να τη χωρίζουν σε μέρη που καταλαβαίνουν.
15. Αναθέτω τους μαθητές να γράφουν περιλήψεις των πληροφοριών που ακούν ή διαβάζουν.
16. Παρακινώ τους μαθητές να χρησιμοποιούν γλωσσάριο ή λεξικό για να βοηθούνται στη χρήση λέξεων.
17. Συστήνω στους μαθητές να μαθαίνουν λέξεις/εκφράσεις που συναντούν καθημερινά σε επιγραφές, συσκευασίες προϊόντων, διαφημίσεις, τηλεόραση, διαδίκτυο.

Αντισταθμιστικές.

18. Προκειμένου να καταλάβουν την έννοια άγνωστων λέξεων, προτρέπω τους μαθητές να μαντεύουν τη σημασία τους με βάση τα συμφραζόμενα.
19. Ενθαρρύνω τους μαθητές να εκφράζονται με χειρονομίες όταν δεν τους έρχεται στο μυαλό μία λέξη καθώς μιλούν.
20. Συμβουλεύω τους μαθητές να ψάχνουν στο λεξικό τις άγνωστες λέξεις που είναι απαραίτητες για την κατανόηση ενός κειμένου.
21. Συστήνω στους μαθητές να χρησιμοποιούν συνώνυμες λέξεις ή φράσεις, όταν δεν τους έρχεται στο μυαλό μία λέξη.

Μεταγνωστικές.

22. Συστήνω στους μαθητές να παρατηρούν τα λάθη τους, ώστε να βελτιώνονται.
23. Ενθαρρύνω τους μαθητές να βρίσκουν τρόπους για να βελτιώνουν την απόδοσή τους.

24. Ενθαρρύνω τους μαθητές να διαβάζουν όσο το δυνατόν περισσότερα κείμενα.
25. Βοηθώ τους μαθητές να βάζουν συγκεκριμένους στόχους για το πώς θα βελτιώσουν την απόδοσή τους.
26. Ζητώ από τους μαθητές να παρακολουθούν την πρόοδό τους (π.χ. μέσα από προφορικά και γραπτά σχόλια, γραπτές δοκιμασίες, χρήση portfolio, κ.λπ.).
27. Πριν από κάποια άσκηση/δραστηριότητα, μιλώ στους μαθητές για τις στρατηγικές που μπορούν να χρησιμοποιήσουν σ' αυτή.
28. Μετά από κάποια άσκηση/δραστηριότητα στην οποία ζήτησα από τους μαθητές να κάνουν χρήση στρατηγικών, συζητώ μαζί τους τις εντυπώσεις τους ως προς την αποτελεσματικότητα των εν λόγω στρατηγικών, αν δηλαδή τις βρήκαν χρήσιμες.

Συναισθηματικές.

29. Συμβουλεύω τους μαθητές να ελέγχουν το άγχος τους.
30. Προτρέπω τους μαθητές να συζητούν με άλλα άτομα (οικογένεια, φίλους) πώς αισθάνονται όταν προσπαθούν να μάθουν κάτι, π.χ. γραμματική, λεξιλόγιο.
31. Για να προσελκύσω το ενδιαφέρον των μαθητών, χρησιμοποιώ χιούμορ (π.χ. αστεία, ανέκδοτα).
32. Για να χαλαρώνουν οι μαθητές, χρησιμοποιώ τραγούδια, παιχνίδια ρόλων.
33. Ενθαρρύνω τους μαθητές να συμμετέχουν στη διαδικασία της μάθησης χωρίς να φοβούνται μήπως κάνουν λάθη.

Κοινωνικές.

34. Όταν οι μαθητές δυσκολεύονται να καταλάβουν κάτι, τους ενθαρρύνω να ζητούν από τον συνομιλητή τους να επαναλάβει αυτά που είπε ή να μιλά πιο αργά.
35. Παροτρύνω τους μαθητές να συνεργάζονται με τους συμμαθητές τους.
36. Ενθαρρύνω τους μαθητές να ζητούν βοήθεια (από οικογένεια, φίλους) όταν δεν γνωρίζουν κάτι.
37. Παροτρύνω τους μαθητές να κάνουν ερωτήσεις.
38. Ενθαρρύνω τους μαθητές να συμμετέχουν σε ομαδικές εργασίες.

ΔΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΚΑΡΠΟΣ ΑΠΟ ΟΝΟΜΑΣΙΟΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ. ΘΕΩΡΙΑ-ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ-ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ¹

1. Εισαγωγή

Με αφετηρία την ονομασιοκεντρική προσέγγιση και τις έννοιες ΔΕΝΤΡΟ και ΚΑΡΠΟΣ θα εξετάσω τους τρόπους με τους οποίους κατονομάζονται στις γλώσσες και ιδιαίτερα στη νέα ελληνική (ΝΕ) οι έννοιες αυτές: *αχλαδιά*, *κυπαρίσσι*, και *αχλάδι*, *κυπαρισσόμηλο* αντίστοιχα, με στόχο να δω αφενός αν μπορούν να προβλεφθούν οι τρόποι κατονομασίας στην ιστορική εξέλιξη των γλωσσών και αφετέρου αν για τον λόγο αυτό μπορεί να διευκολυνθεί η διδασκαλία του σχετικού λεξιλογίου της ΝΕ ως Γ1, Γ2 και ως γλώσσας πολιτισμικής κληρονομιάς. Το corpus αντλήθηκε α) από το βιβλίο του Σαραντάκου (2013), με μεγάλο λαογραφικό, λογοτεχνικό και ιδιαίτερα γλωσσικό ενδιαφέρον, γιατί δίνονται ετυμολογικές πληροφορίες καθώς και το αποτύπωμα των καρπών και φρούτων στη γλώσσα, λ.χ. εκφράσεις που περιέχουν το όνομα φρούτου, όπως *πίσω έχει η αχλάδα την ουρά* (2013: 29), και β) το βιβλίο που επιμελήθηκε ο Γιαννόπουλος (1969/1975), το οποίο αφιερώνει στα φρούτα μία από τις έξι συνολικά ενότητες. Από τα 30 ονόματα σπρωφόρων δέντρων τα 22 κατασκευάστηκαν με το επίθημα *-ιά*: *αχλαδιά*, 3 αποτελούν είδος, ενώ το όνομα γένους κατασκευάστηκε με το επίθημα *-ιά*: *φιρίκι – μηλιά*, 4 αποτελούν λόγια ονομασία: *πύρος* για τη λ. *αχλαδιά* και, τέλος, η λ. *φραγκοστάφυλο* αναφέρεται στο φυτό και στον καρπό.

2. Θεωρία

Ως θεωρητικό πλαίσιο υιοθετώ τη γνωσιακή ονομασιοκεντρική προσέγγιση (cognitive onomasiological approach) και για τη μορφολογική ανάλυση το θεωρητικό πλαίσιο της κατασκευαστικής μορφολογίας της D. Corbin (1987/1991). Σύμφωνα με την ευρωπαϊκή παράδοση της λεξικολογίας και της δομιστικής σημασιολογίας τη μελέτη του λεξιλογίου μπορούμε να την προ-

1. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Θανάση Γεωργακόπουλο (Α.Π.Θ.) για τη βιβλιογραφική συνδρομή.

σεγγίσουμε με δύο τρόπους: σημασιοκεντρικά και ονομασιοκεντρικά. Με τη σημασιοκεντρική προσέγγιση (semasiological approach) εξετάζουμε με αφετηρία τη λέξη/λεξική μονάδα (λ.μ.) το σημασιολογικό περιεχόμενό της, δηλ. τη σημασία της ή τις σημασίες της εάν πρόκειται για πολύσημη λ.μ. και το πώς συσχετίζονται μεταξύ τους, λ.χ. μεταφορικά, μετωνυμικά κτλ. Τη σημασιοκεντρική προσέγγιση ακολουθούν τα ερμηνευτικά λεξικά, τα οποία κατεξοχήν βοηθούν τον χρήστη στην κατανόηση λόγου. Στην ονομασιοκεντρική προσέγγιση αφετηρία αποτελεί η έννοια (concept) και εξετάζονται οι λέξεις/ (λ.μ.) που ανήκουν στο ίδιο λεξικό πεδίο (lexical field) ανεξάρτητα από κάθε ετυμολογική σχέση, π.χ. η έννοια ΔΕΝΤΡΟ περιλαμβάνει τις λέξεις *αχλαδιά, απιδιά, κουκουναριά – πεύκο, κυπαρίσσι, δρυς, λεύκη/λεύκα* κτλ. Την ονομασιοκεντρική προσέγγιση ακολουθούν τα εννοιολογικά/αναλογικά/ονομασιοκεντρικά λεξικά, τα οποία είναι κατεξοχήν λεξικά που βοηθούν τον χρήστη στην παραγωγή λόγου. Για την ελληνική βλ. Θ. Βοσταντζόγλου (1962). Οι δύο προσεγγίσεις δρουν συμπληρωματικά για την ολοκληρωμένη μελέτη του λεξιλογίου (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2017). Ωστόσο, τα τελευταία περίπου 40 χρόνια η διάκριση σημασιοκεντρικής και ονομασιοκεντρικής προσέγγισης εξελίχθηκε και, εμπλουτισμένη, εντάσσεται στο θεωρητικό πλαίσιο της γνωσιακής σημασιολογίας, που είναι σήμερα το επικρατέστερο θεωρητικό πλαίσιο για τη μελέτη της σημασίας. Υποστηρίζεται ότι μπορεί να υπάρξει πρόβλεψη για τα μονοπάτια που ακολουθεί η σημασιολογική αλλαγή καθώς και για τα σχήματα πολυσημίας, επειδή πράγματι υπάρχουν συστηματικά σημασιολογικά σχήματα (patterns) (Vanhove 2008: 366).

Ακόμη η διαχρονική γνωσιακή ονομασιοκεντρική προσέγγιση (Blank 2001) ερευνά τις κύριες στρατηγικές που υπάρχουν σε δείγμα μιας γλώσσας για εννοιοδότηση και κατονομασία μιας έννοιας, αναζητά τις έννοιες-πηγές που φαίνεται να επαναλαμβάνονται σε καθολικό επίπεδο και περιγράφει τις λεξικές διαδικασίες που χρησιμοποιούν οι ομιλητές. Κατά τον Blank (2001: 16) σε διαγλωσσικό επίπεδο εξετάζεται η καθολικότητα των εννοιοδοτήσεων με έκτυπο χαρακτήρα (salient) και πώς διαφορετικές εννοιοδοτήσεις οδηγούν κατά συνέπεια σε μια εντελώς διαφορετική τάση ως προς τη γλωσσική επένδυση των εννοιών από παρόμοια πεδία. Τέλος, η ίδια η εννοιοδότηση μπορεί να ποικίλλει στην ιστορία μιας γλώσσας. Στο πλαίσιο αυτό (Blank, 2001: 21-22) είναι δυνατή αφενός η περιγραφή των λεξιλογικών αλλαγών προς την κατεύθυνση των κύριων στρατηγικών που χρησιμοποιεί μια γλώσσα για την κατονομασία εννοιών καθώς και η ερμηνεία τους με όρους προσλήψεων με περισσότερο έκτυπο χαρακτήρα από γνωσιακή άποψη, και αφετέρου η περιγραφή της αναδιοργάνωσης των εννοιακών δομών. Με την έννοια αυτή η ιστορία των εννοιών που ενσωματώνει τη σημασιοκεντρική αλλαγή των γλωσσικών σημείων συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι ομιλητές αντιλαμβάνονται και ερ-

Δέντρο και καρπός από ονομασιοκεντρική προσέγγιση

μηνεύουν τον εξωγλωσσικό κόσμο και αυτό αποτελεί πιθανότατα μια μικρή συμβολή της γλωσσολογίας στην καλύτερη κατανόηση του ανθρώπινου νου.

3. Διαχρονία

Στο πλαίσιο της ονομασιοκεντρικής προσέγγισης ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η έρευνα του Koch (1999: 336), ο οποίος με αφετηρία τις έννοιες ΔΕΝΤΡΟ και ΚΑΡΠΟΣ εξέτασε 27 ευρωπαϊκές και μη γλώσσες μεταξύ αυτών και την ελληνική. Ο Koch (1999) παρατήρησε ότι άλλοτε το όνομα του καρπού δίνει το όνομα του δέντρου, π.χ. *αχλάδι* → *αχλαδιά* και άλλοτε το όνομα του δέντρου δίνει το όνομα του καρπού, λ.χ. αγγλ. *beech* “οξιά” → *beechnut* “καρπός της οξιάς” και συνεχίζει λέγοντας ότι αυτό οφείλεται στο ότι στην α’ περίπτωση ο καρπός είναι πιο σημαντικός και συνεπώς έχει περισσότερο έκτυπο χαρακτήρα από γνωσιακή άποψη. Αντίθετα στη β’ περίπτωση το ξύλο είναι σημαντικό και όχι ο καρπός. Έτσι η εννοιοδότηση των δέντρων και των καρπών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εμπειρία μας και τη σχέση τους με εμάς. Κατά συνέπεια υπάρχουν γνωσιακές σταθερές που επηρεάζουν διαγλωσσικά τα κατονομαστικά σχήματα που χρησιμοποιούμε. Ο Blank (2001: 19-20) σχολιάζοντας τα ευρήματα του Koch επισημαίνει ότι δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι στις περισσότερες γλώσσες η έννοια με έκτυπο χαρακτήρα δηλώνεται με απλή λέξη, ενώ η έννοια με τον λιγότερο έκτυπο χαρακτήρα δηλώνεται με κατασκευασμένη λέξη με βάση την απλή. Επίσης ο Koch (1999: 343) επισημαίνει ότι οι νεολογισμοί που αφορούν δέντρα και καρπούς δεν δημιουργούνται με εντελώς αυθαίρετο τρόπο, αλλά στηρίζονται σε γνωσιακό υπόβαθρο, και τα αντιπαραδείγματα απλώς δείχνουν ότι η κατονομασία εννοιών κυβερνάται μάλλον από πιθανότητες που μας επιτρέπουν να προβλέψουμε το εύρος των κατονομαστικών επιλογών. Όπως προκύπτει από την έρευνα του Koch (1999), ακόμη κι αν μια γλώσσα χρησιμοποιεί και μη τυπικές στρατηγικές, αν συμβεί γλωσσική αλλαγή, αυτή θα ακολουθήσει μάλλον την πιο τυπική λύση για τη δήλωση της σχέσης ΚΑΡΠΟΥ/ΔΕΝΤΡΟΥ, αφού υπάρχουν γλώσσες όπως λ.χ. η ελληνική, που εγκατέλειψαν π.χ. την αλλαγή γένους και υιοθέτησαν μια πιο τυπική στρατηγική σημαδεύοντας τη σχέση με πιο εμφανή τρόπο, παρά το ότι το εννοιολογικό σύστημα παραμένει αναλλοίωτο:

Γαλλ. *poire*, ισπ., πορτογ., καταλ. *pera*, εγκαντίν *paira* “αχλάδι” → γαλλ. *poirier*, ισπ. *peral*, πορτ. *pereira*, καταλ. *perer(a)*, εγκαντίν *pairer* “αχλαδιά”, ΝΕ *απίδι/αχλάδι* → *απιδιά/αχλαδιά*. Δεν είναι τυχαίο ότι το όνομα του δέντρου κατασκευάστηκε πάνω στο όνομα του καρπού, το οποίο έχει περισσότερο έκτυπο χαρακτήρα για τον άνθρωπο.

Ο Koch (1999: 334) κατέληξε στο να προτείνει 5 επαναλαμβανόμενα σχήματα τα οποία χρησιμοποιούν οι γλώσσες για να κατονομάζουν τις λ.μ. που αντιστοιχούν στις έννοιες ΔΕΝΤΡΟ και ΚΑΡΠΟΣ. Τα σχήματα αυτά, που απεικονίζουν τις μορφολογικές σχέσεις όταν υπάρχουν, είναι:

Πίνακας 1. Ονόματα δέντρων και καρπών – τύποι μορφολογικών σχέσεων

1. OK ← ΟΔ	Παραγωγή γερμ. Eichel “βελανίδι” ← Eich “δρυς” Σύνθεση αγγλ. fir cone “κουκουνάρι” ← fir “έλατο”
2. ΟΔ ← OK	Παραγωγή γαλλ. pommier “μηλιά” ← pomme “μήλο” Σύνθεση αγγλ. apple-tree “μηλιά” ← apple “μήλο”
3. ΟΔ = OK	ρωσ. груша “αχλάδι” “αχλαδιά” (με- τωνυμικά)
4. ΟΔ ίδιο λέξιμα λεξιλογικά ίδιο με OK αλλά με διαφο- ρά στο γένος	λατ. malum “μήλο” ≈ malus “μηλιά”
5. OK χωρίς μορφολογική σχέ- ση με ΟΔ	αγγλ. acorn “βελανίδι” oak “δρυς”

Όπου OK = όνομα καρπού, ΟΔ = όνομα δέντρου.

Ακόμη ο Koch παρατηρεί (1999: 335) ότι υπάρχουν μορφολεξικές σχέσεις, λ.χ. σχέσεις επιθηματοποίησης, σύνθεσης ή αλλαγής γένους, ανάμεσα στο όνομα του δέντρου και του καρπού, λ.χ. στα σχήματα (1), (2) και (4), γεγονός που φανερώνει ότι υπάρχει τάση για μη τυχαίες, μη αυθαίρετες κατονομασίες. Επίσης σημειώνει ότι (1999: 338) στο σχήμα 1 το δέντρο είναι πολύ πιο σημαντικό (χρηστικά λ.χ. για το ξύλο, για τη σκιά ή συμβολικά ως ιερό δέντρο²), δηλ. έχει περισσότερο έκτυπο χαρακτήρα από τον καρπό, όπως προκύπτει από την κατασκευή του ονόματος του καρπού (με σύνθεση) όπου το όνομα του δέντρου λειτουργεί ως προσδιοριστικό, ενώ, (1999: 340) όταν ο καρπός είναι σημαντικός/εδώδιμος (σχήμα 2) αποτελεί τη βάση κατασκευής του ονόματος του δέντρου με επιθηματοποίηση, λ.χ. *απιδιά* ή σύνθεση, π.χ. αγγλ. *apple-tree*

2. Πβ. τις ποικίλες νύμφες στην αρχαιότητα που συνδέονται με διάφορα δέντρα.

Δέντρο και καρπός από ονομασιοκεντρική προσέγγιση

“μηλιά”. Εδώ αξίζει να αναφερθεί η έρευνα της Ευθυμίου (1999: 39-43), για τις προϋποθέσεις συμμετοχής του -ιά σε μια παράγωγη λέξη: αναδεικνύεται η συμμετοχή της ανθρώπινης εμπειρίας του καθημερινού ανθρώπου, αφού το επίθημα εφαρμόζεται σε βάσεις που δηλώνουν εδώδιμο καρπό, δηλ. συγκεκριμένες, φυσικές, διακριτές και χρήσιμες οντότητες, και το παράγωγο δηλώνει δέντρο/φυτά, δηλ. παραπέμπει σε μονάδα αυτόνομη, φυσική και αντιληπτικά με ιδιαίτερα έκτυπο χαρακτήρα. Για το σχήμα (3) ο Koch παρατηρεί (1999: 342) ότι η ίδια μορφή δηλώνει το όνομα του δέντρου και του καρπού, λ.χ. ρωσ. *грыша* “αχλάδι, αχλαδιά”, λέξη πολύσημη, με αρχική σημασία του λεξήματος την έννοια του καρπού από την οποία με μετωνυμία δηλώνεται το όνομα του δέντρου. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η έρευνα των D. & P. Corbin (1991: 79), οι οποίοι είχαν ήδη εντοπίσει την περίπτωση όπου ο ίδιος τύπος δηλώνει το δέντρο και τον καρπό και ότι μετωνυμικά προκύπτει το όνομα του δέντρου. Τέλος για το σχήμα (5) ο Koch σημειώνει ότι δεν υπάρχει καμία μορφολογική σχέση ανάμεσα στο όνομα του καρπού και στο όνομα του δέντρου, αφού το καθένα δηλώνεται με διαφορετικά, άσχετα μεταξύ τους λεξήματα, χωρίς διαφανή σχέση, γνωσιακά μη αιτιολογημένα, π.χ. (1999: 337) ΑΕ *όξύα/όξύη - άχλος, βάλος*, ΝΕ *οξιά - βελανίδι*. Καταλήγοντας ο Koch (1999: 343) σημειώνει ότι η γνωσιακού-ονομασιοκεντρικού τύπου έρευνά του για τη σχέση ΔΕΝΤΡΟΥ-ΚΑΡΠΟΥ και τα σχήματα που ανέδειξε αποτελούν τάσεις που παρατηρούνται σε πολλές γλώσσες και συνιστούν γνωσιακές σταθερές που καταλήγουν σε διαγλωσσικά κατονομαστικά σχήματα. Και συμπληρώνει λέγοντας ότι οι σχετικοί νεολογισμοί δεν κατασκευάζονται με αυθαίρετο τρόπο, αλλά είναι δυνατόν να προβλεφθούν σε μεγάλο βαθμό οι δυνατότητες που προσφέρονται στον νεολόγο, αφού παρατηρείται γενικά κατονομαστική αλληλεξάρτηση ανάμεσα στο όνομα του δέντρου και του καρπού.

Τι ισχύει στην ελληνική; Όπως ήδη αναφέρει ο Koch (1999: 342), η ΑΕ χρησιμοποιούσε το σχήμα 4 αλλαγής γένους, όπου μεταξύ ΚΑΡΠΟΥ και ΔΕΝΤΡΟΥ δέχεται ότι υπάρχει σχέση και κατεύθυνση συμμετρικής αιτιολόγησης, δηλ. ΑΕ *άπιον* (ουδ.) “αχλάδι” ← → *άπιος* (αρσ.) “αχλαδιά”. Ενδεχομένως όμως το ουδέτερο παράγεται από το αρσενικό. Χρησιμοποιούσε επίσης το σχήμα 3, δηλ. ο ίδιος όρος δηλώνει την έννοια ΔΕΝΤΡΟ/ΦΥΤΟ και την έννοια ΚΑΡΠΟΣ: ΑΕ *ελαία*³, ΝΕ *ελιά*, ΑΕ *άσπάραγος* και επιστημονική ΝΕ *ασπάραγος*, ΝΕ *σπαράγγι*. Όμως θεωρώ ότι το κυρίαρχο σχήμα για τα οπωροφόρα δέντρα ήταν και παραμένει στη ΝΕ το σχήμα ΟΚ → ΟΔ, π.χ. *το σύκον* → *η συκέα/συκῆ*, *μόρον* → *μορέα/μορέη*, *κάστανον* → *καστανέα*, *άμυγδάλη/άμύγδαλον* → *αμυγδαλέα/αμυγδαλή*. Ωστόσο θεωρώ ότι στην περίπτωση που ένας τύπος κατονομάζει τόσο τον καρπό όσο και το δέντρο δεν θα πρέπει να υιοθετηθεί η άποψη του Koch (1999: 342) γενικευμένα, ότι δηλ. πάντοτε από το όνομα του καρπού

3. ΝΕ *ελιά* και *ελαιόδεντρο* [+λόγιο] και *λιόδεντρο* [-λόγιο] (Ευθυμίου 1999).

κατασκευάζεται μετωνυμικά το όνομα του δέντρου, αλλά να εξετάζεται κάθε φορά η συμβολή των αντικειμένων αναφοράς στον εκάστοτε πολιτισμό: ειδικότερα θεωρώ ότι στην περίπτωση της ΑΕ λ. *έλαία*, το όνομα του δέντρου θα μπορούσε να είναι η πρώτη σημασία⁴, αφού αποτέλεσε το δώρο της θεάς Αθηνάς προς τους κατοίκους των Αθηνών και συνεπώς είναι ιερό δέντρο με συμβολική σημασία⁵. Από την άποψη αυτή η σημασιολογική σχέση του *έλαία* “δέντρο” προς *έλαία* “καρπός” είναι μερωνυμική.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της λ. ΝΕ *ακτινίδιο*, νεολογισμός στις αρχές της δεκαετίας του 1970⁶, όπου τότε δήλωνε τόσο τον καρπό όσο και το δέντρο. Αργότερα περίπου από το 2000 επέρχεται στον προφορικό ιδίως λόγο η διάκριση των δύο εννοιών σε γλωσσικό επίπεδο: *ακτινιδιά* και *ακτινίδιο*. Επίσης: λωτός “καρπός” → λωτός “δέντρο”, αλλά τελευταία και λωτιά⁷. Οι νεολογισμοί *ακτινιδιά* και *λωτιά* ακολούθησαν την κυρίαρχη στη ΝΕ στρατηγική κατονομασίας της έννοιας του ΔΕΝΤΡΟΥ με το επίθημα *-ιά*, δηλ. η ΝΕ όχι μόνο στο κλιτικό της σύστημα (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2012α)⁸ αλλά και στο κατασκευαστικό επιλέγει μια δομή με περισσότερο έκτυπο χαρακτήρα.

Πίνακας 2. Ονόματα δέντρων και καρπών στην ελληνική – τύποι μορφολογικών/σημασιολογικών σχέσεων

1. OK ← ΟΔ	Παραγωγή (συχνά υποκορισμός) ΑΕ <i>δαφνίς</i> ← <i>δάφνη</i> , ΑΕ <i>κεράσιον</i> , το ← <i>κερασός</i> , ο Σύνθεση ΝΕ <i>κυπαρισσόμηλο</i> ← <i>κυπαρίσσι</i> , <i>πλατανόμηλο</i> ← <i>πλάτανος</i> , <i>δαφνοκούκουτσο</i> ← <i>δάφνη</i>
2. ΟΔ ← OK	Παραγωγή ΑΕ <i>μηλέα</i> ← <i>μήλον</i> ΝΕ <i>μηλιά</i> ← <i>μήλο</i> Σύνθεση ΑΕ <i>καρυόδενδρον</i> ⁹ ← <i>κάρυον</i> , ΝΕ <i>κακαόδεντρο</i> ← <i>κακάο</i> , <i>αρτόδεντρο</i> ¹⁰

4. Δεν είναι τυχαίο που το Liddell & Scott (1996) καταγράφει ως πρώτη σημασία του *έλαία* τη σημασία “δέντρο”.

5. Πβ. και τον κότινο “στεφάνι αγριελιάς με το οποίο στεφάνωναν τους νικητές”.

6. Προσωπική μαρτυρία, αλλά και Σαραντάκος (2013: 150).

7. Οι νεολογισμοί *ακτινιδιά* και *λωτιά* δεν έχουν καταγραφεί στα ερμηνευτικά λεξικά της ΝΕ. Η λ. *λωτιά* είναι καταγραμμένη στο ΑΛΝΕ (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2002).

8. Η ΝΕ δείχνει προτίμηση προς σαφή διάκριση του πληθυντικού από τον ενικό, του αρσενικού και θηλυκού από το ουδέτερο κτλ.

9. Η λ. *καρύα*, η δεν αναφέρεται στην *καρυδιά*, αλλά αποτελεί γενική ονομασία δέντρων.

10. Ενώ στα *ελαιόδεντρο*, *κακαόδεντρο*, *μαστιχόδεντρο*, *φοινικόδεντρο* κ.ά. το *ά*

Δέντρο και καρπός από ονομασιοκεντρική προσέγγιση

3. ΟΔ ίδιο με ΟΚ	ΑΕ <i>ἐλαία</i> “καρπός” ← <i>ἐλαία</i> “δέντρο” (μερωνυμία) NE <i>ελιά</i> “δέντρο” ← <i>ελιά</i> “καρπός” ¹¹ (μετωνυμία)
4. ΟΔ λεξιλογικά ίδιο με ΟΚ αλλά με δι-αφορά στο γένος	ΑΕ <i>ἄπιος</i> (αρσ.) “αχλαδιά” → <i>ἄπιον</i> (ουδ.) “αχλάδι”
5. ΟΚ χωρίς μορφολογική σχέση με ΟΔ ¹²	ΑΕ <i>σταφυλή</i> <i>ἄμπελος</i> NE <i>βελανίδι</i> <i>δρυς</i>

Όπου ΟΚ = όνομα καρπού, ΟΔ = όνομα δέντρου.

4. Διδακτική εφαρμογή

Ποια η κατάσταση στη ΝΕ; Αν γνωρίζω το σύστημα της ΝΕ, μπορώ αφενός να προβλέψω τη γλωσσική αλλαγή, λ.χ. την κατασκευή των νεολογισμών *ακτινιδιά*, *λωτιά*, και αφετέρου να διδάξω πιο αποτελεσματικά το μικροσύστημα αυτό. Υιοθετώντας την ανάλυση του Koch στο πλαίσιο της γνωσιακής ονομασιοκεντρικής προσέγγισης (1999) και της Ευθυμίου για το επίθημα *-ιά* στο πλαίσιο της κατασκευαστικής μορφολογίας (1999/2012), θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας σε παράδειγμα εφαρμογής με τις έννοιες ΔΕΝΤΡΟ και ΚΑΡΠΟΣ, γιατί θεωρούμε ότι η επιλογή αυτή θα βοηθήσει αποτελεσματικά τους μαθητές της ελληνικής ως Γ1, Γ2 και ως γλώσσας πολιτισμικής κληρονομιάς να αυξήσουν ποσοτικά και να βελτιώσουν ποιοτικά το λεξιλόγιό τους αποκτώντας λεξιλογική ακρίβεια και σαφήνεια στην έκφραση.

Κατά την Ευθυμίου (1999/2012), το επίθημα *-ιά*, που χρησιμεύει στην κατασκευή ουσιαστικών με ανθρωποκεντρική σημασία, εμπεριέχει πολλά μικροσυστήματα ένα από τα οποία είναι αυτό με το οποίο κατασκευάζονται ουσιαστικά χρόνου (1999/2012: 60-63) με αναφορά στον κοινωνικό χρόνο, δηλ. στον οποίο τα άτομα έχουν επενδύσει μια αξία, όπως ώρα γεύματος, του καφέ κτλ.¹³: *βράδι* → *βραδιά*. Ένα άλλο μικροσύστημα είναι αυτό με το

συνθετικό αναφέρεται κυριολεκτικά στον καρπό του δέντρου, στο *αρτόδεντρο* το *α'* συνθετικό χρησιμοποιείται μεταφορικά, επειδή οι καρποί του χρησιμοποιούνται ως ψωμί.

11. Για τη ΝΕ θα χρειαζόταν μια ψυχολinguολογική μελέτη για να προταθεί αν το όνομα του καρπού δίνει το όνομα του δέντρου ή το αντίθετο. Ωστόσο θεωρώ ότι, σε αντίθεση με την ΑΕ, στη ΝΕ το όνομα του καρπού έχει περισσότερο έκτυπο χαρακτήρα.

12. Υπάρχουν και περιπτώσεις, όταν ο καρπός δεν έχει έκτυπο χαρακτήρα, το όνομα του καρπού να μην υπάρχει με μορφή κατονομασίας, αλλά να δηλώνεται περιφραστικά, λ.χ. *οξιά* – ο καρπός της *οξιάς*.

13. Κατά τη Μουχτούρη (2020: 65) υπάρχει ο ημερολογιακός χρόνος (ώρες, μήνες κτλ.) και ο κοινωνικός χρόνος (ώρα γεύματος, του καφέ, του απογεύματος κτλ.).

οποίο κατασκευάζονται τα ονόματα των οπωροφόρων δέντρων: *απίδι* → *απιδιά*, που θα μας απασχολήσει (Ευθυμίου 1999/2012: 39-43). Τα ουσιαστικά αυτά δηλωτικά δέντρων κατασκευάζονται με την εφαρμογή του επιθέματος -ιά σε βάση ουσιαστικό που αναφέρεται σε καρπούς που είναι οικείοι, χρήσιμοι και με έκτυπο χαρακτήρα. Εφόσον τα κριτήρια αυτά πληρούνται για τους καρπούς, είναι δυνατόν όσα ισχύουν για την κατηγορία των δέντρων να ισχύσουν και για την κατηγορία των λαχανικών¹⁴ (Ευθυμίου 1999/2012: 40): *πατατιά*, *αγγουριά*, *ντοματιά*, *κολοκυθιά*.

Πρόκειται για τις ονομασίες του βασικού επιπέδου (Geeraerts, 2010: 199-201) με βάση την υπόθεση που στηρίζεται στην εθνογλωσσική παρατήρηση ότι οι λαϊκές ταξινομήσεις στους βιολογικούς τομείς συνήθως υπακούουν σε μια γενική οργανωτική αρχή, με την έννοια ότι αποτελούνται από πέντε ή έξι ταξινομικά επίπεδα. Ακολουθεί παράδειγμα προσαρμοσμένο στη ΝΕ για τη λ.μ. *πεύκο*:

Βασίλειο	<i>φυτό</i>
Μορφή ζωής	<i>δέντρο</i>
Ενδιάμεσο	<i>αιθαλές</i>
Γένος	<i>πεύκο</i>
Είδος	<i>μαυρόπευκο</i>

Όπως εμφανίζεται στον πίνακα, το υψηλότερο ταξινομικό επίπεδο κατονομάζει τον κύριο τομέα όπως *φυτό* ή *ζώο*, ο οποίος υποδιαιρείται σε μερικές μορφές ζωής, που εξειδικεύονται στα λαϊκά γένη όπως *πεύκο*, *λεύκα*. Ένα λαϊκό γένος μπορεί να εξειδικευτεί περαιτέρω με τα λαϊκά είδη και τις ποικιλίες. Το επίπεδο του γένους συνιστά το βασικό επίπεδο, στον βαθμό που αποτελεί την καρδιά κάθε λαϊκής βιολογικής κατηγορίας: έχει ιδιαίτερα έκτυπο χαρακτήρα από ονομασιοκεντρική άποψη, ο οποίος μεταβιβάζεται στους όρους που περιλαμβάνει, οι οποίοι εμφανίζονται πρώτοι σε μια εθνοβιολογική έρευνα προφανώς λόγω του εύχρηστου χαρακτήρα τους, αφού αναφέρονται στις κατηγορίες της καθημερινής ζωής της λαϊκής βιολογικής γνώσης (Berlin 1978: 17 από Geeraerts 2010: 200). Κατά τη Rosch et al. (1976) στο βασικό επίπεδο φανερώνονται κυρίως τα χαρακτηριστικά της πρωτοτυπικής κατηγορίας, με την έννοια ότι τα μέλη της κατηγορίας μοιράζονται τα περισσότερα χαρακτηριστικά, ενώ παρουσιάζουν ελάχιστα χαρακτηριστικά κοινά με μέλη άλλων κατηγοριών. Τέλος, (Geeraerts 2010: 200-201) από αναπτυξιακή πλευρά οι λ.μ. που ανήκουν στο επίπεδο γένους κατακτώνται πρώτες και από γλωσσική πλευρά δηλώνονται με μορφολογικά απλές λέξεις. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι στο επίπεδο του γένους, αν πρόκειται για οπωροφόρο δέντρο όπου ο καρπός έχει

14. Όπως ορίζονται κατά τη λαϊκή χρήση.

Δέντρο και καρπός από ονομασιοκεντρική προσέγγιση

περισσότερο έκτυπο χαρακτήρα, τα ονόματα των δέντρων αποτελούν κατασκευασμένες λέξεις με βάση το όνομα του καρπού.

Ειδικά για τη διδακτική των κατασκευασμένων λέξεων με το επίθημα *-ιά* η Ευθυμίου καταθέτει ενδιαφέρουσες προτάσεις (1999/2012: 117-137), τις οποίες υιοθετώ. Συμπληρωματικά όμως και μέσα από το πλαίσιο της ονομασιοκεντρικής προσέγγισης προτείνω τα εξής: Επειδή το πρωτοτυπικό σύστημα της ΝΕ για την κατονομασία των εννοιών ΚΑΡΙΟΣ και ΔΕΝΤΡΟ ακολουθεί το σχήμα 2 του Koch, δηλ. *μήλο* → *μηλιά*, προτείνω να διδαχτεί (ρητά ή μη ανάλογα με το επίπεδο των μαθητών) με την ανακαλυπτική διαδικασία¹⁵ ο Κανόνας Κατασκευής Λέξης (ΚΚΛ), ενώ για το παράγωγο όνομα της έννοιας ΔΕΝΤΡΟ (ΟΠΩΡΟΦΟΡΟ) να χρησιμοποιηθεί η στρατηγική του μορφολογικού τεμαχισμού: *μήλ(ο)* + *-ιά* (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Μητσιάκη 2010, Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2019). Μια τέτοιου είδους διδασκαλία θα βοηθήσει τους μαθητές αφενός να αποκωδικοποιήσουν πιο εύκολα μια άγνωστη λέξη και αφετέρου να απομνημονεύσουν καλύτερα το αντικείμενο διδασκαλίας. Η διδασκαλία του ΚΚΛ μπορεί να παρουσιαστεί ήδη από το Α2 με παραδείγματα όπως *πορτοκάλι* → *πορτοκαλιά*, να συνεχιστεί σε όλα τα επίπεδα γλωσσομάθειας και στο Γ1 και Γ2 να εφαρμοστεί σε νεολογισμούς φανταστικού κόσμου κατά το πρότυπο *λίρα* → *λιριά*. Κατά τη διδασκαλία καλό είναι να χρησιμοποιηθούν μνημονικές στρατηγικές, όπως λ.χ. ότι το όνομα του δέντρου είναι θηλυκού γένους γιατί γεννά καρπούς όπως μια μητέρα και το όνομα του καρπού είναι ουδέτερου γένους όπως και οι αντίστοιχες λέξεις για το μωρό, το βρέφος, το παιδί που γεννιέται (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2012β). Όλα αυτά μπορούν να ενσωματωθούν σε ένα μάθημα λ.χ. για τη λαϊκή αγορά, θέμα κοινότυπο σε όλα σχεδόν τα εγχειρίδια διδασκαλίας της ΝΕ, ιδίως ως Γ2.

Επίσης πρέπει να γίνει αναφορά στο χρηστικό επίπεδο στο οποίο κινείται το επίθημα *-ιά* και τα παράγωγά του: όλα ανήκουν στη [-λόγια] ζώνη (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Φλιάτουρας 2019: 26). Πράγματι, για να επιτευχθεί η πραγματολογική συμβατότητα (Anastasiadis-Symeonidis 2016) απαιτείται το [-λόγιο] επίθημα *-ιά* να εφαρμοστεί επάνω στον [-λόγιο] τύπο του ονόματος του καρπού, π.χ. *καρπούζι/υδροπέπων* → *καρπουζιά*, **υδροπεπονιά*.

Ακόμη, σε υψηλό επίπεδο γλωσσομάθειας μπορεί να τεθεί το ζήτημα της συνωνυμίας: πόσο είναι συνώνυμα τα α) *φοίνικας-φοινικιά-φοινικόδεντρο* και β) *λωτός-λωτιά-λωτόδεντρο*; Στα δύο αυτά παραδείγματα η πρώτη λέξη είναι απλή και οι δύο άλλες είναι προϊόντα εφαρμογής ΚΚΛ (η πρώτη επιθηματοποιημένη με το *-ιά*, η δεύτερη προσδιοριστικό σύνθετο) και εμφανίζονται σημασιολογικά ισοδύναμες με την πρώτη λέξη, που δεν είναι κατασκευασμένη: είναι βέβαιο ότι πρόκειται μόνο για εξωγλωσσική ισοδυναμία,

15. Όπως το προτείνει και η Ευθυμίου (1999: 117).

δηλ. μόνο στο επίπεδο της αναφοράς, γιατί ενδογλωσσικά στο νέο σύνολο συμμετέχουν η σημασία και η μορφή των στοιχείων από τα οποία απαρτίζεται κάθε λέξη αλλά και το σημασιολογικό περιεχόμενο του ΚΚΛ του οποίου αποτελεί προϊόν. Έτσι οι κατασκευασμένες λέξεις είναι κάτι το ιδιαίτερο, γιατί οι συνιστώσες που τις αποτελούν είναι διαφορετικές, και, αν αναλυθούν όπως η μη κατασκευασμένη λέξη (φοίνικας, λωτός), θα μας διαφύγει ότι ιδιαίτερο έχουν, δηλ. ο κατασκευασμένος χαρακτήρας τους. Για τον λόγο αυτό η πρώτη λέξη σε κάθε παράδειγμα είναι αυθαίρετη, ενώ οι άλλες δύο είναι σχετικά αυθαίρετες και συνεπώς σημασιολογικά περισσότερο διαφανείς και πιο εύκολα αποκωδικοποιήσιμες.

5. Επίλογος

Στην εργασία αυτή (α) προσκομίσαμε νέα στοιχεία που αφορούν τη χρονολόγηση του νεολογισμού *ακτινίδιο* και την κατασκευή του όρου *ακτινιδιά*, (β) προτείναμε ως πρωτοτυπικό μηχανισμό κατασκευής των ονομάτων των των οπωροφόρων δέντρων την επιθηματοποίηση με το επίθημα *-ιά*, το οποίο εφαρμόζεται επάνω στο ουσιαστικό-βάση που αναφέρεται στον αντίστοιχο καρπό, και τέλος, (γ) προτείναμε τρόπους διδασκαλίας του μικροσυστήματος αυτού για τη ΝΕ ως Γ1, Γ2 και ως γλώσσα πολιτισμικής κληρονομιάς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 2002. *Αντίστροφο λεξικό της νέας ελληνικής (ΑΛ-ΝΕ)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 2012α. Το νεοελληνικό κλιτικό σύστημα των ουσιαστικών και οι τάσεις του. In Z. Gavrilidou, A. Efthymiou, E. Thomadaki & P. Kambakis Vougiouklis (eds), *Selected papers of the 10th ICGL*. Κομοτηνή, Σεπτέμβριος 2011.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 2012β. Το γένος της νέας ελληνικής και η διδασκαλία του. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 32, 443-455.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ Α. 2016. Suffixation and the expression of time and space in modern Greek. *Lingue e Linguaggio* XV.1, 59-84.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 2017. Τα επαγγελματικά ουσιαστικά: ονομασιοκεντρική και σημασιοκεντρική προσέγγιση. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 37, 69-82.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 2019. Η διευρυμένη μορφή της προσέγγισης της Ολοκληρωμένης Μάθησης Περιεχομένου και Γλώσσας. *Φιλολογος* 174-175, 27-45.

Δέντρο και καρπός από ονομασιοκεντρική προσέγγιση

- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. & ΜΗΤΣΙΑΚΗ Μ. 2010. Ο μορφολογικός τεμαχισμός ως στρατηγική διδασκαλίας του λεξιλογίου της ελληνικής ως δεύτερης/ξένης γλώσσας. Στο Α. Ψάλτου-Joycey & Μ. Ματθαίουδάκη (επιμ.), *Πρακτικά του 14ου Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρίας Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας «Εξελίξεις στην Έρευνα της Γλωσσικής Εκμάθησης και Διδασκαλίας»*, 65-77.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ Α. & ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2019. Το λόγιο επίπεδο της σύγχρονης Νέας Ελληνικής: Συγχρονικές και διαχρονικές τάσεις. Στο Α. Φλιάτουρας & Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (επιμ.), *Το λόγιο επίπεδο στη σύγχρονη Νέα Ελληνική: Θεωρία, προτάσεις, εφαρμογές. Από τον οίκο στο σπίτι και τανάπαλιν...* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 15-56.
- BERLIN B. 1978. Ethnobiological classification. In E. Rosch & B. B. Lloyd (eds), *Cognition and categorization*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum, 9-26.
- BLANK A. 2001. Words and concepts in time: Towards diachronic cognitive onomasiology. In R. Eckardt, K. von Heusinger & C. Schwarze (eds), *Words in Time. Diachronic Semantics from Different Points of View*. Berlin: De Gruyter Mouton, CSLI Publications, 6-25.
- ΒΟΣΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ Θ. 1962. *Αντιλεξικόν ή Ονομαστικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Δομή.
- CORBIN D. 1987/1991. *Morphologie dérivationnelle et structuration du lexique* (2 τόμοι). Tübingen/Villeneuve d'Ascq: Max Niemeyer Verlag/Presses Universitaires de Lille.
- CORBIN D. & CORBIN P. (1991). Un traitement unifié du suffixe *-ier(e)*. *Lexique* 10, 61-145.
- ΕΡΩΤΙΜΟΥ Α. 1999/2012. *Le suffixe -ιά en grec moderne: La manifestation d'un degré maximal d'anthropocentricité*. Editions universitaires européennes.
- GEERAERTS D. 2010 *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (επιμ.). 1975. *Ο θαυμαστός κόσμος των φυτών*, (μτφ. Ε. Κοχλατζής). Αθήνα: Χρ. Τεγόπουλος – Ν. Νίκας Ε.Π.Ε. [Πρώτη έκδοση 1969, *Enciclopedia universo*. Novara: Istituto Geografico de Agostini.
- KOCH P. 1999. TREE and FRUIT. A cognitive-onomasiological approach. In *Studi Italiani di Linguistica Teorica e Applicata XXVIII*, numero 2, 331-347.
- ΜΟΥΧΤΟΥΡΗ Α. 2020. *ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ – Ένα εργαλείο γνώσης του κόσμου*, (μτφ. Α. Μουχτούρη & Γ. Παπαϊωάννου). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση [Γαλλικό πρωτότυπο: Mouchtouris, A. 2012. *Observation. Un outil de connaissance du monde*. Série Sociologie de la Connaissance, collection Logiques Sociales, Paris: éd. L'Harmattan].
- ROSCH E., MERVIS C. B., GRAY W. D., JOHNSON D. M. & BOYES-BRAEM P. 1976. Basic objects in natural categories. In *Cognitive Psychology*, Vol. 8, Issue 3, 382-439.

- ΣΑΡΑΝΤΑΚΟΣ Ν. 2013. *Οπωροφόρες λέξεις. Η χυμώδης ιστορία των καρπών και των ονομάτων τους*. Αθήνα: Κλειδάριθμος.
- VANHOVE M. 2008. Semantic associations between sensory modalities, prehension and mental perceptions – A crosslinguistic perspective. In M. Vanhove (ed.), *From Polysemy to Semantic Change*. Amsterdam: John Benjamins, 357-370.

ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΕΣ ΦΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΦΡΑΣΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ

Ο καθηγητής Δημήτριος Σ. Λουκάτος, σε μια σειρά μελετών του με κορυφαία τη διδακτορική διατριβή του, μελέτησε συστηματικά το φαινόμενο της χρήσης φράσεων από την Αγία Γραφή και τα εκκλησιαστικά κείμενα ως παροιμιών και παροιμιακών φράσεων από τον ελληνικό λαό (Loukatos 1950, 1970: 72-74, 1972: 752, 1974: 41-57). Μάλιστα, σε μια μελέτη του ασχολήθηκε με το φαινόμενο της σατιρικής παράφρασης εκκλησιαστικών κειμένων, ορισμένα από τα οποία απέκτησαν με το πέρασμα του χρόνου παροιμιακή χρήση στην καθημερινή ζωή και επικοινωνία των Ελλήνων.

Ανάλογα παραδείγματα έχουν επίσης περιλάβει σποραδικά στις συλλογές τους τόσο η Μαίρη Κουκουλέ (1984-1988), σχετικά με τη νεοελληνική αθυροστομία, όσο και ο Γιώργος Μελίκης (2000-2003), αναφερόμενος σε ελευθερόστομα τραγούδια της ελληνικής αποκριάς, τα οποία παραφράζουν ιερά κείμενα, ψαλμούς και τροπάρια της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και των εποχιακών τελετουργιών της. Συνεχίζοντας την έρευνα αυτή, στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με σύγχρονες ελληνικές παροιμιακές φράσεις, οι οποίες σχηματίστηκαν από σατιρικές και κατά κανόνα ελευθερόστομες παραφράσεις κειμένων, τίτλων και φράσεων που χρησιμοποιούνται τόσο στη λατρεία όσο και στη διοίκηση και στην καθημερινή ζωή της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Πριν την παρουσίαση τωνδειγμάτων που έχουν συγκεντρωθεί, πρέπει να τονιστεί ότι δεν πρόκειται για παρανοήσεις και παραφράσεις κειμένων οφειλόμενες σε άγνοια της παλαιότερης μορφής της ελληνικής γλώσσας στην οποία είναι διατυπωμένα. Έχουμε να κάνουμε με σκόπιμες παραλλαγές που συχνά περιλαμβάνουν ελευθερόστομα στοιχεία, οι οποίες έγιναν με σκοπό τη σάτιρα και επιβίωσαν στη σύγχρονη καθημερινή λεκτική επικοινωνία του ελληνικού λαού με παροιμιακό χαρακτήρα (Αλεξιάδης & Βαρβούνης 2013). Άρα πρόκειται για ένα είδος σύγχρονο που βρίσκεται στη γένεσή του και είναι υπό διαμόρφωση, γι' αυτό και είναι σημαντικό από λαογραφική και παροιμιακή άποψη να εξεταστεί εδώ.

Ας δούμε όμως τις κατηγορίες στις οποίες το νέο αυτό ελληνικό παροιμολογικό υλικό μπορεί να καταταχθεί, με χαρακτηριστικά παραδείγματα κατά περίπτωση:

Μανόλης Γ. Βαρβούνης

Α. Παροιμιακές φράσεις από παραφθορά λειτουργικών φράσεων και κειμένων

1. *Ειρήνη πάσι – Το κεφάλι σου να σπάσει* [και με το φαινόμενο της παροιμιακής επέκτασης: *το κεφάλι σου να σπάσει / και να γίνει περιβόλι / να χορεύουν οι διαβόλοι*].
Σε περιπτώσεις αμφισβήτησης καλών προθέσεων και της ειλικρίνειας των εκάστοτε μεσολαβητών.
2. *Κύριε ελέησον – Ο παπάς πίνει Carnation* [από τη γνωστή μάρκα τυποποιημένου γάλακτος που κυκλοφορεί ευρέως και στην ελληνική αγορά].
Σε περιπτώσεις κοινοτοπιών και λόγων χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα.
3. *Και εις τους αιώνας των αιώνων – Και εις τας χελώνας των χελώνων ~ Και εις τους χειμώνας των χειμώνων*.
Σε περιπτώσεις ακούσματος λόγων που δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία, αλλά λέγονται συμβατικά.
4. *Και ελέησον ημάς – Και ελέησον κιμάς*.
Σε περιπτώσεις αμφισβήτησης της αλήθειας και της ορθότητας των λόγων που έχουν προηγηθεί.
5. *Μετά πνευμάτων δικαίων τετελειωμένων – Μετά συσκευών μοντέρνων και εντοιχισμένων*.
Σε περιπτώσεις αμφισβήτησης κατεστημένων νοοτροπιών, αντιλήψεων και συμπεριφορών.
6. *Ζώνον έντιμον – Ζώνον έντομον / τον ορθοτομούντα – τον κέρματα μετρούντα*.
Σε περιπτώσεις αμφισβήτησης του ρόλου, της εντιμότητας, της ακεραιότητας και της προσφοράς ενός δημοσίου προσώπου ή πνευματικού και εκκλησιαστικού ηγέτη.
7. *Αμήν – Αμήν και κόντρα αμήν / κι ώσπου να βγει ο μην / θα έχουμε και πάλι την δραχμήν*.
Με αφορμή τη φημολογία για την έξοδο της Ελλάδας από τη ζώνη του ευρώ και την επιστροφή στη δραχμή ως εθνικό νόμισμα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα (2010 κ.εξ.). Λέγεται σε περιπτώσεις αμφισβήτησης της αλήθειας όσων ακούγονται ή επαναλαμβάνονται ως δηλώσεις από πολιτικούς και δημόσια πρόσωπα.

Παροιμιακές φράσεις και παραφθορά εκκλησιαστικών κειμένων

Β. Παροιμιακές φράσεις από παραφθορά εκκλησιαστικών διοικητικών τίτλων Μητροπόλεων και Μητροπολιτών

1. *Λαρίσης – Θα λαχταρίσεις.*

Σε περιπτώσεις έντονων απογοητεύσεων. Δημιουργήθηκε με αφορμή επείσσοδια εναντίον των Μητροπολιτών Λαρίσης από οπαδούς του έκπτωτου μετά το 1974 Μητροπολίτη Λαρίσης Θεολόγου.

2. *Λάμπης και Σφακίων – Λάσπη και Σφαγείων.*

Σε περιπτώσεις σημαντικών και ραγδαίων αλλαγών που φέρνουν αντίθετο του αναμενόμενου αποτελέσματος.

3. *Θηβών και Λεβαδείας – Ο φυγών εκ Λεβαδείας / Θυμών και Λαιμαργίας.*

Σε περιπτώσεις έντονων και ραγδαίων αλλαγών στο χειρότερο. Δημιουργήθηκε με αφορμή τη συνύπαρξη κατά τη δεκαετία του '80 δύο πρώην και ενός εν ενεργεία Μητροπολίτη της συγκεκριμένης Μητρόπολης.

4. *Τρίκκης και Σταγών – Φρίκης και Αναστεναγμών.*

Σε περιπτώσεις ανατροπής των ισχυόντων και επικράτησης νέων δυσμενών συνθηκών είτε σε κοινωνικό, εργασιακό και οικογενειακό, είτε σε προσωπικό επίπεδο.

5. *Αμασειάς – Αμασίας.*

Σε περιπτώσεις φτώχειας και οικονομικών δυσχερειών. Δημιουργήθηκε από την ομοηχία ανάμεσα στην ονομασία της Μητρόπολης που είχε έδρα την πόλη Αμάσεια του Πόντου και στην αδυναμία μάσησης λόγω έλλειψης τροφής, που συνεπάγεται πείνα.

Γ. Παροιμιακές φράσεις από παραφθορά ύμνων και προσευχών

1. *Πάτερ ημών – Το βρακί του Σολομών / ο εν τοις ουρανοίς – το βρακί της μαμμής / αγιασθήτω το όνομά σου – το βρακί της μαμμάς σου / ελθέτω η Βασιλεία σου – το βρακί της θείας σου.*

Σε περιπτώσεις σατιρισμού της επικρατούσας τάξης και άποψης και έκφρασης αμφισβήτησης για τις κοινές παραδοχές του κοινωνικού συνόλου.

Τα δείγματα που παρατίθενται παραπάνω προέρχονται από σύγχρονη επιτόπια έρευνα και καταγραφή, η οποία έγινε μεταξύ των ετών 2016 και 2018 στον Δήμο Περιστερίου της Αττικής, στο νησιωτικό Δήμο Σάμου στο Ανατολικό Αιγαίο και στον ηπειρωτικό Δήμο Κομοτηνής, στην ελληνική Θράκη (Tonkin 2003). Η διασταύρωσή τους δείχνει ότι πρόκειται για φαινόμενο

με πανελλήνια διάδοση, καθώς παραλλαγές τους απαντούν σε διάφορες συλλογές ελληνικού παροιμιακού υλικού (Κωστογιάννης 1960) και αστική προέλευση, καθώς δεν καταγράφτηκαν ανάλογα παραδείγματα σε χωριά και κωμοπόλεις του ελληνικού χώρου.

Από την άλλη πλευρά, μια μικρή έρευνα σε αναρτήσεις και ιστοσελίδες στο διαδίκτυο έδειξε ότι ορισμένες από τις φράσεις αυτές επαναλαμβάνονται σε ορισμένες αναρτήσεις κειμένων (Γκασούκα & Φουλίδη 2018: 23-24). Αυτό φανερώνει ότι πρόκειται για παροιμιολογικές φράσεις που διαδίδονται ταχύτατα μέσω του διαδικτύου και των ποικίλων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, αλλάζοντας συχνά την έννοιά τους ή προσλαμβάνοντας και άλλες εννοιολογικές διαστάσεις, αναλόγως του περιβάλλοντος και των συμφραζομένων κάθε αναρτήσεως ή διαδικτυακής συνομιλίας.

Ο ελληνικός λαός αστειεύεται συχνά με ζητήματα πίστης και εκκλησιαστικών προσώπων ή τελετουργιών, παράγοντας ευτράπελες διηγήσεις και ανέκδοτα, παραφθορές ύμνων κ.λπ. Αυτά, όπως διαπιστώσαμε και με την ευκαιρία παλαιότερης μελέτης μας σχετικά με τα ανέκδοτα που αναφέρονται σε ιερείς (Βαρβούνης 2004), δεν έχουν την έννοια του αντικληρικισμού ή της ευθείας αμφισβήτησης της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των κληρικών της, αλλά μάλλον αποτελούν αστειολογήματα και ενδείξεις της εξαιρετικής οικειότητας που αισθάνεται ο Έλληνας για την ορθόδοξη πίστη και την Ορθόδοξη Εκκλησία, τη διοικητική της δομή και ιεραρχία και τις τελετουργίες της (Βαρβούνης 2007-2007: 139-144).

Ο σχηματισμός των σύγχρονων αυτών παροιμιολογικών φράσεων στηρίζεται στην εναλλαγή και αντικατάσταση ομόηχων λέξεων στην αρχική εκκλησιαστική φράση, και στην επιλογή των λέξεων με βάση την επιδιωκόμενη ομοιοκαταληξία, δεδομένου ότι πρόκειται για ομοιοκατάληκτες και έμμετρες φράσεις (Βαρβούνης 2007: 32). Συμβαδίζει αυτό με τη διαπίστωση του Αριστείδη Δουλαβέρα ότι το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών παροιμιών ανήκουν στον έμμετρο έντεχνο λαϊκό λόγο (Δουλαβέρας 2010: 75-77), και δείχνει ότι και στο σύγχρονο ελληνικό παροιμιολογικό υλικό συνεχίζονται οι βασικοί όροι και οι θεμελιώδεις προϋποθέσεις που προσδιόριζαν το ελληνικό παροιμιολογικό υλικό και στον παραδοσιακό πολιτισμό. Επίσης οι παροιμιώδεις αυτές φράσεις συχνά επεκτείνονται, σύμφωνα με ένα φαινόμενο γνωστό στο παροιμιολογικό υλικό, το οποίο ο Δημήτριος Λουκάτος προσδιόρισε ως «παροιμιών πλατυσμούς» (Loukatos 1972: 752). Κι αυτά με τη σειρά τους δείχνουν πως στη λαϊκή δημιουργία υφίσταται, όσον αφορά τουλάχιστον τις τεχνικές και τα μέσα έκφρασης, μια δομική και μορφολογική συνέχεια (Doulaveras 2003: 143-144).

Αλλά και η ελευθερόστομη έκφραση μερικών από αυτές τις φράσεις είναι συχνή στον ελληνικό λαό, ο οποίος χρησιμοποιεί ανάλογες γενετήσιες λεκτικές αναπαραστάσεις και αναφορές στην καθημερινή ομιλία του. Το φαινόμενο της λαϊκής αθυροστομίας είναι γνωστό στον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό, τόσο στην

Παροιμιακές φράσεις και παραφράσεις εκκλησιαστικών κειμένων

καθημερινή λεκτική επικοινωνία των ανθρώπων, όσο και σε διάφορα είδη του έντεχνου λαϊκού λόγου. Συχνές είναι επίσης και οι ελληνικές βωμολοχικές παροιμίες, που έχουν ευρύτατη χρήση στην καθημερινή ζωή (Varvounis & Kouzas 2021: 394-395). Συνεπώς οι παροιμιώδεις φράσεις που καταγράφονται και μελετώνται στην εργασία αυτή εντάσσονται στην κατηγορία της ελληνικής λαϊκής αθυροστομίας και συνεχίζουν, από την άποψη αυτή, την ανάλογη ελληνική λαϊκή παράδοση, που μετασχηματίζεται ανάλογα με τις επικρατούσες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες και εκφράζεται μέσα από νέα είδη (Καμηλάκη, Κατσούδα & Βραχιονίδου 2015).

Από την άλλη πλευρά, με βάση τις εξηγήσεις που κατά περίπτωση δόθηκαν παραπάνω, προκύπτει ότι οι σύγχρονες αυτές παροιμιακές φράσεις κατά κανόνα χρησιμοποιούνται σε περιπτώσεις αμφισβήτησης, ανατροπής, βίαιης αλλαγής, ραγδαίας τροποποίησης και έντονης διαφοροποίησης σε σχέση με τις συνθήκες που μέχρι τότε επικρατούσαν. Άρα η έννοια της ανατροπής της κοσμικής τάξης εκφράζεται παροιμιολογικά μέσα από την παραφθορά και την παρωδία εκκλησιαστικών κειμένων και τίτλων, ενός υλικού δηλαδή που κατεξοχήν εκφράζει και σχηματοποιεί την έννοια της κοσμικής τάξης (Βαρβούνης 2017: 45-48).

Συνεπώς όσα παραπάνω αναφέρθηκαν και διαπιστώθηκαν μπορεί να μην εντάσσονται ούτε στο σχήμα της βλασφημίας, ως αρνητικής διαχείρισης από τον λαό της θρησκευτικότητας, ούτε στην πρακτική του αντικληρικισμού, ως έμπρακτης αμφισβήτησης και αντίθεσης προς την εκκλησιαστική ιεραρχία, έχουν όμως έναν χαρακτήρα ανατροπής και αμφισβήτησης των παραδεδομένων (Βαρβούνης 2017: 57). Χαρακτήρα που προσιδιάζει σε εποχές κρίσης, όπως αυτή που βιώνει από την αρχή της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα η ελληνική κοινωνία.

Πρόκειται λοιπόν για παροιμιολογικό και φρασολογικό υλικό σύγχρονο, που εκφράζει τη σημερινή ελληνική κοινωνία. Υλικό που σχηματίζεται και μετασχηματίζεται μπροστά στα μάτια μας, και το οποίο μελετά η σύγχρονη ελληνική Λαογραφία, παρακολουθώντας τις πιθανές μετεξελίξεις του ή τις επεκτάσεις του, στα πλαίσια της μελέτης του σύγχρονου ελληνικού λαϊκού πολιτισμού και των εκδηλώσεών του.

Στο παροιμιολογικό και φρασολογικό υλικό που παραπάνω παρατέθηκε δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη αντι-παροιμιών. Δεν έχουμε εδώ το φαινόμενο της μετάπλασης και εκ νέου χρήσης παλαιότερου παροιμιολογικού υλικού, το οποίο να αποκτά νέο περιεχόμενο ή να προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες, κοινωνικές και πολιτισμικές, που επιβάλλει η νεωτερικότητα (Βαρβούνης & Κούζας 2019: 74). Αντιθέτως, στην περίπτωση των παροιμιακών φράσεων που μελετώνται εδώ διαπιστώνεται έντονη η επίδραση της πολιτισμικής διαδικασίας της εκκοσμίκευσης (Varvounis & Kouzas 2021: 391), με την έννοια της κοσμικής χρήσης ιερών και λειτουργικών κειμένων, ή τίτλων εκκλησιαστικών αξιω-

μάτων, στοιχείων δηλαδή που ανάγονται στη θρησκευτική ζωή και στην τελετουργική πρακτική της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Εν προκειμένω πρέπει να σημειωθεί ότι έχουν ήδη μελετηθεί αρκετές όψεις της εκκοσμίκευσης σε ζητήματα σχετικά με τις λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες, αλλά δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης η ανάλογη επίδραση σε είδη του ελληνικού λαϊκού έντεχνου λόγου, όπως γίνεται εδώ. Πρόκειται για το φαινόμενο της αποϊεροποίησης των φράσεων και των τίτλων αυτών, που στην πρώτη τους χρήση διακρίνονται για την ιερότητά τους (Βαρβούνης & Κούζας 2019: 331-332), και της απόδοσης σε αυτές παροιμιακού νοήματος, το οποίο βασιίζεται σε παραλλαγές λέξεων – συνήθως βασιισμένες στην ομοημία των αρχικών με εκείνες που τις αντικαθιστούν – με έντονο το σατιρικό και κάποτε και το ελευθερόστομο στοιχείο.

Από την άλλη πλευρά πρέπει να σημειωθεί ότι οι συγκεκριμένες παροιμιώδεις φράσεις συνήθως κυκλοφορούν και χρησιμοποιούνται σε ένα σχετικά στενό και κλειστό περιβάλλον, αποτελούμενο από ανθρώπους, κληρικούς ή λαϊκούς, που έχουν άμεση σχέση με την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία και την καθημερινή ζωή της (Μερακλής 2011: 44-45). Δεν γνωρίζουν λοιπόν καθολική διάδοση και χρήση στον ελληνικό λαό, αλλά επιβιώνουν σε ένα στενό κύκλο ανθρώπων, αποτελώντας κομμάτι της καθημερινής τους επικοινωνίας και προσλαμβάνοντας κάποτε και έναν συνθηματικό χαρακτήρα, καθώς αν λεχθούν σε ανθρώπους έξω από τον κύκλο αυτό, δύσκολα μπορούν να γίνουν κατανοητές.

Πρόκειται λοιπόν για παροιμιακές φράσεις με σχεδόν συνθηματική χρήση και εννοιολογική σήμανση, κι αυτό καθιστά ακόμη δυσκολότερο τον εντοπισμό, αλλά και την καταγραφή και την ερμηνεία τους. Κάποτε μάλιστα συνδέονται με συγκεκριμένα γεγονότα της πρόσφατης και σύγχρονης ελληνικής εκκλησιαστικής ζωής και ιστορίας, όπως καταγράφεται στα σύντομα επεξηγηματικά σχόλια που συνοδεύουν τα δείγματα τα οποία παραπάνω παρατέθηκαν. Σε κάθε περίπτωση δείχνουν ότι νέες παροιμιώδεις φράσεις παράγονται όχι μόνο σε περιβάλλοντα καθημερινής ζωής και σε περιβάλλοντα περιθωριακών κοινωνικών ομάδων, όπως έδειξε ο Ηλ. Πετρόπουλος (Βαρβούνης & Κούζας 2019: 244), ή ακόμη και σε περιβάλλοντα επαγγελματιών χαμηλού κοινωνικού κύρους, αλλά και στο εκκλησιαστικό περιβάλλον, που παρουσιάζει συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τα οποία το διαφοροποιούν αισθητά από τα προαναφερθέντα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ Μ. Α. & ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. 2013. *Άσεμνη ελληνική Λαογραφία. Αναλυτική βιβλιογραφία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσας.

Παροιμιακές φράσεις και παραφράσεις εκκλησιαστικών κειμένων

- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. 2007. Άσεμνα και βωμολοχικά λαογραφικά. Παλαιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. 2007-2009. Ύβριστικά, βωμολοχικά και σκωπτικά λαϊκά ανταπαντήματα. *Λαογραφία* 41, 139-144.
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. 2017. Εισαγωγή στη Θρησκευτική Λαογραφία 1. Λαϊκή θρησκευτικότητα και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης.
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. & ΚΟΥΖΑΣ Γ. Χ. 2019. Εισαγωγή στην Αστική Λαογραφία. Θεωρητικές προσεγγίσεις – μεθοδολογία – θεματικές. Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. 2004. Κληρικοί κωμωδούμενοι στο λαϊκό μύθο. *Λαογραφία* 40, 109-129.
- ΓΚΑΣΟΥΚΑ Μ. & ΦΟΥΛΙΔΗ Ξ. 2018. Όψεις λαογραφικής έρευνας στις εθνογραφικές σπουδές. Φεμινιστική εθνογραφία – διαδικτυακή εθνογραφία. Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ Α. 2010. Νεοελληνικός παροιμιακός λόγος. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης.
- DOULAVERAS A. 2003. Demetrios Loukatos as a paremiologist. *Proverbium* 20, 133-158.
- ΚΑΜΗΛΑΚΗ Μ., ΚΑΤΣΟΥΔΑ Γ. & ΒΡΑΧΙΟΝΙΔΟΥ Μ. 2015. Πιπέρι στο στόμα. Όψεις των λέξεων-ταμπού στη Νέα Ελληνική. Αθήνα: Καλλιγράφος.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕ Μ. 1984-1988. Νεοελληνική αθυροστομία 1-3. Αθήνα: Νεφέλη.
- ΚΩΣΤΟΓΙΑΝΝΗΣ Κ. 1960. Πριγκηπιανές παροιμίες. İstanbul: Nur Basimevi.
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ D. 1950. *La Bible dans le Parler Proverbial du Peuple Grec*. Paris.
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ D. 1970. Que Dieu Nous Garde de... Proverbes sur les Personnes ou les Choses Dangereuses. *Proverbium Finnoise* 15, 72-74.
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ D. 1972. Citations Proverbiales. *Proverbium Finnoise* 20, 752.
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ, D. 1974. L'évangile de St. Luc dans le parler proverbial du peuple grec. Στο *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδης*. Βενετία: Ινστιτούτο Βυζαντινών και μεταβυζαντινών Ερευνών, 41-57.
- ΜΕΛΙΚΗΣ Γ. 2000-2003. Αντρικά Μουνάτα 1-2. Θεσσαλονίκη: Αρχείο-Συλλογή Γιώργη Μελίκη.
- ΜΕΡΑΚΗΣ Μ. Γ. 2011. *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση – ήθη και έθιμα – λαϊκή τέχνη*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσας.
- TONKIN E. 2003. Participant Observation. In R. F. Ellen (ed.), *Ethnographic Research. A guide to general conduct*. London – San Diego: Academic Press, 216-219.
- VARVOUNIS M. G. & KOUZAS G. X. 2021. Greek proverbial phrases from modern satirical paraphrases of texts and titles of the Greek Orthodox Church. *Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship* 38, 391-399.

ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΣΠΟΡΑ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ (1922-1967)¹

Σε όλους σχεδόν τους εθνικούς πολιτισμούς και σε κάθε εποχή της εξέλιξής τους διακρίνονται κάποιοι δυσερμήνευτοι, υλικοί ή άυλοι, κατά κανόνα όμως φαντασιακοί τόποι που απευθύνονται σε δεδομένα υποσύνολά τους. Εδώ, για παράδειγμα, διερευνώνται οι τόποι που προτείνονται ή δημιουργούνται από ομάδες της ελληνικής διασποράς και τυπικά προορίζονται για δική τους χρήση, όχι γιατί υπάρχει ανάγκη ή κανόνες αποκλειστικότητας, αλλά γιατί μέσω αυτών των διασπορικών ομάδων και των ιδιαίτερων γνωρισμάτων τους θα μπορούν αμεσότερα να λειτουργούν ως καθρέφτες της εθνικής συλλογικότητας. Τέτοιες ιδιότητες διαθέτουν οι *ετεροτοπίες*, με τον τρόπο που νοηματοδοούνται από τον Michel Foucault² και η υπέρτατη αξία τους συνίσταται στη δημιουργία ψευδαισθήσεων. Είναι δηλαδή οι τόποι που διαφέρουν από την ουτοπία, αφού είναι πιθανό να διεκδικούν μια θέση στον πραγματικό χώρο και έτσι να αποκαλύπτουν πόσο περισσότερο απατηλοί είναι οι λεγόμενοι πραγματικοί τόποι, στους οποίους μοιράζεται η καθημερινή ζωή (Boyer 2008: 53-73). Η ύπαρξή τους επιβεβαιώνει την παλιά (σχεδόν κλασική) άποψη ότι η ουτοπία διεισδύει κατά κανόνα με επιτυχία στην πραγματικότητα, αφού είναι ο βασικός συντελεστής στη διεργασία της μεταμόρφωσής της σε ανεκτή και υποφερτή κατάσταση (Mumford 1998: 17-27). Άλλωστε, στη φαντασία των ομάδων που διεκδικούν τον πρωταγωνιστικό ρόλο εντός αυτών των άλλων τόπων, η διάσταση της οργάνωσής τους μοιάζει ως κάτι ιδεατό ή εξιδανικευμένο, σαν να προετοιμάζει το κατάλληλο περιβάλλον εντός του οποίου

1. Το άρθρο αυτό αποτελεί αναπτυγμένη μορφή της ανακοίνωσής μου ως προσκεκλημένης ομιλήτριας στο συμπόσιο που οργάνωσαν η Πολυτεχνική Σχολή, το Τμήμα Αρχιτεκτόνων και το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Μουσειολογία-Διαχείριση Πολιτισμού» του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας σε συνεργασία με το Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής, Α.Π.Θ., το Ίδρυμα FULBRIGHT για την Ελλάδα, η MESEA (Multi Ethnic Studies: Europe and the Americas) και η Εταιρεία Ελλήνων Μουσειολόγων, με τίτλο «Ελληνική Διασπορά: Υλικές, Άυλες Μαρτυρίες και Ταυτότητες/Greek Diaspora: Tangible, Intangible Evidence and Identities». Το συμπόσιο αυτό αποτέλεσε την πρώτη εκδήλωση του Προγράμματος «Greek Diaspora» υπό την εποπτεία του Institute of International Education των Η.Π.Α. και του Ιδρύματος FULBRIGHT και τη χρηματοδότηση του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος.

2. Πρόκειται για τη θεωρία που ανέπτυξε ο Foucault στη διάλεξή του τον Μάρτιο του 1967 με τίτλο «Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias» (Leach 1997: 330-336). Το άρθρο αυτό έχει μεταφραστεί ελληνικά (Foucault 2012: 255-270).

θα ήταν δυνατόν να ικανοποιηθεί το υπέρτατο αίτημά τους για αποζημίωση: στην προκειμένη περίπτωση, από το εθνικό σύνολο – τη “φαντασιακή κοινότητα” του έθνους – για την κάθε λογής συνδρομή τους στην ιστορία του.

Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι οι τόποι-κάτοπτρα και αντιπροσωπευτικά δείγματα των “ετεροτοπιών” του Foucault που παρουσιάζονται εδώ, υπόσχονταν στους έξω Έλληνες της υπό εξέταση περιόδου τη δυνατότητα να παρατηρούν στην καθημερινή ζωή της πατρίδας το “είδωλο” της συμμετοχής τους στην εξέλιξή του (με άλλα λόγια του “κοινωνικού τους προσώπου”), διευκολύνοντας έτσι και τη συμφιλίωσή τους με το παρελθόν, που αναμφίβολα τους συνέδεε με το ελληνικό έθνος, αλλά και με το άγνωστο και αβέβαια κοινό εθνικό μέλλον (Lefebvre 1991: 220). Με άλλα λόγια, η έννοια του χώρου καθίσταται όλο και περισσότερο περίπλοκη στην αλληλοσυσχέτισή της με τον εθνικό χρόνο, τις ποικιλόμορφες μεταλλάξεις του κυρίαρχου εθνικού ιδεολογήματος αλλά και τις αναμορφώσεις της εθνικής ταυτότητας που επισυμβαίνουν στη διαδρομή του. Συνεπώς, το πρώτο ερώτημα που τίθεται σε αυτό το άρθρο, είναι το εξής: γιατί κάποιοι κοσμοπολίτες απόδημοι επιδίωξαν σε μια δεδομένη στιγμή να δημιουργήσουν τον δικό τους διαφορετικό τόπο εντός της πατρίδας –όχι φυσικά έναν τόπο κατοικίας αλλά κάτι άλλο, π.χ. ένα επιβλητικό μέγαρο-σύμβολο, το σπουδαιότερο εδώ παράδειγμα “ετεροτοπίας”;

Όταν η έννοια της ετερότητας μεταφέρεται από τους τόπους στην κοινωνική οργάνωση και την καθημερινή ζωή μιας διασποράς (που στη σύγχρονη βιβλιογραφία αναγνωρίζεται ως σχεδόν αυτόνομο πολιτικό σύστημα) (Laguerre 2006: xi-xiii, 1-9) αυτομάτως προτείνεται η ανανέωση της ιστορικής ανάγνωσης των σχέσεων αυτής ή κάθε διασποράς με το κράτος-πατρίδα της. Με άλλα λόγια τονίζεται η ανομοιογένεια της “φαντασιακής κοινότητας” των εθνών, με αφετηρία την αναίρεση της παραδοσιακής αντίληψης που ταυτίζει όλα τα κτίσματα με χώρους κατοικίας, για να ικανοποιεί τη φυσική ανάγκη των ανθρώπων να τοποθετούν με σαφή τρόπο στον χώρο και τον κόσμο τον εαυτό τους, τα πράγματα, ακόμη και τους θεούς τους και φυσικά τις ομάδες στις οποίες δέχονται πως ανήκουν –πάνω απ’ όλα το έθνος τους. Εξάλλου, ούτε οι γέφυρες κατοικούνται ούτε οι ναοί είναι τα σπίτια των θεών (Leach 1997: 95-104) ούτε οι επικράτειες των κρατών-πατρίδων αποτελούν τη γη όλων των ομάδων ενός έθνους και ενός μόνον έθνους. Στη σπανιότατη (και μάλλον απίθανη) περίπτωση που ένα σύγχρονο εθνικό κράτος δεν περιλαμβάνει μειοψηφούσες ομάδες (δηλαδή μειονότητες) ή αλλοεθνείς μετανάστες, είναι βέβαιο ότι ακόμη κι αν δεν διεκδικεί μειονότητές του σε όμοια κράτη, διαθέτει μετανάστες σε ξένες επικράτειες, οι οποίοι, ακόμη κι αν δεν συγκροτούν πολυάριθμες διασπορές, δεν κατοικούν στη γη του και δεν θεωρούνται συνιδιοκτήτες της, όπως οι ομοεθνείς τους που ζουν σε αυτή.

Επομένως, οι υπό εξέταση εδώ διαφορετικοί τόποι των έξω Ελλήνων συνιστούν γέφυρες για τη σύνδεσή τους με την πατρίδα. Επαναπροσδιορίζουν επίσης τον ενιαίο χαρακτήρα του εθνικού πολιτισμού στο εκάστοτε παρόν του.

Ετεροτοπίες και διασπορά

Εν τέλει, προσφέρουν πολύτιμες πηγές για την ερμηνευτική ανασύνθεση των πολιτικών στόχων που είναι πιθανό να ορίζουν τις σχέσεις μεταξύ κράτους και διασποράς. Κατά την προτεινόμενη εδώ ερμηνευτική λογική, η επέκταση της “ετεροτοπίας” στη συζήτηση για τον χώρο του ελληνικού εθνικού κράτους και τη σχέση του με τις ανά τον κόσμο διασπορές του επικεντρώνεται στην περίοδο της υπέρτατης πολιτικής εσωστρέφειάς του (Kitroeff 1991: 242-243) μετά τη δραστική συρρίκνωση του “φαντασιακού χώρου” της Μεγάλης Ελλάδας και τη μαζική συρροή στον ελληνικό εθνικό χώρο Ελλήνων προσφύγων (μέχρι πρότινος αλύτρωτων). Εκτείνεται μέχρι την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών –και ύστατο ορόσημο ελληνικής εσωστρέφειας στη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Ένα μέγαρο των ελληνοαμερικανών στην Αθήνα του Μεσοπολέμου

Για να κατανοήσουμε τα κίνητρα και τις προθέσεις των κοσμοπολιτών της ελληνοαμερικανικής διασποράς που εισηγήθηκαν το 1929 στον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο την ανέγερση στο κέντρο της Αθήνας ενός πολυώροφου μεγάρου τους, τόσο εντυπωσιακού και πρωτοποριακού για τα ελληνικά δεδομένα όσο ήταν για τη Νέα Υόρκη το “Palais de France”, που σχεδίαζε να κατασκευάσει λίγο πριν το κραχ της Wall Street σε ένα πιο νευραλγικά σημεία της – δίπλα δηλαδή στο Century Theater – ο Πολωνός αρχιτέκτονας Irwin Chanin (1891-1988) (Robins 2017: 140-141), είναι απαραίτητο να διερευνήσουμε τις πολιτικές και εθνικές προσδοκίες που τους παρακίνησαν σε ένα τόσο φιλόδοξο εγχείρημα. Την πατρότητα της ιδέας διεκδικούσε ο Νικόλαος Κασσαβέτης, απόφοιτος του πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, ένθερμος οπαδός του βενιζελικού κόμματος στις ΗΠΑ, ιδιοκτήτης μεγάλης τουριστικής επιχείρησης που επέκτεινε τη δράση της στην Ελλάδα και τον ευρύτερο χώρο των έξω Ελλήνων, αλύτρωτων και μεταναστών, και επίσης αρχηγός του ελληνικού τμήματος της Αμερικανικής Λεγεώνας “George Dilboy Post” της Νέας Υόρκης.

Σύμφωνα με το σχέδιό του³, το αθηναϊκό μέγαρο προοριζόταν να προσφέρει στην ελληνική κοινωνία έναν διάυλο κοινωνικής, πολιτικής, πολιτισμικής και πρωτίστως οικονομικής επικοινωνίας τόσο με τις ΗΠΑ και την ελληνοαμερικανική διασπορά όσο και τα μέλη της που είχαν παλιννοστήσει. Στους ποικίλους επιμέρους “τόπους” που θα φιλοξενούνταν στους τουλάχιστον 16 ορόφους του, θα περιλαμβάνονταν, πέρα από βιβλιοθήκες και μόνιμες εκθέσεις όπου θα παρουσιάζονταν τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της ιστορίας των δύο πατρίδων της ελληνοαμερικανικής διασποράς, πολιτικοί και εμπορικοί θεσμοί (π.χ. η Αμερικανική πρεσβεία και Εμπορικά Επιμελητήρια τόσο των ΗΠΑ όσο και της Ελλάδας), αλλά και τόποι κοινωνικής συνάντησης (π.χ. ένα υπερπολυτε-

3. Για το σχέδιο της ανέγερσης του μεγάρου, βλ. Νικόλαος Κασσαβέτης, «Εκθεσις: Μέγαρον Ελληνικής Λεγεώνας εν Αθήναις», 9 Απρ. 1931, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φάκ. 177.

λές ξενοδοχείο για τους Αμερικανούς και Ελληνοαμερικανούς επισκέπτες της ελληνικής πρωτεύουσας, γυμναστήρια και γήπεδο του γκολφ). Με άλλα λόγια το μέγαρο θα μετατρεπόταν σε σύμβολο της ελληνοαμερικανικής φιλίας, επίσης σε μια μικρή νησίδα της σύγχρονης αμερικανικής κοινωνίας εντός της Ελλάδας και, εν κατακλείδι, σε τόπο προσέλκυσης τουριστών εντός μιας χώρας, που τη δεδομένη εποχή δεν διέθετε τις υποδομές των προσφιλέστερων τουριστικών προορισμών. Η χρηματοδότηση της Αμερικανικής Λεγεώνας, την οποία εξασφάλισε ο Κασσαβέτης, αξιοποιώντας τις διασυνδέσεις και την επιρροή του στις ΗΠΑ, καθιστούσε το έργο άμεσα υλοποιήσιμο, εάν η κυβέρνηση Βενιζέλου συναινούσε να παραχωρήσει την άδεια κατασκευής, το οικόπεδο και τις φοροαπαλλαγές που απαιτούσαν οι χρηματοδότες.

Η αρχικά θετική απάντηση του Βενιζέλου επέτρεψε τη συστηματική οργάνωση του σχεδίου. Η επένδυση του Κασσαβέτη στη διαφημιστική προώθησή του στις ΗΠΑ οδήγησε στην έκδοση ενός ολιγοσέλιδου βιβλίου ελληνικής τέχνης, το οποίο επιμελήθηκε ο γνωστός Ελληνοαμερικανός καλλιτέχνης Ιωάννης Βάσσος. Στις σελίδες του βιβλίου το ένδοξο αρχαίο παρελθόν του έθνους συνδυαζόταν με τη σύγχρονη καλλιτεχνική παραγωγή του και είχε ως εκπρόσωπο της έναν άνδρα της διασποράς. Τα 25.000 αντίτυπά του διανεμήθηκαν στα πολιτειακά αρχηγεία των Λεγεωναρίων και σε σημαντικούς Αμερικανούς πολιτικούς, επίσης σε αμερικανικά πανεπιστήμια αλλά και στις ελληνορθόδοξες εκκλησίες και τις ελληνικές οργανώσεις. Από την άλλη πλευρά, η κατάθεση του θεμέλιου λίθου του μεγάρου σε ένα οικόπεδο της οδού Ρηγίλλης που θεωρήθηκε κατάλληλο, σχεδιαζόταν να συμπίσει με την πρώτη μεγάλη εκδρομή των Αμερικανών Λεγεωναρίων και των απόμαχων των ελληνικών απελευθερωτικών πολέμων των ετών 1912-1922, επίσης με τον εορτασμό των εκατό χρόνων από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και επιπλέον με τα αποκαλυπτήρια προτομών διάφορων Αμερικανών Φιλελλήνων που συνέδραμαν στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας και οι οποίοι, τώρα, αν και με καθυστέρηση, αποζημιώνονταν για τη συνεισφορά τους. Σύμφωνα μάλιστα με τις πληροφορίες του Κασσαβέτη, ο αμερικανικός τύπος διαφήμιζε το υπό ανέγερση ελληνοαμερικανικό κτίριο, προβάλλοντας περισσότερο από κάθε άλλη φορά την εθνική επέτειο των Ελλήνων και τη σύγχρονη Ελλάδα. Η εκδρομή πραγματοποιήθηκε με επιτυχία τον Αύγουστο του 1930, όπως και οι άλλες προγραμματισμένες τελετές, με μόνη εξαίρεση την κατάθεση του θεμέλιου λίθου του μεγάρου, που αναβλήθηκε προσωρινά. Τον Σεπτέμβριο όμως ανακοινώθηκε στο ελληνικό τμήμα της Λεγεώνας στη Νέα Υόρκη η απόφαση της κυβέρνησης να εγκρίνει μεν το σχέδιο του κτιρίου, το οποίο είχε ήδη ανατεθεί σε αμερικανό αρχιτέκτονα, αλλά να αρνηθεί την παραχώρηση οικοπέδου εντός της ελληνικής επικράτειας σε ξένη οργάνωση. Η υπέρτατη χειρονομία της κυβέρνησης προς τους ομοεθνείς υποστηρικτές της στις ΗΠΑ δεν θα μπορούσε να ξεπερνά, όπως διευκρινίστηκε, τη δωρεά ενός τμήματος εθνικής γης σε ελληνοαμερικανική οργάνωση. Ωστό-

σο, επειδή καμία από τις οργανώσεις της εποχής δεν ήταν σε θέση να καλύψει το τεράστιο κόστος της ανέγερσης ενός τέτοιου μεγάρου, το σχέδιο ναυάγησε.

Προφανώς, η αντίληψη του χώρου στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής δεν άφηνε περιθώρια για πειραματισμούς “ετεροτοπίας”. Την τελευταία σκέψη επιβεβαιώνει ακόμη και η υπόσχεση στις αρχές του 1935 της κυβέρνησης Τσαλδάρη προς τη διασπορά, αλλά όχι αποκλειστικά την ελληνοαμερικανική, για την παραχώρηση ενός αθηναϊκού κτιρίου, που θα φιλοξενούσε τον πρώτο πολιτικό θεσμό της εκπροσώπησης της στην Ελλάδα –το Συμβούλιο του Απόδημου Ελληνισμού– και όπου θα διεξάγονταν τα συνέδριά του. Το πρώτο συνέδριο μάλιστα θα ξεκινούσε τις εργασίες του υπό την αιγίδα του Δήμου Αθηναίων και της Ένωσης Δήμων με αφορμή τον εορτασμό της εθνικής επετείου, εάν δεν είχε εκδηλωθεί την πρώτη μέρα εκείνου του Μαρτίου το βενιζελικό “κίνημα”. Αυτή ήταν ίσως η πιο γενναιόδωρη χειρονομία του κράτους προς τη διασπορά, την οποία μάλλον προτιμούσε να αντιμετωπίζει ως ενιαίο σύνολο, προκειμένου να αξιοποιεί, κατά την κρίση των εκάστοτε κυβερνώντων του, τις δυνάμεις και την επιρροή της για την προάσπιση των συμφερόντων του. Έτσι, αποκάλυπτε και την πρόθεσή του να ελέγχει την επιρροή των μελών της στην κρατούσα κοινωνική τάξη πραγμάτων εντός του ελλαδικού χώρου. Εξάλλου, από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και μέχρι την επιβολή της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά βρισκόταν σε κορύφωση ένας έντονος δημόσιος διάλογος γύρω από το ερώτημα εάν ήταν ωφέλιμη η παλιννόστηση κάποιων τουλάχιστον ομάδων της διασποράς ή ήταν σκόπιμο να ενθαρρυνθεί συστηματικά η μετανάστευση πολιτών της Ελλάδας προς διάφορους προορισμούς (Βόγλη 2017: 259-282).

Από αυτή την άποψη το σχέδιο για την ανέγερση του μεγάρου των Αθηνών μπορεί να θεωρηθεί η άμεση απάντηση της διασποράς, σωστότερα της ισχυρής ελληνοαμερικανικής διασποράς, στο παραπάνω δίλημμα. Φυσικά, το δικαίωμα της παλιννόστησης παρουσιαζόταν αδιαμφισβήτητο στις αντιλήψεις όλων των μελών της, αφού προσέφερε και την εναλλακτική λύση ασφάλειας, που δικαιούνταν ως Έλληνες το έθνος, σε περίπτωση που μεταβάλλονταν σε βάρος τους οι οικονομικές ή πολιτικές συνθήκες της νέας πατρίδας. Είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι το σχεδιαζόμενο μέγαρο δεν συνδεόταν με το ενδεχόμενο μιας εντατικότερης παλιννόστησης. Αντίθετα, απώτερος στόχος του ήταν η εδραίωση της θέσης των Ελλήνων στις ΗΠΑ τόσο μέσω της βελτίωσης των ελληνοαμερικανικών οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών σχέσεων όσο και μέσω της μεταβίβασης στους ίδιους καίριων ρόλων για τον σχεδιασμό ενός αναπτυξιακού προγράμματος της πατρίδας – ενός προγράμματος που θα εξυπηρετούσε τόσο τα δικά τους συμφέροντα όσο και εκείνα του κράτους. Σε αυτή τη λογική συνάρτηση θα ήταν σκόπιμο να σημειώσουμε ως πρόσθετη παράμετρο τη λειτουργία του μεγάρου ως αντιπροσωπευτικού δείγματος “ετεροτοπίας”. Σε θεωρητικό επίπεδο, κατά την ερμηνεία του Foucault, θα ενσωμάτωνε, χάρη στην αρχιτεκτονική διαφοροποίησή του από τα υπόλοιπα κτίσματα του ελλαδικού

αστικού τοπίου, τις ιδιαιτερότητες της ταυτότητας των Ελληνοαμερικανών στη διαδρομή τους ανάμεσα στις δύο πατρίδες. Σε πρακτικό επίπεδο θα προσέφερε τον χώρο της “φαντασιακής” συσπείρωσής τους και συνάντησης με εκείνους που είχαν ήδη παλιννοστήσει από τις ΗΠΑ ή και από άλλες χώρες, και οι οποίοι μπορούσαν να αναδειχθούν στον τρίτο φορέα ισχύος και επιρροής μεταξύ κράτους και διασποράς.

Σε όσους είχαν παλιννοστήσει, αλλά και μέσω αυτών σε όλους τους απόδημους, απηύθυνε από την Αθήνα το 1935 τον κυριακάτικο *Ξενητευμένο* του ο γνωστός δικηγόρος στη Βοστώνη, συγγραφέας και δυναμικός παράγοντας της διασποράς, Σεραφείμ Κανούτας. Επρόκειτο για μια αθηναϊκή εφημερίδα που δεν συνδεόταν με κάποιο πολιτικό κόμμα και για τα ελληνικά δεδομένα μπορεί να θεωρηθεί πρωτοποριακή εκδοτική απόπειρα πολιτισμικού περιεχομένου και κατ’ επέκταση πολιτισμικής πολιτικής. Είναι θεμιτό, λοιπόν, να συγκαταλεχθεί στους άλλους τόπους της διασποράς, αφού προοριζόταν να λειτουργεί ως «συνδετικός κρίκος του έσω και έξω ελληνισμού» και των παλιννοστούντων και συνδυαστικά ως φαντασιακός τόπος, που θα εκπλήρωνε τους σημαντικότερους από τους στόχους, που στάθηκε αδύνατον να φέρει σε πέρας το μέγαρο της διασποράς. Συγκεκριμένα, στις στήλες της πρόβαλλαν σημεία πολιτισμικής και οικονομικής συνάντησης διασποράς και πατρίδας, προαγόταν η εμπορική συνεργασία απόδημων και παλιννοστούντων, και επίσης εξετάζονταν, με τη βοήθεια των εργαλείων του δημοσιογραφικού λόγου, οι συνέχειες και ασυνέχειες της ελληνικής ταυτότητας, όπως αυτές αποτυπώνονταν στην κοινωνική συμπεριφορά αυτών των κοσμοπολιτών απόδημων που είχαν επιστρέψει. Μια πρόσθετη λειτουργία του *Ξενητευμένου* ήταν η έκφραση διαμαρτυρίας και απογοήτευσης εκ μέρους της ελληνοαμερικανικής διασποράς για τις πολιτικές επιλογές των ελληνικών κυβερνήσεων στα ζητήματα της διασποράς. Την κορύφωση αποτελεί ίσως η διακοπή της έκδοσης πριν το τέλος του 1935 και η επιστροφή του Κανούτα, λίγο πριν ή μετά την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, στις ΗΠΑ.

Έκτοτε οι μοναδικές προσπάθειες για τη δημιουργία τόπων εντός της πατρίδας περιορίζονταν στην έκδοση περιοδικών από παλιννοστούντες μετανάστες, που ενδιαφέρονταν πρωτίστως για τις τέχνες και τα γράμματα παρά για τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις μεταξύ κράτους και διασποράς. Όπως φαίνεται, φιλοδοξία τους ήταν να αναδείξουν τα έντυπά τους σε “τόπους” ανάδειξης της λογοτεχνικής, ποιητικής και γενικότερα καλλιτεχνικής συμβολής των έξω Ελλήνων στην ανάπτυξη του εθνικού πολιτισμού⁴. Μέσω αυτής της λειτουργίας τους τα περιοδικά της διασποράς προοριζόνταν να καλύψουν την αδυναμία του ελληνικού κράτους να οργανώσει σε πραγματικούς χώρους εκθέσεις προβολής των έργων της, παρά το γεγονός ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 οι διαδοχι-

4. Τέτοια περιοδικά ήταν, για παράδειγμα, ο *Ελληνισμός του Εξωτερικού* (Θεσσαλονίκη 1948 κ.έ.) ή ο αθηναϊκός *Κρίκος του Απόδημου Ελληνισμού* (1950 κ.έ.).

κές κυβερνήσεις του τόνιζαν τη σύγχρονη καλλιτεχνική παραγωγή των απόδημων ως διακριτό πεδίο ενίσχυσης των δεσμών τους με τη σύγχρονη ελλαδική κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτής της τακτικής συγκαταλέγονται διάφορες υποσχέσεις για την ίδρυση στην Αθήνα μιας Εστίας γραμμάτων, ενός επιμελητηρίου ή μιας μόνιμης έκθεσης τέχνης των απόδημων, είτε οι συζητήσεις για την άρση του αποκλεισμού των απόδημων λογοτεχνών από τα κρατικά βραβεία που καθιερώθηκαν το 1956, αλλά και την ένταξή τους στο εθνικό ασφαλιστικό σύστημα που θα επέτρεπε τη συνταξιοδότησή τους⁵.

Είναι αξιοσημείωτο όμως ότι το 1951 διοργανώθηκε μια έκθεση έργων απόδημων Ελλήνων στο Ζάππειο Μέγαρο των Αθηνών. Και ήταν η μοναδική. Είχε ενταχθεί στο πλαίσιο της ευρύτερης διοργάνωσης που, για συγκεκριμένους λόγους, αφιερώθηκε στον εμπλουτισμό των “ετεροτοπιών” της διασποράς. Επρόκειτο για το «1951, Έτος Απόδημου Ελληνισμού», που εξ αρχής “διακήρυττε” την προθυμία του ελληνικού κράτους να υιοθετήσει τους σπουδαιότερους στόχους, τους οποίους κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου υποσχόταν να υλοποιήσει η ελληνοαμερικανική διασπορά με την ανέγερση του μεγάρου της στην Αθήνα. Ωστόσο, υπό τις συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου αυτό ήταν το “αίτημα των καιρών”: δηλαδή η απαίτηση των ΗΠΑ, που επιζητούσαν την ανάπτυξη της ελληνικής τουριστικής βιομηχανίας με τη βοήθεια της ελληνικής διασποράς, αφού δεν ανέμεναν άλλη βιομηχανική πρόοδο από τη χώρα, ενώ απειλούσαν, με αφορμή τον πόλεμο στην Κορέα, με περικυβέσεις των κονδυλίων του Σχεδίου Μάρσαλ, στην κρίσιμη μάλιστα στιγμή που εκκρεμούσε η ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ. Σε αυτό το πλαίσιο η φαινομενικά αναπόδραστη ανατροφοδότηση της σημειολογίας της ετεροτοπίας, την οποία ενσωμάτωνε η διοργάνωση του 1951, φαινόταν να ακυρώνεται από την πολιτική σκοπιμότητα: την επιδίωξη αύξησης του τουριστικού συναλλάγματος ή και της ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού με τη βοήθεια των επισκέψεων ομογενών, προκειμένου να δημιουργηθεί έστω η εντύπωση ότι το ελληνικό κράτος εργαζόταν για την καταβολή του μεριδίου του στη μεταπολεμική ανοικοδόμηση και τον επανεξοπλισμό του. Όλες οι εκδηλώσεις του έτους (θεατρικές παραστάσεις και κονσέρτα στα αρχαία θέατρα της Επιδαύρου και των Δελφών, εκθέσεις αφιερωμένες στην εθνική ιστορική κληρονομιά και τον λαϊκό πολιτισμό κ.ά.) σχεδιάστηκαν βεβιασμένα με μια σειρά αναγκαστικών νόμων, με τη συνδρομή εθελοντών και με περιορισμένο προϋπολογισμό. Αλλά η έκθεση του απόδημου ελληνισμού στο Ζάππειο συγκαταλέγεται στις πιο αποτυχημένες, αφού τα περισσότερα εκθέματά της αφορούσαν την Ελλάδα και όχι την καθημερινότητα, την ιστορία της διασποράς και γενικότερα το φαινόμενο της μετανάστευσης. Στις ελληνικές εφημερίδες προβλήθηκαν μόνον τα εντυπωσιακά εγκαίνια της έκθεσης, τον Απρίλιο του 1951, με τρόπο που η είδηση καθίστατο ίσης συμβολικής αξίας με εκείνη που

5. Βλ. ενδεικτικά *Ταχυδρόμος* (Αλεξάνδρειας), 23.4.1960, 2.9.1960, 25.10.1964, 21.9.1965 κ.ά.

αφορούσε την καθιέρωση τον ίδιο μήνα της πρώτης εκπομπής για τους απόδημους του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας, που είχε πραγματοποιηθεί μετά την απόφαση της κυβέρνησης των ΗΠΑ να δωρίσει στην Ελλάδα, χάρη στη διοργάνωση του Έτους, έναν πομπό μεγάλης ισχύος. Η απουσία επαρκούς χρόνου αλλά και οι καθυστερήσεις σε όλες σχεδόν δράσεις της διοργάνωσης και τα περιορισμένα διαθέσιμα κεφάλαια για την προετοιμασία του Έτους, όπως δεν ευνοούσαν τη δημιουργία μουσείων, δεν επέτρεψαν την προσθήκη νέων τμημάτων στα ήδη υπάρχοντα, παρά το γεγονός ότι κι αυτές ήταν προθέσεις, που συζητήθηκαν, αλλά τελικά μετατέθηκαν, στις επόμενες αντίστοιχες διοργανώσεις που προβλέπονταν μεν (αφού το Έτος υπήρχε στόχος να καταστεί θεσμός), αλλά δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ (Βόγλη 2013: 345-372).

Αντί επιλόγου

Οι τόποι των έξω Ελλήνων καταδεικνύουν ότι ο όρος ελληνική διασπορά δεν περιγράφει έναν ομοιογενή κόσμο, αλλά μια ευρεία κατηγορία απαρτιζόμενη από πολλές επιμέρους ομάδες με κοινό γνώρισμα την εμπειρία της μετανάστευσης και την προσήλωσή τους στην πατρίδα. Το γεγονός επίσης ότι σε αυτούς τους τόπους πρωταγωνιστούσαν είτε με δική τους πρωτοβουλία είτε με τη συναίνεση του κράτους οι εκάστοτε ισχυρότερες διασπορές, επιβεβαιώνει την παρατήρηση ότι η ιεράρχησή τους συνιστούσε ένα είδος φαντασιακής κοινωνικής αρχιτεκτονικής, που καθόριζε πολιτικές στρατηγικές. Από την άλλη πλευρά η εσωστρέφεια της ελληνικής πολιτικής μετά το 1922 προσλαμβάνει τις σαφέστερες ίσως αποτυπώσεις της στη συνάρτησή της με τον χώρο, δηλαδή τον πραγματικό εθνικό χώρο (την ελληνική επικράτεια), στο πλαίσιο του οποίου η “ετεροτοπία” γινόταν δεκτή ως πρόκληση ή και απειλή.

Υπό αυτό το πρίσμα, η απόφαση τον Ιούνιο του 1966 του ελληνικού κοινοβουλίου να παραχωρήσει οικόπεδα σε κάποιο νησί του Ιονίου πελάγους για την κατασκευή παραθεριστικών κέντρων μόνον όμως για τα “ελληνόπουλα” των ΗΠΑ, ακόμη κι αν προκάλεσε την αντίδραση, για παράδειγμα, των Ελλήνων της Αιγύπτου, που από καιρό διαμαρτύρονταν για τον παραγκωνισμό τους από την “φαντασιακή” εθνική συλλογικότητα⁶, καταδεικνύει μια αξιολογούμενη αντιστροφή στην αφηγηματική ρητορική που μεταφέρουν οι τόποι της διασποράς στην ελληνική πολιτική. Αρκεί εδώ να σημειωθεί ότι η παρόμοια πρωτοβουλία του καθεστώτος του Ιωάννη Μεταξά, που δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της έναρξης του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, ερμηνεύτηκε ως συντηρητική στρατηγική συγκριτικά με τη δημοκρατικότερη το 1966 υποσχόμενη παραχώρηση της πατρίδας, που επίσης δεν υπήρξε χρόνος να υλοποιηθεί λόγω της επιβολής της εγκαθίδρυσης της δικτατορίας των συ-

6. Βλ. ενδεικτικά *Ελευθερία*, 25.6.1966 και *Ταχυδρόμος* (Αλεξάνδρεια), 28.6.1966.

Ετεροτοπίες και διασπορά

νταγματαρχών. Ωστόσο, με το τελευταίο παράδειγμα οι τόποι της διασποράς εντός της πατρίδας προσφέρονται για μια ανάγνωση της ελληνικής ομογενειακής πολιτικής που αποκλίνει από την ευρύτατα αποδεκτή στη διεθνή βιβλιογραφία του φαινομένου διαπίστωση, πως οι διασπορικές πολιτικές υπαγορεύονται και συνάμα αποτυπώνουν την περισσότερο ή λιγότερο δημοκρατική οργάνωση των εθνικών κέντρων που τις εφαρμόζουν. Το ζήτημα, επομένως, που τίθεται σε αυτό άρθρο και χρήζει διεξοδικότερης προσέγγισης είναι ο βαθμός στον οποίο οι “ετεροτοπίες” μπορούν να τοποθετούν στον χώρο τις “συνέχειες” ή ασυνέχειες των κυρίαρχων δογμάτων της εθνικής ιδεολογίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΟΓΛΗ Ε. Κ. 2011. Το «Έτος Αποδήμου Ελληνισμού» (1951): Η ελληνική ομογενειακή πολιτική στις αρχές του Ψυχρού πολέμου. Στο Α. Βεντούρα & Α. Μπαλτσιώτης (επιμ.), *Το έθνος πέραν των συνόρων: 'Ομογενειακές' πολιτικές του ελληνικού κράτους*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 345-372.
- ΒΟΓΛΗ Ε. Κ. 2017. Οι “παλιννοστούντες” μετανάστες και η επανενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Στο Ρ. Αλβανός, Ε. Αβδελά, Δ. Κουσουρή & Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Νέες προσεγγίσεις στον Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 259-282.
- BOYER C. M. 2008. The Many Mirrors of Foucault and Their Architectural Reflections». In M. Dehaene & L. De Cauter (eds), *Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society*. London: Routledge, 53-73.
- FOUCAULT M. 2012. *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, (μτφρ. Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Πλέθρον.
- KITROEFF A. 1991. The Transformation of Homeland-Diaspora Relations: the Greek Case in the 19th-20th Centuries. In J. M. Fossey (eds), *The Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times (Proceedings of the First International Congress, Montreal και Athens, 1988)*, τ. 1, Άμστερνταμ: Gieben, 233-250.
- LEACH N. 1997. *Rethinking Architecture. A Reader in Cultural Theory*, London and New York: Routledge.
- LAGUERRE M. S. 2006. *Diaspora, Politics and Globalization*. Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.
- LEFEBVRE H. 1991. *The Production of Space*, (μτφρ. D. Nicholson-Smith). Oxford: Blackwell.
- MUMFORD L. 1998. *Η ιστορία των ουτοπιών*, (μτφρ. Β. Τομανάς). Αθήνα: Νησίδες.
- ROBINS A. W. 2017. *New York Art Deco: A Guide to Gotham's Jazz Age Architecture*. Albany NY: State University of New York Press.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΩΣ ΓΛΩΣΣΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΙΣ ΗΠΑ

1. Εισαγωγή

Η επιστημονική μελέτη των Γλωσσών Πολιτισμικής Κληρονομιάς (ΓΠΚ στο εξής) μετρά ήδη περίπου είκοσι χρόνια ζωής. Εκκινεί από την πρωτοβουλία που πήρε στις ΗΠΑ το Εθνικό Κέντρο Ξένων Γλωσσών του Πανεπιστημίου του Μέριλαντ και το Κέντρο Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας στις αρχές της νέας χιλιετίας, με στόχο να οικοδομηθεί ένα εκπαιδευτικό σύστημα που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των πολιτισμικών κοινοτήτων και τις εθνικές γλωσσικές ανάγκες, αλλά και να εκπαιδευτούν πολίτες επαγγελματικά λειτουργικοί τόσο στην αγγλική όσο και σε μια άλλη γλώσσα (Brecht & Ingold 2002).

Μέσα στην εικοσαετία αυτή έχουν τεκμηριωθεί ερευνητικά στη διεθνή επιστημονική κοινότητα σημαντικές διακρίσεις, όπως η διαφοροποίηση ανάμεσα στη ΓΠΚ και τη δεύτερη και ξένη γλώσσα (Kagan & Dillon 2008, Montrul 2012) αλλά και η διάκριση ανάμεσα στον ομιλητή (heritage language speaker) και τον μαθητή μιας ΓΠΚ (heritage language learner) (Kisselev, Dubinina & Polinsky 2020). Βασική κατεύθυνση της έρευνας υπήρξε σε κάθε περίπτωση η διερεύνηση των χαρακτηριστικών των ομιλητών ΓΠΚ σε (κοινωνιο)γλωσσολογικό επίπεδο, λ.χ. η κατάκτηση της ΓΠΚ (μ.ά. Montrul 2010, 2016, Polinsky 2011, Rothman, Tsimpli & Pascual y Cabo 2016, Polinsky & Scontras 2019), η σκιαγράφηση του προφίλ τους μέσω της κατάρτισης σωμάτων κειμένων (Gavriilidou & Mitits 2019, 2021) και η μελέτη των γλωσσικών τους επιλογών (Gavriilidou & Mitits 2020), η γλωσσική ποικιλότητα και η διαλεκτική επίγνωση (Martínez 2003, Beaudrie 2015), αλλά και οι ανάγκες των μαθητών μέσω της εξέτασης της μεταναστευτικής τους ιστορίας, του βαθμού έκθεσης στη ΓΠΚ, της γλωσσικής κοινωνικοποίησης στο σπίτι και στην κοινότητα, του βαθμού ύπαρξης σχολικής κοινωνικοποίησης στη ΓΠΚ, του βαθμού ανάπτυξης των γλωσσικών δεξιοτήτων, των διπολιτισμικών ταυτοτήτων τους κ.ά. (Zyzik 2016, Stracke 2021).

Η πλούσια ερευνητική δραστηριοποίηση που προέκυψε σε κοινωνιο(γλωσσολογικό) και γλωσσοδιδακτικό επίπεδο αναδεικνύει ως κοινό παρονομαστή,

ανεξαρτήτως γλώσσας ή γλωσσικής ποικιλίας, τη σημαντική ετερογένεια των ομιλητών ή/και μαθητών ΓΠΚ. Κι ακόμη, ενισχύει την παραδοχή ότι οι μαθητές ΓΠΚ έχουν ανάγκη από εξειδικευμένες παιδαγωγικές προσεγγίσεις (Kisselev κ.ά. 2020), καθώς οι γνώσεις, τα βιώματα και τα κίνητρά τους να (ξανα) μάθουν τη γλώσσα-στόχο διαφοροποιούνται σημαντικά από εκείνα του μέσου μαθητή της δεύτερης ή ξένης γλώσσας (Γ2) (Potowski 2015, Carreira & Kagan 2018). Παρά, όμως, τις εντεινόμενες προσπάθειες να καταγραφούν οι ανάγκες των μαθητών αλλά και την ολοένα αυξανόμενη ζήτηση σε μαθήματα ΓΠΚ κυρίως στο πλαίσιο της ανώτερης/ανώτατης εκπαίδευσης (Beaudrie 2015), οι πολιτικές που ακολουθούνται στο επίπεδο της σχολικής εκπαίδευσης δεν αποκλίνουν σημαντικά από εκείνες της Γ2, με αποτέλεσμα τα ευρήματα της (κοινωνιο)γλωσσολογικής έρευνας για τις ΓΠΚ να μη συμβαδίζουν με τις εφαρμοζόμενες διδακτικές πρακτικές. Η διαπίστωση αυτή έχει οδηγήσει την τελευταία δεκαετία σε σημαντική αύξηση των επιστημονικών εργασιών που αφορούν την κατάρτιση προγραμμάτων σπουδών (curricula, ΠΣ στο εξής) και syllabi για τις ΓΠΚ, κυρίως για τις περισσότερο ερευνώμενες γλώσσες, όπως η ισπανική, η ρωσική και η ιαπωνική (μ.ά. Kondo-Brown 2010, Kagan 2012, Boruchowski 2014, Menzie 2015, Beaudrie 2016, Douglas 2017, Holguín Mendoza 2018, Kagan & Kudyma 2019, Beaudrie, Amezcua & Loza 2021). Και πάλι, όμως, η ετερογένεια του μαθητικού κοινού και οι διαφοροποιούμενες ανάγκες του έχουν προκαλέσει έντονη συζήτηση σχετικά με τους τύπους των ΠΣ που μπορούν να αποβούν πιο αποτελεσματικά.

Λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη ανάπτυξης επικαιροποιημένων ΠΣ, κατάλληλων για τις ανάγκες των μαθητών μιας ΓΠΚ, αλλά και τις εκπαιδευτικές πολιτικές που ακολουθούνται σήμερα στις ΗΠΑ για τη διδασκαλία της ελληνικής ως ΓΠΚ, η παρούσα εργασία παρουσιάζει συνοπτικά τα στάδια κατάρτισης, τα συστατικά μέρη και τις καινοτομίες του ΠΣ που έχει συνταχθεί (Γαβριηλίδου & Μητσιακή 2021, <http://synmorphose.gr/index.php/el/publications-gr/syllabi-menu-gr>: έντυπη έκδοση, Γαβριηλίδου & Μητσιακή 2022) και θα εφαρμοστεί από το σχολικό έτος 2021-2022 σε νηπιαγωγεία και σχολεία της ομογένειας.

2. Προγράμματα Σπουδών για τις ΓΠΚ

2.1. Προβληματισμοί και προκλήσεις

Στις περισσότερες περιπτώσεις, η επίσημη διδασκαλία των ΓΠΚ που συντονίζεται από το κράτος υποδοχής/διαμονής, δηλαδή τις ΗΠΑ, είναι επηρεασμένη από το *Κίνημα της Επάρκειας* (Proficiency Movement) και τις αρχές και τους περιγραφητές (descriptors) του American Council on the Teaching of Foreign Languages (ACTFL) που αντιμετωπίζει τις ΓΠΚ ως ξένες γλώσσες. Τα επίσημα ΠΣ βασίζονται σε μακροπροσεγγίσεις διδασκαλίας, όπως η επικοινωνιακή προσέγγιση, τοποθετώντας την έμφαση στην αυθεντικότητα της επικοι-

ΠΣ για την ελληνική ως Γλώσσα Πολιτισμικής Κληρονομιάς

ωνίας και στο νόημα. Στο σκεπτικό αυτό κινούνται και οι εξετάσεις πιστοποίησης των έφηβων μαθητών αλλά και των φοιτητών σε διάφορα πανεπιστήμια της Αμερικής. Την ίδια στιγμή, πολλά προγράμματα διδασκαλίας και σπουδών εκπορεύονται από εκπαιδευτικούς φορείς του κράτους προέλευσης, π.χ. Ελλάδα, Ισπανία, Ρωσία, καθώς και από κοινοτικούς φορείς, όπως π.χ. η Εκκλησία (βλ. και Χατζηδάκη 2016), και συχνά προσπαθούν να ευθυγραμμιστούν με την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική των φορέων της χώρας υποδοχής.

Σε κάθε περίπτωση, οι εκπαιδευτικές πολιτικές που ήδη εφαρμόζονται φαίνονται να προβληματίζουν ως προς την αποτελεσματικότητά τους, καθώς καλούνται να διαχειριστούν σημαντικές προκλήσεις στον σχεδιασμό και την υλοποίηση μαθημάτων στις ΓΠΚ, σε οποιαδήποτε δομή τυπικής ή άτυπης εκπαίδευσης (αμιγή και μικτά νηπιαγωγεία, ημερήσια δίγλωσσα, απογευματινά και σαββατιανά σχολεία) κι αν ανήκουν, όπως π.χ. την έλλειψη χρηματοδότησης και επιμορφωμένου διδακτικού προσωπικού, αλλά και τη μη επαρκή διαγνωστική αξιολόγηση και κατάταξη (Beaudrie 2015). Παράλληλα, ο χρόνος που διατίθεται εβδομαδιαίως για τη διδασκαλία των ΓΠΚ αποδεικνύεται ότι δεν επαρκεί για να αναπτυχθούν στέρεες δεξιότητες γραμματισμών στη ΓΠΚ. Ως αποτέλεσμα, ακόμη και αν τα ΠΣ διαθέτουν πιο ευρεία σκοποθεσία, συχνά είτε η εφαρμογή τους περιορίζεται στη γλωσσική διδασκαλία (με πολύ παραδοσιακό τρόπο, όπως π.χ. drill and practice) είτε δεν αξιώνονται καθόλου γλωσσικοί στόχοι και οι μαθητές μιλούν μόνο σε δραστηριότητες εξοικείωσης με τον πολιτισμό. Από τη στιγμή, όμως, που δεν αναπτύσσεται η ηλικιακά κατάλληλη γνωσιακή ακαδημαϊκή επάρκεια με μέσο τη γλώσσα ως κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό σύστημα επικοινωνίας, η κινητροδότηση μειώνεται και οι ίδιοι οι μαθητές συχνά δεν επιθυμούν να παρακολουθήσουν τα μαθήματα της ΓΠΚ, γεγονός που οδηγεί και στη μείωση των εγγραφών. Σε πολλές περιπτώσεις, η κατάκτηση της ΓΠΚ παραμένει ημιτελής, με τους μαθητές να μην ξεπερνούν τη βασική ή μέτρια γνώση (Kisselev κ.ά. 2020). Το γεγονός αυτό προβληματίζει ολοένα και περισσότερο τα τελευταία χρόνια τους ίδιους τους ομιλητές (γονείς, εκπαιδευτικούς κ.ά.) και εξασθενεί το επιχείρημα ότι προτεραιότητα αποτελεί η επικοινωνιακή επάρκεια και η σύνδεση με τον πολιτισμό και όχι η ολοκληρωμένη κατάκτηση της ΓΠΚ, ιδιαίτερα, μάλιστα, εφόσον η επιθυμητή αυτή σύνδεση και η διατήρηση των ποικίλων ταυτοτήτων συνδέεται άμεσα με τη γλωσσική ενδυνάμωση.

Οι παραπάνω προβληματισμοί-προκλήσεις έχουν οδηγήσει σε μια γόνιμη συζήτηση γύρω από τον τύπο του προγράμματος διδασκαλίας ή σπουδών που μπορεί να είναι αποτελεσματικός για τους μαθητές ΓΠΚ (Beaudrie 2015, 2016), η οποία αναπόφευκτα εμπλέκει ιδεολογίες για το τι συνιστά γλώσσα (Leeman 2012), πόσω μάλλον για τους μαθητές που εμφανίζουν στον λόγο τους διαλεκτικές πραγματώσεις. Στο πλαίσιο αυτό, έχει αναδυθεί έντονη κριτική για τις προσεγγίσεις και πολιτικές που βασίζονται στη

γλωσσική επάρκεια, καθώς εστιάζουν στις πρότυπες ποικιλίες των ΓΠΚ, ενώ προκρίνεται η ακαδημαϊκή ποικιλία λόγω της εργαλειοακής της αξίας (Carreira 2000), αφήνοντας στο περιθώριο τις διαλεκτικές ποικιλίες που στην πραγματικότητα χρησιμοποιούν οι ομιλητές ΓΠΚ στο σπίτι και στην κοινότητα και περιορίζοντας το πλούσιο γλωσσικό ρεπερτόριο που διαθέτουν (Villa 2000, Martínez 2003).

Τέλος, απασχολούν ιδιαίτερα την ερευνητική και εκπαιδευτική κοινότητα οι διδακτικές προσεγγίσεις που μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά στη γλωσσική, κοινωνική και εθνοπολιτισμική ενίσχυση των μαθητών ΓΠΚ. Τα βασισμένα στην επάρκεια ΠΣ, με την έμφαση που δίνουν στο μακροεπίπεδο, το νόημα και τα πλούσια γλωσσικά εισαγόμενα προωθούν μη δομιστικά διδακτικά μοντέλα, αξιοποιούν το συνολικό γλωσσικό ρεπερτόριο των μαθητών της ΓΠΚ και ενισχύουν την πολιτισμική επίγνωση, τη δίγλωσση ταυτότητα και την εμπλοκή στην κοινότητα των ομιλητών της ΓΠΚ, αλλά δεν συμβάλλουν δραστικά στη γραμματική ακρίβεια, στην ευχέρεια αλλά και στην εκλέπτυνση του λόγου των μαθητών που θα επιτρέψει την κατάκτηση υψηλότερων επιπέδων γλωσσομάθειας (Kisselev κ.ά. 2020).

2.2. Τα υπάρχοντα ΠΣ για την ελληνική ως ΓΠΚ

Παρότι οι ομοσπονδιακές και πολιτειακές εκπαιδευτικές πολιτικές δεν ευνοούν τα προγράμματα διδασκαλίας των ΓΠΚ στην Αμερική σήμερα στη βασική σχολική εκπαίδευση (Wright 2007), μια προσεκτική αναζήτηση φέρνει στην επιφάνεια ένα πλήθος σχολικών (school-based) και κοινοτικών (community-based) προγραμμάτων (Beaudrie 2016).

Ιδιαίτερα τα κοινοτικά προγράμματα προσφέρονται μετά το σχολείο, το σαββατοκύριακο ή με τη μορφή θερινού σχολείου και υλοποιούνται από μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς, όπως πολιτιστικά και θρησκευτικά κέντρα και εθνικοί φορείς. Καθώς τα διαθέσιμα επίσημα σχολικά προγράμματα αφορούν συνήθως γλώσσες ισχύος ή και υψηλής συγκέντρωσης μαθητών, όπως η ισπανική και η γαλλική, τα κοινοτικά προγράμματα εδώ και χρόνια συμβάλλουν δραστικά στη διατήρηση πολλών άλλων λιγότερο ομιλούμενων ΓΠΚ, ενώ τα τελευταία χρόνια έλκουν και αγγλόφωνους μαθητές που επιθυμούν να εκτεθούν σε μια λιγότερο ομιλούμενη ή «ισχυρή» γλώσσα.

Τα παραπάνω ισχύουν σε γενικές γραμμές και για την ελληνική ως ΓΠΚ στις ΗΠΑ. Ήδη στις αρχές της νέας χιλιετίας αναπτύχθηκαν ΠΣ για την ελληνική στην ομογένεια από το ΕΔΙΑΜΜΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης (1997-2014), συνοδευόμενα από πλούσιο εκπαιδευτικό υλικό για όλα τα επίπεδα ελληνομάθειας και τις βαθμίδες εκπαίδευσης (Δαμανάκης 2004, Χατζηδάκη 2016). Τα ΠΣ λαμβάνουν υπόψη τους το πολιτισμικό υπόβαθρο των μαθητών της ελληνικής στη διασπορά και στοχεύουν στην ενίσχυση της δι(α)πολιτισμικότητας, την ίδια στιγμή, όμως, φαίνεται να συνιστούν μια προσπάθεια συγκερασμού της

ΠΣ για την ελληνική ως Γλώσσα Πολιτισμικής Κληρονομιάς

διδασκαλίας της ελληνικής ως Γ2 και ως μητρικής γλώσσας. Παρόμοιες προσπάθειες εκπορεύονται και από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Συχνό είναι, δηλαδή, και το φαινόμενο να εκλαμβάνονται από όλες τις ομάδες αναφοράς (φορείς, εκπαιδευτικούς, γονείς και μαθητές) ως ΠΣ τα διδακτικά εγχειρίδια για την ελληνική ως Γ2 που κατά καιρούς προτείνονται ως αποτελεσματικά και αξιοποιούνται σε προγράμματα διδασκαλίας.

Τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί διακριτά syllabi από διάφορα σχολεία ή/και νηπιαγωγεία της ομογένειας (π.χ. Ματθαίουδάκη 2017-2018, Odyssey Charter School, Kindergarten), ενώ από το 2011 υπό την αιγίδα της Αρχιεπισκοπής Αμερικής έχουν εκπονηθεί syllabi που αφορούν τη βασική και μέτρια γνώση της ελληνικής από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών του Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη (Checkpoint A, B), τα οποία συμμορφώνονται με τις αρχές του Κοινού Ευρωπαϊκού Πλαισίου Αναφοράς για τις Γλώσσες (ΚΕΠΑ, 2001), και όχι του ACTFL, είναι προσανατολισμένα στη διδασκαλία της Γ2, διαθέτουν, δηλαδή, μια πιο ευρεία θέαση της διδασκαλίας και μικρή γείωση στο γλωσσικό και κοινωνικοπολιτισμικό υπόβαθρο του μαθητή ΓΠΚ.

3. Το σχολικό και κοινοτικό ΠΣ για την ελληνική ως ΓΠΚ στις ΗΠΑ

Σε απάντηση των προηγούμενων προκλήσεων και λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη για συστηματοποίηση της διδασκαλίας της ελληνικής ως ΓΠΚ, το Γραφείο Ελληνικής Παιδείας της Αρχιεπισκοπής Αμερικής σε συνεργασία με την Ειδίκευση Γλωσσολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (ΔΠΘ) προχώρησαν στην κατάρτιση ενός νέου ΠΣ, κατάλληλου για την ενδυνάμωση των μαθητών από την προσχολική εκπαίδευση έως και το Γυμνάσιο, έτσι ώστε, έφηβοι πια, να έχουν προσεγγίσει καλή γνώση των ποικιλιών της ελληνικής και εξοικείωση με τον πολιτισμό αλλά και βασικές ακαδημαϊκές δεξιότητες. Το ΠΣ λαμβάνει υπόψη του τα προηγούμενα εγχειρήματα από εκπαιδευτικούς φορείς της Ελλάδας και της Αμερικής αλλά και την πρόσφατη γλωσσολογική έρευνα και αποτελείται από: (1) ένα εισαγωγικό κείμενο σε απλό και κατανοητό λόγο για τις ανάγκες των μαθητών ΓΠΚ, τη διδακτική μεθοδολογία και την αξιολόγηση της μαθησιακής διαδικασίας στην προσχολική και σχολική ηλικία, (2) μαθησιακά αποτελέσματα/στόχους με τη μορφή “can do statements” συνοδευόμενα από κατάλληλο περιεχόμενο και διδακτικό υλικό ανά ηλικιακό επίπεδο και επίπεδο ελληνομάθειας (syllabi), (3) ενημερωτικό υλικό για τις ομάδες αναφοράς και (4) εργαλεία αξιολόγησης. Για την κατάρτισή του λήφθηκαν υπόψη και τροποποιήθηκαν ελαφρώς τα στάδια διαμόρφωσης προγραμμάτων διδασκαλίας ΓΠΚ που προτείνει η Beaudrie (2016).

Στάδιο 1ο: Συλλογή πληροφοριών και διερεύνηση αναγκών

Στο πρώτο στάδιο διαμορφώθηκε η επιχειρηματολογία για την αναγκαιότητα του νέου ΠΣ, τα οφέλη και την καινοτομία του βάσει των γλωσσικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και παιδαγωγικών ευρημάτων που καταγράφονται στη βιβλιογραφία γενικά για τις ΓΠΚ και ειδικότερα για την ελληνική (βλ. ενότητες 1 και 2). Παράλληλα, καταγράφηκαν οι ανάγκες των ομιλητών/μαθητών μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων και συλλογής προφορικού λόγου στο πλαίσιο του έργου «Ποικιλίες της Ελληνικής ως Γλώσσας Πολιτισμικής Κληρονομιάς: Δημιουργία Σώματος Κειμένων και Συγκριτική Μελέτη» (MIS 5006199, Επιστημονική Υπεύθυνη Ζωή Γαβριηλίδου) αλλά και οι επιθυμίες και απόψεις των εκπαιδευτικών που διδάσκουν την ελληνική ως ΓΠΚ σε απογευματινά και σαββατιανά σχολεία, μέσω ερωτηματολογίου (Μάιος 2021).

Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις αποκάλυψαν κάποια βασικά γνωρίσματα των ομιλητών/μαθητών τόσο σε κοινωνικοπολιτισμικό όσο και σε γλωσσικό επίπεδο, συμβατά με την ευρύτερη βιβλιογραφία για τις ΓΠΚ. Πρόκειται για μαθητές (α) πρώτης γενιάς με περιορισμένη επικοινωνιακή επάρκεια στην ελληνική και συνειδητότητα της εθνοπολιτισμικής κληρονομιάς τους, καθώς έρχονται σε επαφή με τη γλώσσα και τον πολιτισμό στο σπίτι και στην κοινότητα και (β) δεύτερης ή και τρίτης γενιάς με ελάχιστες αναφορές στη γλώσσα και τον πολιτισμό (π.χ. μεμονωμένες λέξεις, απλή γνώση ότι οι ρίζες τους ανάγονται στην Ελλάδα) (Gavriliidou & Mitits 2021). Στην πρώτη περίπτωση, εμφανίζουν προφορικοακουστικές δεξιότητες που περιορίζονται στην επικοινωνία σε ανεπίσημα συγκείμενα, δηλαδή συνομιλιακή επάρκεια σε ανεπίσημα επίπεδα ύφους (καθημερινές δραστηριότητες και βιώματα, φαγητό, οικογένεια κτλ.) αλλά ανεπαρκείς λειτουργικές δεξιότητες σε συγκείμενα που επιβάλλουν αφαίρεση και συνθετότητα (π.χ. επιχειρηματολογία). Και στις δύο περιπτώσεις, η σχολική κοινωνικοποίηση και οι γενικότερες κοινωνικές απαιτήσεις στη χώρα υποδοχής περιορίζουν την έκθεση στη ΓΠΚ και στα συγκείμενα χρήσης της, ενώ αυξάνουν την προτίμηση στην κοινωνικά κυρίαρχη γλώσσα (αγγλική), παρά την ενδεχόμενη συμβίωση ή επαφή με συγγενείς ομιλητές της ελληνικής. Μάλιστα, ενώ σε μικρότερη ηλικία συμβαίνει να μην αποδίδουν υψηλή αξία στη ΓΠΚ με τις διαλεκτικές της αποχρώσεις, αργότερα, ως φοιτητές, συχνά επιλέγουν να «ξαναμάθουν» τη ΓΠΚ και να βελτιώσουν την επάρκειά τους. Κι ακόμη, οι μαθητές της ΓΠΚ εμφανίζουν επίγνωση των υβριδικών ταυτοτήτων τους. Ωστόσο, βιώνουν τη δι(α)πολιτισμικότητα με έναν διαφορετικό από τους μαθητές μιας Γ2 τρόπο, δηλαδή ως ένα φαινόμενο στο ίδιο τους το σπίτι, όπως επίσης και στο σχολείο όπου καλούνται να διαχειριστούν συμπεριφορές, στάσεις και προκαταλήψεις.

Σε γλωσσικό επίπεδο, εμφανίζουν δυνατά σημεία στο βασικό λεξιλόγιο και σε κάποιους ιδιωτισμούς που χρησιμοποιούνται στο άμεσο περιβάλλον του

ΠΣ για την ελληνική ως Γλώσσα Πολιτισμικής Κληρονομιάς

σπιτιού, συχνά με διαλεκτικές αποχρώσεις (π.χ. *ήντουσαν, μπορείγαμε, απίδι*, Greek Heritage Language Corpus 2020), και σε όψεις της γραμματικής που κατακτώνται νωρίς κατά τη βρεφική ή παιδική ηλικία (π.χ. στην προφορά, βλ. και Kagan 2001), ενώ άλλες όψεις της γραμματικής δομής (μορφολογία ρήματος, κλιτική μορφολογία, συμφωνία πτώσης-αριθμού-γραμματικού γένους, σειρά όρων, υπόταξη (βλ. και Benmamoun, Albirini, Montrul & Saadah 2014, Montrul, Bhatt & Girju 2015), του λεξιλογίου (ακαδημαϊκό λεξιλόγιο, κατάλληλη χρήση των λέξεων/διάκριση εννοιών, βλ. και Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, υπό δημοσίευση) και της κειμενικής οργάνωσης (μηχανισμοί συνοχής και συνεκτικότητας, βλ. και Swender, Martin, Rivera-Martinez & Kagan 2014) αποδεικνύονται πιο επιρρεπείς σε ατελή κατάκτηση ή γλωσσική φθορά (language attrition), ιδιαίτερα εκείνες στις οποίες εκτίθενται αργότερα σε σχολικό πλαίσιο.

Μέσω μιας πιλοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 2020, διανεμήθηκε ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο και καταγράφηκαν οι επιθυμίες και οι απόψεις 50 διδασκόντων σε ποικίλες δομές για ένα νέο ΠΣ της ελληνικής ως ΓΠΚ. Αξιζει να σημειωθεί ότι οι πιο πολλοί διαμένουν στις ΗΠΑ για περισσότερα από 20 χρόνια, δεν έχουν πτυχίο παιδαγωγικής σχολής ή πτυχιακή εξειδίκευση στη διδασκαλία της γλώσσας και διδάσκουν κατά κύριο λόγο σε απογευματινά και σαββατιανά σχολεία σε μαθητές δημοτικού και γυμνασίου. Ωστόσο, οι περισσότεροι έχουν παρακολουθήσει σεμινάρια εξειδίκευσης που έχουν προσφερθεί από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, το ΚΕΓ, το ΔΠΘ και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου. Ο αριθμός των μαθητών στους οποίους διδάσκουν κυμαίνεται κυρίως από 6 έως 15 με μέσο όρο ωρών εβδομαδιαίως τις 6 ώρες, όμως με μεγάλη τυπική απόκλιση (κάποιοι αναφέρουν μόνο 2 ώρες ενώ άλλοι 30). Στην πλειονότητά τους είναι ιδιαίτερα θετικοί για την κατάρτιση ενός νέου ΠΣ και την επιμόρφωση στην εφαρμογή του. Ακόμη, προκρίνουν σημαντικά ένα ΠΣ που στοχεύει στην ανάπτυξη των επικοινωνιακών δεξιοτήτων (με κυρίαρχες την κατανόηση και την παραγωγή προφορικού λόγου) – και σε μικρότερο ή πολύ μικρότερο βαθμό των ακαδημαϊκών, κριτικών, πολιτισμικών και ψηφιακών – και σε αξιολόγηση της μαθησιακής διαδικασίας κυρίως μέσω γλωσσικών τεστ και πολύ λιγότερο μέσω portfolio, project και αυτο-/ετεροαξιολόγησης. Τέλος, ιδιαίτερα χρήσιμες είναι οι παρατηρήσεις των εκπαιδευτικών ότι ένα ΠΣ για την ελληνική ως ΓΠΚ στις ΗΠΑ θα πρέπει να διακρίνει επίπεδα ελληνομάθειας και να προβλέπει βιογραφική και θεματική συνέχεια, να έχει περιεχόμενο που να προσφέρει στους μαθητές προκλήσεις, ερεθίσματα και κίνητρα, να διατίθεται σε ηλεκτρονική μορφή, να υποβοηθά τη σύνθεση ποιοτικού και κατάλληλου διδακτικού υλικού, να έχει διαθεματικό και διεπιστημονικό προσανατολισμό, να είναι γραμμένο σε απλή γλώσσα, καθώς πολλοί δεν διαθέτουν πτυχίο εκπαιδευτικού, να προσφέρεται και για μαθητές δεύτερης και τρίτης γενιάς των οποίων οι γονείς δεν μιλούν ελληνικά στο σπίτι, και γενικότερα να μη λαμβάνει ως δεδομένο ότι η οικογένεια ενισχύει τους μαθητές στη ΓΠΚ.

Τα παραπάνω ευρήματα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Την ίδια στιγμή εγείρουν το ζήτημα της ενημέρωσης και κατάρτισης των διδασκόντων στη διδασκαλία μιας ΓΠΚ, ιδιαίτερα, μάλιστα, εφόσον πολλοί δεν έχουν αντίστοιχο πτυχίο. Σε κάθε περίπτωση, λαμβάνονται υπόψη κριτικά και αξιοποιούνται στο νέο ΠΣ.

Στάδιο 2ο: Ανεύρεση πόρων

Για την κατάρτιση του ΠΣ συνυπολογίστηκαν εξ αρχής οι διαθέσιμοι και αξιοποιήσιμοι πόροι: *οικονομικοί* (Αρχιεπισκοπή Αμερικής, Εργαστήριο Γλωσσολογίας +Μορφωση, χορηγήσεις, υποτροφίες κ.ά.), *εκπαιδευτικοί* (διαθέσιμοι ιστότοποι, εθελοντές εκπαιδευτικοί και γονείς για τη συμβολή στο ΠΣ, τη διοργάνωση δραστηριοτήτων, τη συμμετοχή στα μαθήματα ως προσκεκλημένοι φυσικοί ομιλητές, την προώθησή του, αξιοποίηση προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών της Ειδίκευσης Γλωσσολογίας για εξ αποστάσεως διδασκαλία, ώστε να αυξηθούν οι ώρες των μαθημάτων) και *πολιτισμικοί* (φορείς που εμπλέκονται στη διάδοση του πολιτισμού στην Ελλάδα και την Αμερική, χορευτικοί σύλλογοι, γλωσσικές και διαλεκτικές κοινότητες, π.χ. Ποντίων, Κεφαλονιτών, Χιωτών κ.ά.).

Στάδιο 3ο: Επένδυση στην επαγγελματική ανάπτυξη και επιμόρφωση των διδασκόντων

Δεδομένων των αυξημένων αναγκών των διδασκόντων της ελληνικής ως ΓΠΚ στις ΗΠΑ, ιδιαίτερα όσων δεν έχουν αντίστοιχο πτυχίο, η Ειδίκευση Γλωσσολογίας του ΔΠΘ οργάνωσε και προσέφερε δωρεάν κατά το σχολικό έτος 2020-2021 εξ αποστάσεως σεμινάρια 30 ωρών με πλούσια θεματολογία, ενώ παράλληλα διοργανώνει σεμινάρια διά βίου μάθησης 420 ωρών με τίτλο «Εκπαίδευση και πιστοποίηση στη διδασκαλία της ελληνικής ως ΓΠΚ σε διδάσκοντες της ομογένειας» (ΚΕΔΙΒΜ ΔΠΘ, 2021, 2022). Η πρόωπη αυτή πρωτοβουλία αναμένεται να συνεχιστεί και στο μέλλον, έτσι ώστε οι εκπαιδευτικοί να ενδυναμώνονται καθώς εφαρμόζουν το νέο ΠΣ αλλά και να αντληθεί πολύτιμη ανατροφοδότηση.

Στάδιο 4ο: Καθορισμός των αρχών, των σκοπών και του περιεχομένου

Οι αρχές, οι σκοποί και το περιεχόμενο αποτελούν την καρδιά του ΠΣ. Οι αρχές και οι σκοποί παρουσιάζονται συνοπτικά στο εισαγωγικό κείμενο του ΠΣ και εξηγούν το πώς οργανώνεται και διαμεσολαβείται η μάθηση (σημασία της διδασκαλίας της ελληνικής ως ΓΠΚ, σκοποθεσία, διδακτικές προσεγγίσεις και αξιολόγηση της μαθησιακής διαδικασίας), ενώ το περιεχόμενο αποτυπώνεται σε πίνακες με τη μορφή μαθησιακών αποτελεσμάτων και σε θεματικούς κύκλους ανά επίπεδο ελληνομάθειας για το νηπιαγωγείο, το δημοτικό και το γυμνάσιο (syllabi).

ΠΣ για την ελληνική ως Γλώσσα Πολιτισμικής Κληρονομιάς

Ειδικότερα, στο εισαγωγικό κείμενο μαζί με τους σκοπούς του ΠΣ διαγράφονται συνοπτικά διδακτικές προσεγγίσεις κατάλληλες για τη διδασκαλία της ελληνικής ως ΓΠΚ, π.χ. επικοινωνιακή προσέγγιση, εργοκεντρική προσέγγιση (task-based approach), διδασκαλία βάσει project, αλλά και τις προσεγγίσεις που στοχεύουν στους πολυγραμματισμούς, π.χ. διδασκαλία βάσει περιεχομένου (content-based instruction), βάσει κειμενικών ειδών (genre-based instruction), διαγλωσσικότητα κ.ά. Για την αξιολόγηση της μαθησιακής διαδικασίας προτείνονται εναλλακτικές μέθοδοι, όπως η παρατήρηση και το ημερολόγιο, το portfolio, η αυτο- και ετεροαξιολόγηση.

Οι στόχοι/τα μαθησιακά αποτελέσματα οργανώνονται με βάση τρία διαφορετικά επίπεδα ελληνομάθειας, τα οποία αντιστοιχίζονται με τις σχολικές τάξεις:

- Νηπιαγωγείο (Kindergarten, Pre-K1),
- Αρχάριοι (Novice K1, K2 και K3),
- Μεσαίο επίπεδο:
 - Intermediate Low: K4, K5,
 - Intermediate Mid to High: K6-K8.

Επίσης, διαβαθμίζονται στο πλαίσιο 11-13 χρηστικών θεματικών, οι οποίες ανακυκλώνονται στα τρία επίπεδα. Για παράδειγμα, η πρώτη θεματική διαβαθμίζεται και ανακυκλώνεται ως εξής: *Γεια σου* (Kindergarten), *Ας γνωριστούμε...* (Novice) και *Προσωπικές ιστορίες στην Αμερική και στην Ελλάδα* (Intermediate), έτσι ώστε να διευρύνεται και να επανεξετάζεται με βάση τον βαθμό επάρκειας των μαθητών.

Τα μαθησιακά αποτελέσματα στο πλαίσιο των τεσσάρων syllabi (Kindergarten, Novice, Intermediate Low, Intermediate Mid to High) συμμορφώνονται με τις προδιαγραφές των World Readiness Standards του ACTFL και αρθρώνονται γύρω από τα παρακάτω πεδία (με μορφή πίνακα): (1) επικοινωνία (διεπίδραση, ερμηνεία, παρουσίαση), (2) πολιτισμός (πρακτικές, προϊόντα), (3) ακαδημαϊκό περιεχόμενο (συνδέσεις, απόκτηση νέας γνώσης), (4) συγκρίσεις (γλώσσα, πολιτισμός) και (5) κοινότητες (ελληνική κοινότητα, διά βίου μάθηση).

Συνεπώς, δίνεται βαρύτητα τόσο στις επικοινωνιακές και ακαδημαϊκές δεξιότητες των μαθητών όσο και στους πολιτισμούς, ενώ παράλληλα προωθούνται οι γλωσσικές και πολιτισμικές συγκρίσεις, η σύνδεση με τα βιώματα στην ελληνική κοινότητα αλλά και η διά βίου μάθηση.

Κάθε θεματική, εκτός από τον πίνακα με τα μαθησιακά αποτελέσματα/can do statements, περιλαμβάνει και έναν δεύτερο πίνακα με τα διδακτέα φαινόμενα: *συγκείμενα*, *κειμενικοί τύποι*, *γραμματική επίγνωση* (προφορά, ορθογραφία, μορφολογία, σύνταξη), *λεξιλόγιο*, ενώ παράλληλα προτείνονται *στρατηγικές μάθησης* και *στοιχεία* που μπορούν να ληφθούν

υπόψη κατά τη διδασκαλία για την ενίσχυση της διαπολιτισμικής και διαλεκτικής επίγνωσης.

Για τη σύνταξη των can do statements, λήφθηκαν υπόψη οι δείκτες επιτυχίας και επάρκειας του ΑΠΣ της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας στην Κύπρο (Μητσιακή 2020), καθώς και άλλα syllabi για τις γλώσσες πολιτισμικής κληρονομιάς στην Αμερική και τον κόσμο.

Σε κάθε syllabus περιλαμβάνονται, επιπλέον, και κάποιες επετειακές θεματικές με τα αντίστοιχα can do statements που προσφέρουν τη δυνατότητα στους εκπαιδευτικούς να αξιοποιήσουν ιστορικά γεγονότα (επέτειος της 28ης Οκτωβρίου 1940, 25η Μαρτίου 1821) ή εορτασμούς (Thanks Giving Day, Χριστούγεννα, Πάσχα), προκειμένου να εμπλέξουν πολιτισμικά τους μαθητές και να αναπτύξουν τις γλωσσικές τους δεξιότητες.

Το syllabus του νηπιαγωγείου έχει ως στόχο να παράσχει πλούσια ακουστικά ερεθίσματα από την ελληνική γλώσσα και βασικά πολιτισμικά στοιχεία, ώστε να θέσει τα βασικά θεμέλια όπου θα στηριχτεί η περαιτέρω εκμάθηση της ελληνικής από τους μικρούς μαθητές μέσα από παιγνιώδεις δραστηριότητες, παιχνίδια ρόλου, δραματοποίηση, μουσική, τραγούδι, ζωγραφική. Παράλληλα, στοχεύει στην ανάπτυξη περιορισμένου βασικού λεξιλογίου, στην καλλιέργεια της φωνολογικής συνειδητοποίησης, του αναδυόμενου γραμματισμού και της φιλιανγνωσίας των μικρών μαθητών, στην ενίσχυση της ικανότητας διατύπωσης υποθέσεων, στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας, αλλά και στην ευρύτερη κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξή τους.

Το syllabus για το επίπεδο των αρχαρίων (K1-K3) έχει ως στόχο να εξοικειώσει τους μαθητές με στοιχειώδεις περιστάσεις επικοινωνίας (π.χ. συστάσεις/γνωριμία, αίτημα για πληροφορίες) και το αντίστοιχο ελληνικό λεξιλόγιο και τις γραμματικές δομές, έτσι ώστε να αναπτύξουν βασικές επικοινωνιακές δεξιότητες και πολιτισμική επίγνωση. Παράλληλα, στοχεύει στην ολοκλήρωση της διαδικασίας γραμματισμού, στην έκθεσή τους σε άλλους γραμματισμούς όπως ο ψηφιακός ή ο μαθηματικός, στην καλλιέργεια φιλιανγνωσίας και τη γνωριμία των μαθητών με βασικά προϊόντα του ελληνικού πολιτισμού (παιδική λογοτεχνία, κινηματογράφος, τραγούδι, παιχνίδια κτλ.) αλλά και στην ανάπτυξη της ικανότητας σύνδεσης των βιωμάτων τους στην ελληνική με εκείνα στην αγγλική.

Στο μέσο επίπεδο επιδιώκεται η περαιτέρω ανάπτυξη των γλωσσικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων των μαθητών, με τρόπο που να ανταποκρίνεται στην ηλικιακή και γνωσιακή τους ωρίμανση, και την ίδια στιγμή προτείνεται η ολοένα και μεγαλύτερη εμπλοκή τους στον ελληνικό πολιτισμό και σε συγχρίσεις με τον πολιτισμό στον οποίο ζουν και διεπιδρούν στην Αμερική. Για να καλυφθούν οι ανάγκες των μαθητών μέσου επιπέδου, το syllabus διακρίνεται σε δύο μέρη:

ΠΣ για την ελληνική ως Γλώσσα Πολιτισμικής Κληρονομιάς

- (1) στο syllabus για το επίπεδο Intermediate Low, με can do statements και ενδεικτικό υλικό για τους μαθητές των μεγάλων τάξεων του δημοτικού (Κ4-Κ5), και
- (2) στο syllabus για το επίπεδο Intermediate Mid to High για τους μαθητές του Junior High School (Κ6-Κ8).

Τα δύο παραπάνω syllabi περιλαμβάνουν 11 θεματικές ενότητες, π.χ. *Προσωπικές ιστορίες στην Αμερική και στην Ελλάδα, Φυσικό τοπίο: Από τα Μετέωρα στο Grand Canyon*. Στο μέσο επίπεδο, οι στόχοι/can do statements αντανακλούν τη μετάβαση από τις επικοινωνιακές δεξιότητες (καθημερινή γλώσσα) στις ακαδημαϊκές δεξιότητες (γλώσσα των media, της επιστήμης, της επιχειρηματολογίας). Γι' αυτό και προωθούνται οι πολυγραμματισμοί, π.χ. ο ψηφιακός και μιντιακός γραμματισμός, ο δημιουργικός γραμματισμός μέσω της Λογοτεχνίας, ο κριτικός γραμματισμός μέσω της σύγκρισης κειμένων ή της αλλαγής φωνών στα κείμενα κ.ά. Παράλληλα, ευνοούνται οι γλωσσικές συγκρίσεις σε παροιμίες και ιδιωτισμούς της ελληνικής και της αγγλικής. Οι δραστηριότητες που προτείνονται υπηρετούν τους στόχους των πολυγραμματισμών, π.χ. debates, διαμόρφωση ελληνικού blog, απόλαυση και συγγραφή λογοτεχνικών κειμένων κ.ά. Τέλος, δίνονται πλούσια ερεθίσματα για την ανάπτυξη της διαλεκτικής επίγνωσης των μαθητών.

4. Επίλογος

Το σχολικό και κοινοτικό ΠΣ συνιστά ένα εγχείρημα για τη συστηματοποίηση της διδασκαλίας της ελληνικής ως ΓΠΚ στην Αμερική και την ευθυγράμμισή της με την ηλικία των μαθητών και τη σχολική τους φοίτηση. Λαμβάνει υπόψη του τις ιδιαίτερες ανάγκες των ελλήνων μαθητών της ομογένειας, τόσο τις γλωσσικές, όπως προέκυψαν μέσα από την ανάλυση ΣΚ, όσο και τις πολιτισμικές και εκπαιδευτικές, όπως αναδύθηκαν μέσω της επιμορφωτικής δράσης και της έρευνας με ερωτηματολόγιο που οργάνωσε το ΔΠΘ. Ενώ συμβαδίζει με τα πρότυπα του Αμερικανικού Συμβουλίου για τη Διδασκαλία των Ξένων Γλωσσών, διαφοροποιείται ως προς την κατεύθυνση και το περιεχόμενο, έτσι ώστε να καλύπτει τις εξειδικευμένες ανάγκες των μαθητών ΓΠΚ. Επιχειρεί να συγκεράσει τις διαφορετικές τάσεις στη διδασκαλία των ΓΠΚ αγκαλιάζοντας τόσο τις μακροπροσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στο νόημα όσο και τις μακροπροσεγγίσεις που εστιάζουν στον τύπο/τη μορφή. Προσδίδει ίση αξία στις διαφορετικές γλωσσικές ποικιλίες που έχουν στο ρεπερτόριό τους οι μαθητές ΓΠΚ και προωθεί τη διαλεκτική επίγνωση. Τέλος, συνοδεύεται από δημιουργικές προτάσεις και πλούσιο υλικό. Κατά την τρέχουσα χρονιά, πρόκειται να υλοποιηθούν επιμορφωτικά σεμινάρια για την εφαρμογή του ΠΣ στην τάξη και να ληφθεί ανατροφοδότηση από τις ομάδες αναφορές (μαθητές, εκπαιδευτικούς, γονείς) για την καταλληλότητα και αποτελεσματικότητά του.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ACTFL Performance Descriptors for Language Learners. 2015. [Διαθέσιμο στο: <https://www.actfl.org/resources/actfl-performance-descriptors-language-learners>].
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. (υπό δημοσίευση). Η ονομασιοκεντρική προσέγγιση στη διδασκαλία του λεξιλογίου της νέας ελληνικής. Στα πρακτικά του συνεδρίου Γλωσσική διδασκαλία και μάθηση στο σύγχρονο εκπαιδευτικό και κοινωνικό περιβάλλον. Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας, 2-4 Ιουλίου 2021.
- ΑΝΔΡΕΟΥ Π. 2011. Πρόγραμμα Σπουδών για την Ελληνική Γλώσσα (Α' επίπεδο). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. [Διαθέσιμο στο: <https://www.goarch.org/documents/32058/4680615/Checkpoint+A/e78a24fc-9c7e-4f2c-a4fd-721f5fa7758b>].
- ΑΝΔΡΕΟΥ Π. 2014. Πρόγραμμα Σπουδών για την Ελληνική Γλώσσα. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Β' επίπεδο). [Διαθέσιμο στο: <https://www.goarch.org/documents/32058/4680615/Checkpoint+B/a7593b22-662a-431c-97f5-b65464d503d4>].
- BEAUDRIE S. M. 2015. Approaches to language variation: Goals and objectives of the Spanish heritage language syllabus. *Heritage Language Journal*, 12(1), 1-21.
- BEAUDRIE S. M. 2016. Building a Heritage Language program. In S. Beaudrie & M. Fairclough (eds), *Innovative strategies for heritage language teaching: A practical guide for the classroom*. Georgetown University Press, 80-98.
- BEAUDRIE S., AMEZCUA A. & LOZA S. 2021. Critical language awareness in the heritage language classroom: design, implementation, and evaluation of a curricular intervention. *International Multilingual Research Journal*, 15(1), 61-81.
- BENMAMOUN E., ALBIRINI A., MONTRUL S. A. & SAADAH E. 2014. Arabic plurals and root and pattern morphology in Palestinian and Egyptian heritage speakers. *Linguistic Approaches to Bilingualism*, 4(1), 89-123.
- BERNAL-ENRÍQUEZ Y. & HERNÁNDEZ CHÁVEZ E. 2003. La enseñanza del español en Nuevo México: ¿Revitalización o erradicación de la variedad chicana? In A. Roca & M. C. Colombi (eds), *Mi lengua: Spanish as a heritage language in the United States* Washington, DC: Georgetown University Press, 96-119.
- BORUCHOWSKI I. D. 2014. *Curriculum development in a heritage language community-based school: A Qualitative inquiry regarding a Brazilian-Portuguese program in South Florida*. FIU Electronic Theses and Dissertations. 1588.
- BRECHT R. D. & INGOLD, C. W. 2002. *Tapping a national resource: Heritage languages in the United States*. ERICDigest (No. ED464515).
- CARREIRA M. 2000. Validating and promoting Spanish in the U.S: Lessons from linguistic science. *Bilingual Research Journal*, 24(4), 423-442.
- CARREIRA M. & KAGAN, O. 2018. Heritage language education: a proposal for the next 50 years. *Foreign Lang. Ann.* 51, 152-168.

ΠΣ για την ελληνική ως Γλώσσα Πολιτισμικής Κληρονομιάς

- ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ Ζ. & ΜΗΤΣΙΑΚΗ Μ. 2022. *Curriculum for Teaching Greek as a Heritage Language: A Framework for teachers*. Greek Orthodox Archdiocese of America – Office of Greek Education. Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος. Κομοτηνή: TWO K Project ΕΠΕ.
- ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ Μ. (επιμ.). 2004. *Θεωρητικό Πλαίσιο και Προγράμματα Σπουδών για την ελληνόγλωσση εκπαίδευση στη Διασπορά*. Ρέθυμνο: ΕΔΙΑΜΜΕ.
- DOUGLAS M. O. 2017. A profile of Japanese heritage learners and individualized curriculum. In D. M. Brinton, O. Kagan & S. Bauckus (eds), *Heritage language education: A new field emerging*. Routledge, 215-226.
- GAVRIILIDOU Z. & MITITS L. 2019. Profiling Greek heritage language speakers in the USA and Russia. *European Journal of Language Studies*, vol 6(1), 28-42.
- GAVRIILIDOU Z. & MITITS L. 2020. Loanblends in the speech of Greek heritage speakers: a corpus-based lexicological approach. In Z. Gavriilidou, M. Mitsiaki & A. Fliatouras (eds), *Euralex XIX Proceedings*, 351-362.
- GAVRIILIDOU Z. & MITITS, L. 2021. The Socio-linguistic Profiles, Identities, and Educational Needs of Greek Heritage Language Speakers in Chicago. *Journal of Language and Education*, 7(1), 80-97. <https://doi.org/10.17323/jle.2021.11959>
- HOLGUÍN MENDOZA C. 2018. Critical language awareness (CLA) for Spanish heritage language programs: Implementing a complete curriculum. *International Multilingual Research Journal*, 12(2), 65-79.
- KAGAN O. 2012. Intercultural competence of heritage language learners: Motivation, identity, language attitudes, and the curriculum. In *Proceedings of Intercultural Competence Conference* (Vol. 2), 72-84.
- KAGAN O. & DILLON K. 2008. Issues in heritage language learning in the United States. *Encyclopedia of language and education*, 2(4), 143-156.
- KAGAN O. & KUDYMA A. 2019. Assessment and curriculum for heritage language learners: Exploring Russian data. In P. Winke & S. M. Gass (eds), *Foreign Language Proficiency in Higher Education*. Springer, 71-91.
- KISSELEV O., DUBININA I. & POLINSKY M. 2020. Form-Focused Instruction in the Heritage Language Classroom: Toward Research-Informed Heritage Language Pedagogy. *Frontiers in Education*, 5, 53, 1-10.
- KONDO-BROWN K. 2010. Curriculum development for advancing heritage language competence: Recent research, current practices, and a future agenda. *Annual review of applied linguistics*, 30, 24-41.
- LEEMAN J. 2012. Investigating language ideologies in Spanish as a heritage language. In S. Beaudrie & M. Fairclough (eds), *Spanish as a heritage language in the United States: State of the field*. Washington DC: Georgetown University Press, 43-59.
- MARTÍNEZ G. 2003. Classroom based dialect awareness in heritage language instruction: A critical applied linguistic approach. *Heritage Language Journal*, 1(1), 44-57.

Z. Γαβριηλίδου, Μ. Μητσιακή, Α. Μίτιτς, Α. Κρομμύδα & Α. Κουλαρμάνης

- MATTHEOUDAKIS M. 2017-2018. *Dual Language Immersion Program. Greek Language Curriculum*. Odyssey Charter School.
- ΜΗΤΣΙΑΚΗ Μ. 2020. *Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για την Ελληνική ως Δεύτερη Γλώσσα (Προδημοτική, Δημοτική, Μέση Γενική, Μέση Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση και Κατάρτιση της Κύπρου)*. ΥΠΠΑΝ, Λευκωσία, Κύπρος.
- ΜΗΤΣΙΑΚΗ Μ. 2020. *Δείκτες επιτυχίας & επάρκειας – Κύκλοι μαθημάτων για τη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας στη Δημοτική Εκπαίδευση*. ΥΠΠΑΝ, Λευκωσία, Κύπρος.
- ΜΗΤΣΙΑΚΗ Μ. 2020. *Δείκτες επιτυχίας & επάρκειας – Κύκλοι μαθημάτων για τη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας στη Μέση Εκπαίδευση*. ΥΠΠΑΝ, Λευκωσία, Κύπρος.
- MENZIE J. 2015. *Creating a Curriculum for Heritage Language Learners of Spanish*. Education and Human Development Master's Theses. 61.
- MONTRUL S. 2010. Current issues in heritage language acquisition. *Annual Review of Applied Linguistics*, 30, 3-23.
- MONTRUL S. A. 2012. Is the heritage language like a second language? *Eurosla Yearbook*, 12(1), 1-29.
- MONTRUL S. 2016. *The acquisition of heritage languages*. Cambridge University Press.
- MONTRUL S., Bhatt, R. & Girju, R. 2015. Differential object marking in Spanish, Hindi, and Romanian as heritage languages. *Language*, 564-610.
- POLINSKY M. 2011. Reanalysis in adult heritage language: New evidence in support of attrition. *Studies in second language acquisition*, 33(2), 305-328.
- POLINSKY M. & Scontras, G. 2019. Understanding heritage languages. *Bilingualism: Language and Cognition*, 1-17.
- POTOWSKI K. 2015. *Heritage Language Teaching: Research and Practice*. New York, NY: McGraw Hill.
- ROTHMAN J., TSIMPLI I. M. & PASCUAL Y CABO D. 2016. Formal linguistic approaches to heritage language acquisition. *Advances in Spanish as a heritage language*, 13-26.
- STRACKE E. 2021. Language Learning Motivation and Interculturality of Australian Community/Heritage Language Learners. In M. D. López-Jiménez & J. Sánchez-Torres (eds), *Intercultural Competence Past, Present and Future: Respecting the Past, Problems in the Present and Forging the Future*. Springer, 23-41.
- SWENDER E., MARTIN C. L., RIVERA-MARTINEZ M. & KAGAN O. E. 2014. Exploring oral proficiency profiles of heritage speakers of Russian and Spanish. *Foreign Language Annals*, 47(3), 423-446.
- VILLA D. 2000. Languages have armies, and economies, too: The presence of U.S. Spanish in the Spanish-speaking world. *Southwest Journal of Linguistics*, 19, 143-54.

ΠΣ για την ελληνική ως Γλώσσα Πολιτισμικής Κληρονομιάς

- WRIGHT W. 2007. Heritage Language Programs in the Era of English-Only and No Child Left Behind. *Heritage Language Journal* 5, 1, 1-26.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Α. 2016. *Η ελληνική γλώσσα ως δεύτερη και ως ξένη στη διασπορά – Εκπαιδευτικές δράσεις και νέα δεδομένα*. Κάλλιπος.
- ZYZIK E. 2016. Toward a prototype model of the heritage language learner. In S. Beaudrie & M. Fairclough (eds), *Innovative strategies for heritage language teaching: A practical guide for the classroom*. Georgetown University Press, 19-38.

ΧΕΙΡΙΣΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑΚΗ ΕΚΤΡΟΠΗ

1. Η αλληλεπίδραση γλώσσας και σκέψης

Η σχέση γλώσσας και σκέψης αποτελεί κεντρικό άξονα μελέτης σε πολλά επιστημονικά πεδία όπως η φιλοσοφία, η γλωσσολογία, η ανθρωπολογία και η ψυχολογία. Στην κλασική Ελληνική σκέψη – που υιοθετείται και από τους στοχαστές της Ελληνιστικής και Βυζαντινής περιόδου – η λέξη *λόγος* αναφέρεται τόσο στην ικανότητα του ανθρώπου να σκέφτεται λογικά όσο και στην ικανότητά του να παράγει γλώσσα². Η σχέση γλώσσας και σκέψης είναι συμμετρική: η γλώσσα αποτελεί το μέσον έκφρασης των σκέψεων, δεν τις δημιουργεί αλλά τις εκφράζει –και στον φιλοσοφικό και επιστημονικό λόγο τις περιγράφει όπως επίσης περιγράφει και την πραγματικότητα. Για τους Έλληνες στοχαστές, η γλώσσα αποτελεί τον καθολικό φορέα της σκέψης. Για

1. Αποτελεί μεγάλη χαρά για μένα να προσφέρω τις παρούσες σκέψεις προς τιμήν της εκλεκτής συναδέλφου και φίλης Πηνελόπης Καμπάκη Βουγιουκλή. Η προσφορά της στην επιστήμη της γλωσσολογίας και η φωτεινή της προσωπικότητα είναι ανεκτίμητες. Το παρόν κείμενο αναπτύσσει ιδέες που στηρίζονται στις μελέτες μου για την αληθει-ακότητα – δηλαδή την εσωτερική στάση (γνωστική, δοξαστική, βουλητική) των γλωσσικών υποκειμένων ως προς την αλήθεια – και οι οποίες ολοκληρώνονται στο πρόσφατο βιβλίο Giannakidou & Mari, *Truth and Veridicality in Grammar and Thought: Mood, Modality and Propositional attitudes*, University of Chicago Press 2021. Στο παρόν κείμενο οι τεχνικές λεπτομέρειες έχουν αποσιωπηθεί, και επίσης αποφεύγονται συνεχείς αναφορές στο προηγούμενο έργο μου για να μην κουράσω τον αναγνώστη ο οποίος μπορεί να ενημερωθεί από την (συντομευμένη) βιβλιογραφία. Να ευχαριστήσω την εκλεκτή συνάδερφο και φίλη Ζωή Γαβριηλίδου που με προσκάλεσε στον τόμο αυτό, τον πρώην δάσκαλο, μέντορα, και φίλο Σάββα Τσοχατζίδη για τα σχόλιά του – καθώς επίσης και την Κατερίνα Χατζοπούλου, τον Θωμά Βουγιουκλή, και την ίδια την Πένη Καμπάκη Βουγιουκλή για χρήσιμα σχόλια επί του θέματος κατά τη διάρκεια του 3^{ου} Συνεδρίου Επιστημολογίας που διοργανώθηκε στην υπέροχη πόλη της Καβάλας τον Σεπτέμβριο του 2019, όπου και παρουσιάστηκε μια πρώτη εκδοχή του άρθρου.

2. Είναι ασφαλές να θεωρήσουμε τη φιλοσοφική παραγωγή της Βυζαντινής περιόδου ως τη μεσαιωνική περίοδο της Ελληνικής Φιλοσοφίας. Οι Βυζαντινοί λόγιοι στοχαστές παραγουν φιλοσοφία (όχι μόνον ως θεραπευαίνιδα της θεολογίας), και έχουν αφήσει σημαντικό ερμηνευτικό και σχολιαστικό έργο επί κειμένων της κλασικής φιλοσοφίας όπως του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη.

τον Πλάτωνα, επί παραδείγματι, όπως πολύ παραστατικά περιγράφεται στον Κρατύλο, τα αντικείμενα του κόσμου έχουν τα φυσικά χαρακτηριστικά τους (την ουσία τους), και η λειτουργία της γλώσσας είναι να προσλαμβάνει την ουσία αυτή με τον πιο πιστό τρόπο. Η ουσία των όντων δεν διαφέρει από γλώσσα σε γλώσσα, η γλώσσα δεν δημιουργεί νέα πραγματικότητα. Η πραγματικότητα προϋπάρχει της γλώσσας η οποία καλείται να την κωδικοποιήσει με τον πιστότερο δυνατό τρόπο.

Σε κατεύθυνση αντίθετη κινείται η λεγόμενη θεωρία της γλωσσικής σχετικότητας (*linguistic relativity*), γνωστή επίσης και ως υπόθεση Sapir-Whorf. Η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι η γλώσσα έχει προτεραιότητα έναντι της σκέψης, ότι δηλαδή την ορίζει καθολικά ή σε μεγάλο βαθμό. Βρίσκει την επιτομή της στην περίφημη ρήση του Wittgenstein ότι *τα όρια της γλώσσας μου είναι τα όρια της σκέψης μου*. Ο γλωσσικός σχετικισμός υπήρξε πολύ δημοφιλής θεωρία και έχει μια, αβίαστη θα λέγαμε, διαισθητική έλξη. Δεν είναι προφανές ότι η γλώσσα επηρεάζει τη σκέψη μας;

Και ναι και όχι. Μια προσεκτική θεώρηση της σχέσης γλώσσας και σκέψης καθιστά αναγκαίο να διακρίνουμε δύο πιθανές ερμηνείες της σχετικότητας. Στην απόλυτη μορφή της, η σχετικότητα μας λέει ότι η γλώσσα πλήρως καθορίζει τη σκέψη, ότι δηλαδή θέτει περιορισμούς στους ομιλητές ως προς το πώς μπορούν, ή δεν μπορούν, να αντιλαμβάνονται τον κόσμο. Σύμφωνα με αυτή την απόλυτη ερμηνεία, εάν επί παραδείγματι μια γλώσσα δεν διακρίνει γραμματικό γένος, οι ομιλητές της δεν θα μπορούν να αντιλαμβάνονται διακρίσεις γένους και φύλου στον κόσμο – πρόβλεψη που προφανώς δεν ισχύει: τα τουρκικά και τα κινέζικα στερούνται διακρίσεις γραμματικού γένους, αλλά οι Κινέζοι και Τούρκοι ομιλητές φυσικά αντιλαμβάνονται γένος και φύλο, και θα ήταν απλοϊκό και λανθασμένο να υποθέσουμε ότι οι κοινωνίες τους είναι λιγότερο ή καθόλου σεξιστικές από τις κοινωνίες γλωσσών με γραμματικό γένος. Αντιστοίχως, η οριστικότητα και ο χρόνος γίνονται αντιληπτές σε ομιλητές γλωσσών που τυχαίνει να μη διαθέτουν οριστικό άρθρο ή χρονικές κατηγορίες όπως τις γνωρίζουμε από τις ευρωπαϊκές γλώσσες. Η γλώσσα αποτελεί ευέλικτο εργαλείο και, ως σύστημα, τείνει να αναδιοργανώνει επιφανειακές ελλείψεις με ποικίλους τρόπους. Επομένως σίγουρα δεν (περι)ορίζει τη σκέψη κατά τρόπο ολοκληρωτικό, δες McWhorter (2014) για μια πρόσφατη διεισδυτική συζήτηση και συνολικότερη εκτίμηση του θέματος.

Από την άλλη πλευρά, η γλωσσική επίδραση στη σκέψη μπορεί να ειπωθεί ως παραδοχή ότι οι γλωσσικές επιλογές διαμορφώνουν το μήνυμα που θέλω να μεταφέρω ως ομιλητής και στοχεύουν να δημιουργήσουν ένα επιθυμητό για τον ομιλητή αποτέλεσμα, π.χ. να συμφωνήσει μαζί του ο συνομιλητής, να διαφωνήσει, να συγκινηθεί, να προκληθεί, να σοκαριστεί κλπ., ανάλογα με τον επικοινωνιακό στόχο της κατάστασης εκφώνησης. Η λειτουργία αυτή της γλώσσας – την οποία θα ονομάσω *επιδραστική* – είναι αδύνατον να αμφισβητηθεί αφού, και ως τονιστεί

Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή

αυτό, απορρέει από τον ρόλο της γλώσσας ως επικοινωνιακού εργαλείου: η επιτυχής επικοινωνία απαιτεί τη μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα στην κατασκευή του μηνύματος, και η επιλογή των λέξεων είναι καθοριστική. Ας δώσουμε μερικά παραδείγματα. Το πώς θα επιλέξω να ονομάσω την 400 ετή περίοδο πριν από την Ελληνική Επανάσταση του 1821 – *Τουρκοκρατία* ή *Οθωμανική περίοδος* – θα καταδείξει εάν θέλω να τονίσω την τουρκική και κατοχική διάσταση της περιόδου ή αν διατηρώ μια πιο ουδέτερη στάση. Επιλέγοντας τον έναν όρο ή τον άλλον, επιδιώκω να “προλάβω” τον ακροατή μου για το πώς ο ίδιος θα προσλάβει την έννοια στο πλαίσιο της συζήτησης. Ομοίως, εάν αποκαλέσω την πολιτική του εγκλεισμού λόγω Covid – για να χρησιμοποιήσουμε ένα ακόμα πρόσφατο παράδειγμα – με τον αγγλικό όρο *lockdown* και όχι *εγκλεισμός*, δίνω την εντύπωση ότι πρόκειται για κάτι άλλο καθώς η ξένη λέξη αποτρέπει την κινητοποίηση των αρνητικών συνυποδηλώσεων της λέξης *εγκλεισμός*. Τέλος, εάν μιλήσω για το θέμα ή το πρόβλημα ή την κρίση του μεταναστευτικού δημιουργώ αντιστοίχως εντυπώσεις ουδέτερες ή (ελαφρώς ή περισσότερο) αρνητικές. Σε κάθε περίπτωση μιλούμε για γλωσσικές επιλογές οι οποίες καθορίζονται όχι από τη γλώσσα ή το πώς έχουν τα πράγματα, αλλά από την πρόθεση του ομιλητή, δηλαδή από τη σκέψη του – και στοχεύουν στη δημιουργία κοινού τρόπου σκέψης με το ακροατήριο αφού η βασική πρόθεση του ομιλητή είναι να πείσει. Η γλώσσα, λοιπόν, είναι το εργαλείο που μας επιτρέπει να δούμε τη σκέψη και την πρόθεση του συνομιλητή μας.

Η επιδραστική αυτή λειτουργία της γλώσσας χωρίζεται σε δύο κατηγορίες: μπορεί είτε να είναι ουδέτερη και συνεργατική (*co-operative*) είτε μη συνεργατική και χειριστική (*manipulative*) όταν στόχος είναι όχι η επικοινωνία αλλά η εξαπάτηση. Μια συνομιλία μπορεί, βεβαίως, να έχει χαρακτηριστικά και των δύο τύπων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα χειριστικής γλώσσας είναι η προπαγάνδα – που έχει περιγραφεί πολύ εύστοχα από τον George Orwell στα κλασικά έργα του 1984 και *Politics and the English language* – και η οποία είναι μονοκατευθυντική, δηλαδή δεν αποτελεί συνομιλία αφού το ακροατήριο οφείλει μόνο να αναγνωρίζει και να αποδέχεται τις προθέσεις αυτού που παράγει λόγο, και να μην αντιδρά. Χειριστική γλώσσα συναντούμε εν γένει στον δημόσιο και κυρίως στον πολιτικό λόγο, όπου το ακροατήριο είναι απρόσωπο και η συνομιλία γίνεται συχνά με όρους γενικευτικούς. Επίσης, θα υποστηρίξω, η γλώσσα κοινωνικής δικτύωσης συχνά χαρακτηρίζεται από χειριστικές τάσεις αφού σκοπός είναι η σύντομη προβολή μηνυμάτων με σκοπό την αποδοχή (*Like*), και επιπλέον η επικοινωνία γίνεται επιγραμματικά, με απλουστευτικούς όρους. Στην παρούσα μελέτη θα διερευνήσουμε πώς ακριβώς προκύπτει η χειριστική γλώσσα, και αξίζει τον κόπο στο μέλλον να διερευνήσουμε τους δύο τύπους γλωσσικής συναλλαγής (συνεργατικό, χειριστικό) στον λόγο της κοινωνικής δικτύωσης με βάση το πλαίσιο που θα αναπτύξω εδώ.

Θα υποστηρίξω ότι η χειριστική γλώσσα στηρίζεται σε τρεις μηχανισμούς. Ο πρώτος είναι η παραβίαση της Αρχής της Αληθειας ή της Αληθειας η οποία αποτελεί

θεμέλειο της συνεργατικής συνομιλίας. Η αρχή αυτή, όπως θα δούμε αμέσως, προϋποθέτει ότι ο ομιλητής έχει αληθειακή στάση απέναντι στο προτασιακό περιεχόμενο, δεσμεύεται δηλαδή ότι αυτό που λέει είναι αληθές. Όταν παραβιάζεται η αληθειαικότητα – πράγμα που συμβαίνει στη χειριστική γλώσσα – η συνομιλία απομακρύνεται από την αλήθεια και οδηγούμαστε σε ψεύδος ή α-νοησία όπου δεν επιτρέπεται καθόλου ο αληθειακός έλεγχος – και ως εκ τούτου οι λέξεις κυριολεκτικά δεν σημαίνουν πλέον κάτι εφόσον συγχρούνται τα νοήματα. Ο τρίτος μηχανισμός επιστρατεύει θετικές λέξεις για να εκφράσουν αρνητική σημασία, έχουμε δηλαδή μια λογικά αταίριαστη σχέση μεταξύ σημαίνοντος και σημαινόμενου. Θα ονομάσουμε την τακτική αυτή νεογλωσσία (Newspeak) υιοθετώντας τον όρο του George Orwell: λέξεις με θετικό ένδυμα χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν αρνητική σημασία, π.χ., όταν αποκαλούμε ένα φέμα αλήθεια. Ο μηχανισμός αυτός αποσκοπεί στην ιδεολογική εξαπάτηση και τον κοινωνικό έλεγχο, και αποτελεί το θεμελειακό στοιχείο της προπαγάνδας.

Ας ξεκινήσουμε αποσαφηνίζοντας πρώτα την Αρχή της Αληθειας. Δίνοντας παραδείγματα όπου διακρίνουμε την αληθειακή από τη μη αληθειακή στάση. Κατόπιν θα εξετάσουμε τους τρεις μηχανισμούς που αναφέραμε παραπάνω. Η ιδεολογική χειραγώγηση της γλώσσας σε κάθε περίπτωση συνιστά προσπάθεια χειραγώγησης της σκέψης και αποτελεί εργαλείο δράσης, και όχι απλής εκφοράς μηνύματος.

2. Αληθειακή στάση, μη-αληθειακότητα, και επιστημική βάση

Η έννοια της αλήθειας αποτελεί το θεμέλιο της σκέψης, της λογικής και της επιστήμης, καθώς επίσης και της σημασιολογίας ως κλάδου της επιστήμης της γλωσσολογίας. Ο Αριστοτέλης ορίζει την αλήθεια στα *Μεταφυσικά* του (1011b25): «τὸ μὲν γὰρ λέγειν τὸ ὄν μὴ εἶναι ἢ τὸ μὴ ὄν εἶναι ψεῦδος, τὸ δὲ τὸ ὄν εἶναι καὶ τὸ μὴ ὄν μὴ εἶναι ἀληθές, ὥστε καὶ ὁ λέγων εἶναι ἢ μὴ ἀληθεύσει ἢ ψεύσεται: ἀλλ' οὔτε τὸ ὄν λέγεται μὴ εἶναι ἢ εἶναι οὔτε τὸ μὴ ὄν.» Παρόμοιους ορισμούς βρίσκουμε στον Πλάτωνα (*Κρατύλος* 385b2, *Σοφιστής* 263b). Στη σύγχρονη σημασιολογία, οι συνθήκες αλήθειας αποτελούν τη βάση για τον ορισμό της σημασίας μιας δηλωτικής πρότασης, και ορίζονται με βάση το τι ισχύει στην πραγματικότητα: η πρόταση *Το χιόνι είναι λευκό*, μας λέει η θεωρία της αληθειας αντιστοιχίας του Tarski, είναι αληθής εάν και μόνον αν το χιόνι είναι λευκό. Στη θεωρία αυτή – που αποτελεί τη βάση της σύγχρονης σημασιολογίας – η αλήθεια εντοπίζεται σε αντιστοιχία με την πραγματικότητα, και όπως καταλαβαίνουμε, συνεπάγεται μεταφυσικό ρεαλισμό και αντικειμενικότητα.

Η αντικειμενική αλήθεια συνδέεται επίσης με τον γραμματικό χρόνο. Απλές προτάσεις σε ενεστώτα ή παρελθοντικό χρόνο (*Η Αριάδνη επισκέφτηκε το Παρίσι*, *η Αριάδνη τρώει αυτή τη στιγμή*) μπορούν να κριθούν ως αληθείς εάν οι καταστάσεις που περιγράφουν συνέβησαν σε κάποια χρονική στιγμή στο παρελ-

Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή

θόν ή αν συμβαίνουν στο εκφωνηματικό παρόν. Εάν είναι αληθείς οι προτάσεις δηλώνουν γεγονότα. Οι μελλοντικές προτάσεις, σε αντίθεση, όπως *Η Αριάδνη θα επισκεφτεί το Παρίσι του χρόνου* είναι ψευδείς κατά τον χρόνο της εκφώνησης αλλά πιθανώς αληθείς σε μελλοντικό χρόνο, όπως μας λέει ο Αριστοτέλης και οι Giannakidou & Mari (2018) σε πιο πρόσφατη συζήτηση. Το ψεύδος, κατά τη Giannakidou (1998) ορίζεται ως *αντι-αληθειακότητα* (antiveridicality).

Ο φιλόσοφος της γλώσσας Paul Grice, στο πρωτοποριακό του δοκίμιο *Logic and Conversation* (1975) οριοθετεί τους κανόνες αυτού που ονομάζουμε στην πραγματολογία *συνεργατική συνομιλία* (co-operative conversation), την οποία θα θεωρήσουμε και ισοδύναμη με την πραγματική επικοινωνία: δύο (ή περισσότεροι, αλλά για οικονομία εστιάζουμε στη βασική περίπτωση των δύο) ομιλητές προσέρχονται συνεργατικά στη συνομιλία με σκοπό την ειλικρινή ανταλλαγή πληροφοριών και μηνυμάτων – και όχι, για παράδειγμα, με την πρόθεση να εξαπατήσουν ή να παραπλανήσουν τον συνομιλητή τους. Στη γλωσσολογία υποθέτουμε ότι, όταν επικοινωνούν, εκ προοιμίου οι συνομιλητές προσέρχονται με συνεργάσιμη διάθεση και ειλικρίνεια (sincerity). Προϋπόθεση της επικοινωνιακής συνομιλίας είναι η λεγόμενη *Ποιότητα* κατά τον Grice που διατυπώνεται ως *Be truthful*, δηλαδή «Πες την αλήθεια», και η οποία εκπορεύεται από την ειλικρινή πρόθεση. Ας εξετάσουμε ένα πολυσυζητημένο παράδειγμα. Ας φανταστούμε ότι η βενζίνη στο αυτοκίνητό μας έχει τελειώσει, το τηλέφωνό μας δεν έχει μπαταρία και βρισκόμαστε στην άκρη του δρόμου. Περνά ένας περαστικός και τον ρωτάμε αν μπορεί να μας βοηθήσει. Ο άγνωστος Α απαντά:

(1) Α: Υπάρχει ένα βενζινάδικο τρία τετράγωνα παρακάτω.

Η εκφώνηση αυτής της πρότασης από τον Α εκλαμβάνεται από τον Β ως πληροφορία που θα τον βοηθήσει. Ο ομιλητής Β θεωρεί προ-συνομιλιακά ότι ο Α δεν έχει λόγο να τον εξαπατήσει, και άρα του προσφέρει αληθή πληροφορία. Θεωρεί επίσης ότι το εν λόγω βενζινάδικο είναι σε λειτουργία και όχι κλειστό – και πάλι σκεπτόμενος ότι εάν ο Α ήξερε ότι το βενζινάδικο είναι κλειστό, ή είχε κάποια αμφιβολία, θα το έλεγε. Επομένως η αληθειακή πρόθεση είναι ένα default, μια βασική προϋπόθεση για συνεργατική συνομιλία. Θα ορίσουμε την *Αρχή της Αληθειακότητας* ως τη βάση της επικοινωνίας, ακολουθώντας τη συζήτηση των Giannakidou & Mari 2021:

(2) Αρχή της Αληθειακότητας για την επικοινωνία

Μια πρόταση S μπορεί να εκφωνηθεί από ένα ομιλητή Α αν και μόνο αν ο Α είναι αληθειακά δεσμευμένος ως προς το περιεχόμενο π της πρότασης, δηλαδή αν και μόνον αν ο Α γνωρίζει ή πιστεύει ότι το π είναι αληθές.

Η αληθειακότητα αποτελεί *δέσμευση* (commitment) του ομιλητή να εκφωνεί προτάσεις που θεωρεί (γνωρίζει ή πιστεύει) ότι είναι αληθείς. Ο ακροατής αναγνωρίζει αυτή τη δέσμευση. Η αληθειακότητα στηρίζεται στο επιστημικό ή

δοξαστικό περιεχόμενο του γλωσσικού υποκειμένου που αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα και έχει πληροφορίες για αυτή. Για παράδειγμα:

(3) A: Να βγούμε έξω;

B: Βρέχει αυτή τη στιγμή.

Εκφωνώντας την πρόταση (3B), ο B έχει ενδείξεις ότι βρέχει – έχει δει τη βροχή, ήταν έξω προηγουμένως κλπ. – και επομένως γνωρίζει ότι βρέχει. Έχει δηλαδή μια *επιστημική* βάση που καθιστά την πρόταση αληθή, και προσφέρει την πρόταση ως πληροφορία χρήσιμη προκειμένου να ληφθεί απόφαση για το αν πρέπει να βγούμε έξω ή όχι. Για την αληθειακή κρίση επομένως είμαστε εξωστρεφείς. Κοιτάζουμε τον κόσμο και εκφράζουμε αληθειακή στάση εάν το προτασιακό περιεχόμενο π συνάδει με την κατάσταση στον κόσμο την οποία περιγράφει. Η αληθειακότητα άρα στηρίζεται στην αντικειμενική αλήθεια και χαρακτηρίζεται από αναφορικότητα ως προς το τι ισχύει ανεξάρτητα από τη γλώσσα.

Ωστόσο πρέπει να τονίσουμε ότι η αληθειακή στάση δεν παράγεται πάντα στηριζόμενη στον εμπειρικό έλεγχο και μπορεί συχνά να αποτελεί προϊόν υποκειμενικής και μόνο πίστης ή πεποίθησης. Αυτό κατά κανόνα συμβαίνει όταν έχουμε ρήματα πεποίθησης (δοξαστικά) ή ακόμη και φαντασιακά:

(4) α. Η Ευριδίκη πιστεύει/νομίζει/ονειρεύτηκε ότι έβρεξε χθες.

β. Η Ευριδίκη νομίζει/φαντάζεται ότι το Μιλάνο είναι η πρωτεύουσα της Ιταλίας.

Εδώ έχουμε ρήματα προτασιακών στάσεων που χαρακτηρίζονται ως *δοξαστικά* και *φαντασιακά* (ονειρεύομαι, φαντάζομαι). Τα ρήματα αυτά εκφράζουν την αληθειακή πεποίθηση του υποκειμένου της πρότασης (και όχι του ομιλητή), και στηρίζονται στη δική του *δοξαστική* βάση η οποία ενδεχομένως μπορεί να διαφέρει από την πεποίθηση του ομιλητή. Στην περίπτωση του (4β), συγκεκριμένα, είναι κοινή γνώση ότι η πεποίθηση του υποκειμένου είναι λανθασμένη, εντούτοις για να είναι η συνολική πρόταση αληθής απαιτείται δέσμευση του υποκειμένου ως προς τη συμπληρωματική πρόταση, η Ευριδίκη δηλαδή πρέπει όντως να έχει την ψευδή – ως προς την πραγματικότητα – πίστη ότι το Μιλάνο, και όχι η Ρώμη ή κάποια άλλη πόλη, είναι η πρωτεύουσα της Ιταλίας. Η δοξαστική στάση, λοιπόν, ενδέχεται να είναι εντελώς διακεκριμένη από την πραγματικότητα, και για αυτόν τον λόγο οι Giannakidou & Mari την αποκαλούν *δυνητικά σολιμιστική*. Η γνώση, από την άλλη μεριά, στηρίζεται αποκλειστικά στον εμπειρικό έλεγχο. Η πεποίθηση, όπως θα συζητήσουμε και παρακάτω, ενδέχεται να είναι και εντελώς εσωτερική, αναφορική δηλαδή προς τις εσωτερικές πεποιθήσεις του γλωσσικού δράστη όπως συμβαίνει συνήθως με τις πολιτικές, ιδεολογικές και δογματικές πεποιθήσεις.

Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή

Ο δείκτης της οριστικής έγκλισης ότι (ενίοτε και πως) μαρκάρει την υποκειμενική, ενδεχομένως σολιψιστική δοξαστική στάση, όπως επίσης και την επιστημική:

- (5) α. # Η Ευριδίκη γνωρίζει ότι το Μιλάνο είναι η πρωτεύουσα της Ιταλίας.
β. Η Ευριδίκη γνωρίζει ότι η Ρώμη είναι η πρωτεύουσα της Ιταλίας.

Όπως βλέπουμε, το γνωστικό συμπλήρωμα επίσης εκφέρεται με το ότι, η γλώσσα επομένως διακρίνει συνολικά την αληθειακή στάση ανεξάρτητα από το εάν αυτή είναι αντικειμενική (όπως στην περίπτωση της γνώσης) ή υποκειμενική (όπως στην περίπτωση των δοξαστικών κατηγορημάτων). Προσέξτε στο (5α) ότι ένα συμπλήρωμα με ψευδές περιεχόμενο είναι ανεπίτρεπτο με το ρήμα γνωρίζω. Η παραδοσιακή λοιπόν παραδοχή ότι η οριστική έγκλιση είναι η έγκλιση του πραγματικού δεν ισχύει. Η οριστική είναι η έγκλιση της αληθειακής στάσης, δηλαδή αυτού που είναι ή πιστεύεται ότι είναι αληθές από το υποκείμενο της κύριας πρότασης— όπως έχω τεκμηριώσει εκτενώς παλαιότερα (Giannakidou 1994, 1997, 1998, 2009) καθώς επίσης και στο πρόσφατο Giannakidou & Mari 2021. Η Chatzopoulou 2012, 2019 έχει τεκμηριώσει τη γενίκευση αυτή στη διαχρονία της ελληνικής γλώσσας, ξεκινώντας από τα ομηρικά ελληνικά. Αυτό που κρατάμε είναι ότι η γραμματική της ελληνικής διαχρονικά κωδικοποιεί τις αληθειακές διακρίσεις στην κατηγορία της έγκλισης, καθώς επίσης και στην κατηγορία της άρνησης – με την επιλογή δεν και μην –, τη νομιμοποίηση των στοιχείων πολικότητας (όπως κανένας, τίποτα, κλπ.) και παρόμοια φαινόμενα όπως έχει καταδειχτεί στις προαναφερθείσες εργασίες.

Όταν ρωτάμε, μετατοπιζόμαστε σε μη-αληθειακή στάση:

- (6) α. Έβρεξε χθες;
β. Αναρωτιέμαι αν έβρεξε χθες.

Η μη-αληθειακή στάση εκφράζει αβεβαιότητα: ο ομιλητής τώρα δεν μπορεί να δεσμευτεί αληθειακά αφού δεν γνωρίζει ότι το προτασιακό περιεχόμενο είναι αληθές, δεν γνωρίζει όμως ότι είναι και ψευδές. Η αρνητική πρόταση αποτελεί περίπτωση δέσμευσης η οποία χαρακτηρίζεται από βεβαιότητα ότι ισχύει το αντίθετο του πραγματικού, και είναι αντι-αληθειακή, όχι απλώς μη-αληθειακή. Η μη-αληθειακή στάση αφήνει ανοιχτό και το θετικό και το αρνητικό ενδεχόμενο, και αποτελεί, όπως έχω τονίσει επανειλημμένως, ένα είδος αξιολόγησης του περιεχομένου ως πιθανότητα ή ως επιθυμία, όπως βλέπουμε στις συμπληρωματικές προτάσεις βουλητικών ρημάτων:

(7) Θέλω τόσο πολύ να βρέξει!

Η προτασιακή στάση της επιθυμίας είναι μη αληθειακή, καθώς το επιθυμητό είναι απλώς πιθανότητα και διακρίνεται από το πραγματικό. Σημαντικό είναι να σημειώσουμε τη χρήση του υποτακτικού συνδέσμου να ο οποίος, όπως έχω υποστηρίξει, μαρκάρει τη μη-αληθειακή στάση (όπως αντιστοίχως το ότι μαρκάρει την αληθειακή).

Οι συγκινησιακές στάσεις, από την άλλη πλευρά, προϋποθέτουν αληθειαικότητα:

(8) Χάρηκα που έβρεξε.

Οι συγκινησιακές στάσεις, οι οποίες στα νέα ελληνικά εισάγονται με τον σύνδεσμο που, ονομάζονται επίσης και *γεγονοτικές* ακριβώς επειδή προϋποθέτουν ότι το συμπλήρωμά τους είναι αληθές, ότι είναι ένα γεγονός: χαίρομαι ή λυπάμαι για κάτι που συνέβη. Απ' αυτή την άποψη τα συγκινησιακά κατηγορήματα είναι όμοια με τα γνωστικά, τα οποία εκφέρονται με ότι (και ενίοτε επίσης με που).

Μια άλλη σημαντική κατηγορία προτασιακών στάσεων είναι οι λεγόμενες *τροπικές* (modal), οι οποίες εκφράζονται με επίθετα (πιθανό, δυνατόν, αναγκαίο, κλπ.), επιρρήματα (ίσως, μάλλον, πιθανώς), και ρήματα (πρέπει, μπορεί, ενδέχεται, κλπ.). Οι τροπικές στάσεις είναι μη-αληθειακές και το συμπλήρωμά τους, όπως είναι αναμενόμενο, εισάγεται με το να:

- (9) α Ίσως να βρέχει στο Σικάγο αυτή τη στιγμή.
β Η Αριάδνη μπορεί να κοιμάται τώρα.
γ Η Αριάδνη πρέπει μάλλον να είναι γιατρός.

Αντιλαμβανόμαστε την αντίθεση με την απλή αληθειακή πρόταση *Βρέχει αυτή τη στιγμή*, όπου ο ομιλητής δεσμεύεται ως προς την αλήθεια. Όταν ο ομιλητής επιλέξει να χρησιμοποιήσει μια τροπική έκφραση, δηλώνει ότι δεν είναι απολύτως σίγουρος για την αλήθεια. Το προτασιακό περιεχόμενο θεωρείται πιθανό, έως και πολύ πιθανό, αλλά όχι αληθές.

Με αυτά τα βασικά, ας εξετάσουμε τώρα την *επιστημική βάση* της αληθειας κρίσης, δηλαδή ποια είναι τα συστατικά εκείνα στοιχεία που καθορίζουν την αληθειακή δέσμευση.

3. Η επιστημική βάση: αντικειμενικοί και υποκειμενικοί παράγοντες

Ας θεωρήσουμε την παρακάτω πρόταση:

(10) Η Αριάδνη έχει διαβάσει το *Πόλεμος και Ειρήνη*.

Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή

Όπως είπαμε προηγουμένως, για να εκφωνήσει ο ομιλητής την πρόταση αυτή πρέπει να έχει πληροφορηθεί ή να πιστεύει ότι η Αριάδνη έχει διαβάσει το βιβλίο του Τολστόι *Πόλεμος και Ειρήνη*— να έχει δηλαδή μια αληθειακή επιστημική βάση ως προς την πληροφορία αυτή. Πώς διαμορφώνεται αυτή η επιστημική βάση; Ποιοι παράγοντες καθορίζουν τη γνώση ή την πεποίθηση και επομένως την αληθειακότητα;

Όταν οι συνομιλητές ανταλλάζουν πληροφορίες σε μια συνομιλία αξιολογούν το προτασιακό περιεχόμενο π ως αληθές, ψευδές ή αβέβαιο όχι εκ του μηδενός, αλλά με βάση πληροφορίες και πεποιθήσεις που ήδη έχουν. Αυτές οι πληροφορίες και πεποιθήσεις αποτελούν αυτό που αποκαλώ επιστημική βάση, την οποία αλλιώς θα λέγαμε και αποδεικτική βάση αφού περιέχει τις προτάσεις εκείνες οι οποίες αποτελούν ένδειξη η απόδειξη για την αλήθεια η μή του π. Η βάση αυτή, όπως έχει υποστηριχθεί στο Giannakidou & Mari 2021, αποτελείται από δύο τύπους περιεχομένου, αντικειμενικό και υποκειμενικό.

Κατά πρώτον, αποτελείται από δηλωτικό πληροφοριακό περιεχόμενο, το οποίο αποτελεί το γνωστικό κομμάτι της επιστημικής βάσης επειδή συγκροτεί το τί γνωρίζει ο ομιλητής. Μέρος αυτού του περιεχομένου αποτελείται από προτάσεις που αντιστοιχούν σε κοινή και άρα αδιαμφισβήτητη γνώση (ότι, π.χ., η γη είναι στρογγυλή, ότι η Ελλάδα είναι κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ότι υπάρχει ένα λογοτεχνικό έργο που λέγεται *Πόλεμος και Ειρήνη*, κλπ.). Αυτές οι πληροφορίες, ως γνωστικό κομμάτι της επιστημικής βάσης, είναι αντικειμενικές και χρησιμοποιούνται πάντα ως έλεγχος της πραγματικότητας— εφόσον όπως προ-είπαμε η γνώση είναι αναφορική στον κόσμο, λειτουργεί δηλαδή ως απόδειξη. Αποδείξεις επίσης αποτελούν και πληροφορίες ιδιωτικές για γεγονότα που γνωρίζει ο ομιλητής από προσωπική του εμπειρία, σπουδές, μελέτες, ιδιωτικό βίο κλπ. Η ιδιωτική γνώση είναι επίσης αντικειμενικού χαρακτήρα και έχει έντονη εμπειρική αφετηρία— είναι αυτό που κοινώς θα λέγαμε γνώση από πρώτο χέρι την οποία ένα ορθολογικός ομιλητής χρησιμοποιεί μαζί με την κοινή γνώση για να εκτιμήσει τις νέες πληροφορίες που προσλαμβάνει ως αληθείς—εάν συμφωνούν ή απορρέουν από αυτά που ο ίδιος γνωρίζει— ή όχι. Εάν για παράδειγμα ο συνομιλητής εκφωνήσει την πρόταση *Οι επιστήμονες ανακάλυψαν ότι η γη είναι επίπεδη*, η πρώτη αντίδραση ενός ορθολογικού ακροατή είναι να αμφιβάλλει για την αλήθεια της πρότασης αυτής επειδή συγκρούεται με την ήδη υπάρχουσα γνώση της επιστημικής του βάσης.

Κατά δεύτερο λόγο, η επιστημική βάση περιέχει περιεχόμενο το οποίο θα αποκαλέσουμε συγκινησιακό και το οποίο δεν είναι αναγκαστικά ορθολογικό. Το περιεχόμενο αυτό είναι υποκειμενικό και σε μεγάλο βαθμό ενδογενές: συγκροτείται από τις γενικότερες πεποιθήσεις του ομιλητή, πολιτικές, ιδεολογικές, θρησκευτικές, αισθητικές πεποιθήσεις καθώς επίσης και τις προτιμήσεις και επιθυμίες του. Τη δράση αυτού του περιεχομένου τη δια-

κρίνουμε καθαρά όταν χρησιμοποιούνται τα λεγόμενα κατηγορήματα υποκειμενικών στάσεων (όπως *νόστιμο*, *βαρετό*, *ενοχλητικό*, *καταπληκτικό*, *όμορφο*, *τρομακτικό* και τα συναφή), τα οποία πρόσφατα έχει μελετήσει ο Lasersohn (2005). Για παράδειγμα:

(11) α. Το κρέας είναι νόστιμο.

β. Η ταινία αυτή ήταν καταπληκτική.

Στις περιπτώσεις αυτές δεν υπάρχει κοινή αποδοχή ή γνώση του τι είναι νόστιμο. Ένας χορτοφάγος θα διαφωνήσει με την πρόταση (11α) και η διαφωνία δεν μπορεί να εκτιμηθεί σε κοινά αποδεχτή εμπειρική βάση. Το εάν κάτι είναι νόστιμο ή όχι είναι συνάρτηση αποκλειστικά ιδιωτικής κρίσης και δεν μπορεί να κριθεί αντικειμενικά, δεν υπάρχει δηλαδή ένα κοινά αποδεχτό σύνολο χαρακτηριστικών βάσει των οποίων κάτι θα κριθεί αντικειμενικά νόστιμο ή όχι—σε αντίθεση, ας πούμε, με τα επίθετα *πλαστικό*, *ξύλινο*, *αμερικανικό*, τα οποία μπορούν και επιβάλλεται να κριθούν σε αντικειμενική βάση. Το εάν κάτι είναι πλαστικό ή ξύλινο είναι αποτέλεσμα αντικειμενικής κρίσης (βάσει της χημικής σύστασης του υλικού), και δεν υπόκειται σε υποκειμενική ποικιλότητα.

Υποκειμενικά είναι και τα αξιολογικά κατηγορήματα εν γένει όπως κατηγορήματα *καταπληκτικό*, *όμορφο*, *άσχημο* κλπ. Υπάρχουν βεβαίως διαβαθμίσεις στην υποκειμενικότητα αξιολογικών κατηγορημάτων, και όταν προχωρούμε σε κατηγορήματα όπως *δίκαιο*, *άδικο*, *ψηλός*, *πλούσιος*, *ακόμη* και *νόστιμος*, αποδεχόμαστε ότι κάποια βασικά κοινώς αποδεκτά αντικειμενικά κριτήρια οφείλεται να υπάρχουν – το ποια όμως είναι αυτά είναι πολλές φορές δύσκολο να εντοπιστεί επειδή ο ορισμός τους θα επηρεάζεται κάθε φορά από την περίσταση εκφώνησης: το τι μετρά ως ψηλό για ένα κτίριο διαφέρει από το τι μετρά ως ψηλό για έναν ενήλικα ή για ένα παιδί, για έναν άνδρα ή μια γυναίκα, δεν υπάρχει δηλαδή απόλυτος αριθμός. Τα αντικειμενικά κριτήρια του *δίκαιο* και *άδικο* επίσης επηρεάζονται και από το συγκινησιακό κομμάτι της επιστημικής βάσης, από τις επιθυμίες, τις πολιτικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις κλπ. Η παρουσία λοιπόν της υποκειμενικής κρίσης καθιστά την αληθειακή κρίση ευάλωτη σε τέτοιου είδους παράγοντες—τους οποίους εκμεταλλεύεται συστηματικά η χειριστική γλώσσα.

4. Χειριστική γλώσσα: πώς προκύπτει η αληθειακή εκτροπή

Ας ξεκινήσουμε με τον ορισμό του τι είναι χειριστική γλώσσα. Όπως είχαμε πει στην αρχή, ο τρόπος που επιλέγω ως ομιλητής να περιγράψω ή να ονομάσω κάτι θα επηρεάσει το τρόπο με τον οποίο ο συνομιλητής μου θα αντιληφθεί

Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή

την οντότητα αυτή. Με άλλα λόγια, οι γλωσσικές επιλογές που θα κάνω διαμορφώνουν το μήνυμα που θα μεταφέρω στον ακροατή. Η επιδραστική αυτή λειτουργία, όπως είπαμε προηγουμένως, απορρέει από τον ρόλο της γλώσσας ως επικοινωνιακού εργαλείου: η επιτυχής επικοινωνία απαιτεί τη μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα στην κατασκευή του μηνύματος, και η επιλογή των λέξεων είναι καθοριστική ώστε ο ακροατής να αντιλαμβάνεται σωστά τις προθέσεις του ομιλητή.

Όταν η γλώσσα γίνεται χειριστική, ο ομιλητής παραβιάζει τη συνεργατικότητα και δεν επιδιώκει την επικοινωνία αλλά τη χειραγώγηση, τη σύγχυση ή την παραπλάνηση του ακροατή του. Αυτές οι προθέσεις προϋποθέτουν αληθειακή εκτροπή, που σημαίνει ότι αποδεσμευόμαστε από την αρχή της αληθειαικότητας, ή την εφαρμόζουμε πιο χαλαρά. Κύριο χαρακτηριστικό της χειριστικής γλώσσας είναι η χαλάρωση ή ελαστικοποίηση της σημασίας γενικότερα, που οδηγεί στην απώλεια του νοήματος, δηλαδή την α-ανοησία ή τη λεγόμενη μπουρδολογία (αποδίδω εδώ το bullshit το οποίο έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας στο Frankfurt 2005), και εντέλει την επιβολή νέου νοήματος.

Θα διερευνήσουμε τρεις τύπους αληθειαςκής εκτροπής. Ο πρώτος ορίζεται από τη μεταφορική επέκταση της αρχικής σημασίας – ξεκινά δηλαδή ως ένα είδος φαινομενικά αθώας μεταφοράς που έχει ως σκοπό την ελαστικοποίηση της σημασίας και άρα του εύρους της έννοιας. Το φαινόμενο αυτό είναι γνωστό με τον νεολογισμό *concept creep* (Haslam 2016) και ξεκίνησε από το λεξιλόγιο ψυχολογικών όρων όπως τραύμα, κακοποίηση, βία κλπ., όταν η επέκταση τους κατευθύνεται από το φυσικό στο μη-φυσικό πεδίο. Η δεύτερη εκτροπή παρατηρείται με την ελαστικοποίηση της σημασίας στον πολιτικό λόγο και αφορά τη χρήση όρων όπως δημοκρατία, ελευθερία, φασισμός, κλπ., οι οποίες κατά τον George Orwell στο άρθρο του του 1945 *Politics and the English language* έχουν τόσο χαλαρή, πολυοριζόμενη, και συχνά συγκρουόμενη σημασία που κατανατούν *meaningless*, δηλαδή α-νόητες (ή μπουρδες (bullshit)). Η τρίτη, και πιο ακραία, περίπτωση αληθειαςκής εκτροπής που θα διακρίνουμε είναι το λεγόμενο Newspeak το οποίο θα αποδώσω ως νεογλωσσία. Στην περίπτωση αυτή έχουμε μια ιδεολογικού τύπου πρακτική η οποία στοχεύει στην πλήρη αντιστροφή της αληθειαςκότητας, και έχει ως στόχο όχι απλώς την εξαπάτηση αλλά την επιβολή μιας παραπλανητική διπλονοησίας (doublethink). Είναι σαφές ότι όλες οι εκτροπές αυτές μπορούν να θεωρηθούν ότι αποτελούν δυνάμει ρεπερτόριο της προπαγάνδας εφόσον η γλώσσα χρησιμοποιείται ως εργαλείο για να αλλοιώσει τη σκέψη και – στη διπλονοησιακή εκδοχή – να δημιουργήσει παραπλανητικές κατηγορίες στην υπηρεσία της ιδεολογίας.

Ας εξετάσουμε κάθε περίπτωση ξεχωριστά.

4.1. Μεταφορική ελαστικοποίηση, ή είδωλα εννοιών

Η εκτροπή αυτή αποτελεί την πιο, φαινομενικά τουλάχιστον, “αθώα” επέμβαση. Εντοπίζεται συχνά στον ψυχολογικό λόγο, και έχει συζητηθεί εκτενώς στο Haslam (2016) ο οποίος έχει την έχει ορίσει. Ο Haslam περιγράφει το φαινόμενο συζητώντας τους τεχνικούς όρους *κακοποίηση* (*abuse*), *τραύμα* (*trauma*), *βία* (*violence*), *εξάρτηση* (*addiction*) μεταξύ άλλων. Η κεντρική παρατήρηση είναι ότι οι λέξεις αυτές έχει υποστεί νοηματική επέκταση από το πεδίο του φυσικού στο νοητικό η οποία, όπως θα υποστηρίξω εδώ, στηρίζεται συστηματικά στη φαινομενικά ουδέτερη λειτουργία της μεταφοράς.

Ο όρος *κακοποίηση*, για να ξεκινήσουμε από ένα παράδειγμα του Haslam, ορίζεται με βάση πράξεις βίας απέναντι σε πρόσωπο όπως στην περίπτωση της *κακοποίησης ανηλίκου* ή της *σεξουαλικής κακοποίησης* – οι οποίες αποτελούν και τις κατεξοχήν καταστάσεις που χαρακτηρίζονται ως *κακοποίηση*. Στις περιπτώσεις αυτές έχουμε μετρήσιμα, παρατηρήσιμα, εμπειρικά (και άρα αληθειακά) ελέγξιμα *αντικειμενικά* κριτήρια (μώλωπες, τραυματισμοί, κλπ.) που λειτουργούν ως αποδείξεις *κακοποίησης*: η ύπαρξη των φυσικών πράξεων βίας αποτελεί, θα λέγαμε, το αληθειακό/αποδεικτικό κριτήριο της *κακοποίησης*. Πρόσφατα, όμως, επισημαίνει ο Haslam, ο όρος έχει προταθεί να συμπεριλάβει την περίπτωση της *αμέλειας* ή *παραμέλησης* (ανηλίκου ή υπερήλικα, λόγου χάριν) όπου δεν παρατηρείται φυσική πράξη βίας αλλά το αντίθετο: έχουμε *απουσία* πράξης. Αυτός που παραμελεί δεν κάνει τίποτα, κυριολεκτικά. Επομένως στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιείται ο όρος *κακοποίηση* μεταφορικά και ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε να πούμε αυθαίρετα, εφόσον η μεταφορά έχει σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετο χαρακτήρα. Όταν λέμε, για παράδειγμα, *είσαι το φως μου* μπορούμε να εννοούμε έναν αριθμό πραγμάτων – από το ότι είσαι η προϋπόθεση για τη ζωή μου, ή αυτό που μου δίνει θετική διάθεση, ή αυτό που με κάνει να βλέπω τα πράγματα φωτεινά, ή ότι σ’ αγαπώ, κλπ. Αλλά κυριολεκτικά το αντικείμενο της μεταφοράς, δηλαδή ο συνομιλητής μας, δεν έχει την ιδιότητα του φωτός.

Αντιστοίχως, μιλούμε για *λεκτική κακοποίηση* χωρίς να υπάρχει παρουσία φυσικής πράξης *κακοποίησης*. Ποιο είναι, για παράδειγμα, το *αντικειμενικό*, *παρατηρήσιμο*, *κοινώς αποδεκτό* κριτήριο *λεκτικής κακοποίησης*; Βρίζοντας κάποιον δεν παράγω μώλωπες. Πώς είναι παρατηρήσιμη η «*κακοποίηση*» μέσω γλώσσας όταν τα «*συμπτώματα*» είναι απολύτως υποκειμενικά και άρα *σολιψιστικά* και *μη παρατηρήσιμα*? Η συστηματική μεταφορική επέκταση του όρου αυτού ελαστικοποιεί το σύνολο αναφοράς της έννοιας, απομακρύνοντάς την από την κυριολεκτική της αναφορά και επιτρέποντάς τη να χρησιμοποιηθεί πιο ελεύθερα, και κυρίως χωρίς να μπορεί να ελεγχθεί αληθειακά αφού δεν έχουμε πλέον ένα σαφές αποδεικτικό κριτήριο. Ποιο το αδιαμφισβήτητο αντίστοιχο των μωλώπων στη μη-φυσική κακοποίηση; Το αποτέλεσμα είναι αυτό

Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή

που θα ονομάζαμε *loose talk* δηλαδή χαλαρή ή πρόχειρη, και εντέλει ανακριβής ομιλία– η οποία μπορεί να είναι αβλαβής συγκυριακά, αλλά όταν επαναλαμβάνεται συστηματικά και σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα, εξουδετερώνει τη νοηματική διαφορά του φυσικού από το μη-φυσικό και μπορεί να συσκοτίσει την κρίση ή τη δράση στον τομέα λήψεως αποφάσεων.

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τη λέξη *βία*, και όπως θα δούμε, και με την ίδια τη λέξη *αλήθεια*. Ας θεωρήσουμε πρώτα τη *βία*. Ακούμε συχνά τον όρο *λεκτική βία*, *βίαιη γλώσσα*, η *σιωπή είναι βία* και πολλά παρόμοια ειδικά σε πολιτικά και ακτιβιστικά σλόγκαν, και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Δεδομένων των όσων προ-είπαμε, αντιλαμβανόμαστε ότι οι χρήσεις αυτές δεν αναφέρονται σε καταστάσεις που αποτελούν κυριολεκτική (παρατηρήσιμη) βία. Ακόμη και όταν μια πρόταση προτρέπει σε βία, η γλώσσα η ίδια δεν μπορεί να είναι βία διότι δεν περιέχει και ούτε προκαλεί, τα φυσικά χαρακτηριστικά της βίας, όπως τραυματισμό, μώλωπες κλπ. Είναι σαφές επομένως ότι όταν χαρακτηρίζουμε τη γλώσσα βίαιη το κάνουμε αυτό με μεταφορική πρόθεση, όπως ακριβώς όταν λέμε *Μπροστά στο μουσείο βρίσκεται ένα μαρμάρινο λιοντάρι* δεν εννοούμε ένα πραγματικό λιοντάρι αλλά ένα άγαλμα δηλαδή *ομοίωμα* λιονταριού. Εάν ήταν πραγματικό το λιοντάρι δεν θα ήταν μαρμάρινο. Αντιστοίχως, το είδωλο ενός λιονταριού καθώς καθρεφτίζεται στην επιφάνεια του νερού επίσης δεν ισούται με το λιοντάρι, είναι απλώς *είδωλο*, δηλαδή *εικόνα* του. Η αριστοτελική αρχή της αντίφασης λειτουργεί ως αδιαμφισβήτητο κριτήριο αλήθειας: κάτι μαρμάρινο ή μια εικόνα δεν μπορεί να είναι ον, ως εκ τούτου ένα λιοντάρι που είναι ον δεν μπορεί να αποτελείται από μάρμαρο αλλά από κύτταρα, δέρμα, όργανα, κόκκαλα κλπ., όπως όλα τα όντα. Το ότι αποτελείται από αυτά τα συστατικά είναι *ουσιαστική* (για να θυμηθούμε και πάλι τον Αριστοτέλη) ιδιότητα του όντος, τέτοια ώστε ακόμη και αν το ον αλλάξει – ας πούμε ένα άρρωστο ή νεκρό λιοντάρι – πάλι αποτελείται από τα ίδια στοιχεία. Κατά ανάλογο τρόπο, συστατικό της γλώσσας είναι να αποτελείται από ήχους και γράμματα, και όχι από γροθιές ή κλωτσιές, ή μόρια νερού όπως το είδωλο του λιονταριού στην υδάτινη επιφάνεια. Οφείλουμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι όταν αποδίδουμε το κατηγορήμα *βία*, *βίαιη* στη γλώσσα το κάνουμε όπως όταν αποδίδουμε το κατηγορήμα *μαρμάρινο* στο άγαλμα: όπως το άγαλμα δεν είναι λιοντάρι έτσι και η βίαιη γλώσσα δεν είναι βία. Πόσο μάλλον η *σιωπή* στο σλόγκαν *η σιωπή είναι βία*. Η μεταφορική επέκταση, επομένως, δημιουργεί 'είδωλα' των εννοιών τα οποία είναι emphaticώς διακριτά από την έννοια– αλλά εκμεταλλεύεται τη δύναμη της μεταφοράς δημιουργώντας μια ψευδή ισοδυναμία μεταξύ *είδωλου* και *έννοιας*, η οποία ενδέχεται να συμβαίνει κάποιες φορές με καλό σκοπό αλλά εντέλει *παραπλανεί*.

Καταλαβαίνουμε επομένως ότι όταν χρησιμοποιούμε είδωλα εννοιών παραβιάζουμε την αρχή της Αληθειακότητας– και τούτο γίνεται χωρίς να

το αντιλαμβανόμαστε τις περισσότερες φορές, όπως βλέπουμε στο παρακάτω παράδειγμα:

(12) Είναι και η **λεκτική βία** που συρρικνώνει με τον ίδιο τρόπο το «**ανάστημα**» του ατόμου. [Πηγή: iefimerida.gr - <https://www.iefimerida.gr/news/482946/ta-6-simadia-poy-deihnoyn-oti-yparhei-lektiki-sti-shesi>].

Προσέξτε πώς η λεκτική βία παρουσιάζεται εδώ ως πραγματική βία, ενώ στην ίδια πρόταση το κείμενο ξεχωρίζει το «**ανάστημα**» ως μεταφορικό, μαρκάροντας το με τα εισαγωγικά όπως συχνά συμβαίνει (η «**βοήθειά**» του **μόνο βοήθεια** δεν ήταν). Το συγκινησιακό αποτέλεσμα που επιδιώκει ο αρθρογράφος νομιμοποιεί την ειδωλοποίηση της σημασίας της λέξης **βία** ώστε να συμπεριλάβει μη-βία – με ό,τι δράση ενδεχομένως αυτό συνεπάγεται, για παράδειγμα λογοκρισία (στην περίπτωση της **βίαιης γλώσσας**) ή εξαναγκασμό (στην περίπτωση του η **σιωπή είναι βία**). Και στις δύο περιπτώσεις η επέκταση της έννοιας **βία** αποτελεί αληθειακή εκτροπή που υπαγορεύεται για ιδεολογικούς κυρίως λόγους. Η, κατά τα άλλα, ουδέτερη λειτουργία της μεταφοράς εργαλειοποιείται προκειμένου να χειραγωγηθεί η σημασία της λέξης **βία** για εξωγλωσσικούς σκοπούς.

Ας σκεφτούμε, τέλος, την ειδωλική χρήση της ίδιας της λέξης **αλήθεια**. Ας δούμε τα εξής παραδείγματα:

(13) Αυτό που θελω να φωνάξω σε όλους είναι το να είστε χωρίς φόβο και ενοχή, χωρίς ανασφάλεια και εξάρτηση. Η αλήθεια του καθενός είναι άλλη, είναι δική του! Η αλήθεια (μου) είναι...

(14) Η αλήθεια του καθένα μετερίζι και σταθμός γιατί αυτό έχει θελήσει ή γιατί δε θα τολμήσει δεν μπορεί να κάνει αλλιώς (τραγουδι, Χαρίς Αλεξίου)

Από τη φύση της η αλήθεια δεν μπορεί παρά να είναι μία αφού ορίζεται, όπως προείπαμε, με βάση την πραγματικότητα, και άρα είναι αντικειμενική. Αυτό που περιγράφεται ως αλήθεια στα παραπάνω είναι είδωλα, “αγάλματα” αλήθειας: υποκειμενικές στάσεις όπως ο συναισθηματικός κόσμος, τα βιώματα ή η οπτική των ανθρώπων, πώς βλέπουν τα πράγματα. Η λεγόμενη «αλήθεια» του καθενός είναι η προσωπική εμπειρία, το τι νιώθει κανείς, πώς αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει την εμπειρία του – και άρα στάση που περιέχει πολλά υποκειμενικά στοιχεία. Η χρήση αυτή της λέξης **αλήθεια** είναι, επομένως, παραπλανητική γιατί συγχέει την αντικειμενική με την υποκειμενική διάσταση, και ανοίγει την πόρτα, σπέρνει την ιδέα ότι η αλήθεια μπορεί να είναι σχετική – κάτι που είναι εκ φύσεως αδύνατον. Η ερμηνεία είναι σχετική και όχι η αλήθεια. Θυμηθείτε τα υποκειμενικά κατηγορήματα που συζητήσαμε προηγουμένως.

Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή

νως (Το κρέας είναι νόστιμο). Στις περιπτώσεις αυτές έχουμε καθαρά υποκειμενικές στάσεις που δεν επιδέχονται αντικειμενική αλήθεια. Η χρήση της λέξης αλήθεια στην περίπτωση αυτή αποτελεί είδωλο, και η μη διάκρισή της από την αλήθεια προκαλεί σύγχυση.

4.2. Ελαστικοποίηση της σημασίας και α-νοησία στον πολιτικό λόγο

Η ελαστικοποίηση της σημασίας στον πολιτικό λόγο είναι πολύ γνωστό φαινόμενο και έχει συζητηθεί εκτενώς από τον George Orwell στο πολύ γνωστό άρθρο του *Politics and the English language*. Ο Orwell θεωρεί αυτή την ελαστικοποίηση διαφθορά (corruption) της γλώσσας και τονίζει ότι «η παρακμή της γλώσσας οφείλεται σε πολιτικούς και οικονομικούς λόγους και οδηγεί στην βλακεία». Κατά τον Orwell:

«Ένα αποτέλεσμα μπορεί να γίνει αιτία, ενισχύοντας τον αρχικό σκοπό και παράγοντας το ίδιο αποτέλεσμα σε πιο εντατικοποιημένη μορφή, και ούτω καθεξής επ' αόριστον. Ένας άνθρωπος μπορεί να το ρίξει στο ποτό γιατί θεωρεί τον εαυτό του αποτυχημένο, και κατόπιν να νιώθει ακόμα πιο αποτυχημένος επειδή το έχει ρίξει στο ποτό. Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και με την αγγλική γλώσσα. Γίνεται άσχημη και ανακριβής επειδή οι σκέψεις μας είναι βλακώδεις, και με τη σειρά της η ατημέληση και η αφροντισιά της γλώσσας καθιστά πιο εύκολο να έχουμε βλακώδεις σκέψεις. Η σύγχρονη αγγλική γλώσσα είναι γεμάτη κακές συνήθειες τις οποίες μπορεί κανείς να αποφύγει εάν προσπαθήσει να μπει στον κόπο να είναι ακριβής.» (σελ. 127-128, μετάφραση ΑΓ').

Το κείμενο αυτό θέτει πολύ κεντρικά τη σχέση γλώσσας και σκέψης και προβάλλει την αλληλεπίδραση στη σχέση αυτή: οι βλακώδεις (foolish στο πρωτότυπο) σκέψεις οδηγούν σε ανακριβή και ατημέλητη (foolish, ugly, slovenliness στο πρωτότυπο) γλώσσα, και αντιστρόφως. Τονίζεται ότι ένα αποτέλεσμα (παρηκμασμένη γλώσσα) μπορεί να γίνει επίσης και η αιτία μέσω της οποίας συνεχίζει ο μαρασμός και η παρακμή της γλώσσας. Η γλώσσα γίνεται άσχημη και ανακριβής επειδή οι σκέψεις είναι βλακώδεις— και η προχειρότητα της γλώσσας διευκολύνει την παραγωγή βλακωδών σκέψεων. Όπως βλέπουμε, ο Orwell χρησιμοποιεί σωρεία αρνητικών επιθέτων για τη διαφθορά της γλώσσας (ugly, declining, slovenliness) ακριβώς για να καταδείξει ότι η απομάκρυνση από την ακρίβεια και την αλήθεια οδηγεί σε βλακεία και ασχήμια τόσο στη γλώσσα όσο και στη σκέψη.

Η ανακριβεία θεωρείται ασχήμια που ενισχύει την προχειρότητα της σκέψης. Κατά τον Orwell, λοιπόν, όπως και για μας, η ανακριβεία είναι προβληματική επειδή ξεφεύγει από την αλήθεια. Το αποτέλεσμα είναι η παραγωγή

προβληματικής σκέψης. Σε άλλο σημείο, ο Orwell μιλά για «νεκρές» μεταφορές, δηλαδή τόσο επαναλαμβανόμενες και κοινότυπες χρήσεις εκφράσεων που καταντούν να μην έχουν πια κανένα, ή ελάχιστο περιεχόμενο. Πολύ χαρακτηριστικό είναι κι αυτό που λέει για τις α-νόητες (meaningless) λέξεις, των οποίων ως χαρακτηριστικά παραδείγματα φέρνει τις λέξεις *δημοκρατία*, *ελευθερία*, *φασισμός*. Λέει σχετικά:

«Πολλές πολιτικές λέξεις έχουν υποστεί κακομεταχείριση. Η λέξη «φασισμός» έχει αυτή τη στιγμή μηδενική σημασία εκτός ίσως από το να δηλώσει «αυτό που είναι ανεπιθύμητο». Οι λέξεις *δημοκρατία*, *σοσιαλισμός*, *πατριωτισμός*, *δικαιοσύνη* έχουν πολλαπλά νοήματα η καθεμία, κάποια από τα οποία είναι ασυμβίβαστα μεταξύ τους. Στην περίπτωση της «δημοκρατίας» όχι μόνο δεν υπάρχει κοινά αποδεκτός ορισμός, αλλά και η προσπάθεια να βρεθεί ένας τέτοιος συναντά αντίσταση απ' όλες τις πλευρές. Επειδή είναι γενικά αποδεκτό ότι όταν αποκαλούμε κάτι δημοκρατικό το επαινούμε, οπαδοί οποιουδήποτε καθεστώτος ισχυρίζονται ότι αυτό είναι δημοκρατικό αν και μπορεί να μην είναι. Λέξεις τέτοιου είδους χρησιμοποιούνται συχνά με *ανειλικρινή* τρόπο.» (σελ. 132-133, μετάφραση ΑΓ).

Είναι άξιο προσοχής ότι τα λεγόμενα του Orwell ακούγονται πολύ επίκαιρα σήμερα, εν έτει 2021 κοντά 80 χρόνια από τότε που γράφτηκαν – και ισχύουν για τα αγγλικά όσο και για τα ελληνικά. Η πρόθεση είναι ανειλικρινής, επομένως έχουμε μη-συνεργατική χρήση. Ο όρος *δημοκρατία* χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει και δικτατορικά καθεστώτα όπως οι ποικίλες λεγόμενες *λαϊκές δημοκρατίες* – ελλείψει επίσης και λεκτικής διάκρισης στην ελληνικά μεταξύ του *democracy* και *republic*, τα οποία αποδίδονται με την ίδια λέξη *δημοκρατία*. Όταν αποκαλούμε τις *λαϊκές δημοκρατίες* δημοκρατίες υποβαθμίζουμε τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα των καθεστώτων αυτών, τον μη δημοκρατικό χαρακτήρα τους δηλαδή. Κατά τον ίδιο τρόπο, θεσμοί άκρως αντιδημοκρατικοί – όπως για παράδειγμα η λογοκρισία, η καταστολή της λεγόμενης ρητορικής μίσους – μπορεί να δηλωθεί ότι γίνονται στο όνομα της δημοκρατίας όταν η τάξη που ελέγχει την πληροφορία θεωρεί ότι την απειλούν. Κατά παρόμοιο τρόπο, η λέξη *ελευθερία*, μας λέει ο Orwell, χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει τον σοβιετικό τύπο – *the soviet press is the freest in the world* – και εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και σήμερα ως *ελευθεροτυπία* παρά το γεγονός ότι ο σύγχρονος τύπος είναι κατά κανόνα στρατευμένος άρα ιδεολογικά ελεγχόμενος.

Προκύπτει επομένως μια βαθιά παραδοξότητα: η ελαστικοποίηση και η ασάφεια της γλώσσας μπορεί να εκτραπεί τόσο πολύ από την αλήθεια ώστε να καταλήξει στην *αντιστροφή* της σημασίας – αποκαλώ ελεύθερο και δημοκρατι-

Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή

κό κάτι που είναι το αντίθετο του ελεύθερου και δημοκρατικού. Η αντιστροφή αυτή, όπως επισημαίνει ο Orwell και όπως καταλαβαίνουμε, αποτελεί το κατ'έξοχήν εργαλείο της προπαγάνδας, ιδιαιτέρως όταν αφορά τη χειραγώγηση θετικών λέξεων για να περιτυλίξει την αντίθετη, αρνητική σημασία. Το «πακετάρισμα» αυτό δεν είναι καθόλου αθώο και οδηγεί εντέλει στην πλήρη χειραγώγηση της σκέψης, σ' αυτό που ο Orwell ονομάζει νεογλωσσία (Newspeak) και διπλονοησία (double think).

4.3. Γλώσσα και ριζοσπαστική ιδεολογία: θετική ένδυση για αρνητική σημασία

Ολοκληρώνοντας τον κύκλο της αληθειακής εκτροπής, καταλήγουμε στη νεογλωσσία (αποδίδω το αγγλικό Newspeak). Η νεογλωσσία αποτελεί κατεξοχήν πρακτική του ριζοσπαστικού και ολοκληρωτικού (totalitarian) λόγου ο οποίος, έχοντας ως εγχείρημα για ριζική αλλαγή της κοινωνίας, έλκεται δραματικά από τη χρησιμότητα της γλώσσας ως εργαλείο για τον έλεγχο της σκέψης. Αρκεί μια απλή ματιά στην ιστορία του 20ού αιώνα για να καταλάβει κανείς, όπως διείδαν νωρίς ο Orwell και η Hanna Arendt, ότι η επέμβαση στην, και η εμμονή με τη γλώσσα αποτελούν κεντρικές δράσεις της επαναστατικής (κατά Μαρξ) πράξης. Στις μέρες μας, ολοκληρωτικού τύπου είναι η συστηματική ενασχόληση με το λεγόμενο αφήγημα που παρατηρείται στις μεταμοντέρνες και νέο-μαρξιακές θεωρίες (όπως, π.χ., η λεγόμενη Critical Race Theory στις ΗΠΑ), και γενικότερα στον ακτιβιστικό λόγο.

Η γλώσσα στο πλαίσιο της ριζοσπαστικής πολιτικής ιδεολογίας γίνεται χειροπιαστό εργαλείο για αλλαγή της κοινωνίας καθώς ο ριζοσπαστισμός εμπνέεται από την απόλυτη εκδοχή της σχετικότητας που αναφέραμε στην αρχή (και η οποία, όπως είπαμε, είναι επιστημονικά άκυρη), ότι δηλαδή η γλώσσα καθορίζει ολοκληρωτικά τη σκέψη, άρα η γλώσσα μπορεί να αλλάξει τη σκέψη, επομένως την κοινωνία. Η νέα γλώσσα θα προκαλέσει νέα σκέψη και, κυρίως, θα καταργήσει την παλιά. Συχνά στα κείμενα της ναζιστικής και κομμουνιστικής προπαγάνδας βρίσκουμε τις λέξεις *νέος άνθρωπος*, *νέα κοινωνία*, *ανατολή του νέου κόσμου*, και παρόμοια – όπου το νέο ταυτίζεται αυθαίρετα με θετικότητα. Η στράτευση της γλώσσας στην υπηρεσία της ριζοσπαστικής προπαγάνδας προσδίδει στη γλώσσα σχεδόν μαγικές ιδιότητες: η γλώσσα γίνεται μαγικό ραβδί που θα αλλάξει την αντίληψη της πραγματικότητας (πλύση εγκεφάλου) και θα οδηγήσει σε μια νέα πραγματικότητα. Πουθενά δεν περιγράφεται το εγχείρημα αυτό πιο αδρά, και πιο τραγικά, από το 1984 του Orwell.

Το 1984 περιγράφει τον ολοκληρωτισμό της φανταστικής Ωκεανίας. Το Newspeak είναι η επίσημη γλώσσα της σοσιαλιστικής Ωκεανίας και έχει επινοηθεί για να ανταποκριθεί στις ιδεολογικές ανάγκες του κυβερνώντος κόμματος Ingsoc (ή, English Socialism). Τα παραδείγματα του υπαρκτού Newspeak στις

μέρες μας είναι άπειρα και δυστυχώς αυξητικά. Βασική τακτική της νεογλωσσίας είναι η θετική ένδυση για αρνητική σημασία, έτσι ώστε να χειραγωγηθεί η αντίληψη του ακροατή με τη συστηματική συσχέτιση του θετικού ονόματος με την αρνητική σημασία και να μην αντιλαμβάνεται ο ακροατής την αρνητική έννοια ως αρνητική αλλά ως θετική³. Για παράδειγμα, το υπουργείο της προπαγάνδας στο 1984 λέγεται υπουργείο αλήθειας—όπου “αλήθεια” σημαίνει ψέμα. Το υπουργείο αγάπης είναι το υπουργείο που καλλιεργεί τον φόβο, παρακολουθεί και απειλεί τους πολίτες ώστε να υποτάσσονται και να υπακούουν. Διάσημες επίσης είναι οι ρήσεις *War Is Peace, Freedom Is Slavery, and Ignorance Is Strength*: ο αποδέκτης του μηνύματος πιέζεται να αποδεχτεί ως θετικές έννοιες που είναι αρνητικές – με τελικό στόχο να περάσει από τη διπλή φάση όπου το αρνητικό και το θετικό συνυπάρχουν στην πλήρη αντιστροφή ώστε όταν ακούει πόλεμο να σκέφτεται την έννοια της ειρήνης. Σκοπός είναι η αρχική θετική σημασία με τον καιρό να καταργηθεί και να αντικατασταθεί από την αρνητική σημασία. Κοινώς, να λέγεται το μαύρο άσπρο μέχρι να πιστέψει ο αποδέκτης εντέλει ότι το μαύρο είναι άσπρο. Η τακτική αυτή είναι επίσης γνωστή και ως *gaslighting*.

Σύγχρονα παραδείγματα *Newspeak* παρατηρούμε παντού στον πολιτικό και ακτιβιστικό λόγο. Για να αναφέρω δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: ο δι-ηπειρωτικός βαλλιστικός πύραυλος MX – ένα από τα πιο δολοφονικά όπλα του κόσμου—ονομάστηκε από την κυβέρνηση Reagan “Peacekeeper” δηλαδή διατηρητής της ειρήνης, άρα κάτι καλό. Ο βομβαρδισμός της Γιουγκοσλαβίας το 1999 από το NATO και την κυβέρνηση Clinton βαπτίστηκε και προωθήθηκε στα αμερικανικά μέσα ενημέρωσης ως “humanitarian intervention”, δηλαδή ανθρωπιστική επέμβαση. Ποιος μπορεί να εναντιωθεί σε έναν τέτοιο καλό σκοπό; Και οι δύο χρήσεις έχουν ως στόχο τη θετική πρόσληψη και τον έλεγχο της κοινωνικής δράσης, ώστε να προληφθούν ενδεχόμενες αντιστάσεις στο πραγματικό περιεχόμενο των όρων. Το θετικό ένδυμα για τόσο προφανώς αρνητικές κατηγορίες εγκαθιδρύει ένα ανειλικρινές κανονιστικό πλαίσιο που περιορίζει την αντίδραση εκμεταλλευόμενο την αίγλη και τις καλές προθέσεις του θετικού ονόματος: πιέζει τον πολίτη να μην αντιδρά σε κάτι που ακούγεται καλό από τον φόβο μήπως κατηγορηθεί ως αντι-ειρηνιστής ή αντι-ανθρωπιστής.

3. Επίσης κυρίαρχη στρατηγική αποτελεί η δημιουργία νέων λέξεων, όπως τα ίδια τα *Newspeak*/*νεογλωσσία* και *doublethink*/*διπλονησία*. Η στρατηγική αυτή στοχεύει στη δημιουργία νέων κατηγοριών στον κόσμο, οι οποίες είναι χρήσιμες για την επιβολή της ιδεολογίας. Χαρακτηριστικοί αυτής της στρατηγικής είναι οι σύγχρονοι νεολογισμοί *white privilege*/λευκό προνόμιο, *systemic racism*/συστημικός ρατσισμός, καθώς και η λέξη *equity* (εξισωτισμός, ευχαριστώ τον φίλο και φιλόλογο Αντώνη Μπιτσιάνη για την πρόταση αυτή) που διακρίνεται από το *equality*/ισότητα. Το τελευταίο αφορά την ισότητα ευκαιριών, αλλά ο εξισωτισμός αφορά την ισότητα του αποτελέσματος, μια πολύ διαφορετική και βαθιά άνιση πρακτική, αφού δίνει λιγότερες ή περισσότερες ευκαιρίες (και πάντως όχι ίσες) σε διαφορετικές ομάδες.

Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή

Δεν μπορούμε να επεκταθούμε πολύ στην παρούσα εργασία, αλλά θα συζητήσουμε μια συγκεκριμένη στρατηγική παραγωγής νεογλωσσικών όρων που είναι ιδιαιτέρως παραγωγική στις μέρες μας – και στηρίζεται στη χρήση του αντι-, όπως στις λέξεις *αντιρατσισμός*, *αντιφασισμός*, *αντικαπιταλισμός*, *αντιεξουσιαστής*, και παρόμοια. Η παραγωγή αυτή στηρίζεται στη νοηματική εγγύτητα με το κατηγορήμα που παράγεται από την άρνηση “δεν είμαι X”, ή “είμαι ενάντια στο X”, όπου X είναι μια αρνητική ιδιότητα. Ο *αντιρατσισμός* επομένως παρουσιάζεται ως θετική και επιθυμητή ιδιότητα του να μην είναι κανείς ρατσιστής, *αντιφασισμός* να μην είναι κανείς φασίστας, *αντιεξουσιαστής* να μην είναι κανείς με την εξουσία. Το χαρακτηριστικό της στρατηγικής αυτής είναι ότι παίρνει μια αρνητική λέξη και με το αντι- φαίνεται να παράγει θετική σημασία – τη θετική στάση *ενάντια* σε κάτι αρνητικό, με βάση τη διπλή άρνηση. Ο νεογλωσσικός χαρακτήρας έγκειται στο ότι, όπως θα υποστηρίξω, το νοούμενο δεν είναι τελικά το θετικό που προδιαθέτει το θετικό ένδυμα – όπως ακριβώς στις περιπτώσεις των *Peacekeeper*, *humanitarian intervention* που προαναφέραμε. Αλλά το θετικό όνομα επιβάλλει ένα κανονιστικό πλαίσιο κοινωνικής πίεσης για τον έλεγχο της προσωπικής αντίδρασης. Πώς να αντιδράσει κανείς αρνητικά στον αντιφασισμό; Ρισκάρει την κατηγοριοποίηση ως φασίστας. Θα αναλύσω εδώ λεπτομερειακά τον όρο *αντιφασισμός*, και θα αφήσω τον αναγνώστη να προχωρήσει μόνος του στην ανάλυση των υπολοίπων.

Το να είναι κανείς *ενάντια* στον φασισμό είναι μια θετική στάση αναμφιβόλως. Ο όρος φασισμός, όμως, όταν δεν χρησιμοποιείται με κυριολεκτική αναφορά σε ιστορικά φασιστικά καθεστώτα – όπου η κοινωνία και η οικονομική δραστηριότητα ελέγχονται πλήρως από το κράτος, το οποίο επιβάλλει την εξουσία του δια του милитарισμού, της συστηματικής αστυνόμευσης πολιτών και χρήση βίας, για να ορίσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά του φασισμού – στηρίζεται σε ασαφή και σχετικά αυθαίρετη μεταφορά. Θυμηθείτε ότι η λέξη φασισμός θεωρείται ανόητη από τον Orwell γιατί έχει ελαστικοποιηθεί υπερβολικά. Η θετική σημασία του αντιφασισμού στηρίζεται στη λογική της *άρνησης του αρνητικού*.

Η άρνηση εκφράζεται καθαρά με την προτασιακή άρνηση *δεν είναι φασίστας*, ή με τη χρήση της εσωτερικής άρνησης *μη, μη-φασίστας*, που είναι λογικά ισοδύναμη με την προτασιακή άρνηση (Veloudis 1980, Giannakidou 1997). Ας προσέξουμε όμως ότι το *μη-* που δηλώνει συμπληρωματική άρνηση δηλαδή το μαθηματικό συμπλήρωμα: *μη-X* είναι το σύνολο στοιχείων που δεν έχει την ιδότητα X) δεν είναι ισοδύναμο με το *αντι:* η *μη-επέμβαση* δεν είναι *αντι-επέμβαση*, η *μη-συμμετοχή* δεν είναι *αντι-συμμετοχή*, η *μη-κερδοσκοπική* οργάνωση δεν είναι *αντι-κερδοσκοπική* οργάνωση κ.ο.κ., η *μη-αληθειαικότητα* δε είναι *αντι-αληθειαικότητα*.

Γεννάται το ερώτημα λοιπόν εάν το *αντιφασίστας* είναι ισοδύναμο του *μη-φασίστας*, και όπως και στις παραπάνω περιπτώσεις, το λογικό είναι να

συμπεράνουμε ότι δεν είναι. Η αντιφασιστική ρητορική και πρακτική συχνά περιέχουν βία ή προτροπή σε βία (*Τσακίστε τους ναζί, nazi scum*), αυστηρή λογοκρισία, милитарισμός (οι αντιφασιστικές οργανώσεις έχουν στρατιωτική δομή και εμφάνιση). Ο αντιφασισμός, επομένως, εμπεριέχει στοιχεία φασιστικά, και υποδηλώνει ενεργητική πράξη όχι απλώς αρνητική στάση στον υποτιθέμενο φασισμό. Ο αντιφασίστας σε καιρό ειρήνης δραστηριοποιείται, συχνά μέσω милитарιστικού στυλ ομάδων χρούσης, στο να εντοπίζει φασίστες και ως εκ τούτου να αστυνομεύει, να λογοκρίνει και τελικά να ασκεί βία στη 'μάχη' ενάντια τους – πράξεις, δηλαδή, φασιστικές αφού, όπως είπαμε, ο φασισμός εμπεριέχει τη βία και την αστυνόμευση ως συστατικά χαρακτηριστικά του. Επομένως η λέξη αντιφασισμός ξεγελά ως νεογλωσσία: με ένδυμα θετικό, και στηριζόμενη στη θετική σημασία μη-φασίστας που δηλώνει τη στάση ενάντια στον φασισμό εγκαθιδρύει κανονιστικό πλαίσιο αποδοχής για την αρνητική σημασία που περιλαμβάνει (και ενδεχομένως ενθαρρύνει) πράξεις αστυνόμευσης και βίας ενάντια στους φερόμενους ως φασίστες.

Αντιστοίχως, ο αυτο-προσδιοριζόμενος ως αντιρατσιστής συγγραφέας Ibram X. Kendi στο μανιφέστο του *How to be an antiracist* (2019) λέει το εξής: *What's the problem with being "not racist"? It is a claim that signifies neutrality: "I am not a racist, but neither am I aggressively against racism."... There is no neutrality in the racism struggle. The opposite of "racist" isn't "not racist." It is "antiracist"*. Εδώ λοιπόν, κατ' ομολογία του Kendi, ο αντι-ρατσισμός ορίζεται όχι ως το αντίθετο του ρατσισμού (τη στάση δηλαδή του μη-ρατσισμού που είναι αναμφιβόλως θετική αλλά παθητική: απουσία ρατσιστικών πράξεων και σχέσεων), αλλά ως ενεργητική πράξη του να είναι κανείς «aggressively against racism», δηλαδή επιθετικά (aggressively) ενάντια στον ρατσισμό. Η χρήση της λέξης επιθετικά από μόνη της δηλώνει ενεργητικότητα και ενδεχομένως βία. Μέσα στο ριζοσπαστικό πλαίσιο του Kendi, μεταξύ άλλων, ο αντιρατσισμός μπορεί να ενθαρρύνει πράξεις αναμφίβολα ρατσιστικές, για παράδειγμα διάκριση ευκαιριών με βάση τη φυλή (στέρωση ευκαιριών σε φερόμενους λευκούς, ενίσχυση ευκαιριών σε μη-λευκούς με βάση αποκλειστικά το χρώμα) και συνολικά φυλετική άλλο-ποίηση (othering) όπως δηλώνεται στη ρατσιστική θέση (για παράδειγμα της Robin diAngelo) ότι οι λευκοί, ως φυλή, είναι δυνάμει και φύσει ρατσιστές – δήλωση ρουτίνας στον λεγόμενο αντιρατσιστικό λόγο στις ΗΠΑ. Κατανοούμε επομένως ότι η φαινομενικά θετικές λέξεις αντιρατσισμός και αντιφασισμός εντέλει εμπεριέχουν ιδιότητες της αρνητικής έννοιας στην οποία λέγεται ότι αντιτίθενται.

* * *

Και εδώ έγκειται η επιτυχία της προπαγάνδας και της χειριστικής γλώσσας εν γένει. Έχοντας καταστήσει ασαφή ή αδύνατον τον αληθειακό έλεγχο

Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή

χειραγωγεί τον κοινό νού, και εμποδίζει την παρρησία, δηλαδή την ελεύθερη έκφραση της αλήθειας χωρίς ρίσκο, το να εκφράζει κανείς την κρίση του με ειλικρίνεια χωρίς φόβο για δίωξη ή κοινωνικό κόστος. Μια κοινωνία χωρίς παρρησία οδηγείται, αναπόφευκτα, στην κυριαρχία αυτού που ελέγχει την πληροφορία άρα και τη γνώμη– και επομένως στην ανελευθερία. Γι' αυτόν τον λόγο, πρόσφερα τις παραπάνω σκέψεις ως ένα αναλυτικό πλαίσιο που θα βοηθήσει τον αναγνώστη να καταλάβει πόσο σημαντικός είναι ο αληθειακός έλεγχος, η ακρίβεια στη διατύπωση, και η αντίσταση στη γλωσσική πλάνη.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- CHATZOPOULOU A. 2012. *Negation and Nonveridicality in the History of Greek* [PhD Dissertation]. University of Chicago.
- FRANKFURT H. 2005. *On Bullshit*. Princeton University Press.
- CHATZOPOULOU A. 2019. *Negation and Nonveridicality in the History of Greek*. Oxford: Oxford University Press.
- GIANNAKIDOU A. 1994. The Semantic Licensing of NPIs and the Modern Greek Subjunctive. In A. de Boer, H. de Hoop & R. Landeweerd (eds), *Language and Cognition 4, Yearbook of the Research Group for Theoretical and Experimental Linguistics*. 4: 55-68. Groningen: University of Groningen.
- GIANNAKIDOU A. 1997. *The Landscape of Polarity Items* [PhD Dissertation]. University of Groningen.
- GIANNAKIDOU A. 1998. *Polarity Sensitivity as (Non)veridical Dependency*. Amsterdam: John Benjamins.
- GIANNAKIDOU A. 1999. Affective dependencies. *Linguistics and Philosophy* 22, 367-421.
- GIANNAKIDOU A. & MARI A. 2016. Epistemic future and epistemic MUST: nonveridicality, evidence, and partial knowledge. In J. Blaszcak, A. Giannakidou, D. Klimek-Jankowska & K. Mygdalski (eds), *Mood, Aspect and Modality: What is a linguistic Category?*. University of Chicago Press.
- GIANNAKIDOU A. & MARI A. 2018. A unified analysis of the future as epistemic modality: the view from Greek and Italian. *Natural Language and Linguistic theory*, 36(1), 85-129.
- GIANNAKIDOU A. & MARI A. 2021. *Truth and Veridicality in Grammar and Thought: Mood, Modality, and Propositional Attitudes*. University of Chicago Press.
- GRICE P. 1975. Logic and conversation. In M. Ezcurdia & R. J. Stainton (eds), *The Semantics-Pragmatics Boundary in Philosophy*. Broadview Press. 41-58.
- HASLAM N. 2016. Concept creep: Psychology's expanding concepts of harm and pathology. *Psychological Inquiry*, 27(1), 1-17.

- KENDI I. X. 2019. *How to Be an Antiracist*. One World Publishing.
- LASERSOHN P. 2005. Context dependence, disagreement, and predicates of personal taste. *Linguistics and Philosophy* 28: 643-686.
- MCWHORTER J. H. 2014. *The Language Hoax: Why the World Looks the Same in Any Language*. Oxford University Press.
- ORWELL GEORGE. 1946. *Politics and the English Language*. Penguin.
- ORWELL GEORGE. 1949. 1984. Secker & Warburg.
- VELOUDIS J. 1980. *Negation in Modern Greek* [PhD Dissertation]. University of Reading.

TOWARDS ETHNOGRAPHY OF THE SOCIAL
ANTHROPOLOGISTS: REFLECTING NOTES
UPON THE “NOMADISM OF SOCIAL ANTHROPOLOGISTS”
IN CONTEMPORARY GREECE

It's beyond any shadow of doubt that the study of nomadism has been one of the most favourite issues in Social and Cultural¹ Anthropology. Since Fredrik Barth's work on *Nomads of South Persia* (Barth 1961) until the study of nomadic pastoralism (Dyson-Hudson & Dyson-Hudson 1980) or of pastoral transhumance (Chang 1993), social anthropologists have intensively focused on nomadism as a key-version of the non-western way of living. This tendency seems to have changed a lot after 1990s when a great relocation took place due to the collapse of the Soviet World. At the same time the reflexive turn of Cultural Anthropology through “Cultural Critique”² affected seriously the way anthropologists accounted their own presence in the field. In this frame, nomadism as a term came into new meanings such as “academic nomadism”³ or “nomadism of social anthropologists” etc.

However, these new meanings have not been clearly defined. An implicit definition could definitely arise from this term: “nomadism of social anthropologists” is described as a movement from country to country, regardless whether it is within Europe. Though, this specific perception of “nomadism” excludes a part of academic activity so called “anthropology at home” which also concerns a type of “nomadism”. This paper's objective is to adduce some cases of “internal nomadism” and finally to suggest a typology of patterns concerning the “nomadism of social anthropologists” within their own country. The field for this attempt is Greek anthropologists' activity in contemporary Greece.

According to E. Papataxiarchis (2002), anthropology in Greece has been restricted to studying either the “internal others” (e.g. Sarakatsani, Gypsies, Arvanites etc) or the border communities and the ethnic groups such as the Albanian migrants⁴, the Pomaks who live in the Greek – Bulgarian frontier

1. For the study of nomadism in the framework of Cultural Anthropology, in other words “via cultural ecology and by the generative method”, see Spooner (1971).

2. See Marcus & Fisher (1986) and Clifford & Marcus (1986).

3. See Thorbjørnsrud (2001).

4. See for example Nitsiakos (2010).

mountains of Rodopi⁵, the Vlachs of the Balkan countries⁶, the Greek Jews⁷ etc. There are times when Greek anthropologists focus on a more distant “other” such as the Philippinese maids or the Repatriates from the former Soviet Union after the 1990s⁸, but, even in these cases, the interest in the study has been developed after their advent in Greece. Apart from some notable exceptions⁹, this tendency seems to be the rule. Even though the notion of Papataxiarchis is true in the frame described above, one could argue that the only type of anthropology a peripheral country or society like Greece could develop is “anthropology at home”. Under these terms, a serious disadvantage of the Greek academic community, concerning anthropological research, is being transformed somehow in advantage.

Under these presuppositions, what kind of “anthropological nomadism” could take place in contemporary Greece? Let me propose some indicative options.

1. Following the moving informants

J. K. Campbell (1964) experienced nomadism in its literal meaning in middle 1950s. He joined the flocks of Sarakatsani from Zagori to their winter meadows in Epirus applying the ethnographic rule of participant observation among his informants. Actually, Sarakatsani themselves chose him to join them, since they trusted him as “their own” anthropologist. Even today the memory of “the Englishman” is vivid in various conversations among Sarakatsani in Zagori, although they have never read his book, which is at the time under translation. In the middle 1950s the same method was implemented by Aggeliki Chatzimichali¹⁰ who visited one by one all sheep farms in continental Greece in order to map every transhumant pastoral activity. Sarakatsani during their first conference held in Athens in 1993 called her the “mother of Sarakatsani” and dedicated the conference to the honor of her memory.

These two examples are very close to the literal meaning of anthropological nomadism. However, this type of transhumant pastoral nomadism does not exist anymore in Greece. Instead, one could discern various new types, introducing another kind of nomadism, some of its options I intent to describe briefly.

The first type concerns external economic migrants who move from place to

5. See for example Tsimbiridou (2000).

6. See Kahl (2009).

7. See Kravva (2010).

8. See Topali (2008) and Sideri (2007).

9. For some examples see Tsitsipis (1998), Riboli (2000), Voutira & Dona (2007), Zorbas (2007), Tsekenis (2010) and Kyriakakis (2012), etc.

10. See Chatzimichali (2007 [1957], 2010).

place seeking work (as farm workers or masons) and return to their country only for short periods of time, when work elsewhere is limited. A numerous part of the Albanian migrants in Greece seem to join this type of nomadism, especially under the pressure of economic crisis in Greece during the last years. This subtype of movement, defined as “Counter Diasporic Migration”, refers mostly to the “‘second-generation return’ – the migration of host-country-born second-generation persons to the birth-country of their parents” (King & Christou 2009). Although this definition could be useful in some cases, in this context the term “transborder mobility”¹¹ is more authoritative.

Another case refers to the informal migrants who cross the Greek-Turkish border in order to access Europe. They are normally captured by the Police and led to special camps and/or jails. A few months later although some of them are deported from the country as “illegal migrants”, yet they are not being transported back home. As a result, they travel covertly until the Greek ports of Patras and Igoumenitsa intending to reach Italy. The majority of them are recaptured and the same procedure is being repeated. Some of them manage to acquire the status of “asylum seeker”, gaining the right to move freely along the country, although they normally move to Athens.

A different type of nomadism is manifested by the Gypsies of the Muslim Minority of Thrace. According to my experience stemming from my participation to an educational program aiming to increase the Muslim Minority children’s apprenticeship, a systematic periodic decrease of their participation in school lessons is being noticed, especially in the spring. Wanting to interpret it we realized that whole families are moving outside Thrace -and recently outside Greece- in order to find temporal jobs. Many of them travel to the Greek islands to work as masons or cleaning women in the hotels, others migrate for a few months or sometimes weeks to Germany and Holland, and many others move to neighboring places in order to take advantage of the temporal demand for working hands in farm works.

These examples constitute options of a contemporary version of nomadism in Greece and, at the same time, offer anthropologists a brilliant opportunity to experience this specific type of moving: Although this isn’t the rule, there are always some academics choosing to trace the movement of these groups¹². In this frame, I suggested to the directors of the Muslim Minority Children’s Educational Program in Thrace -as an internal collaborator- to incorporate this concept in our educational practices: In other words, our teachers or our volunteers (undergraduate or postgraduate students) could follow the movement of the families described above in order to continue offering school services to their chil-

11. See Nitsiakos (2010).

12. See for example Nitsiakos, (2010), Sideri (2006, 2007).

dren and doing a kind of ethnographic fieldwork at the same time. This idea is based on an adaptation of the school schedule to the needs of the trainee, which has historically been applied in Greece: from 1930s to 1970s there was a type of “summer school” which gave the opportunity to the children of the pastoralist nomads (Sarakatsani) of the communities in the mountainous villages of Pindus to complete the school year, since every late April they used to leave their winter school to follow their families to the summer meadows on the mountain. Consequently, and according to their needs another school year was established only for them, starting at the end of April and lasting until the end of October each year, when the young Sarakatsani students had to move again to the winter meadows following the family flocks. It is unnecessary to say that my proposal was rejected as unworkable.

2. From the classroom to the field and vice versa

The context described above introduces another type of anthropological nomadism. Anthropology as an academic discipline presupposes that academics are both researchers and teachers. This double task leads anthropologists among other academics (e.g. archeologists) to equivalent activity inside and outside classroom. This movement obtains sometimes a nomadic character, especially when academics take part in scheduled institutional research projects. A good-to-think case on this procedure is the Border Crossings Network’s Summer School in the town of Konitsa in Greece. The periodic character of the School (it lasts from the end of July to the middle August each year), the same core of colleagues from Greece and the Balkans, even the same rooms of the accommodation building or the local hotels offered to the colleagues, contribute to perceive the whole organizing as a kind of nomadic movement. Last July, when I and my colleague Ioannis Manos arrived at Konitsa and met with Vassilis Nitsiakos in a particular local coffee shop, Vassilis asked us: “Did you settle in your haunts?” commenting our arriving in terms of his own pastoral experience as a member of a former semi-nomadic family.

Moreover, the nomadic character of this movement is reinforced by the year – per – year enrichment of the academic lectures, since as academics we have to include in the teaching process part –at least– of our findings in the field. As far as I am concerned, my lectures of the last seven years at the Department of History and Ethnology in Democritus University of Thrace, in the classes of *Contemporary Ethnographic Theory and Practice* and *Ethnographies of Greece and fieldwork*, have been deeply affected by this nomadic alternation between the classroom and the field. The dialectic interrelation between these two poles helped me realize the profound meaning of Ethnography itself not only as a methodological set of techniques but also as a crucial element in the frame of Interpretive Anthro-

pology¹³. Besides the title of Thomas Hylland Eriksen's handbook *Small Places Large Issues* (Eriksen 2001) became a key-phrase in order to locate the two poles of my nomadic experience: On one hand, the classroom was upgraded in a place where anthropological theory was presented as a result of a deductive procedure through familiar ethnographic case studies conducted in the field in collaboration with some of my students. On the other hand, this fresh fieldwork material served to match with the majority of students' demands: They normally were not able to understand classic ethnographic examples referred to "extraordinary countries" or to completely different historical contexts, but they felt very comfortable to study anthropological theory through their own or their mates' ethnographic experience. These repeated research projects led to the publication of a collective volume under the sophisticated title *Innocent anthropologists, suspicious students: Teaching Anthropology to whom 'is not concerned'*¹⁴, which is used as a handbook in ethnographic classes. Thus, in terms of nomadism, the "field" could be perceived in its literal meaning.

3. Anthropologist as a moving state employee

Another kind of nomadism experienced by anthropologists and other academics in Greece is connected with their professional status as state employees. Apart from the Department of Social Anthropology at Panteion University in Athens, Social Anthropology is being treated in many peripheral Greek Universities: In the University of Aegean at the Department of Social Anthropology and History, in the University of Thessaly at the Department of History, Archeology and Social Anthropology and in The Democritus University of Thrace at the Department of History and Ethnology. Anthropological courses for undergraduate and postgraduate students are also being delivered in the University of Western Macedonia at the Department of Balkan Studies, in the University of Crete at the Departments of History and Archeology and Sociology, in the University of Macedonia – Thessaloniki, at the Department of Balkan, Slavic and Oriental Studies etc. Mapping the geographic spread of Social Anthropology in Greece one could conceptualize that a grade number of colleagues live and work outside Athens and Thessaloniki. However, this is not exact, since the majority of them live mostly in Athens and incidentally in Thessaloniki.

This practice has to be explained in order to avoid misunderstandings. In Greece the professional career of an academic normally starts in between his middle thirties and forties. Before his/hers official nomination, an academic usually works for several semesters or even years as a temporal employee in a Uni-

13. See Geertz (1973).

14. See Dalkavoukis, Manos & Veikou (2010).

versity under the status of a “specialist” or of “special teaching staff”, meaning that neither are they paid regularly nor do they hold the working and insurance advantages of the permanent staff. Besides, even after his official nomination one remains under the status of a non permanent state employee for some additional years, and only after two or three interjected successful evaluations does he gain the grade of an Associate Professor. Some others start their professional life as high school teachers and move to the University even later.

The situation described above has seriously affected the everyday life of academics in Greece, especially under the pressure of economic crisis. The late entrance into academia leads them to organize their lives mostly in Athens and Thessaloniki, since there they are able to find better jobs and life conditions. Their temporal or periodic employment in the peripheral Universities leads to a constant every-week travelling condition, also preserved after the official nomination, due to undertaken family commitments. Thus, they are frequently characterized as “flying academics” in a censuring way. The same characterization often goes for whole peripheral Universities.

Nevertheless, from a reflexive anthropological point of view this periodic movement from center to periphery and vice versa constitutes a very interesting type of nomadism. Through my experience, this repeated and lasting movement enforces a specific marginal identity: anthropologists as moving academics use to live “betwixt and between” (Turner 1967) their families and jobs developing two different social environments. Therefore, they have to deal with complains and demands arising from both frames and simultaneously to defend themselves against those peripheral communities which despise them for their “absence”. In accordance with Van Gennep’s terms (1960), this “liminality” should be terminated as an “interstructural situation”, in other words as a temporal fluid period between two stable social situations. This though is not implemented: I mean that “liminality” is not followed by “aggregation” generating a new stable situation -or “state” in Turner’s term: a “permanent liminality”. I think that this term describes the deeper structure of nomadism, not as an “anti-structure” - following Ragnar Johnson’s (1978) analysis - but as a “flow” according to A. Appadurai’s definition (1990). The realization of this social and professional status of anthropologists as academics in Greece seems to be a crucial presupposition for them in order to understand the “Others”.

4. Travelling from discipline to discipline

All types of nomadism of social anthropologists described above refer to a kind of physical movement. They are engaged with an expanded form of the initial meaning of nomadism as part of a -more or less periodic- human mobility in space. However, we could also allude to another type of anthropological

nomadism independent of geography or connected with a kind of “mental geography”¹⁵. I am referring to the “personal academic nomadism”, including the concepts of interdisciplinary and multidisciplinary studies¹⁶.

Do our students really study anthropology in Greek Universities? Reading the Guidebooks of the Departments mentioned above one could realize that, apart from the Department of Social Anthropology in Panteion University of Athens, Social Anthropology is usually combined with History. In the University of Aegean, for example, the study of Anthropology is balanced to that of History, the same as in the University of Thessaly, where Social Anthropology - apart from History - is additionally treated in combination with Archeology. In the Department of History and Ethnology at Democritus University of Thrace, Anthropology is covered under the term of “Ethnology” as part of a wider study field including also Physical Anthropology, Archeology, Human Geography, Folklore Studies and Semiotics¹⁷.

The academic status of Anthropology as a discipline is more complicated in those Departments where it is delivered as an ancillary discipline of other social sciences¹⁸ or through Folklore Studies. The last case presupposes that Folklore Studies, apart from their initial literary character, encapsulate a social perspective on traditional or modern society. This type of socially and anthropologically orientated Folklore Studies is treated in the Department of History and Archeology at the University of Ioannina and at Aristotle University of Thessaloniki, where I met Social Anthropology for first time, as an undergraduate in the middle 1980s, under the label of Folklore.

This situation introduces a crucial discussion upon the necessity of an interdisciplinary approach of Anthropology in Greece. E. Papataxiarchis (1993), V. Nitsiakos (1991, 2008), D. Gefou-Madianou (2011) and A. Liakos (2007) are

15. The term was introduced by David Hume for the comparison of his science with two other different disciplines: anatomy and geography. The term also relates to the specific social perceptions of geography among different social subjects, defined according to their age, nationality, ethnicity etc. See Derek, Johnston & Pratt (2009) and Gould & White (1993).

16. Thorbjørnsrud (2001).

17. There was a huge academic discussion among my colleagues at the Department of History and Ethnology in order to decide the study area and the academic status of our disciplines in the study program: Why Human Geography, for example, should not be incorporated in the Direction of History? In which context Social and Cultural Anthropology could cooperate with Physical Anthropology and Folklore Studies? Is Archeology an ancillary discipline of History and Physical Anthropology an ancillary discipline of Archeology or should they have their own independent presence?

18. See for some examples the Guidebooks of the Department of Philosophy and Social Studies in the University of Crete (<http://www.fks.uoc.gr/english/Index.htm>) and the Department of Balkan, Slavic and Oriental Studies in the University of Macedonia – Thessaloniki (<http://www.uom.gr/index.php?tmima=8&newlang=eng&categorymenu=2>).

just some of the Greek academics who configure this discussion in particular directions according to their own starting points: Papataxiarchis and Gefou-Madianou approach History and Folklore from an anthropological point of view. V. Nitsiakos, starting from Folklore and History, suggests a critical reading of Social and Cultural Anthropology, referred especially to their post-modern version. A. Liakos gives prominence to a History inspired by Anthropology, Sociology and Economics, continuing a stable academic tradition established by historians as Sp. Asdrachas (1988), F. Iliou (1986, 2007) and others. In the words of Papataxiarchis (2002: 74-75),

“Along with the Ethnographic History, another version of discussion between Anthropology and History could be mentioned, that concerning the object of study. This version refers to the ethnography of social memory as well as to the conditions under which oral (and archival) information is being produced. We are already within the wider sphere of Oral History”.

However, this is just the one side of the coin. When I started my academic career a few years ago I was advised by a veteran colleague to decide which discipline I was going to treat: Due to the fact that he felt confused reading my work¹⁹ he suggested me to choose among History, Folklore and Anthropology. Although I was startled by his comment, I gathered the courage to respond: “I cannot decide... Why do I have to?” That was the time to realize that I had already become an interdisciplinary nomad.

5. Concluding remarks

After attempting to draw up some facets of social anthropologists’ nomadism in contemporary Greece, we should proceed with the classification of this experience. I would suggest that we can discern two different types of this modern academic nomadism, one connected with the ethnographic field itself and another referred to the academics as personalities. However, both types interact due to the presence of two steady characteristics: The first one has to do with the conceptualization of the “field” including anthropologist’s effect on it after the relevant request of “Cultural Critique”. It means that anthropologists have to estimate and describe the conditions under which the fieldwork occurs, including those arising from any type of nomadism. The second is related to the borders of nomadism as a movement: the mobility, either literal or metaphorical, described through this paper has been approached as an “internal nomadism”, which means that spatial and disciplinary limits are always present to re-

19. See Dalkavoukis (1999, 2005).

Towards ethnography of the social anthropologists

strict anthropological nomadism into a -more or less- intra-national (in terms of space) and intra-disciplinary (in terms of social sciences²⁰) movement.

If this notion is valid the discussion on nomadism of social anthropologists in Greece has to be considered as part of the wider discussion upon “native or indigenous anthropology” (Hastrup 1993, 1996) or perhaps “auto-anthropology” (Strathern 1987) and “auto-ethnography” (Anderson 2006). In this frame terms like “key-informants” or “halfies” (Bakalaki 1997) describing mostly anthropologists’ status in their own societies, could be re-conceptualized under the experience of nomadism. As “key-informant”, for example, could be practically determined a trans-cultural nomad who is able to communicate as a member of two different cultural environments, including those which arise from his/her participation both in the academic community and in a specific ethnographic field as a native. A stronger meaning of this trans-cultural nomadism could be shaped by the term “halfies” which, according to A. Bakalaki, describes a situation that “may seem like an apt metaphor for that of all anthropologists” (Bakalaki 1997: 518) As Haim Hazan and Esther Hertzog (2011) stress:

“Besides being a major focus for research in the anthropological tradition, nomadism is a state of mind central to the understanding of the ethnographic enterprise”.

In these terms the study of anthropologists’ nomadism is upgraded in something “good to think with” (Levi-Strauss 1963) our discipline, our profession and our lives.

BIBLIOGRAPHY

- ANDERSON L. 2006. Analytic Autoethnography. *Journal of Contemporary Ethnography* 35/4 (2006): 373-395.
- APPADURAI A. 1990. Disjuncture and difference in the global culture economy. *Theory, Culture and Society*, 7 (1990): 295-310.
- ASDRACHAS S. 1988. *Greek society and economy - 18th and 19th centuries: Assumptions and approaches*. Athens: Hermes (in Greek).
- BAKALAKI A. 1997. Students, Natives, Colleagues: Encounters in Academia and in the field. *Cultural Anthropology* 12/4 (1997): 516-519.

20. For an exception to this rule see Emilia Nercissians’s approach who “attempts to contribute to the largely neglected social and anthropological discussion of technology development on the one hand, and to redirect the emphasis in anthropology from primitive and exotic societies to problems of high relevance in contemporary era and how technology is used in everyday life” (Nercissians 2009).

- BARTH F. 1961. *Nomads of South Persia*. Boston: Little, Brown and Company.
- CAMPBELL J. K. 1964. *Honour, Family, and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford: Clarendon Press.
- CHANG C. 1993. Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarcheological Research in Northern Greece. *American Anthropologist*, 95/3 (1993): 687-703.
- CHATZIMICHALI A. 2007 [1957]. *Sarakatsani*, Vol. 1. Athens: A. Chatzimihali Foundation (in Greek).
- CHATZIMICHALI A. 2010. *Sarakatsani*, Vol. 2. Athens: A. Chatzimihali Foundation (in Greek).
- CLIFFORD J. & MARCUS G. (eds). 1986. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley – LA – London: University of California Press.
- DALKAVOUKIS V. 1999. *Immigrations from Zagori (1750-1922)*. Thessaloniki: Rizarios Foundation (in Greek).
- DALKAVOUKIS V. 2005. *The pen and the crock: Ethnic and ethno-local identity in Zagori during 20th century*. Athens: Odysseas (in Greek).
- DALKAVOUKIS V., MANOS I. & VEIKOU C. (eds). 2010. *Innocent anthropologists, suspicious students: Teaching Anthropology to whom 'is not concerned'*. Athens: Kritiki (in Greek).
- DEREK G., JOHNSTON R. & PRATT G. (eds). 2009. *Dictionary of Human Geography: Mental maps/Cognitive Maps*, (5th ed.). Hoboken: Wiley-Blackwell.
- DYSON-HUDSON R. & DYSON-HUDSON N. 1980. Nomadic Pastoralism. *Annual Review of Anthropology*, 9 (1980): 15-61.
- GEERTZ C. 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.
- GEFOU-MADIANOU D. 2011. *Culture and Ethnography: From Ethnographic Realism to Cultural Critique*. Athens: Patakis (in Greek).
- GOULD P. & WHITE R. 1993. *Mental Maps*. New York: Rutledge.
- HASTRUP K. 1993. The native voice and the anthropological vision. *Social Anthropology* 1/2 (1993): 173-186.
- HASTRUP K. 1996. Anthropological Theory as Practice. *Social Anthropology* 4/1 (1996): 75-81.
- HAZAN H. & HERTZOG E. 2011. Introduction: Towards a Nomadic Turn in Anthropology. In H. Hazan & E. Hertzog (eds), *Serendipity in Anthropological Research: The Nomadic Turn*. Farnham: Ashgate, 1-11.
- ILIOU F. 1986, *Social struggles and Enlightenment: The case of Smyrni 1819*. Athens: EMNE – Mnemon (in Greek).
- ILIOU F. 2007. *Psephedae of history and politics in the 20th century*. Athens: Polis (in Greek).
- JOHNSON R. 1978. Jokes, Theories, Anthropology. *Semiotica*, 22 (1978): 309-334.

Towards ethnography of the social anthropologists

- KAHL T. 2009. *On Vlach identity: Ethnocultural approaches of the Balkan reality*. Athens: Vivliorama – KEMO (in Greek).
- KING R. & CHRISTOU A. 2009. Cultural Geographies of Counter-Diasporic Migration: Perspectives from the Study of Second-Generation 'Returnees' to Greece. *Sussex Migration Working Paper No 45*. 5. [A available in http://www.humansecuritygateway.com/documents/SUSSEX_culturalgeographiesofcounterdiasporicmigration.pdf].
- KRAVVA V. 2010. *Tell Me What You Eat and I'll Tell You If You Are Jewish*. Berlin: VDM Verlag.
- KYRIAKAKIS I. 2012. 'Free Market', Society and Capitalism in the Ex-Colonies: The Case of Ghana. *International Journal of Anthropology* 27/3 (2012): 167-181.
- LEVI-STRAUSS C. 1963. *Structural Anthropology*. Basic Books.
- LIAKOS A. 2007. *How past becomes History?*. Athens: Polis (in Greek).
- MARCUS G. & FISHER M. 1986. *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental moment in the Human Sciences*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- NERCISSIAN E. 2009. Social Anthropology of Convergence and Nomadic Computing. *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 34 (2009): 684.
- NITSIAKOS V. 1991. *Traditional social structures*. Athens: Odysseas (in Greek).
- NITSIAKOS V. 2008. *Orientations: A critical introduction to Folklore Studies*. Athens: Kritiki (in Greek).
- NITSIAKOS V. 2010. *On the Border. Transborder Mobility, Ethnic Groups and Boundaries on the Albanian-Greek Frontier*. Berlin: LIT Verlag.
- PAPATAXIARCHIS E. 1993. Past in present: Anthropology, History and the study of Modern Greek society. In E. Papataxiarchis & T. Paradelis (eds), *Anthropology and the past*. Athens: Alexandria, 13-74 (in Greek).
- PAPATAXIARCHIS E. 2002. The past not only unifies but also separates. Anthropology between History and Folklore. In *Proceedings of the Conference The present of the past: History, Folklore, Social Anthropology*. Athens: Moraitis School, 68-69 (in Greek).
- RIBOLI D. 2000. *Tunsuriban. Shamanism among the Chepang of Southern and Central Nepal*. Mandala Book Point.
- SIDERI E. 2006. In quest of Eastern Europe: Troubling encounters in the post-Cold war field. *Anthropology Matters Journal*, 8/1 (2006). [Available in <http://www.anthropologymatters.com>].
- SIDERI E. 2007. Gendering transformations/Εμφύλοι Μετασχηματισμοί. *Proceedings*. Rethymnon: University of Crete, 98-109 (Chapter: Crossing the borders: from Georgia to Greece. Female migration).
- SPOONER B. 1971. Towards a Generative Model of Nomadism. *Anthropological Quarterly, Comparative Studies of Nomadism and Pastoralism (Special Issue)*, 44/3 (1971): 198-210.

- STRATHERN M. 1987. "The limits of auto-anthropology. In A. Jackson (ed.), *Anthropology at home*. London: Tavistock, 16-37.
- THORBJØRNSRUD B. 2001. Academic Nomadism: The relations between Social Anthropology and History of Religion. *Numen*, 48/2 (2001): 204-223.
- TOPALI P. 2008. *Silent relations - intercultural contacts: The case of the Philippinese maids in Athens*. Athens: Alexandraia (in Greek).
- TSEKENIS A. 2010. Kinship values and the production of 'locality' in pre-colonial Cameroon Grassfields (West Cameroon). *Suomen Antropologi: Journal of the Finnish Anthropological Society*, 35/3 (2010): 5-27.
- TSIMBIRIDOU F. 2000. *Les Pomak dans la Thrace grecque. Discours ethnique et pratiques socioculturelles*. Paris: L'Harmattan.
- TSITSIPIS L. 1998. *A Linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift: Arvanitika (Albanian) and Greek in Contact*. Oxford: Clarendon Press.
- TURNER V. 1967. Betwixt and Between: Liminal period. In *The Forest of Symbols*. Ithaca: Cornell University Press, 23-59.
- VAN GENNEP A. 1960 [1909]. *The rites of Passage*. Chicago: The University of Chicago Press.
- VOUTIRA E. & DONA G. 2007. Refugee Research Methodologies: Consolidation and Transformation of a Field. *Journal of Refugee Studies*, 20/2 (2007): 163-171.
- ZORBAS K. 2007. *Agents of evil: curse accusations and shamanic retaliation in post-Soviet Tuva (Siberia)* [PhD Thesis]. Cambridge: Scott Polar Research Institute.

ΠΑΡΑΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΡΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Εισαγωγή

Ο όρος παρασύνθεση χρησιμοποιήθηκε αρχικά σε γραμματικές περιγραφές της ελληνικής για να δηλώσει την παραγωγή λέξεων από σύνθετες λέξεις (βλ. το παράδειγμα *καλωσόρισμα* από το σύνθετο *καλωσορίζω* στη γραμματική του Τριανταφυλλίδη 1988: 176). Αργότερα, ο ίδιος όρος καθιερώθηκε στις γραμματικές περιγραφές των νεολατινικών γλωσσών με διαφορετικό σημασιολογικό περιεχόμενο, δηλώνοντας τον σχηματισμό των λέξεων που παράγονται με την ταυτόχρονη προσθήκη ενός προθήματος και ενός επιθήματος (βλ. ενδεικτικά Darmesteter 1875, Masini & Iacobini 2018).

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία τα παρασυνθετικά ρήματα αναφέρονται ως ρήματα που αποτελούνται από μία βάση παραγωγής (ονοματική ή επιθετική) και δύο παραγωγικά προσφύματα, ένα πρόθημα και ένα επίθημα, τα οποία προσαρτώνται ταυτόχρονα στην αριστερή και δεξιά πλευρά της βάσης (π.χ. *ξε-φλουδ-ίζ(ω)*, *απο-κεφαλ-ίζ(ω)*). Ο λόγος για τον οποίο τα ρήματα αυτά περιγράφονται ως σχηματισμοί που παράγονται με την ταυτόχρονη προσθήκη ενός προθήματος και ενός επιθήματος είναι ότι δεν μπορεί να εντοπιστεί στη δομή τους κάποια υπαρκτή λέξη που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως βάση παραγωγής. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ρήματος *αποκεφαλίζω*, το οποίο έχει τη σημασία «αποχωρίζω το κεφάλι από το σώμα κάποιου». Σύμφωνα με τη σημασία του *αποκεφαλίζω*, θα έπρεπε να είναι δυνατόν να εντοπιστεί κάποια υπαρκτή λέξη (π.χ. **αποκέφαλος* ή **κεφαλίζω*), η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως βάση για τον σχηματισμό του παράγωγου ρήματος. Το ίδιο συμβαίνει και με τις περιπτώσεις άλλων ρημάτων, όπως π.χ. τα *ξεφλουδίζω*, *εξατομικεύω* και *εμφιαλώνω*. Δεν υπάρχουν υπαρκτές λέξεις π.χ. **φλουδίζω*, **ατομικεύω* ή **φιαλώνω*, οι οποίες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως βάσης σχηματισμού των παράγωγων ρημάτων (βλ. και Ευθυμίου 2018).

Στο παρόν άρθρο θα ασχοληθώ με τα παρασυνθετικά ρήματα της κοινής νεοελληνικής. Η δομή του άρθρου έχει ως εξής. Μετά την παρούσα εισαγωγή, στην ενότητα 2 γίνεται παρουσίαση των αναλύσεων που έχουν προταθεί κατά καιρούς στη βιβλιογραφία για τη δομή και σημασία των

παρασυνθετικών σχηματισμών. Στις ενότητες 3 και 4 προχωρώ στη συζήτηση των βασικών χαρακτηριστικών των παρασυνθετικών ρημάτων στη νέα ελληνική, ενώ στην ενότητα 5 συζητώ τις αιτίες σχηματισμού των παρασυνθετικών ρημάτων. Στην τελευταία ενότητα συνοψίζονται τα βασικά συμπεράσματα του άρθρου.

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις

Τα παρασυνθετικά ρήματα του τύπου *ξεφλουδίζω*, *εξαθλιώνω* και *εμφιαλώνω* θεωρούνται στη διεθνή βιβλιογραφία παράγωγες λέξεις που παρουσιάζουν αναντιστοιχία μορφολογικής δομής και σημασίας (βλ. μεταξύ άλλων, Plag 2003, Ράλλη 2005, Booij 2010, Lieber 2010, Efthymiou 2015, Ευθυμίου 2018). Όσον αφορά τον τρόπο σχηματισμού τους έχουν προταθεί ποικίλες αναλύσεις (βλ. μεταξύ άλλων Darmesteter 1894, Scalise 1984, Corbin 1987, Crocco-Galéas & Iacobini 1993, Booij 2010, Lieber 2010, Hathout & Namer 2012).

Σε ό,τι αφορά το πεδίο των ελληνικών παρασυνθετικών ρημάτων, αξίζει να αναφέρουμε την πρόταση της Ράλλη (2005: 89), η οποία υποστηρίζει ότι οι βάσεις σχηματισμού των ελληνικών παρασυνθετικών ρημάτων δεν είναι υπαρκτές, αλλά πιθανές λέξεις (possible words). Για παράδειγμα, στην περίπτωση του ρήματος *εξανθρωπίζω*, επειδή δεν υπάρχει η λέξη **εξάνθρωπος*, προτείνεται ότι ο σχηματισμός του ρήματος είναι δυνατόν να βασίζεται στη δομή [εκ[[ανθρωπ]-ιζω]], όπου το *ανθρωπίζω* θεωρείται πιθανή λέξη. Η υπόθεση της πιθανής λέξης *ανθρωπίζω* στηρίζεται στο γεγονός ότι υπάρχουν ελληνικές λέξεις όπως οι λέξεις *μαυρίζω* και *φοβίζω* που σχηματίζονται με βάση τον συνδυασμό ενός ονομαστικού θέματος και του ρηματικού επιθήματος *-ίζω* (βλ. και Scalise 1984 για αντιστοιχούς σχηματισμούς της ιταλικής). Παρόμοια είναι και η προσέγγιση της Θωμαδάκη (1996: 85), η οποία υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει διαφορά από άποψη δομής ανάμεσα στα ρήματα *εκθρονίζω* και *εχβιάζω* εκτός από το γεγονός ότι το ρήμα που αποτελεί τη βάση του *εκθρονίζω* δεν είναι υπαρκτή λέξη.

Διαφορετικές αναλύσεις προτείνουν οι Ευθυμίου (2001α, 2001β) και Anastasiadis-Symeonidis & E. Masoura (2012), οι οποίες ακολουθούν το θεωρητικό μοντέλο της Corbin (1987). Στις αναλύσεις αυτές, τα παρασυνθετικά ρήματα δεν κατασκευάζονται με την προσάρτηση κάποιου επιθήματος, αλλά με την προσθήκη ενός ταξικού σηματοδότη (class marker), ο οποίος εντάσσει την παράγωγη λέξη σε μια γραμματική ή σε μια αναφορική κατηγορία λειτουργώντας ως “αντίγραφο” του πρωτοτυπικού επιθήματος της κατηγορίας αυτής (π.χ. *-ίζω* και *-ώνω*) για τα μετονομαστικά ρήματα)

Τέλος, αναφέρουμε την προσέγγιση της Efthymiou (2015), η οποία ακολουθώντας το μοντέλο του Booij (2010), προτείνει την παραγωγή των παρασυνθετικών ρημάτων της νέας ελληνικής με βάση ένα γενικευμένο σχήμα

Παρασυνθετικά ρήματα

(generalized schema), το οποίο προκύπτει από την ενοποίηση (unification) βασικότερων σχημάτων παραγωγής ρημάτων. Ακόμη, στην ίδια ανάλυση, η ίδια ερευνήτρια χρησιμοποιώντας έννοιες της Φυσικής Μορφολογίας (Natural Morphology, βλ. ενδεικτικά Dressler 2005), υποστηρίζει ότι στις ρηματικές δομές αυτού του τύπου, η υποχρεωτική συνύπαρξη προθημάτων και επιθημάτων εξυπηρετεί τη δημιουργία δομών που είναι μορφοσημασιολογικά περισσότερο διαφανείς από ό,τι οι αντίστοιχες επιθηματοποιημένες (για συζήτηση, βλ. και Ευθυμίου 2018).

3. Βασικά χαρακτηριστικά των παρασυνθετικών ρημάτων στη νέα ελληνική

Όπως προκύπτει από τις μελέτες των Τσάκου (2010), Efthymiou (2015: 2019) και Ευθυμίου (2018), τα βασικά χαρακτηριστικά των παρασυνθετικών ρημάτων της νέας ελληνικής είναι τα εξής:

- α) Ο σχηματισμός τους βασίζεται σε προσφύματα (προθήματα και επιθήματα) τα οποία συναντώνται και σε μη παρασυνθετικά ρήματα:
π.χ. απο-τοξιν-ών(ω) (< τοξίνη) / απο-συνδέ(ω) (< συνδέω), βουτουρ-ών(ω) (< βούτυρο).
- β) Είναι στην πλειοψηφία τους μεταβατικά και παράγονται από ονοματικές βάσεις:
π.χ. απο-κεφαλ-ίζ(ω) (< κεφάλι), εξ-ανθρωπ-ίζ(ω) (< άνθρωπος), ξε-στομ-ίζ(ω) (< στόμα).
- γ) Η πλειοψηφία των ρημάτων αυτών παράγεται με τα προθήματα ξε-, εκ- και απο-. Αρκετά παρασυνθετικά ρήματα παράγονται επίσης με τα προθήματα επι-, εν- και δια-, ενώ πολύ λιγότεροι είναι οι παρασυνθετικοί ρηματικοί σχηματισμοί που προκύπτουν από την προσάρτηση άλλων προθημάτων:
π.χ. δια-βαθμ-ίζ(ω) (< βαθμός), επι-νικελ-ών(ω) (< νίκελ), εμ-φιαλ-ών(ω) (< φιάλη), υπο-γραμμ-ίζ(ω) (< γραμμή).
- δ) Τα επιθήματα που συμμετέχουν στον σχηματισμό των παρασυνθετικών ρημάτων είναι συνήθως τα -ίζ(ω) και -ών(ω). Αρκετά παρασυνθετικά ρήματα σχηματίζονται επίσης με το (συνιζιζόμενο) επίθημα -ιάζ(ω), ενώ πολύ λιγότεροι είναι οι σχηματισμοί που προκύπτουν με την προσθήκη άλλων επιθημάτων¹:
π.χ. ξε-πορτ-ίζ(ω) (< πόρτα), εμ-ψυχ-ών(ω) (< ψυχή), εξ-ατομικ-εύ(ω) (< ατομικός), ξε-παραδ-ιάζ(ω) (< παράς, πληθ. παράδες).
- ε) Υπάρχουν περιορισμοί και προτιμήσεις στη συνεμφάνιση προθημάτων και επιθημάτων. Για παράδειγμα, τα εκ- και ξε-συνδυάζονται κατά προτίμηση με το -ίζ(ω), ενώ το απο- με το -ών(ω). Από την άλλη με-

1. Για τους τύπους του -ιάζω, βλ. ενδεικτικά Ευθυμίου (2018).

Αγγελική Ευθυμίου

ριά, τα εκ- και απο- δεν συνδυάζονται με το -ιάζ(ω) (λόγω υφολογικών περιορισμών)².

στ) Τα παρασυνθετικά ρήματα της νέας ελληνικής δηλώνουν γενικά την αλλαγή μίας κατάστασης (αλλαγή τόπου ή μεταβολή ιδιότητας) και εντάσσονται σε δύο σημασιολογικές υποκατηγορίες. Στην πρώτη μπορούμε να εντάξουμε τα ρήματα που δηλώνουν απομάκρυνση ή αφαίρεση (αλλαγή τόπου) και στη δεύτερη τα ρήματα που εκφράζουν μεταβολή ιδιότητας:

π.χ. ξε-δοντ-ιάζ(ω) (< δόντι), εκ-θρον-ίζ(ω) (< θρόνος) / εκ-μοντερν-ίζ(ω) (< μοντέρνος), εξ-αθλι-ών(ω) (< άθλιος).

ζ) Τα ρήματα της πρώτης κατηγορίας εκφράζουν σημασίες (π.χ. αφαίρεση) που δεν παράγονται μέσω επιθηματοποίησης ή προθηματοποίησης (από ονοματικές βάσεις) στη νέα ελληνική, ενώ αυτά της δεύτερης κατηγορίας δηλώνουν σημασίες (π.χ. μεταβολή ιδιότητας) που μπορούν να παραχθούν και μέσω επιθηματοποίησης:

π.χ. ξε-δοντ-ιάζ(ω) (< δόντι) / εκ-μοντερν-ίζ(ω) (< μοντέρνος), μαυρ-ίζ(ω) (< μαύρος).

Στην επόμενη ενότητα θα εστιάσω στα παρασυνθετικά ρήματα που παράγονται με τα προθήματα ξε-, εκ- και απο- δίνοντας επιπλέον διαχρονικές και συγχρονικές πληροφορίες.

4. Παρασυνθετικά ρήματα που παράγονται με τα προθήματα ξε-, εκ- και απο-: διαχρονικά και συγχρονικά χαρακτηριστικά

Σύμφωνα με τις μελέτες των Ευθυμίου (2018) και Efthymiou (2015: 2019), τα βασικά χαρακτηριστικά των παρασυνθετικών ρημάτων στη νέα ελληνική που παράγονται με τα προθήματα ξε-, εκ- και απο-, είναι τα εξής.

α) Παράγονται από προθήματα που μπορούν να εκληφθούν ως προθήματα που δηλώνουν αφετηρία (source prefixes) (για τον όρο και συζήτηση βλ. ενδεικτικά Ευθυμίου 2018).

β) Δύο από τα παραπάνω προθήματα, τα εκ- και απο- προέρχονται από αρχαιοελληνικές προθέσεις, ενώ το ξε- θεωρείται δημιούργημα της μεσαιωνικής περιόδου που προέκυψε από την ένωση της αρχαίας πρόθεσης εκ- και της συλλαβικής αύξησης ε- (για συζήτηση, βλ. ενδεικτικά Mendez-Dosuna 1997, Ralli 2004, Bortone 2010).

γ) Τα προθήματα ξε- και απο- δεν περιορίζονται στον σχηματισμό παρασυνθετικών ρημάτων, αλλά εμφανίζουν μεγάλη παραγωγικότητα και στην παραγωγή (μη παρασυνθετικών) ρημάτων που δηλώνουν ακύρωση ή αντιστροφή μιας ενέργειας ή κατάστασης. Αντίθετα, το εκ- εμφανίζει-

2. Για συζήτηση βλ. ενδεικτικά Efthymiou (2015).

Παρασυνθετικά ρήματα

ται μόνο σε παρασυνθετικά ρήματα ή σε ρήματα που προέρχονται από παλαιότερες φάσεις της ελληνικής.

- δ) Νεότεροι ρηματικοί σχηματισμοί σε -ποιώ έχουν ήδη αρχίσει να λειτουργούν ανταγωνιστικά προς τα παρασυνθετικά ρήματα που παράγονται με το εκ-: π.χ. εξ-ελλην-ίζ(ω) / ελληνο-ποι(ώ) (βλ. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1986, Efthymiou, Fragaki & Markos 2012b).
- ε) Όσον αφορά τις σημασιολογικές ιδιότητες των παρασυνθετικών ρημάτων της νέας ελληνικής, παρατηρούνται οι εξής τάσεις. Τα παρασυνθετικά ρήματα που παράγονται με το ξε- δηλώνουν συνήθως αφαίρεση, ενώ αυτά που παράγονται με το εκ- εκφράζουν κυρίως μεταβολή ιδιότητας. Τέλος, τα παρασυνθετικά ρήματα που παράγονται με το απο- δηλώνουν απομάκρυνση, αφαίρεση ή μεταβολή ιδιότητας.
- στ) Οι παραγωγικές σημασίες των προθημάτων δεν εμφανίζονται γενικά σε παρασυνθετικά ρήματα. Ως παράδειγμα, αξίζει να αναφέρουμε το πρόθημα ξε-, το οποίο εμφανίζει μεγάλη παραγωγικότητα στον σχηματισμό μεταρηματικών ρημάτων που δηλώνουν ακύρωση ή αντιστροφή μιας ενέργειας ή κατάστασης, αλλά στα παρασυνθετικά ρήματα εκφράζει την αφαίρεση ενός πράγματος από κάτι άλλο ή την κίνηση προς τα έξω: π.χ. ξεντύνω (< ντύνω) / ξεφλουδίζω (< φλούδα), ξεπορτίζω (< πόρτα).
- ζ) Κάτι ανάλογο ισχύει και με τις σημασίες των επιθημάτων. Ως παράδειγμα, αναφέρουμε εδώ το επίθημα -ίζ(ω), το οποίο στα επιθηματοποιημένα ρήματα είναι παραγωγικό όσον αφορά την παραγωγή σημασιών όπως 'κάνω κάτι χρησιμοποιώντας το χ' και 'μιμούμαι τον χ', ενώ στα παρασυνθετικά ρήματα εμφανίζεται χωρίς σημασία ή εκφράζει από κοινού με το πρόθημα τη σημασία της μεταβολής ιδιότητας ή αλλαγής τόπου: π.χ. βουρτσίζω (< βούρτσα), αμερικανίζω (< αμερικανός) / εκμοντερνίζω (< μοντέρνος), εκτοπίζω (< τόπος).
- η) Ειδική περίπτωση αποτελεί το εκ- (εξ-), το οποίο εμφανίζεται κυρίως σε παρασυνθετικά ρήματα που σημαίνουν μεταβολής ιδιότητας ή αφαίρεση: π.χ. εξαγριώνω (< άγριος), εκθρονίζω (< θρόνος).
- θ) Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η σημασία της μεταβολής ιδιότητας δεν συναντάται γενικά στα προθηματοποιημένα ρήματα, παρά μόνο στα επιθηματοποιημένα (π.χ. σε -ίζω, -ώνω) και στα παρασυνθετικά (π.χ. με το πρόθημα εκ-). Αυτό σημαίνει ότι η προσάρτηση του προθήματος δεν αρκεί για την παραγωγή αυτής της σημασίας, αλλά χρειάζεται και η προσθήκη επιθήματος (ή κάποιου τεμαχίου που έχει τη μορφή επιθήματος).

5. Αιτίες σχηματισμού των παρασυνθετικών ρημάτων

Όπως συχνά αναφέρεται στη βιβλιογραφία (βλ. ενδεικτικά Crocco Galèas & Iacobini 1993, Masini & Iacobini 2018), ο σχηματισμός παρασυνθετικών ρη-

μάτων αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό γλωσσών που τείνουν να μεταβληθούν από δορυφορικές (satellite-framed) (π.χ. λατινική, αρχαία ελληνική) σε ρηματικές (verb-framed) (π.χ. λατινογενείς γλώσσες, νέα ελληνική)³ λόγω των σημασιακών και λειτουργικών μεταβολών που σημειώνονται στα προθήματα που προέρχονται από αρχαίες τοπικές προθέσεις (για συζήτηση βλ. ενδεικτικά Mendez-Dosuna 1997, Ralli 2005, Bortone 2010, Efthymiou 2018, Papanastassiou 2011, Efthymiou 2015).

Όσον αφορά την παρουσία των παρασυνθετικών σχηματισμών στην ελληνική, αξίζει να αναφέρουμε την πρόταση του Papanastasiou (2011), ο οποίος υποστηρίζει ότι η εμφάνιση των παρασυνθετικών ρημάτων στην αρχαία ελληνική (π.χ. αποκεφαλίζω) μπορεί να ερμηνευθεί μέσω του του μηχανισμού της επανανάληψης, ο οποίος οδηγεί σε αλλαγή των δομικών ορίων και των μορφολογικών χαρακτηριστικών των λέξεων (για συζήτηση, βλ. ενδεικτικά Aronoff 1977, Haspelmath 1995, Φλιάτουρας 2018). Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο του Papanastasiou (2011) υποστηρίζεται ότι ο σχηματισμός των παρασυνθετικών ρημάτων της αρχαίας ελληνικής είναι πιθανό να οφείλεται στην επανανάληψη (επανερμηνεία) ρημάτων, π.χ. το αφ-οπλίζω (<οπλ-ίζω), που παράγονται διαδοχικά με επιθηματοποίηση και προθηματοποίηση και δηλώναν και ενέργειες όπως «κόβω, σπάζω, αφαιρώ» ως παρασυνθετικών (δηλαδή ως ρημάτων που παράγονται με την ταυτόχρονη προσθήκη ενός παραγωγικού προθήματος και ενός παραγωγικού επιθήματος).

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ως επιπλέον πιθανούς παράγοντες που είναι δυνατόν να συντέλεσαν στην αύξηση του αριθμού των παρασυνθετικών ρημάτων της ελληνικής τους εξής:

- α) Τη σημασιακή μετατόπιση των προθημάτων που προέρχονται από αρχαίες προθέσεις από τοπικές σε αφηρημένες σημασίες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα στη νέα ελληνική είναι το εκ-, το οποίο εμφανίζεται σε παρασυνθετικά ρήματα με τη σημασία της μεταβολής ιδιότητας και το απο-, το οποίο εμφανίζεται συνήθως σε προθηματοποιημένα ρήματα που δηλώνουν ακύρωση μιας ενέργειας ή σε παρασυνθετικά με διάφορες σημασίες (βλ. ενότητα 4).
- β) Τον μεταπλασμό ενός σημαντικού αριθμού αρχαίων συνηρημένων ρημάτων από -όω σε -ώνω (βλ. Κατσούδα 2007): π.χ. NE εξισ-ών(ω) < AE ἐξ-ισ(ῶ). Ο μεταπλασμός αυτός είχε ως αποτέλεσμα την «ανασημασιοδότηση» αυτών των ρημάτων βάσει νέων επιθημάτων (για συζήτηση βλ. και Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1997 και Φλιάτουρας 2018).
- γ) Τη σημασιακή μετατόπιση των επιθημάτων -ίζ(ω) και -ών(ω), τα οποία

3. Οι ρηματικές γλώσσες (π.χ. λατινογενείς γλώσσες) λεξικοποούν τη σημασία της πορείας της κίνησης στη ρίζα του ρήματος, ενώ οι δορυφορικές γλώσσες (π.χ. αγγλική, γερμανική) κωδικοποιούν την ίδια σημασία σε δορυφόρους του ρήματος (π.χ. μόρια, προθήματα) (βλ. ενδεικτικά Σελίμης 2017).

Παρασυνθετικά ρήματα

έχουν πλέον μειωμένη παραγωγικότητα στη σημασία της μεταβολής ιδιότητας, ενώ συνεχίζουν να είναι παραγωγικά σε άλλες σημασίες. Για παράδειγμα, το $-ίζ(ω)$ έχει αυξημένη παραγωγικότητα στη σημασία «μοιάζω ή μιμούμαι κάποιον ή κάτι», ενώ το $-ών(ω)$ είναι ιδιαίτερα παραγωγικό στην κατασκευή της σημασίας «εφοδιάζω, καλύπτω κάτι με κάτι άλλο» (βλ. ενδεικτικά Efthymiou, Fragaki & Markos 2012a, Ευθυμίου 2018).

- δ) Την εκτεταμένη πολυσημία και τη συνακόλουθη σημασιακή αδιαφάνεια των επιθημάτων $-ίζ(ω)$ και $-ών(ω)$. Πρόκειται για διαδικασίες που μπορούν να οδηγήσουν στον σχηματισμό δομών, όπως οι παρασυνθετικές, οι οποίες είναι μορφο-σημασιολογικά περισσότερο διαφανείς από τις επιθηματοποιημένες (βλ. Efthymiou 2015, Ευθυμίου 2018).
- ε) Το ότι οι σημασίες της αφαίρεσης και της απομάκρυνσης συναντώνται πολύ συχνά στα παρασυνθετικά ρήματα, αλλά δεν παράγονται γενικά από επιθηματοποιημένα ή προθηματοποιημένα (μετονοματικά) ρήματα (βλ. Efthymiou 2015, Ευθυμίου 2018).
- στ) Την προτίμηση της νέας ελληνικής για παροξύτονες δισύλλαβες καταλήξεις, όπως τα επιθήματα $-ίζ(ω)$ και $-ών(ω)$, στο πεδίο των παράγωγων ρημάτων (βλ. ενδεικτικά Anastasiadis-Symeonidis & Masoura 2012).
- ζ) Τη μειωμένη παραγωγικότητα του μηχανισμού της μετάπλασης στο ρηματικό πεδίο (βλ. ενδεικτικά Ράλλη 2005).
- η) Το ότι ένας σημαντικός αριθμός παρασυνθετικών ρημάτων αποτελούν μεταφραστικά δάνεια από νεολατινικές γλώσσες ή την αγγλική (π.χ. *εκτελωνίζω* < γαλ. *dédouaner*, *αποτοξινώνω* < αγγλ. *detoxify*) (βλ. ενδεικτικά Efthymiou 2015, Ευθυμίου 2018).

6. Βασικά συμπεράσματα

Τα βασικά συμπεράσματα του άρθρου συνοψίζονται ως εξής:

α) Η δημιουργία του μορφολογικού σχήματος των παρασυνθετικών ρημάτων στην κοινή νεοελληνική προέκυψε από τον συνδυασμό διαφόρων παραγόντων, όπως οι σημασιακές αλλαγές στα προθήματα και επιθήματα, που είχαν ως αποτέλεσμα την επανερμηνεία των προθηματοποιημένων ρημάτων ως παράγωγων από ονοματικές ή επιθετικές βάσεις, η προτίμηση της ελληνικής για παροξύτονες δισύλλαβες ρηματικές καταλήξεις, ο δανεισμός, κ.ά.

β) Τα διαχρονικά και συγχρονικά ευρήματα του άρθρου υποστηρίζουν την ιδέα της παραγωγής των παρασυνθετικών ρημάτων με βάση ένα γενικευμένο «παρασυνθετικό» σχήμα, το οποίο επιτρέπει την παραγωγή ενός σημαντικού ρημάτων που είναι μορφο-σημασιολογικά περισσότερο διαφανή από τα αντίστοιχα επιθηματοποιημένα ή δεν μπορούν να σχηματιστούν συγχρονικά μέσω προθηματοποίησης από ονοματική ή επιθετική βάση.

- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 1986. Η φύση και η παραγωγικότητα του σχηματιστικού στοιχείου -ποιώ. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 7, 49-70.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 1997. *Εισαγωγή στη μορφολογία της Νέας Ελληνικής*. Θεσσαλονίκη. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις.
- ANASTASSIADIS-SYMEONIDIS A. & Masoura E. 2012. Word ending-part and phonological memory: A theoretical approach. In T. Stolz, H. Otsuka, A. Urdze & J. van der Auwera (eds), *Irregularity in Morphology (and beyond)*. Berlin: Akademie Verlag, 127-140.
- ARONOFF M. 1976. *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- BOOIJ G. 2010. *Construction Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- BORTONE P. 2010. *Greek Prepositions. From Antiquity to the Present*. Oxford: Oxford University Press.
- CORBIN D. 1987. *Morphologie dérivationnelle et structuration du lexique*, 2 Vols. Tübingen: Niemeyer.
- CROCCO GALÉAS G. & IACOBINI C. 1993. The Italian Parasynthetic Verbs: a Particular Kind of Circumfix. In L. Tonelli & W. U. Dressler (eds), *Natural Morphology. Perspectives for the Nineties*. Padova: Unipress, 127-142.
- DARMESTER A. 1894. *Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparée aux autres langues romanes et au latin*. 2e ed. Paris: Barillon.
- DRESSLER W. U. 2005. Word Formation in Natural Morphology. In P. Stekauer & R. Lieber (eds), *Handbook of Word-Formation*. Dordrecht: Springer, 267-284
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α. 2001α. Το νεοελληνικό πρόθημα ξε-: οι έννοιες της απομάκρυνσης και της αλλαγής κατάστασης. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*. Πρακτικά της 21ης Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας Α.Π.Θ, 12-14 Μαΐου, 202-213.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α. 2001β. Το νεοελληνικό πρόθημα προ-, *Proceedings of the fourth international conference on greek linguistics*. Λευκωσία, 17-19 Σεπτεμβρίου 1999, Θεσ/νίκη, University Studio Press, 122-129.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α. 2018. *Ο σχηματισμός των ρημάτων στη Νέα Ελληνική γλώσσα*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α. 2015. Modern Greek parasynthetic verbs: A hierarchical relationship between prefixes and suffixes. In. S. Manova (ed.), *Affix ordering across languages and frameworks*. N. York: Oxford University Press, 82-107.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α. 2019. How many factors influence the formation of parasynthetic verbs? The case of Modern Greek. Paper presented at *the 12th Mediterranean Morphology Meeting*, Ljubljana, Slovenia, 27-30 June.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α. FRAGAKI, G. & MARKOS, A. 2012a. Productivity of verb-forming suffixes in Modern Greek: A corpus-based study. *Morphology* 22(4), 515-543.

- EFTHYMIΟΥ Α., FRAGAKI G. & MARKOS A. 2012b. Exploring the productivity of -pió in Modern Greek: A corpus-based study. In Z. Gavrilidou, A. Efthymiou, E. Thomadaki & P. Kambakis Vougiouklis (eds), *Selected Papers of the 10th International Conference of Greek Linguistics*, 243-254. [Available at: <http://www.icgl.gr>].
- ΘΩΜΑΔΑΚΗ Ε. 1996. Παράγωγα στη Νέα Ελληνική. Στο Γ. ΚΑΤΣΙΜΑΛΗ & Φ. ΚΑΒΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ζητήματα νεοελληνικής γλώσσας-Διδακτική προσέγγιση*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 69-96.
- HASPELMATH M. 1995. The growth of affixes in morphological reanalysis. In G. Booij & J. van Marle (eds), *Yearbook of Morphology*. Dordrecht: Kluwer, 1-29.
- HATHOUT N. & NAMER F. 2014. Discrepancy between form and meaning in Word Formation: the case of over- and under-marking in French. In F. Rainer, U. Dressler, F. Gardani & H. Luschützky (eds), *Morphology and Meaning*. Amsterdam: John Benjamins, 177-190.
- Lieber, R. 2010. *Introducing Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ΚΑΤΣΟΥΔΑ Γ. 2007. *Ρηματικοί μεταπλάσμοι (Μεταδομήσεις ενεστωτικού και αοριστικού θέματος)*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου.
- MASINI F. & IACOBINI C. 2018. Schemas and Discontinuity in Italian: The View from Construction Morphology. In G. Booij (ed.), *The Construction of Words, Advances in Construction Morphology*. Dordrecht: Springer.
- MENDEZ-DOSUNA J. 1997. Fusion, fission and relevance in language change: De-univerbation in Greek verb morphology. *Studies in Language* 21 (3), 577-612.
- PAPANASTASIOU G. 2011. The preverb *apo-* in Ancient Greek. In K. Chatzopoulou, A. Ioannidou & S. Yoon (eds), *Proceedings of the 9th International Conference on Greek Linguistics*, 29-31 October 2009, Chicago, Illinois, 97-11 [Available at: http://dl.dropbox.com/u/12639124/icgl2009/proceedings/10_papanastassiou_edited_97.pdf].
- PLAG I. 2003. *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ΡΑΛΛΗ Α. 2005. *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- RALLI A. 2004. Stem-based versus Word-based Morphological Configurations: The Case of Modern Greek Preverbs. *Lingue e Linguaggio* 2004 (2): 241-275.
- RAINER F. 1989. *I nomi di qualità nell'italiano contemporaneo*. Wien: Braumüller.
- SCALISE S. 1984. *Generative Morphology*. Dordrecht: Foris.
- ΣΕΛΙΜΗΣ Ε. 2017. *Γλωσσική κωδικοποίηση του εννοιολογικού πεδίου της κίνησης. Κυριολεξία και μεταφορά στα ελληνικά παιδιών και ενηλίκων [Διδακτορική Διατριβή]*. Τμήμα Αγωγής και Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ Μ. 1988 [1941]. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.

- ΤΣΑΚΟΥ Ε. 2010. *Παράγωγα ρήματα της Νέας Ελληνικής με αναντιστοιχία μορφής και σημασίας. Η περίπτωση των προθηματοποιημένων ρημάτων σε -ίζω, -ιάζω, -ώνω*. Μεταπτυχιακή εργασία. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2018. *Η μορφολογική αλλαγή στην ελληνική γλώσσα*. Αθήνα. Πατάκης.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΟΡΟ “ΠΡΟΤΑΚΤΙΚΑ”

1. Εισαγωγικά

Στην εργασία αυτή θα με απασχολήσει η περίπτωση των σύνθετων ονοματικών εκφράσεων που περιέχουν στο πρώτο σκέλος τους ένα ονοματικό στοιχείο αποκαλούμενο στις γραμματικές περιγραφές “προτακτικό” και στο δεύτερο σκέλος συνήθως, αλλά όχι αποκλειστικά, ένα κύριο όνομα (παραδείγματα στο 1). Πρόκειται για συνδυασμούς που δεν είναι ξεκάθαρο αν αποτελούν φραστικούς συνδυασμούς ή μορφολογικούς σχηματισμούς, σύνθετα δηλαδή, και αυτό εν μέρει αποτυπώνεται με τη χρήση του ειδικού όρου “προτακτικά” για τα στοιχεία που εμφανίζονται στο πρώτο σκέλος των συνδυασμών αυτών.

(1)	(α)	κυρ Ανέστης
	(β)	καπ(ε)τά(ν) Μιχάλης
	(γ)	πάτερ Γεράσιμος
	(δ)	Αϊ-Λιάς
	(ε)	κυρά δασκάλα

Πέρα από το ερώτημα αν τα “προτακτικά” αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα στοιχείων ή όχι, η εξέτασή τους δίνει την ευκαιρία να συζητηθεί η οριοθέτηση μορφολογικών και συντακτικών συνάψεων και οι διεργασίες συγκρότησης των γλωσσικών αυτών εκφράσεων.

Η εργασία έχει την ακόλουθη δομή: μετά από μια σύντομη εισαγωγή σχετικά με το περιεχόμενο του όρου “προτακτικά” θα εξεταστούν τα χαρακτηριστικά των συνδυασμών που περιέχουν τα επίμαχα στοιχεία από μορφική/μορφολογική άποψη και από σημασιολογική/πραγματολογική άποψη. Με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν θα υποστηριχτεί ότι πρόκειται για μια ομάδα στοιχείων που δημιουργούν ημι-παγιωμένους φραστικούς συνδυασμούς με κύρια λειτουργία τους την ένταξή τους σε προσφωνήσεις κατάλληλες για την έκφραση οικειότητας.

2. Συνοπτική επισκόπηση της χρήσης του όρου προτακτικά

Ο όρος “προτακτικά” για τα προτασσόμενα μέλη συνδυασμών, όπως τα παραδείγματα στο (1), πρωτοχρησιμοποιήθηκε, από όσο μπόρεσα να διαπι-

στώσω, από τον Τριανταφυλλίδη στη Γραμματική του (1941) και υιοθετήθηκε ευρύτερα επειδή ήταν μια βολική λύση για πρακτικές ανάγκες. Οριοθετεί δηλαδή με βάση τη συμβατική αναφορά στην κατανομική τους θέση τα στοιχεία που εμφανίζονται τυπικά σε συνδυασμούς με κύρια ονόματα ως μια ιδιόμορφη ομάδα, χωρίς να καθορίζει γιατί πρέπει να διακριθούν ως ομάδα, με αποτέλεσμα, όταν χρειάζεται, να παρατίθενται τελικά τα στοιχεία αυτά με τη μορφή καταλόγου (πλήρους ή ενδεικτικού).

Διαπιστώνεται επίσης ότι τα στοιχεία που ονομάζονται “προτακτικά” δεν αναφέρονται ως μια ιδιαίτερη κατηγορία σε νεότερες γραμματικές, παρά μόνο όταν χρειάζεται να διευκρινιστεί η ορθογραφική απόδοση των αντίστοιχων συνδυασμών: τότε γράφονται με ενωτικό, τότε χωρίς ενωτικό¹. Έμμεσα, ωστόσο, οι ορθογραφικές ρυθμίσεις που υιοθετούνται, π.χ. η διαφοροποίηση στη γραφή του συνδυασμού *μαστρο-Γιάννης* από το οικογενειακό όνομα *Μαστρογιάννης*, δείχνουν ότι εκκρεμεί μια διεξοδικότερη συζήτηση σχετικά με την κατάταξη και την περιγραφή της δομής των συνδυασμών αυτών. Ενδεικτικά, όταν οι ονομαστικοί αυτοί συνδυασμοί συναντώνται σε σώματα γλωσσικού υλικού απαιτείται να λάβει ο ερευνητής μια απόφαση σχετικά με το αν θα τους συμπεριλάβει στην περιγραφή του ως σύνθετα, έστω και με οριακό τρόπο, ή αν θα τους θεωρήσει συντακτικούς σχηματισμούς².

Σύμφωνα με τις γραμματικές και τα Λεξικά της ελληνικής (βλ. ενδεικτικά Λεξικό Μπαμπινιώτη (1998) (εφεξής: ΛΜπ), το Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής (1998) (εφεξής: ΚΝ), Γραμματική Τριανταφυλλίδη (1941=19782) (εφεξής: ΝΓ) και το Χρηστικό Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών (2014) (εφεξής: ΧρηΛεξ)) τα λεγόμενα “προτακτικά” είναι ονομαστικά στοιχεία, τα οποία προτάσσονται ονόματος σε ανθρωπωνύμια ή τοπωνύμια. Συνήθως αναφέρονται τα εξής: *κυρ*, *κυρά-*,

1. Χαρακτηριστικό είναι ότι από επιστημονικές γραμματικές απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στον όρο “προτακτικό” ή στις σχετικές εκφράσεις (βλ. ενδεικτικά τη Γραμματική των Κλαίρη, Μπαμπινιώτη & συνεργατών 2004 ή τη Γραμματική των Holton, Mackridge & Φιλιππάκη-Warburton 1999). Σε πρόσφατες σχολικές γραμματικές επίσης φαίνεται να αποφεύγεται ο όρος. Έτσι η σχολική γραμματική του Γυμνασίου στην ενότητα για τη χρήση του ενωτικού αντί για τον όρο “προτακτικά” έχει τη διατύπωση «λέξεις ...που πηγαίνουν μαζί με κύριο όνομα» (Χατζησαββίδης & Χατζησαββίδου 2014: 24) (τα πλάγια Ε.Θ.), ενώ η γραμματική του Δημοτικού (Warburton-Φιλιππάκη κ.ά. 2015) δεν κάνει καμία αναφορά στο ζήτημα.

2. Μεταφέρω εδώ την προσωπική μου εμπειρία από την ανάλυση δεδομένων παιδικού λόγου με στόχο να περιγραφεί η ανάπτυξη της γνώσης των συνθέτων (Stephany & Thomadaki 2016). Στο υλικό που εξετάσαμε εμφανίζονται συνδυασμοί όπως *μπαρμπα-Γιάννης*, οι οποίοι περιλήφθηκαν στα σύνθετα (βλ. Stephany & Thomadaki 2016: 41-42). Βλ. επίσης ενδεικτικά στον Μαυρόπουλο 2012: 144 κ.εξ., όπου κατά την ανάλυση των επωνύμων με τα στοιχεία Παπα-, Χατζη- κτλ. χρησιμοποιείται τόσο ο όρος προθήματα όσο και πρώτο συνθετικό για τα στοιχεία αυτά με το σχόλιο ότι ακολουθεί τον Τριανταφυλλίδη «τα οικογενειακά μας ονόματα» 1995 (111, 119-127) ενώ στη σ. 45 γίνεται αναφορά στον όρο “προτακτικά” (Τριανταφυλλίδης 1941: 106).

Σχετικά με τον όρο “προτακτικά”

μπάρμπα-, μαστρο-, γερο-, χατζή-, καπετάν (ή καπα(ν)-), πάτερ, θεια-, αγια-, αϊ-, καβο-. Μια ματιά στη Γραμματική της Μεσαιωνικής και Πρώιμης Ελληνικής (Holton κ.ά. 2020: 590-592) δείχνει πάντως ότι τα “προτακτικά” (στα οποία περιλαμβάνονταν κι άλλα στοιχεία όπως το δάνειο *φρε/φρα*), συναντώνται συχνά στα παλιότερα αυτά κείμενα (ενδεικτικά το *κυρ* ήδη τον 10ο αιώνα).

Επειδή η ισχύουσα ορθογραφική πρακτική απαιτεί να γραφτεί με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα κυρίων ονομάτων³, η στενή σχέση των “προτακτικών” με το κύριο όνομα που ακολουθεί δηλώνεται με τη χρήση ενωτικού (παραδείγματα στο (2) (ΝΓ: 52, Παπαναστασίου, 2008: 470, Μπαμπινιώτης 2017: 318). Ταυτόχρονα όμως η πρακτική αυτή απηχεί την άποψη ότι οι συνδυασμοί αυτοί διαφέρουν από τα μονολεκτικά σύνθετα, που γράφονται ως ενιαία λέξη.

- (2) (α) κυρά-Μαρία
- (β) μαστρο-Παντελής
- (γ) Αϊ-Λιάς
- (δ) μπαρμπα-Κώστας
- (ε) θεια-Βασίλω
- (στ) χατζή-Ανέστης
- (ζ) Αγια-Μαρίνα
- (η) γερο(-)Νίκος

Η ορθογραφική αυτή ρύθμιση δεν συστήνεται όμως σε όλες τις περιπτώσεις, πράγμα που δείχνει ότι η αντιμετώπιση των σχετικών συνδυασμών είναι αμφίθυμη. Συγκεκριμένα δεν σημειώνεται ενωτικό μετά τα *κυρ*, *καπετάν*, *πάτερ*, εισάγονται δηλαδή ως αυτόνομες ορθογραφικές λέξεις (παραδείγματα 1α-γ) επειδή «[μ]ε το να μην κλίνονται αυτά ποτέ, παρουσιάζονται πιο δικαιολογημένα ως άκλιτα.» (ΝΓ 1978: 52, υποσημ. 1)⁴. Αναγνωρίζεται περαιτέρω ότι ορισμένοι από τους συνδυασμούς αυτούς μπορούν να έχουν μόνιμο χαρακτήρα (παραδείγματα στο 3), οπότε δεν απαιτείται ενωτικό (πρβλ. ΝΓ 1978: 52 «Τα Μαστρογιώργης, Μπαρμπαγιάννης, γεροβασιλιάς κτλ. μπορούν να γραφούν και ως μια λέξη όταν έχουν γίνει μόνιμα σύνθετα», βλ. και Παπαναστασίου 2008: 470, 478).

- (3) (α) γεροβασιλιάς
- (β) Μαστροδημήτρης
- (γ) Αγιοβασίλης/Αϊβασίλης

3. Αυτό ισχύει κατά τη ΝΓ (1978: 178) και για συνδυασμούς όπως Κουτσοφλέβαρος, Τουρκομερίτης, Τσικνοπέφτη, Ψευδολουκιανός, για τα οποία δεν εκφράζεται αμφιβολία ότι πρόκειται για σύνθετα.

4. Βλ. και το λήμμα προτακτικά στο ΔΚΝ, όπου ορίζονται ως «άκλιτα» (κατά τον Τριανταφυλλίδη 1941) που εμφανίζονται σε «χαλαρά ή μόνιμα σύνθετα».

Ευαγγελία Θωμαδάκη

Επίσης προτείνεται να υπαχθούν οι συνδυασμοί προτακτικών με (κύρια) ονόματα στα χαλαρά σύνθετα (ΝΓ 1978: 177), μια κατηγορία ενδιάμεση μεταξύ συντακτικών και μορφολογικών συνδυασμών. Για τα τοπωνύμια με το *κάβο-* βρίσκει κανείς στην πράξη διαφορετικές γραφές: Καβοντόρο, καβο-Ντόρο, Κάβο Ντόρο.

Από τα παραπάνω προκύπτει, επομένως, το συμπέρασμα ότι παρά την έκδηλη τάση να υιοθετηθεί η άποψη ότι οι επίμαχοι συνδυασμοί είναι σύνθετα, η λειτουργία και η φύση των συγκεκριμένων στοιχείων που συνδυάζονται δημιουργεί επιφυλάξεις για τη γενίκευση του χαρακτηρισμού αυτού σε όλες τις σχετικές περιπτώσεις. Για τον λόγο αυτό στις επόμενες ενότητες θα εξετάσουμε πιο συστηματικά ποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά έχουν τα προτασσόμενα αυτά ουσιαστικά.

3. Χαρακτηριστικά των “προτακτικών”

3.1. Μορφ(ολογ)ικά χαρακτηριστικά

Τα “προτακτικά” μπορούν να αναχθούν μορφικά και σημασιολογικά σε ουσιαστικά που εμφανίζονται και ως αυτόνομες λέξεις. Το στοιχείο που εμφανίζεται στο δεύτερο σκέλος της δομής πρωτοτυπικά ανήκει στην κατηγορία των κυρίων ονομάτων. Υπάρχουν, ωστόσο, και συνδυασμοί με προσηγορικό (κοινό), όπως στα παραδείγματα (1ε), (3α) και (4).

- (4) (α) κυρ'-αλεπού, κυρά γειτόνισσα
(β) κυρ αστυνόμος/δήμαρχος/λαγός

Χαρακτηριστικό των “προτακτικών” είναι η σταθερή τους μορφή (πρβλ. το 5). Αυτό χαρακτηρίζεται “ακλισία” από τη ΝΓ (1978: 52, 254), ωστόσο ο χαρακτηρισμός “άκλιτο” κανονικά χρησιμοποιείται όταν το αντίστοιχο στοιχείο είτε ανήκει σε ένα από τα μέρη του λόγου που δεν έχουν κλίση είτε επειδή δεν έχει ενσωματωθεί επαρκώς στο μορφολογικό σύστημα της γλώσσας (π.χ. δάνειες λέξεις)⁵. Εφόσον τα “προτακτικά” αναγνωρίζονται ως ονόματα ο χαρακτηρισμός τους ως άκλιτα χρειάζεται αποσαφήνιση. Για παράδειγμα στο (6) το *κυρά* εμφανίζει κανονικά κλίση σε αντίθεση με το (5).

- (5) Μήνυσε της κυρα-Λένης / * της κυρας-Λένης πως έφτασε ο γιος της
Ο γέρο-Χρήστος/*ο γέρος-Χρήστος
(6) Μήνυσε της κυράς πως έφτασε ο γιός της

5. Από την άποψη αυτή, αν περιληφθεί στα προτακτικά π.χ. το *σιορ* (πρβλ. *σιορ* Δι-ονύσης), πράγματι παρουσιάζει ακλισία, η οποία όμως οφείλεται στο ότι είναι δάνειο.

Σχετικά με τον όρο “προτακτικά”

Οι σταθερές μορφές κυρα-, χατζή-, γερο-, μπαρμπα-, αγια-, παπα- κτλ. θα μπορούσαν να θεωρηθούν θέματα (ή θεματικά αλλόμορφα) των αντίστοιχων ουσιαστικών. Αυτή η λύση θα επέτρεπε να θεωρηθούν οι σχηματισμοί αυτοί όμοιοι με τα μονολεκτικά σύνθετα, οπότε εξ ορισμού θα περιίττενε ο χαρακτηρισμός των στοιχείων στο πρώτο συνθετικό ως άκλιτων⁶. Μια δεύτερη λύση, την οποία έμμεσα υποδεικνύουν τα σχόλια στα λεξικά και τις γραμματικές, αναφέροντας τον ρόλο των προσφωνήσεων ως χαρακτηριστικού κειμενικού περιβάλλοντος χρήσης των συνδυασμών αυτών, είναι να ταυτιστούν οι μορφές αυτές με τον τύπο της κλητικής⁷. Είναι λεξικοποιημένα στοιχεία, επομένως, που μόνο ετυμολογικά οφείλουν τη μορφή τους στον τύπο της κλητικής. Με αντίστοιχο τρόπο έχει ερμηνευτεί η μορφή του α΄ συνθετικού σε σύνθετα όπως *Αλεξανδρούπολη*, τα οποία ενσωματώνουν τον κλιτό τύπο γενικής (βλ. Ράλλη 2005: 197). Η δεύτερη αυτή λύση επιτρέπει να συμπεριληφθεί απρόσκοπτα στην ανάλυση και το *πάτερ*, ως παγιωμένο μορφικό στοιχείο που αντιστοιχεί σε τύπο κλητικής. Ακόμη και όταν χρησιμοποιείται με τη σταθερή αυτή μορφή αυτόνομα (π.χ. *μπορείς να ειδοποιήσεις τον πάτερ να έρθει;*), μια χρήση που καταδικάζεται ως λανθασμένη από πολλούς (βλ. ενδεικτικά ΛΜπ και ΧρηΛεξ στο αντίστοιχο λήμμα), η γραμματική του λειτουργία ως κλητικής της λέξης πατήρ δεν φαίνεται να γίνεται αντιληπτή, έχει πιθανόν υποσχελιστεί από τη δεικτική του λειτουργία ως τίτλου.

Τα στοιχεία *κυρ*, *μαστρο*⁸, *καπτα(ν)*-, *αϊ*- δεν μπορούν να θεωρηθούν ούτε θέματα, ούτε παραπέμπουν καθαρά σε συγκεκριμένο κλιτό τύπο των αντίστοιχων λέξεων και εμφανίζονται αποκλειστικά εντός των συνδυασμών. Η συντεταγμένη φωνητικά μορφή τους είναι αποτέλεσμα της συνεκφοράς τους με το ακόλουθο όνομα και σηματοδοτεί την εξάρτησή τους από αυτό. Επομένως ούτε στην περίπτωση αυτή είναι ικανοποιητικός ο χαρακτηρισμός ως άκλιτων, εφόσον δεν πρόκειται για λέξεις (με την έννοια που θεωρούνται λέξεις τα αντίστοιχα *κύριος*, *μάστορας* κτλ.). Αποφασιστικός κι εδώ, όπως και στην προηγούμενη ομάδα στοιχείων, είναι ο συσχετισμός με τις δομές προσφωνήσης⁹.

Παρότι συμβατικά τα μη μονοσύλλαβα “προτακτικά” (*πάτερ*, *κυρά* κτλ) γράφονται τονισμένα, ιδίως όταν δεν σημειώνεται ενωτικό, στις ονοματικές εκ-

6. Πολύ πιο προβληματική είναι η αντιμετώπιση των προτακτικών ως προθημάτων (βλ. Τριανταφυλλίδη 1982), επειδή τα προθήματα τυπικά εκφράζουν πιο γενικές σημασίες από ότι ένα λεξικό μόρφημα, πράγμα που δεν συμβαίνει με τα στοιχεία που εξετάζονται εδώ.

7. Βλ. ενδεικτικά Holton κ.ά. (2020: 590) για το σχόλιο ότι σημείο εκκίνησης αποτέλεσε η κλητική των λέξεων σε προσφωνήσεις.

8. Ετυμολογικά ανάγεται στο μαΐστωρ/μαΐστρο ή το βενετσιάνικο *mastro* (Holton κ.ά. 2020: 590)

9. Μια ανάλογη περίπτωση στοιχείου είναι το *ρε*, του οποίου η συντομευμένη μορφή έναντι του *μωρέ*, από το οποίο ετυμολογείται, οφείλεται επίσης στην εμφάνισή του σε προσφωνήσεις (βλ. Καραχάλιου 2015).

Ευαγγελία Θωμαδάκη

φράσεις με “προτακτικά” ο βασικός τόνος είναι αυτός του ονόματος στα δεξιά, ο οποίος και επικρατεί στις περιπτώσεις στις οποίες η έκφραση γίνεται αντιληπτή (και γράφεται) ως ενιαία λέξη (πρβλ. *Μπαρμπαγιάννης, γεροτσιφούτης*).

3.2. Σημασιολογικά και πραγματολογικά χαρακτηριστικά

Ορισμένα μόνο ουσιαστικά εμφανίζονται ως “προτακτικά”. Συγκεκριμένα, πρόκειται για μια ολιγάριθμη ομάδα από κοινά ουσιαστικά, δηλωτικά μιας κοινωνικά σημαίνουσας ιδιότητας του προσώπου στο οποίο αναφέρεται το όνομα, που εμφανίζεται στο δεύτερο σκέλος του συνδυασμού: επαγγελματικής (*μαστρο-, καπετάν-*), ηλικίας (*γερο-*), συγγενικής (*θεια-, μπαρμπα-*) ή κοινωνικής θέσης (*παπα-, πάτερ, κυρ, κυρά, χατζή-*). Δυο περαιτέρω στοιχεία συγκαταλέγονται στην ομάδα των “προτακτικών”: το επίθετο *άγιος-α-ο*, όταν εμφανίζεται με τις μορφές *αϊ-* (πριν από όνομα αρσενικού γένους)/*αγια-* (πριν από όνομα θηλυκού γένους) σχηματίζοντας σε συνδυασμό με κύρια ονόματα αγιωνύμια, και το *καβο-*, αποκλειστικά σε τοπωνυμίες που αναφέρονται σε ακρωτήριο. Τα δυο τελευταία διαφέρουν από τα προηγούμενα επειδή δεν αναφέρονται σε κοινωνικές σχέσεις/ιδιότητες, αλλά προσδιορίζονται όπως εκείνα από το ίδιο επίπεδο χρήσης (βλ. πιο κάτω).

Στους συγκεκριμένους συνδυασμούς που εξετάζονται εδώ η σημασιολογική σχέση των παγιωμένων μορφών που αποκαλούνται “προτακτικά” με τα αντίστοιχα λεξήματα, που πραγματώνονται αυτόνομα, παραμένει διαφανής, όπως δείχνει και το κειμενικό παράδειγμα (7), στο οποίο χρησιμοποιούνται παράλληλα η λέξη *καπετάνιος* σε δυο κλιτούς τύπους και το ‘προτακτικό’ *καπτα-*. Στο συγκεκριμένο κειμενικό απόσπασμα είναι χαρακτηριστική η χρήση τόσο του δεσμευμένου τύπου *καπτά-* όσο και της κλητικής (*καπετάνιε*) για την έκφραση προσφώνησης.

(7) ...Ο *καπετάνιος* ήταν πατριώτης μου, αλλά είχε κάπου σαράντα χρόνια να πατήσει στο νησί. Μια φορά με ξεμονάχιασε και μου λέει:

«Ήθελα, μπρε, να σ’ αρωτήσω... Εκείνη η κοπελιά στον ανήφορο, κατά την Παναγίτσα, τι γίνεται;»

«Ποια κοπελιά *καπτα-Νικόλα*;»

«Άντε μπρε δεν καταλαβαίνεις...Που έχει μια μουριά στην αυλή...»

Με τα πολλά κατάλαβα:

«Μα ποια κοπελιά, *καπετάνιε*;» του λέω...

(Χρ. Μηλιώνης, *Καλαμάς κι Αχέροντας*, σ. 112-113)

Η περιγραφική πλευρά της σημασίας είναι, επομένως, παρούσα στις μορφές των ουσιαστικών που χρησιμοποιούνται ως προτακτικά, αλλά η πρωταρχική τους λειτουργία δεν είναι να εκφράσουν την εκάστοτε περιγραφική σημα-

Σχετικά με τον όρο “προτακτικά”

σία. Όπως αναφέρθηκε ήδη, είναι συγκεκριμένα στοιχεία που τοποθετούν τους συνομιλητές σε κοινωνικές σχέσεις. Αυτές οι μορφικές μονάδες δημιουργούν ένα υποσύστημα μέσα στο ευρύτερο σύστημα των στοιχείων της ελληνικής που εμφανίζονται σε προσφωνήσεις. Το υποσύστημα αυτό χαρακτηρίζεται από ένα επίπεδο υφολογικής/κοινωνιογλωσσικής χρήσης, που μπορεί να οριστεί ως καθημερινό/οικείο. Το χαρακτηριστικό [+/-οικείο] είναι εμφανέστερο σε ζεύγη εκφράσεων όπως *κύριος-κυρ*.

(8)	(α)	(ο) κύριος Γιάννης
	(β)	ο κυρ Γιάννης

Ειδικότερα, αν και τόσο το *κύριος*, όσο και το *κυρ* στον συνδυασμό τους με κύριο όνομα δείχνουν κοινωνιογλωσσική τοποθέτηση του ομιλητή έναντι του αναφερόμενου, το *κυρ* στο (8β) φέρει συνδηλώσεις οικειότητας, σε αντίθεση με το αυτόνομο *κύριος* στο (8α). Αντίθετα, η έκφραση στο (8α) είτε στην αναφορική της χρήση (το *σπίτι του κυρίου Γιάννη*), είτε σε προσφώνηση (*κύριε Γιάννη*) είναι καταλληλότερη για να εκφράσει απόσταση μεταξύ των συνομιλητών, είναι πιο επίσημη¹⁰. Αυτή η διαφοροποίηση επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι τα *κύριος/κυρία* εμφανίζονται τόσο με βαφτιστικά ονόματα, όσο και με επώνυμα, ενώ τα *κυρ/κυρα* δεν συνδυάζονται με επώνυμα, όπως και ότι είναι πιο πιθανό να χρησιμοποιηθούν στοιχεία όπως το *κυρ/κυρά* σε προσφωνήσεις, στις οποίες ο ομιλητής απευθύνεται στον συνομιλητή του με ρήμα ενικού αριθμού. Θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η καθεαυτό λεξική σημασία στα προτακτικά είναι συρρικνωμένη προς όφελος της κοινωνιογλωσσικά φορτισμένης χρήσης τους. Η εισαγωγή τους στον λόγο λειτουργεί δηλαδή δεικτικά, εκφράζοντας τη στάση του ομιλητή ή τη σχέση του με τον συνομιλητή. Περαιτέρω το χαρακτηριστικό [+οικείο] συνδέεται με τη δυνατότητα να εκφραστούν με ορισμένα από τα προτακτικά (*κυρ, κυρά, μπάρμπα, γερο*) πρόσθετες, συνηθέστερα αρνητικές, συνδηλώσεις (έκφραση ειρωνείας ή απαξίωσης εκ μέρους του ομιλητή)¹¹.

Διαφορετικά λειτουργούν τα προτακτικά όταν το σύνολο αποτελεί όνομα (επώνυμο/οικογενειακό). Σύμφωνα με μια ευρύτερα αποδεκτή άποψη τα κύρια ονόματα δεν έχουν λεξική σημασία (sense), αλλά μόνο αναφορική (reference), αν και μπορεί να έχουν νόημα (meaning, βλ. Coates 2006)¹². Με την

10. Βλ. ενδεικτικά για την κατάταξη των τιμητικών τίτλων ως δεικτικών εκφράσεων απόστασης Brown 1988: 10, Καραχάλιου 2015.

11. Η χρήση των *κυρά, γέρος, μπάρμπα* ως αυτόνομων λέξεων μπορεί επίσης να εκφράσει απαξίωση ή ειρωνεία (βλ. τα αντίστοιχα λήμματα λεξικών για παραδείγματα). Κατά πόσον οι συνδηλώσεις αυτές απορρέουν από την καθεαυτό λεξική τους σημασία ή από την κοινωνιογλωσσική τους χρήση μένει να ερευνηθεί.

12. Ο Coates 2006, διατρέχοντας τα βασικότερα σημεία μιας πολύ εκτεταμένης φιλοσοφικής, γλωσσολογικής και ψυχολογολογικής βιβλιογραφίας σχετικά με τη σημα-

ένταξη των στοιχείων κυρ, μπαρμπα-, χατζή- μαστρο- κτλ. σε λεκτικές εκφράσεις που χρησιμοποιούνται ως οικογενειακά ονόματα (Μαστροδημήτρης, Χατζηκώστας, Μπαρμπαγιάννης, Παπαχρίστος) συντελείται μια διαδικασία “κυριωνυμοποίησης” (onymization), η οποία επιφέρει το ξεθώριασμα της περιγραφικής σημασίας σε σύγκριση με τις αντίστοιχες αυτόνομες λεξικές μονάδες που συγκροτούν μια έκφραση (βλ. Coates 2006: 366-371). Ως συστατικά επωνυμιών τα προτακτικά χάνουν την όποια κοινωνιογλωσσικά καθορισμένη “σημασία” έχουν κι όποια τυχόν άλλα σημασιακά χαρακτηριστικά διαθέτουν (π.χ. τις συνδηλώσεις που πιθανώς φέρει ένα προτακτικό). Ο μεγαλύτερος βαθμός ενοποίησης “προτακτικού” και κυρίου ονόματος στα οικογενειακά ονόματα δεν σχετίζεται με δομική διαφοροποίηση της έκφρασης και των στοιχείων της (πρβλ. τη διάκριση στη ΝΓ: “χαλαρά” και “μόνιμα” σύνθετα), αλλά με περαιτέρω “ματαίωση του νοήματος” που επιβάλλει η κυριωνυμική λειτουργία της έκφρασης (onymic reference, Coates 2006: 368).

Η συνδηλωτική σημασία είναι επίσης καθοριστική για τα αϊ-/αγια- και καβο- που συμπεριλήφθηκαν στα “προτακτικά”, παρότι δεν μπορεί να συσχετιστούν με προσφωνήσεις. Και τα στοιχεία αυτά, που εμφανίζονται σε αγιωνύμια και τοπωνύμια αντίστοιχα ως παγιωμένα αλλόμορφα των λέξεων άγιος και κάβος, σηματοδοτούν το χαρακτηριστικό (-επίσημο).

4. Τελικές επισημάνσεις

Οι ιδιομορφίες που παρουσιάζουν τα “προτακτικά” προέκυψαν από την επιλογή τους ως όρων κατάλληλων για χρήση σε δομές προσφωνήσης, με τις οποίες προβάλλονται κοινωνιογλωσσικά/υφολογικά χαρακτηριστικά “οικειότητας”. Αποτελούν δεσμευμένες (αλλο)μορφικές μονάδες, που εντοπίζονται σε παγιωμένες φραστικές συνάψεις με τυπικά προσαγορευτική σημασία. Παρότι διατηρούν τη λεξική/περιγραφική τους σημασία, η κύρια λειτουργία τους είναι να σηματοδοτούν τα κοινωνιογλωσσικά χαρακτηριστικά (ή ειδικότερες αξιολογικές συνδηλώσεις/στάσεις) των συνομιλητών. Από την άποψη αυτή οι δομές στις οποίες μετέχουν δεν μπορούν να περιγραφούν ως σύνθετα, αλλά ως μια ειδική κατηγορία λεξικοποιημένων συνάψεων.

Η εργασία αυτή εστίασε κυρίως σε μια συζήτηση προβλημάτων που αναφέρονται στα γραμματικά χαρακτηριστικά των προτακτικών με στόχο να απαντήσει στο ερώτημα «τι είδους μονάδες είναι τα προτακτικά». Περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να συμπληρώσει και να επεκτείνει την εικόνα ανιχνεύο-

σιακότητα των κυρίων ονομάτων, προτείνει μια “πραγματολογική” θεώρηση των κυρίων ονομάτων και διακρίνει μεταξύ “semantic” και “onymic reference” ως δύο διαφορετικών τροπικότητων (tropes) αναφοράς. Κριτική στη θέση του ασκείται μεταξύ άλλων από τον van Langendonck (2008: 65-71). Η συζήτηση σχετικά με το πώς ορίζεται η σημασία των ονομάτων υπερβαίνει κατά πολύ τους στόχους της παρούσας εργασίας.

Σχετικά με τον όρο “προτακτικά”

ντας λεπτομερέστερα τα ειδικότερα κειμενικά περιβάλλοντα στα οποία εμφανίζονται, τις μεταξύ τους διαφορές από πλευράς συνδηλώσεων, καθώς και τη σχέση τους με άλλα στοιχεία στα πλαίσια προσφωνήσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BRAUN F. 1988. *Terms of address*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
- COATES R. A. 2006. Properhood. *Language*, Volume 82 (2), 356-382.
- ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ Ρ. 2015. Προσφωνήσεις ως πραγματολογικοί δείκτες σε συνομιλιακές αφηγήσεις: Η περίπτωση του ρε και των συνδυασμών του [Διδακτορική Διατριβή]. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- VAN LANGENDONCK W. 2008. *Theory and typology of proper names*. The Hague: Mouton de Gruyter.
- ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Α. 2012. Ένα σύστημα αυτόματης ανάλυσης κειμένων της Νέας Ελληνικής. Μέθοδοι αναπαράστασης των κυρίων ονομάτων προσώπων [Διδακτορική Διατριβή]. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- ΡΑΛΛΗ Α. 2005. *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- STEPHANY U. & THOMADAKI E. 2016. *Compounds in Early Greek First Language Acquisition – Including an Onomasiological Approach to Lexical Typology of Greek and German*. akup, 60: Institut für Linguistik (Köln). Abteilung Allgemeine Sprachwissenschaft [Ηλεκτρονικά προσβάσιμο στο: <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/41304>].
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ Μ. 1982. *Τα οικογενειακά μας ονόματα*. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., Ι.Ν.Σ. (προλεγόμενα, επεξεργασία κειμένου, σχόλια Ε. Σ. Στάθης).

Λεξικά -γραμματικές

- HOLTON D., MACKRIDGE P. & ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ-WARBURTON E. 1999. *Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας* [= 1997. *Greek Grammar. A Comprehensive Grammar of the Modern Language*] (μτφρ. Β. Σπυρόπουλος). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- ΚΛΑΙΡΗΣ Χ. & ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ. (σε συνεργασία με τους: Α. Μόζερ, Α. Μπακάκου-Ορφανού, Σ. Σκοπετέα). 2004. *Γραμματική της Νέας Ελληνικής (δομολειτουργική- Επικοινωνιακή)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (8η έκδ.).
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ. 1998. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας. *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* (συλλογικό έργο). 1998. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., Ι.Ν.Σ., Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ-WARBURTON E., ΓΕΩΡΓΙΑΦΕΝΤΗΣ Μ., ΚΟΤΖΟΓΛΟΥ, Γ. & ΛΟΥΚΑ Μ. 2015. *Γραμματική Ε' και Στ' Δημοτικού*. ΥΠΕΘ, ΙΕΠ: ΙΤΥΕ Διόφαντος.

Ευαγγελία Θωμαδάκη

ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ Χ. (σύνταξη-επιστημ. επιμ.). 2014. *Χρηστικό Λεξικό της Νεο-ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ Σ. & ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΟΥ Α. 2014. *Γραμματική Νέας Ελληνικής Γλώσσας Α', Β', Γ' Γυμνασίου*. ΥΠΕΘ, ΙΕΠ: ΙΤΥΕ Διόφαντος.

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΠΑΡΚΗ ΣΤΟΝ ΠΟΛΥΜΗΧΑΝΟ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ

1. Ο λογοτεχνικός γραμματισμός

Ο όρος λογοτεχνικός γραμματισμός (*literary literacy*), ως στόχος της διδασκαλίας της λογοτεχνίας, χρησιμοποιείται εδώ και χρόνια στη διεθνή παιδαγωγική και λογοτεχνική θεωρία και πράξη, αν και στα καθ' ημάς αντιμετωπίζεται ακόμη με κάποια δυσπιστία, μέρος της οποίας θα μπορούσε να αποδοθεί στον ασαφή ορισμό του στην ελληνική βιβλιογραφία, και πιθανόν στην εσφαλμένη σύνδεσή του με συμβατικές αντιλήψεις περί λογοτεχνίας και διδακτικής της¹. Ωστόσο, ο λογοτεχνικός γραμματισμός, στη σύγχρονή του εννοιολογική σκευή, δεν συνδέεται πλέον με την παραδοσιακή έμφαση στις γνώσεις γύρω από τη λογοτεχνία (βιογραφία λογοτεχνών, λογοτεχνικής ιστορίας κ.λπ.), με την αναζήτηση πηγών και επιδράσεων, με την ανάλυση της ερμηνευτικής διαδικασίας στο κινήρι του θεωρούμενου συγγραφικού νοήματος, με την εκτίμηση της αξίας του «υψηλού» ύφους, ή με τον προσανατολισμό του λογοτεχνικού μαθήματος στην ικανοποίηση ηθικοπλαστικών στόχων. Αντίθετα, αυτό που τίθεται ως ζητούμενο της σύγχρονης γλωσσικής εκπαίδευσης είναι η εξοικείωση του μαθητή με τους ιδιαίτερους μηχανισμούς κατασκευής και λειτουργίας των λογοτεχνικών κειμένων, σε μια ευρύτερη παιδαγωγική των κειμενικών ειδών. Ο Χατζησαββίδης (1999), λ.χ., εξετάζοντας τον λογοτεχνικό και τον μη λογοτεχνικό λόγο στη διδακτική πράξη, συνοψίζει τις διαφορές των δύο ειδών λόγου ως προς τις λειτουργίες που επιτελούν στο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον, και αποδίδει στον λογοτεχνικό λόγο μεγαλύτερο βαθμό δημιουργικότητας και πολυσημίας, διευρυμένη κοινωνική λειτουργία, πλήθος συνδηλώσεων, συγκινησιακή-συναισθηματική φόρτιση στην προθετικότητα του δημιουργού, αλλά και χαλαρή σχέση προθετικότητας – αποδεκτότητας. Η διαφορετικότητα αυτή, απαιτεί, κατά τον ίδιο, διαφορετική διδακτική προσέγγιση, η οποία θα περιλαμβάνει «μια καταδηλωτική, αρχικά, κατανόηση του κειμένου και στη συ-

1. Σε αντίθεση με τα έως τώρα ισχύοντα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών της Ελλάδας, στα οποία δεν απαντά ως όρος, ο λογοτεχνικός γραμματισμός τίθεται ως βασικός στόχος του λογοτεχνικού μαθήματος στα Προγράμματα Σπουδών της Κυπριακής Δημοκρατίας (2010). Δες Αθανασοπούλου & Μπαζούκης (2015). Πβ., επίσης, Αθανασοπούλου (2016), Γαλάζης (2019), Κιοσσές (2016).

νέχεια σε μια ανάλογη κατανόηση των τυχόν συνδηλώσεων που προσφέρει το κείμενο για τον καθένα απ' αυτούς. Το λογοτεχνικό κείμενο αποτελεί την αφορμή για έκφραση συναισθημάτων, αξιών και απόψεων, και για δημιουργία άλλων κειμένων από τους μαθητές και όχι στοιχείο ομφαλοσκόπησης» (Χατζησαββίδης 1999: 116).

Ο λογοτεχνικός γραμματισμός συνιστά, κατ' ουσίαν, την εξειδικευμένη γνώση που σχετίζεται με το γνωστικό πεδίο της λογοτεχνίας (*domain-specific knowledge*), και την οποία κατέχουν σε μεγάλο βαθμό οι έμπειροι αναγνώστες της. Η γνώση αυτή έχει υποστηριχθεί ότι συνίσταται σε τρεις βασικές παραμέτρους (Lee & Goldman 2015, McCarthy & Goldman 2017): 1. την αντίληψη της λειτουργίας και του στόχου του λογοτεχνικού φαινομένου, όπως ορίζονται στο εκάστοτε κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο, 2. τη δυνατότητα εντοπισμού συγκεκριμένων κειμενικών χαρακτηριστικών που μπορούν να θεωρηθούν ως ενδείξεις βαθύτερων νοημάτων, στο πλαίσιο των υφιστάμενων πολιτισμικών και λογοτεχνικών συμβάσεων, και 3. τη σύνθεση και αξιοποίηση των παραπάνω χαρακτηριστικών σε ερμηνευτικές εικασίες και θεματικές γενικεύσεις. Κατά τους Goldman, McCarthy & Burkett (2015: 395), οι έμπειροι αναγνώστες διαθέτουν γνώσεις και δεξιότητες που συνδέονται με τη διαδικασία της λογοτεχνικής ερμηνείας και στηρίζονται στις εξής παραδοχές: 1. Τα λογοτεχνικά κείμενα είναι έμμεσα και περιέχουν ένα επιφανειακό και ένα βαθύτερο νόημα, και 2. Οι συγγραφείς συνθέτουν σκόπιμα ένα επιφανειακό κείμενο, το οποίο χρησιμοποιεί συγκεκριμένες συμβάσεις για να παράσχει ενδείξεις για το βαθύτερο νόημα. Όσον αφορά, τα είδη του επιδιωκόμενου λογοτεχνικού γραμματισμού, οι Frederking et al. (2012) προτείνουν τη διάκριση ανάμεσα σε τρεις διαστάσεις κατανόησης ενός λογοτεχνικού κειμένου: α) τον σημασιολογικό (*semantic*) λογοτεχνικό γραμματισμό: αφορά την ικανότητα κατανόησης του «περιεχομένου» ενός λογοτεχνικού κειμένου, αλλά και εγγενή χαρακτηριστικά του, όπως η ανοιχτότητα και η ασάφεια/πολυσημία, β) τον ιδιολεκτικό (*idiolectal*) λογοτεχνικό γραμματισμό: αναφέρεται στην ικανότητα ανάλυσης των μορφικών χαρακτηριστικών ενός λογοτεχνικού κειμένου σε σχέση με τις αισθητικές λειτουργίες τους, ενώ έμφαση δίνεται στο πώς τα δομικά χαρακτηριστικά ενεργοποιούν σημασιολογικές ερμηνείες (πώς η «μορφή» αποτελεί τμήμα του νοήματος), και γ) τον περικειμενικό (*contextual*) λογοτεχνικό γραμματισμό: αφορά την ικανότητα αναγνώρισης των αναφορών/υπαινιγμών σε ιστορικά και πολιτισμικά περικείμενα, λογοτεχνικά μοτίβα, διακείμενα κ.λπ., σε στοιχεία δηλαδή που προϋπάρχουν του κειμένου ή το περιβάλλουν².

2. Τα αποτελέσματα, πάντως, της συγκεκριμένης έρευνας συνηγορούν για ένα μοντέλο διδιάστατης περιγραφής του λογοτεχνικού γραμματισμού, στο οποίο τα στοιχεία του περικειμενικού λογοτεχνικού γραμματισμού εντάσσονται ως διαδικασίες του σημασιολογικού και του ιδιολεκτικού (Frederking et al. 2012: 20-21).

Ο λογοτεχνικός γραμματισμός

Απώτερος στόχος τής λογοτεχνικής εκπαίδευσης θεωρείται από τον Culler, στο πλαίσιο της θεωρίας του δορισμού, η απόκτηση της λογοτεχνικής ικανότητας ή επάρκειας, όπως αποδίδεται συχνά στην ελληνική ο όρος *literary competence* (Culler 2002). Ο Culler δανείζεται τον όρο από τη γλωσσολογία, και συγκεκριμένα από τη «γλωσσική ικανότητα» του Noam Chomsky. Όπως υποστηρίζει, «το να διαβάζει κανείς ένα κείμενο ως λογοτεχνικό δεν σημαίνει να καταστήσει το μυαλό του *tabula rasa* και να το προσεγγίσει χωρίς προκαθορισμένες αντιλήψεις· πρέπει κανείς να μεταφέρει προς αυτό μια υπονοούμενη αντίληψη των λειτουργιών του λογοτεχνικού λόγου που του υπαγορεύει τι να αναζητήσει. Οποιοσδήποτε στερείται αυτή τη γνώση, οποιοσδήποτε δεν είναι εξοικειωμένος με τη λογοτεχνία και δεν γνωρίζει τις συμβάσεις με τις οποίες διαβάζει κανείς τις μυθοπλασίες, θα βρισκόταν σε σύγχυση, αν του έδιναν, λ.χ., ένα ποίημα. Η γνώση της γλώσσας θα τον καθιστούσε ικανό να κατανοήσει φράσεις και προτάσεις, αλλά δεν θα ήξερε, κυριολεκτικά, τι να κάνει με αυτή την περίεργη αλληλουχία των φράσεων. Δεν θα μπορούσε να το διαβάσει ως λογοτεχνία – όπως λέμε emphatic σε εκείνους που θα χρησιμοποιούσαν τα λογοτεχνικά έργα για άλλους σκοπούς – διότι δεν διαθέτει τη σύνθετη “λογοτεχνική ικανότητα” που καθιστά τους άλλους ικανούς να συνεχίσουν» (Culler 2002: 132).

Ο Scholes (2005) διευρύνει τον όρο *λογοτεχνική σε κειμενική ικανότητα* (*textual competence*). Σύμφωνα με τον θεωρητικό, στόχος της διδασκαλίας της λογοτεχνίας είναι να μάθουν οι σπουδαστές να ξεκλειδώνουν τη δύναμη του κειμένου, «τη δύναμη να επιλέγει (και συνεπώς να δαμάζει), τη δύναμη να μορφοποιεί και να παρουσιάζει κάποιες πλευρές της ανθρώπινης εμπειρίας», ώστε να χρησιμοποιούν τη δύναμη αυτή για δικό τους όφελος, μέσα από την εισαγωγή τους στις διαπλεκόμενες διαδικασίες της ανάγνωσης, της γραφής, της ανταπόκρισης (προφορικής ή γραπτής) και γενικά της διάδρασης με τα κείμενα. Η κειμενική ικανότητα που θα αποκτήσουν με τον τρόπο αυτό απαρτίζεται από τρεις επιμέρους αλληλένδετες δεξιότητες: την *ανάγνωση*, την *ερμηνεία* και την *κριτική*. Η ανάγνωση βασίζεται στη γνώση και κατανόηση εκ μέρους του αναγνώστη των κωδίκων -γλωσσικών, ειδολογικών και πολιτισμικών- που λειτουργούν ή λειτουργούσαν κατά τη σύνθεση ενός κειμένου και την ιστορική περίσταση της συγγραφής. Οι μαθητές παράγουν, έτσι, ένα «κείμενο μέσα στο κείμενο», κατανοώντας τους τρόπους με τους οποίους δομείται ένας «κόσμος» βασισμένος στο κείμενο το οποίο μελετούν. Η *ερμηνεία* αφορά αυτά που δεν «λέγονται» στο κείμενο, αυτά που υπονοούνται ή καταστέλλονται. Από το επίπεδο των τυπωμένων σημείων γίνεται μετάβαση σε αυτό των κωδίκων, των αξιών και των τρόπων σκέψης. Κατά την ερμηνεία παράγεται ένα «κείμενο πάνω στο κείμενο». Η *κριτική* δεν περιορίζεται σε αντιλήψεις σχετικά με τη «λογοτεχνική αξία» του κειμένου, αλλά συμπεριλαμβάνει κυρίως τις ηθικές και ιδεολογικές αντιδράσεις των μαθητών προς το κείμενο και τον τρόπο

Σπύρος Κιοσσές

με τον οποίο ο συγγραφέας χειρίζεται συγκεκριμένα θέματα και αξίες. Κατά την κριτική παράγεται ένα «κείμενο έναντι του κειμένου».

Κατά τον Scholes, η πράξη αποδέσμευσης από την κειμενική δύναμη, απώτερος στόχος της κριτικής, βασίζεται στην εύρεση μιας «θέσης» (αξιακής, ιδεολογικής κ.λπ.) έξω από τις προϋποθέσεις στις οποίες βασίζεται το κείμενο. Πράγματι, όπως υποστηρίζεται, από τις θεωρίες του γραμματισμού ως κοινωνικής πρακτικής, η ανάγνωση και ερμηνεία των κειμένων οποιουδήποτε είδους είναι συνάρτηση αφενός του ίδιου του κειμένου, ως γλωσσικής οργάνωσης και σημείωσης συγκεκριμένων κοινωνικών και ιδεολογικών δομών, και αφετέρου του αναγνώστη, ως μέλους μιας ορισμένης κοινωνικοπολιτισμικής και ιδεολογικής κοινότητας. Η ανάγνωση, έτσι, ανάγεται σε *συμβάν γραμματισμού* (*literacy event*), προσδιορισμένο από τα χαρακτηριστικά της ευρύτερης κοινότητα, μέλος της οποίας είναι ο αναγνώστης, καθώς και των σχέσεων τόσο μεταξύ των μελών της κοινότητας αυτής, όσο και με άλλες κοινότητες (Heath 1983, Luke & Freebody 1997, Lewis 2001, Baynham 2002, Gee 2015). Κατά συνέπεια, η ανάγνωση της λογοτεχνίας εντός ή εκτός σχολικού πλαισίου δεν μπορεί να προσεγγίζεται ως μονοσήμαντη, ατομική ή «ενική» διαδικασία κειμενικής κατανόησης, αλλά ως συμμετοχή σε έναν «πληθυντικό», πολυφωνικό διάλογο νοηματοδότησης και ιδεολογικής διαπραγμάτευσης κοινωνικών σχέσεων, ρόλων, ταυτοτήτων, αξιών, κ.λπ., με έντονο συγκρουσιακό χαρακτήρα. Τα λογοτεχνικά κείμενα, έτσι, ως κατεξοχήν τόποι της μπαχτινικής *διαλογικότητας* (Bakhtin 1981) όχι απλά προ(σ)καλούν, αλλά απαιτούν μια κριτική προσέγγιση των διαφορετικών ιδεολογικών όψεων της εμπειρίας την οποία μεσολαβούν. Στο πλαίσιο μιας παρόμοιας διαλογικής-κριτικής παιδαγωγικής της ανάγνωσης, ο αναγνώστης «συνιστά παράγοντα νοημάτων με χειραφετημένη αισθητική αντίληψη και σκέψη και με συμβολική επίγνωση, έχει δε επί της ουσίας κατακτήσει τη γνώση πως δεν υπάρχουν φυσικά, αλλά μόνον κοινωνικά και ιστορικά νοήματα παραγόμενα μέσα από συγκεκριμένους μορφολογικούς χειρισμούς. Η διαλογική-κριτική ανάγνωση εμφανίζεται έτσι ως μορφή μεταγνώσης εφαρμοσμένη στον τομέα κατανόησης των παντός είδους και τρόπου συμβολικών μηνυμάτων» (Καρατάσου 2015: 165).

Ένα άλλο, εξίσου σημαντικό, ζήτημα που τίθεται ως προς τον λογοτεχνικό γραμματισμό είναι αυτό της διάκρισης ανάμεσα στη μελέτη της λογοτεχνίας και τη χρήση της, σε εκπαιδευτικά συμφραζόμενα (Lazar 1993: 13-20). Η μελέτη της λογοτεχνίας καθιστά ως διδακτικό αντικείμενο το ίδιο το λογοτεχνικό φαινόμενο, ενώ η χρήση της, θα μπορούσε να αποσκοπεί, λ.χ., στην ανάπτυξη των ερμηνευτικών ικανοτήτων, στην αυτοέκφραση, στην καλλιέργεια παραδοσιακών, διαπολιτισμικών κ.ά. αξιών, στο πλαίσιο καλλιέργειας του πολιτισμικού γραμματισμού (Hirsch, Trefil & Kett 1988, Elliott 2020), στην ενίσχυση στάσεων, στην ανάπτυξη της αυτογνωσίας, της ενσυναίσθησης, της φαντασίας κ.λπ. Στην πρώτη περίπτωση η λογοτεχνική ικανότητα συνιστά αυτοσκο-

Ο λογοτεχνικός γραμματισμός

πό, ενώ στη δεύτερη αποτελεί μέσο για την ικανοποίηση άλλων παιδαγωγικών, κοινωνικών, ανθρωπιστικών ή ιδεολογικών στόχων.

Υπό το φως της παραπάνω συζήτησης, θα μπορούσαμε να ορίσουμε τον λογοτεχνικό γραμματισμό ως τη γνώση των ειδολογικών και πολιτισμικών συμβάσεων και την απόκτηση των δεξιοτήτων που απαιτούνται για την ενδελεχή και οξυδερκή ανάγνωση, την πολυεπίπεδη κατανόηση, την ικανοποιητική ερμηνεία, την κριτική, και την αποτελεσματική χρήση των λογοτεχνικών κειμένων, σε συγκεκριμένα κοινωνικοπολιτισμικά συμφραζόμενα. Όπως, δηλαδή, ο γλωσσικός γραμματισμός, ευρύτερα, θεωρείται η συνάρτηση των δεξιοτήτων και των γνώσεων των πολιτισμικών κωδίκων και συμβάσεων που καθιστούν το άτομο ικανό να χρησιμοποιεί τη γλώσσα αποτελεσματικά και να επικοινωνεί σε πλήθος περιστάσεων, έτσι και ο λογοτεχνικός γραμματισμός, ως μέρος του γλωσσικού γραμματισμού, περιλαμβάνει την απόκτηση των γνώσεων και των δεξιοτήτων που επιτρέπουν την αποτελεσματικότητα στη λογοτεχνική επικοινωνία.

2. Καλλιεργώντας τον κριτικό λογοτεχνικό γραμματισμό: το μοντέλο των τεσσάρων πόρων/ρόλων

Στην κριτική παιδαγωγική ιδιαίτερα χρήσιμο έχει αποδειχθεί το λεγόμενο μοντέλο των τεσσάρων πόρων ή ρόλων (*four resources/roles model*) των Freebody και Luke, στο οποίο αναδεικνύονται οι απαραίτητες προϋποθέσεις και διεργασίες για την καλλιέργεια του κριτικού γραμματισμού (Freebody & Luke 1990, Luke & Freebody 1999, Luke 2000, Freebody & Luke 2003). Συγκεκριμένα, στο μοντέλο αποτυπώνονται σχηματικά βασικές και μεταβαλλόμενες προσδοκίες, ιστορικά και κοινωνικο-πολιτισμικά προσδιορισμένες, που τίθενται στα μέλη της εκάστοτε κοινότητας ως προς τη διαχείριση των κειμένων (γραπτών, προφορικών, οπτικών, ηλεκτρονικών, πολυτροπικών). Βασική θεωρητική προϋπόθεση του μοντέλου αποτελεί ότι ένας επιτυχής αναγνώστης χρειάζεται να αξιοποιήσει συγκεκριμένους πόρους, που τον καθιστούν ικανό να υιοθετήσει τέσσερις αλληλοσυνδεόμενους ρόλους: αυτόν του αποκωδικοποιητή, του συμμετόχου, του χρήστη, του αναλυτή. Οι ρόλοι αυτοί συνδέονται με ένα σύνολο κοινωνικών πρακτικών που θεωρούνται απαραίτητες για τον κριτικό γραμματισμό, αλλά και ευρύτερα για την κατανόηση του σύγχρονου κόσμου. Συγκεκριμένα, πρόκειται για:

α) *πρακτικές κωδικοποίησης*: αναπτύσσοντας πόρους ως αποκωδικοποιητής (*code breaker*). Συναφή ερωτήματα: Πώς “σπάω” τον κώδικα του κειμένου; Πώς λειτουργεί το κείμενο; Ποια είναι τα μοτίβα και οι συμβάσεις του; Πώς σχετίζονται οι ήχοι και τα σημάδια του κειμένου, μεμονωμένα και σε συνδυασμούς;

β) *πρακτικές (κατασκευής) κειμενικού νοήματος*: αναπτύσσοντας πόρους ως συμμετοχός του κειμένου (*text participant*). Συναφή ερωτήματα: Πώς συν-

Σπύρος Κιοσσές

δέονται μεταξύ τους οι ιδέες που αναπαριστώνται στο κείμενο; Από ποιους πολιτισμικούς πόρους μπορεί να αντλήσει κάποιος για την κατανόηση του κειμένου; Ποια είναι τα πολιτισμικά νοήματα και οι δυνατές αναγνώσεις που μπορούν να κατασκευαστούν από αυτό το κείμενο;

γ) *πραγματολογικές πρακτικές*: αναπτύσσοντας πόρους ως χρήστης του κειμένου (*text user*). Συναφή ερωτήματα: Πώς οι χρήσεις του κειμένου διαμορφώνουν τη σύνθεσή του; Τι κάνω με αυτό το κείμενο εδώ και τώρα; Τι κάνουν με αυτό οι άλλοι χρήστες του κειμένου; Ποιες επιλογές και εναλλακτικές διαθέτω;

δ) *κριτικές πρακτικές*: αναπτύσσοντας πόρους ως αναλυτής και κριτικός του κειμένου (*text analyst and critic*). Συναφή ερωτήματα: Τι είδους άτομο, με τι ενδιαφέρονται και αξίες, θα μπορούσε να γράψει και να διαβάσει αυτό το κείμενο με τρόπο «αθώο»/«αφελή» και μη προβληματικό; Τι επιχειρεί να κάνει αυτό το κείμενο σε μένα; Τίνος συμφέροντα ικανοποιεί; Ποιες θέσεις, φωνές και συμφέροντα εμπλέκονται; Ποιες αποσιωπώνται ή είναι απύσυχες³;

Τροποποιώντας εν μέρει το παραπάνω μοντέλο, ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στην προσέγγιση των λογοτεχνικών κειμένων, όπως παρουσιάστηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας, η καλλιέργεια του λογοτεχνικού γραμματισμού θα μπορούσε να περιγραφεί ως συνάρτηση των παρακάτω πρακτικών και πόρων/ρόλων:

α) *Πρακτικές της αποκωδικοποίησης και νοηματοδότησης* (αναπτύσσοντας πόρους ως αποκωδικοποιητής και νοηματοδότης του λογοτεχνικού κειμένου).

Οι πρακτικές της αποκωδικοποίησης του λογοτεχνικού κειμένου συμπλέκονται, κατά την άποψή μας, με αυτές της κατασκευής του κειμενικού νοήματος. Ο ρόλος, έτσι, του αποκωδικοποιητή και του νοηματοδότη λειτουργούν σε πολύ στενή συνάρτηση μεταξύ τους, και γι' αυτό προσεγγίζονται στο προτεινόμενο σχήμα συνδυαστικά. Στον ρόλο του αυτό ο αναγνώστης βασίζεται σε πόρους (γνώσεις και δεξιότητες) που αφορούν τον γλωσσικό κώδικα, αλλά και σε ειδικότερες συμβάσεις κωδικοποίησης που προσδιορίζουν τη σύσταση, τη μακροδομή του λογοτεχνικού κειμένου και την ειδικότερη ειδολογική οργάνωσή του (λ.χ. ως ποιήματος, διηγήματος, μυθιστορήματος, μύθου, κ.ο.κ., πβ. Culler 2002, Rabinowitz 1987). Η ανάκληση/ενεργοποίηση παρόμοιων πλαισίων κατανόησης και ερμηνείας (*cognitive frames*) γίνεται άλλοτε

3. Οι παρατηρήσεις των Freebody & Luke (1990: 7) αναφέρονται κυρίως στην ανάγνωση, αλλά μέρος τους αφορούν, όπως επισημαίνεται, και στη γραφή. Σε μεταγενέστερη περιγραφή/επαναδιατύπωση του μοντέλου τους (Freebody & Luke 2003) ο όρος «κείμενο» προσεγγίζεται με πιο ευρεία σημασία (κείμενα γραπτά, προφορικά, οπτικά κ.ά.). Ο Serafini (2011), επεκτείνοντας το μοντέλο στην ανάγνωση – θέαση πολυτροπικών κειμένων κάνει λόγο για τους ρόλους του πλοηγού, του ερμηνευτή, του σχεδιαστή και του ερωτηματοθέτη.

Ο λογοτεχνικός γραμματισμός

αυτόματα, ενώ άλλοτε χρειάζεται μεγαλύτερη προσπάθεια ή στηρίξη από κάποιον περισσότερο έμπειρο αναγνώστη, όπως ο εκπαιδευτικός⁴. Το κειμενικό νόημα, έτσι, αναδεικνύεται ως κατασκευή που επέρχεται ως αποτέλεσμα της επενέργειας τόσο του κειμένου όσο και των γνώσεων, δεξιοτήτων, εμπειριών, συναισθημάτων κ.λπ. του αναγνώστη σε σχέση με τον κόσμο, τη γλώσσα, τα ποικίλα κειμενικά είδη και γένη αλλά και τον εαυτό του (το εμπειρικό και ψυχοσυναισθηματικό απόθεμα του αναγνώστη κατά τη συναλλαγή του με το κείμενο, Bleich 1978, Rosenblatt 1978).

β) *Πρακτικές της ερμηνείας: αναπτύσσοντας πόρους ως ερμηνευτής του λογοτεχνικού κειμένου.*

Πολλές από τις πρακτικές που αφορούν την αποκωδικοποίηση και νοηματοδότηση είναι κοινές με αυτές της ερμηνείας, λειτουργώντας ως συνδυαστικές γέφυρες μεταξύ των δύο διαδικασιών: η ανάγνωση ενός λογοτεχνικού κειμένου στηρίζει την ερμηνεία του, αλλά και στηρίζεται από αυτή. Η ερμηνεία περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τη λεγόμενη θεματοποίηση, τη μετάβαση, δηλαδή, από το επίπεδο της βασικής κατανόησης του κειμένου (λ.χ. τα συγκεκριμένα συμβάντα μιας αφήγησης ή τις λέξεις και φράσεις ενός ποιήματος) στη συζήτηση για το θέμα ή το νόημα του κειμένου σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικών τύπων, τρόπων σκέψης, ιδεολογίας και ηθικών αξιών -με βάση συγκεκριμένες ερμηνευτικές αρχές και διαδικασίες⁵. Ο αναγνώστης κινείται σε ένα επίπεδο συναγωγής συμπερασμάτων και σύνθεσης ερμηνευτικών ειδικασιών: από το «τι λέει» το κείμενο μεταβαίνει στο «τι εννοεί» ή «υπονοεί», τι «δεν λέγεται» ή τι «δεν λέγεται άμεσα ή ευθέως». Η ερμηνεία, λοιπόν, έχει να κάνει τόσο με το νόημα όσο με την αφαίρεση, τη γενίκευση, τον συμβολισμό, την αλληγορία και το υπονόημα. Γενικά, έτσι, ακριβώς λόγω της πολυσημίας, ασάφειας, απροσδιοριστίας και των συνδηλώσεων που συνήθως χαρακτηρίζουν το λογοτεχνικό κείμενο απαιτείται η ενεργός συμμετοχή του αναγνώστη για τις αλληλένδετες διαδικασίες της κατανόησης και της ερμηνείας, αξιοποιώντας, πέρα από το ίδιο το έργο, το περικειμενικό περιβάλλον,

4. Όσον αφορά, τα λογοτεχνικά έργα τα βασικά πλαίσια που ενεργοποιούνται περιλαμβάνουν, λ.χ., το πλαίσιο «έργο τέχνης» (πώς προσδιορίζονται τα χαρακτηριστικά, ο ρόλος και η λειτουργία της «τέχνης» και, ειδικότερα, της λογοτεχνίας, σε συγκεκριμένα κοινωνικοπολιτισμικά πλαίσια), ποικίλα ειδολογικά πλαίσια (το σύνολο των συμβάσεων που συνδέονται με το είδος του κειμένου) και το μυθοπλαστικό πλαίσιο (η ιδέα ότι το κείμενο «αναπαριστά» ή κατασκευάζει έναν εναλλακτικό, δυνάμικο κόσμο και η επικοινωνία μέσω αυτού είναι παιγνιώδης) (Wolf 2006: 13-14).

5. Έχουν προταθεί ποικίλα σχήματα παρόμοιων ερμηνευτικών αρχών και διαδικασιών, όπως το μοντέλο δομικής ανάλυσης του μύθου του Lévi- Strauss, το σημειωτικό τετράγωνο και οι παραδειγματικές δομές βάθους του Greimas, το μοντέλο του Olsen, οι μακροκανόνες του van Dijk κ.ά. Δες Κιοσσές (2018), Κιοσσές & Χατζημαυρουδής (2020).

Σπύρος Κιοσσές

τις αντιλήψεις, γνώσεις, εμπειρίες, βιώματα κ.λπ. του αποδέκτη, καθώς και της αναγνωστικής/ερμηνευτικής κοινότητας στην οποία ανήκει⁶.

γ) *Πρακτικές της κριτικής*: αναπτύσσοντας πόρους ως αναλυτής και κριτικός/κριτής του λογοτεχνικού κειμένου (*text analyst and critic*).

Η κριτική αφορά τα θέματα (νοήματα και υπονοήματα), τις παραλείψεις ή σιωπές του κειμένου, αλλά και τους ίδιους τους κώδικες στους οποίους βασίζεται η σύνθεση του κειμένου, και που αναδεικνύονται ως αποτέλεσμα της ερμηνείας. Η πρακτικές της κριτικής, έτσι, δεν περιορίζονται σε αντιλήψεις σχετικά με τη «λογοτεχνική αξία» του κειμένου (αν και σχετίζονται εν μέρει με την καλλιέργεια αισθητικού κριτηρίου στους μαθητές). Αφορούν κυρίως τις ηθικές, αξιακές και ιδεολογικές ανταποκρίσεις των μαθητών προς το κείμενο, που αφορούν από ένα σημείο συνάντησης του ατομικού με το υπερατομικό⁷. Η κριτική ανάλυση, δηλαδή, σημαίνει τη συνειδητοποίηση ότι τα λογοτεχνικά κείμενα δεν είναι διαφανή παράθυρα στον κόσμο ή αντικειμενικές αναπαραστάσεις του. Δεν είναι «φυσικές» ή ιδεολογικά «ουδέτερες» υποστάσεις, αλλά συνιστούν κατασκευές από συγκεκριμένα πρόσωπα, με μια υποκειμενική στάση (ιδεολογική και αξιακή) ως προς τα ζητήματα στα οποία αναφέρονται (αναπαριστούν, κατασκευάζουν κειμενικά ή (υπο)δηλώνουν). Ο ρόλος του κριτικού απαιτεί, συνεπώς, τον αναστοχασμό και την αποστασιοποίηση του μαθητή από το κείμενο, λαμβάνοντας υπόψη τις αναγνώσεις των ίδιων κειμένων από τους συν-αναγνώστες, τους συμμαθητές, τον διδάσκοντα ή κείμενα κριτικής (λ.χ. αναγνώσεις των έργων υπό την οπτική της φεμινιστικής ή της μαρξιστικής θεωρίας). Επιπλέον, ενώ η βιωματική εμπλοκή κατά την ανάγνωση είναι απαραίτητη, ο μαθητής δεν πρέπει να παραμείνει προσκολλημένος στη γνωστή εμπειρία και κοσμοαντίληψη, αντλώντας από το κείμενο ό,τι τις επιβεβαιώνει. Αντίθετα, κυρίως μέσω της εμπειρίας λογοτεχνικών κειμένων που προβάλλουν διαφορετικές αξιακές και ιδεολογικές θέσεις, η προηγούμενη εμπειρία του μα-

6. Κατά τον Fish (1980), η επικοινωνία λαμβάνει πάντοτε χώρα σε ένα σύστημα «κατανοητότητας»: μιας ερμηνευτικής κοινότητας, τα μέλη της οποίας μοιράζονται συγκεκριμένους σκοπούς, ενδιαφέροντα, αξίες, νόρμες και θεωρητικές παραδοχές, στις οποίες βασίζονται οι πρακτικές ανάγνωσης, αλλά και οι ερμηνευτικές στρατηγικές που ισχύουν στην κοινότητα (τι θεωρείται ως βάση/απόδειξη μιας ερμηνευτικής εικασίας, καθώς και ποιες διεργασίες και ερμηνευτικές αρχές μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη συναγωγή συμπερασμάτων).

7. Όπως τονίζει ο Scholes (2005: 50), προϋπόθεση της κριτικής είναι η συμμετοχή κάποιου σε μια ομάδα, καθώς «η αφηγηματική πεζογραφία ασχολείται με τύπους, με αντιπροσωπευτικούς χαρακτήρες, γι' αυτό και μπορεί να της ασκηθεί κριτική μόνο από μian αντίστοιχα πανοραμική προοπτική». Ακόμη και το γούστο δεν είναι ποτέ μια απόλυτα προσωπική υπόθεση, αλλά έχει αισθητές διασυνδέσεις με συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες. Για την «ηθική κριτική» ή την «ηθική της ανάγνωσης», δες, ενδεικτικά, Τζιόβας (2017: 543-571), Nussbaum (2015).

Ο λογοτεχνικός γραμματισμός

θητή δυνητικά αναθεωρείται ή/και αναδιοργανώνεται, οδηγώντας σε μετασχηματισμό της υποκειμενικότητάς του και σε σταδιακή διαμόρφωση της ταυτότητάς του (Galda & Beach 2001). Επιπλέον, οι ερμηνευτικές οπτικές άλλων μελών της αναγνωστικής/ερμηνευτικής κοινότητας οδηγούν σε διαπραγμάτευση του νοήματος, βαθύτερη κατανόηση του κειμένου και της πολυσημίας του, αναγνώριση της ερμηνευτικής και ιδεολογικής ετερότητας, καθώς και διεύρυνση του αρχικού αντιληπτικού πρίσματος του μαθητή. Ο κριτικός λογοτεχνικός γραμματισμός, εν γένει, αναπτύσσει την κριτική αντίληψη των μαθητών, αποδομώντας κοινότοπες αντιλήψεις και προσφέροντας εναλλακτικές οπτικές (Kalogirou & Malafantis 2012, Μαλαφάντης 2019), ενθαρρύνει την «παλινδρόμηση» εντός και εκτός του κειμένου (Καρατάσσου 2015) και προωθεί τον αναστοχασμό των μαθητών ως προς το πώς τους «τοποθετεί» το κείμενο ως αναγνώστες, καθώς και το πώς το κοινωνικοπολιτισμικό τους υπόβαθρο επηρεάζει την πρόσληψη (Παπαρούση 2014). Ο μαθητής μπορεί να υιοθετήσει ή να απορρίψει την ιδεολογική και αξιακή θέση που εγγράφεται στο κείμενο ή/και συνδημιουργείται από τις ποικίλες οπτικές ανάγνωσής του. Η πράξη τής κριτικής πάντως ανάγεται ουσιαστικά στην προσωπική επιλογή και στην ανάληψη ευθύνης για την όποια επιλογή και για τις προϋποθέσεις που την υπαγόρευσαν (McLaughlin & DeVoogd 2004). Ζητούμενο, βεβαίως, είναι η κριτική αυτή διάσταση να μην απομειώνει την προσωπική εμπλοκή και την απόλαυση του λογοτεχνικού κειμένου, αλλά αντίθετα να την επαυξάνει: η ίδια η κριτική να συνιστά τμήμα της απόλαυσης⁸.

δ) *Πραγματολογικές Πρακτικές*: αναπτύσσοντας πόρους ως χρήστης του λογοτεχνικού κειμένου (*text user*).

Η χρήση των κειμένων σημαίνει τη συμμετοχή στις κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις οι οποίες διαμορφώνονται γύρω από αυτά και μέσω αυτών. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι να αντιληφθούν οι μαθητές τις ποικίλες πολιτισμικές και κοινωνικές λειτουργίες τις οποίες τα κείμενα επιτελούν τόσο εντός όσο και εκτός του σχολείου: αφενός για ποιον σκοπό συντίθενται και σε ποιες σε χωροχρονικές περιστάσεις (ζήτημα που ούτως ή άλλως αφορά και τις τρεις πρακτικές που προαναφέρθηκαν), αφετέρου ποια είναι η «ανταλλακτική αξία» τους στα ποικίλα κοινωνικά πεδία (εργασία, εκπαίδευση, δημό-

8. Η κριτική αυτή διάσταση στην προσέγγιση των λογοτεχνικών κειμένων μπορεί να καλλιεργηθεί ακόμη και στις πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης. Όπως, λ.χ., υποστηρίζει η Lewis (2000: 263-264), «αν η απόλαυση σε προγράμματα λογοτεχνίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης διαμορφώνεται γενικά ως προσωπική ανταπόκριση και ταύτιση – η πιο συνηθισμένη ερμηνεία της αισθητικής στάσης – τότε θα υποστήριζα μια ευρύτερη άποψη σχετικά με το τι μπορεί να σημαίνει απολαυστική αισθητική ανάγνωση: μια ανάγνωση που απευθύνεται στις κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις των κειμένων και προσκαλεί τους αναγνώστες να ευχαριστηθούν τόσο το προσωπικό όσο και το κριτικό στοιχείο».

σια σφαίρα κ.λπ.) ή τις «γλωσσικές αγορές» (Bourdieu 1991: 37-40). Αυτού του είδους οι πόροι μεταδίδονται και αναπτύσσονται σε μεγάλο βαθμό στο εκπαιδευτικό πλαίσιο, στο οποίο οι μαθητές εξοικειώνονται με τις ποικίλες κειμενικές λειτουργίες και ασκούνται στον ρόλο κάποιου ως χρήστη ή διαχειριστή τους (δημιουργό και αποδέκτη). Εν προκειμένω, μαθαίνουν τι θεωρείται επιτυχής ή αρμόζουσα ανάγνωση/χρήση ενός λογοτεχνικού κειμένου στη συγκεκριμένη εκπαιδευτική περίπτωση, αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό πεδίο, εξοικειώνονται δηλαδή με την *πραγματολογία της λογοτεχνίας* (Sell 1991, Mey 1998, Chapman & Clark 2019). Για τον λόγο αυτό, είναι σημαντική η υιοθέτηση διδακτικών προσεγγίσεων, οι οποίες δεν θα περιορίζονται στη *σχολική χρήση* των λογοτεχνικών κειμένων (λ.χ. χωρισμός σε ενότητες, ανεύρεση «σχημάτων λόγου», απάντηση σε ερωτήσεις του εκπαιδευτικού, σύνθεση και παρουσίαση σχολικών εργασιών κ.λπ.), αλλά θα αντανακλούν, κατά το δυνατόν, πραγματικά επικοινωνιακά πλαίσια χρήσης των λογοτεχνικών κειμένων. Παρόμοιες χρήσεις των λογοτεχνικών κειμένων ή «εφαρμογές» της λογοτεχνίας (*literary application*, Pettersson 2012) περιλαμβάνουν την προσέγγιση της λογοτεχνίας ως:

— μέσο κατανόησης του εαυτού, των άλλων, του κόσμου και ως αφορμή για δράση: εμπλουτισμός, τροποποίηση ή ανανέωση της υπάρχουσας γνώσης και εμπειρίας, αναστοχασμός (πβ. ανοικείωση), γνωριμία με την ετερότητα, έμμεση βίωση των «παθημάτων» των άλλων και αναζήτηση της αριστοτελικής «κάθαρσης» (πβ. ενσυναίσθηση, ταύτιση, συμ-πάθεια, εικονική πραγματικότητα, εμπύθιση, μεταφορά, εμπλοκή), ενδυνάμωση του εαυτού, προσωπική ανάπτυξη, έκφραση (πβ. θεραπευτική λογοτεχνία, βιβλιοθεραπεία), διαμόρφωση στάσεων, αξιών, διερεύνηση/διαμόρφωση προσωπικής και συλλογικής ταυτότητας, κοινωνική δραστηριοποίηση.

— μέσο επικοινωνίας, κοινωνικοποίησης, διαλόγου (λ.χ. ομάδες ανάγνωσης, συζητήσεις για τη λογοτεχνία σε σύγχρονα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, βιβλιοπαρουσιάσεις, φεστιβάλ βιβλίων κ.λπ.), και ως διακείμενο για λόγους πειθούς ή ψυχοσυναισθηματικής επίδρασης (πβ. επίκληση στη λογοτεχνία σε κείμενα πολιτικά, δημοσιογραφικά, διαφημιστικά, κ.ά.).

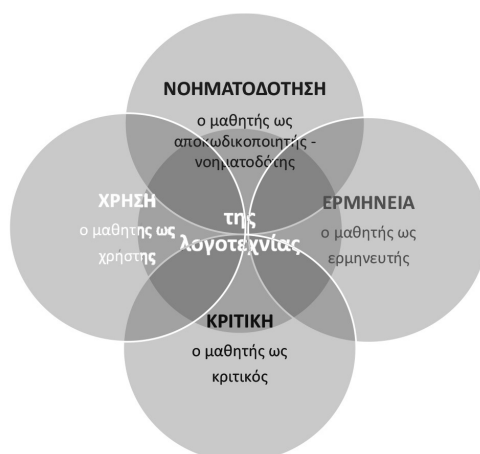
— μέσο αισθητικής απόλαυσης, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Βασικό στοιχείο, συνεπώς, του λογοτεχνικού γραμματισμού είναι να αντιληφθεί ο μαθητής το λογοτεχνικό έργο ως κοινωνικό συμβάν σε ποικίλες περικειμενικές περιστάσεις, αξιώνοντας την ενεργό συμμετοχή του σε αυτό. Ένας κομβικός τρόπος παρόμοιας συμμετοχής είναι η σύνθεση από τους μαθητές κειμένων τα οποία συνομιλούν ποικιλότροπα με το αρχικό. Η συγγραφή, έτσι, καθίσταται μέσο ανάγνωσης, ερμηνείας, κριτικής και χρήσης τού λογοτεχνικού έργου, στο συνεχές μεταξύ δημιουργικής ανάγνωσης και γραφής (Κιοσσές 2018).

Ο λογοτεχνικός γραμματισμός

3. Συμπέρασμα: από τον επαρκή στον πολυμήχανο αναγνώστη

Ως στόχος του λογοτεχνικού γραμματισμού θα μπορούσε να οριστεί η μαθητεία στους παραπάνω ρόλους και πρακτικές (βλ. σχήμα 1), με τρόπο οργανωμένο και συστηματικό. Αν και η έμφαση μπορεί να δίνεται στον έναν ή στον άλλο ρόλο (λ.χ. ανάλογα με την ηλικία των μαθητών, την αναγνωστική εμπειρία, τη φάση προσέγγισης του έργου κ.λπ.), είναι σημαντικό να ασκηθούν οι μαθητές και στους τέσσερις -που ούτως ή άλλως δεν διακρίνονται με τρόπο στεγανό μεταξύ τους. Ο λογοτεχνικός γραμματισμός, εντέλει, σημαίνει να μπορεί ο μαθητής να υιοθετεί, κατά περίπτωση, και να ελίσσεται μεταξύ των ποικίλων αυτών ρόλων, πρακτικών και θέσεων προς το κείμενο. Υπό το φως των παραπάνω, θεωρούμε ότι ο όρος λογοτεχνική επάρκεια, ως σκοπός του λογοτεχνικού γραμματισμού, με τις συνοδευτικές δομικές αποχρώσεις τής εσωτερικευμένης γνώσης μιας «γραμματικής της λογοτεχνικής γλώσσας», είναι μάλλον περιοριστικός. Πιο εύστοχη θεωρείται η επιδίωξη να διαμορφωθεί ένας αναγνώστης που ο Scholes περιγράφει ως *crafty* (Scholes 2001): ένας επιδέξιος τεχνίτης της ανάγνωσης, ένας ευέλικτος, εύστροφος, πολύτροπος ή πολυμήχανος αναγνώστης. Ένας αναγνώστης που θα μπορεί να ασκεί διαφορετικούς ρόλους, να εφαρμόζει διαφορετικές προσεγγίσεις και στρατηγικές ανάγνωσης, κατανόησης, ερμηνείας και κριτικής του κειμένου, αντλώντας από ποικίλες πηγές και πόρους, να χρησιμοποιεί το κείμενο ποικιλότροπα, ανάλογα με τις ατομικές ανάγκες, τις δυνατότητές του και τις επικοινωνιακές περιστάσεις, να αναστοχάζεται τη λειτουργία και τη χρήση του, να αφήνεται, τέλος, στη γοητεία του λόγου και να απομακρύνεται από αυτή, όταν, όπου και όσο χρειάζεται.

Σχήμα 1: Το μοντέλο των τεσσάρων πόρων/ρόλων του κριτικού λογοτεχνικού γραμματισμού (βασισμένο στο μοντέλο των Freebody & Luke)

- ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ Α. 2016. Οικοδομώντας τον λογοτεχνικό γραμματισμό στη βαθμίδα του Δημοτικού. Στοιχεία διδακτικής του ποιητικού λόγου στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Λογοτεχνίας για τη Δημοτική Εκπαίδευση της Κύπρου. *Κείμενα*, 22 [Διαθέσιμο στο: <http://keimena.ece.uth.gr/main/t22/04-athanasopoulou.pdf>].
- ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ Α. & ΜΠΑΖΟΥΚΗΣ Α. 2015. Το Πρόγραμμα Σπουδών για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στην υποχρεωτική εκπαίδευση και στην Α' Λυκείου. Οι θεωρητικές του προϋποθέσεις και η δημόσια συζήτηση. Στο *Η Νεοελληνική Λογοτεχνία Σήμερα: Κοινωνία και Εκπαίδευση. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*. Αθήνα: Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας – Τμήμα Φιλολογίας – Φιλοσοφική Σχολή – ΕΚΠΑ, 30-77.
- ΓΑΛΑΖΗΣ Α. 2019. Λογοτεχνικός γραμματισμός και λογοτεχνική επάρκεια: Όροι, όρια, διδακτικές στρατηγικές. *Νέα Παιδεία*, 170, 55-63.
- ΚΑΡΑΤΑΣΟΥ Κ. 2015. Κριτική ανάγνωση και στρατηγική παλινδρόμηση εντός και εκτός του λογοτεχνικού σύμπαντος: Επεισόδια διδασκαλίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας ως επιλεγόμενου μαθήματος. Στο *Η Νεοελληνική Λογοτεχνία Σήμερα: Κοινωνία και Εκπαίδευση. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*. Αθήνα: Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας – Τμήμα Φιλολογίας – Φιλοσοφική Σχολή – ΕΚΠΑ, 153-175.
- ΚΙΟΣΣΕΣ Σ. 2016. Αξιοποιώντας διδακτικά την αφηγηματολογία ως μέσο λογοτεχνικού γραμματισμού: η περίπτωση της δημοτικής εκπαίδευσης στην Κύπρο. *Κείμενα*, 22 [Διαθέσιμο στο: <http://keimena.ece.uth.gr/main/t22/05-kiosses.pdf>].
- ΚΙΟΣΣΕΣ Σ. 2018. *Εισαγωγή στη δημιουργική ανάγνωση και γραφή του πεζού λόγου: Η συμβολή της αφηγηματολογίας*. Αθήνα: Κριτική.
- ΚΙΟΣΣΕΣ Σ. & ΧΑΤΖΗΜΑΥΡΟΥΔΗ Ε. 2020. *Η λογοτεχνία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Ερμηνευτική, κριτική και δημιουργική προσέγγιση των λογοτεχνικών κειμένων*. Αθήνα: Κριτική.
- ΜΑΛΑΦΑΝΤΗΣ Κ. 2019. Προς έναν Κριτικό Λογοτεχνικό Γραμματισμό με «Λογισμό και μ' Όνειρο». Στο Π. Γούναρη, Τ. Λιάμπας, Ε. Ντρενογιάννη & Π. Παυλίδης, Π. (επιμ.), *Πρακτικά 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Κριτικής Εκπαίδευσης*, 554-569.
- ΠΑΠΑΡΟΥΣΗ Μ. 2014. Η κριτική θεωρία και η διδασκαλία της λογοτεχνίας συνδυάζοντας αναγνωστικές και κριτικές προσεγγίσεις. *Κείμενα* 20, 1-8.
- ΤΖΙΟΒΑΣ Δ. 2017. *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας: Από την ερμηνεία στην ηθική*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ Σ. 1999. Γλώσσα και Λογοτεχνία: ο λογοτεχνικός και ο μη λογοτεχνικός λόγος στη διδακτική πράξη. Στο Β. Αποστολίδου & Ε. Χοντολίδου (επιμ.), *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*. Αθήνα: τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, 103-117.

Ο λογοτεχνικός γραμματισμός

- BAKHTIN M. M. 1981. *The dialogic imagination: Four essays by M.M. Bakhtin* (ed. M. Holquist). Austin: University of Texas Press.
- BAYNHAM M. 2002. *Πρακτικές Γραμματισμού*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- BLEICH D. 1978. *Subjective criticism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- BOURDIEU P. 1991. *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- CHAPMAN S. & CLARK B. (eds), 2019 *Pragmatics and literature*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- CULLER J. 2002. *Structuralist poetics: Structuralism, linguistics and the study of literature*. Cornell University Press.
- ELLIOTT V. 2020. *Knowledge in English: Canon, Curriculum and Cultural Literacy*. London: Routledge.
- FISH S. 1980. *Is there a text in this class? The authority of interpretive communities*. Cambridge: Harvard University Press.
- FREDERKING V., HENSCHER S., MEIER C., ROICK T. & PETRA S. D. 2012. Beyond Functional Aspects of Reading Literacy: Theoretical Structure and Empirical Validity of Literary Literacy. *L1 Educational Studies in Language and Literature*, 12, 1-24.
- FREEBODY P. & LUKE A. 1990. Literacies programs: Debates and demands in cultural context. *Prospect: an Australian journal of TESOL*, 5(3), 7-16.
- FREEBODY P. & LUKE A. 2003. Literacy as engaging with new forms of life: the 'four roles' model. In G. Bull & M. Anstey (eds), *The Literacy Lexicon*. Sydney: Pearson Education, 51-66.
- GALDA L. & BEACH R. 2001. Response to Literature as a Cultural Activity. *Reading Research Quarterly*, 36(1), 64-73.
- GEE J. P. 2015. *Social linguistics and literacies: Ideology in discourses*. London: Routledge.
- GOLDMAN S. R., McCarthy K. S. & Burkett C. 2015. Interpretive inferences in literature. In E. J. O' BRIEN, A. E. COOK & R. F. LORCH (eds), *Inferences during reading*. Cambridge: Cambridge University Press, 386-410.
- HEATH S. B. 1983. *Ways with words: Language, life, and work in communities and classrooms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HIRSCH E. D., TREFIL J. & KETT J. F. 1988. *Cultural Literacy: What Every American Needs to Know*. New York: Vintage Books.
- KALOGIROU T. & MALAFANTIS K. 2012. Do I dare / disturb the universe? Critical Pedagogy and the ethics of resistance to and engagement with literature. *The Journal for Critical Education Policy Studies*, 10(1), 265-284.
- LAZAR G. 1993. *Literature and language teaching: A guide for teachers and trainers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LEE C. D. & GOLDMAN S. R. 2015. Assessing literary reasoning: Text and task complexities. *Theory Into Practice*, 54, 213-227.
- LUKE A. 2000. Critical Literacy in Australia: A Matter of Context and Standpoint. *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, 43(5), 448-461.

- LUKE A. & FREEBODY P. 1997. Shaping the social practices of reading. In S. Muspratt, A. Luke & P. Freebody (eds), *Constructing critical literacies: Teaching and learning textual practice*. Cresskill: Hampton Press, 185–226.
- LUKE A. & FREEBODY P. 1999. Further notes on the four resources model. *Reading Online*, 1-4.
- LEWIS C. 2000. Critical Issues: Limits of Identification: The Personal, Pleasurable, and Critical in Reader Response. *Journal of Literacy Research*, 32(2), 253-266.
- LEWIS C. 2001. *Literacy practices as social acts: Power, status, and cultural norms in classrooms*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- MCCARTHY K. S. & GOLDMAN S. R. 2017. Constructing interpretive inferences about literary text: The role of domain-specific knowledge. *Learning and Instruction*, 60, 245-251.
- McLAUGHLIN M. & DeVoogd G. 2004. Critical literacy as comprehension Expanding reader response. *Journal of Adolescent Adult Literacy*, 48(1), 52-82.
- MEY J. L. 1998. *When Voices Clash: A Study in Literary Pragmatics*. Berlin: De Gruyter.
- NUSSBAUM M. 2015. Έρωτος γνώση: Δοκίμια για τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία, μτφρ. Γ. Λαμπράκος. Αθήνα: Πατάκης.
- PETTERSSON A. 2012. *The concept of literary application: Readers' analogies from text to life*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- RABINOWITZ P. J. 1987. *Before reading: Narrative conventions and the politics of interpretation*. Cornell University Press.
- ROSENBLATT L. M. 1978. *The reader, the text, the poem: The transactional theory of the literary work*. Southern Illinois University Press.
- SCHOLES R. 2001. *The crafty reader*. New Haven: Yale University Press.
- SCHOLES R. 2005. *Η δύναμη του κειμένου: Λογοτεχνική θεωρία και διδασκαλία των γραμμάτων*. Μτφ. Ζ. Κ. Μπέλλα. Αθήνα: παραφερνάλια – τυπωθήτω.
- SELL R. D. 1991. *Literary pragmatics*. London: Routledge.
- SERAFINI F. 2012. Expanding the four resources model: reading visual and multi-modal texts. *Pedagogies: An International Journal*, 7(2), 150-164.
- WOLF W. 2006. Frames, Framings and Framing Borders in Literature and Other Media. In W. Bernhart & W. Wolf (eds), *Framing borders in literature and other media*. Amsterdam: Rodopi, 1-40.

ΕΥΡΩΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ, ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ

1. Ευρωγλωσσολογία: αντικείμενο, έρευνα και εκπροσώπηση

1.1. Με τον όρο *Ευρωγλωσσολογία* (*Eurolinguistik*, *Eurolinguistics*, *Eurolinguistique*, *Eurolinguistica*) δηλώνεται ένας σχετικά νέος κλάδος της συγχρονικής Γλωσσολογίας που μελετά τυπολογικά γνωρίσματα κοινά στο σύνολο ή σε ευρέα υποσύνολα των ευρωπαϊκών γλωσσών. Έχει υποστηριχθεί, ωστόσο, ότι η γλωσσολογία περιοχών (*areal linguistics*) υπάγεται (και) στην ιστορική (διαχρονική) γλωσσολογία όταν υπάρχουν επαρκή ιστορικά δεδομένα (Friedman 2014: 164). Γενικότερα όμως η Ευρωγλωσσολογία υπάγεται στη Γλωσσική Τυπολογία¹ και δέχεται την ύπαρξη ενός ευρωπαϊκού γλωσσικού τύπου που αποκαλείται *Standard Average European* (SAE) (Dahl 1990, Lazard 1990, Haspelmath 1998, van der Auwera 2011), δηλαδή Πρότυπη Μέση Ευρωπαϊκή (στο εξής: ΠΜΕ), και χωρίζεται σε διάφορες ζώνες εγγύτητας προς έναν πυρήνα που περιλαμβάνει τη γερμανική, την ολλανδική, τη γαλλική και τη βόρεια ιταλική και αποκαλείται *Charlemagne Sprachbund* (van der Auwera 1998: 824), δηλαδή γλωσσικός όμιλος του Καρλομάγνου. Πατέρας του όρου *Ευρωγλωσσολογία* και του κλάδου θεωρείται ο Norbert Reiter (Reiter 1991)², ο οποίος οριοθέτησε και το περιεχόμενό της (Reiter 1995). ωστόσο ο όρος *Standard Average European* ανάγεται στον Benjamin Lee Whorf (1941: 78, 1956: 138) ενώ η μελέτη ευρωπαϊκών/ευρασιατικών γλωσσικών περιοχών ανάγεται σε μελετητές όπως οι Jernej Kopitar (1829), Roman Jakobson (Якобсон 1931), Ernst Lewy (1941), Garvin (1949), Gyula Décsy (1973)³. Ο κλάδος εκπροσωπείται σήμερα κυρίως από το δίκτυο *Eurolinguistischer Arbeitskreis Mannheim e.V.* (ELAMA), που συνεκδίδει με το Πανεπιστήμιο του Mannheim το επιστημονικό περιοδικό *Studies in Eurolinguistics* (με υπεύθυνο τον Per Sture Ureland), καθώς και από τη διαδικτυακή πλατφόρμα *EuroLinguistiX* (ELiX) (με υπεύθυνο τον Joachim Grzega),

1. Βάσει του ορισμού της τυπολογίας κατά Greenberg (1957).

2. Βλ. π.χ. Asenova (2018: 14).

3. Για σύντομες αναδρομές στην ιστορία της Ευρωγλωσσολογίας και/ή της ΠΜΕ βλ. ενδ. Haspelmath (1998: 271), Heine & Kuteva (2006: 4-23), Stolz (2006: 278-279), Piirainen (2006: 202-204), Heine & Nomachi (2011: 1-6), Zeldes (2013: 444-448), Levkovych, Mazzitelli & Stolz (2019: 187).

όπου δημοσιεύεται και το επιστημονικό περιοδικό *Journal for EuroLinguistiX* (*JELiX*) που φιλοξενεί άρθρα περί Ευρωγλωσσολογίας, γλωσσικής πολιτικής, διαπολιτισμικής επικοινωνίας, κοινωνιογλωσσολογίας, ιστορίας της γλώσσας και των πολιτισμών κ.ά.

1.2. Όσον αφορά το λεξιλόγιο, η Ευρωγλωσσολογία έχει αντλήσει από το έργο *Atlas Linguarum Europae* (*ALE*) της UNESCO⁴, ενώ όσον αφορά τη μορφολογία και τη σύνταξη έχει βασιστεί στο έργο *World Atlas of Linguistic Structures* (*WALS*)⁵ του Ινστιτούτου Max Planck (Dryer & Haspelmath 2013). Ευρωγλωσσολογικά ή συναφή ερευνητικά προγράμματα είναι: α) το *EUROTYP*⁶ (Ινστιτούτο Εξελικτικής Ανθρωπολογίας Max Planck και Ευρωπαϊκό Ίδρυμα Επιστημών), που οριοθέτησε γεωγραφικές γλωσσικές περιοχές εντός της Ευρώπης στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ευρωπαϊκής περιοχής, β) το μη κερδοσκοπικό έργο *EuroLSJ*⁷ (με υπεύθυνο τον Erhard Steller), που συλλέγει αποτελέσματα ευρωγλωσσολογικών ερευνών και οικοδομεί μια πρότυπη ευρωπαϊκή γλώσσα, την *LSJ European/Europé LSJ* που βασίζεται κυρίως σε ελληνορωμαϊκά, τευτονικά και σλαβικά γλωσσικά στοιχεία και διευκολύνει την κατανόηση και εκμάθηση των περισσότερων φυσικών γλωσσών της Ευρώπης, και γ) τα εθνογλωσσολογικά προγράμματα *EUROJOS-1* και *EUROJOS-2*⁸ (Ινστιτούτο Σλαβικών σπουδών της Πολωνικής Ακαδημίας Επιστημών), που συγκρίνει το αξιολογικό σύστημα των σλαβικών λαών όπως αποτυπώνεται στις γλώσσες τους σε σύγκριση με άλλες γλώσσες (αγγλική, γερμανική, γαλλική, δανική, νεοελληνική, ουγγρική, λιθουανική κ.ά.). Πέρα από όσους εμφανίζονται στις παραπομπές της παρούσας συμβολής, άλλοι μελετητές που έχουν συμβάλει στην Ευρωγλωσσολογία είναι (αλφαβητικά) οι Johannes Bechert, Giuliano Bernini, Georg Bosson, Giuseppe Gaetano Castorina, Manuela Cipri, Mati Erelt, Detlev Fehling, Jack Feuillet, Harald Haarmann, Uwe Hinrichs, Britta Irslinger, Helle Metslang, Alberto Nocentini, Paolo Ramat, Lelija Sočanac, Per Sture Ureland, Mario Wandruszka, Wolfgang Viereck κ.ά.⁹.

4. <https://www.lingv.ro/ALE.html>.

5. <https://wals.info/>.

6. https://www.eva.mpg.de/lingua/tools-at-lingboard/questionnaire/eurotyp_description.php.

7. <https://www.eurolsj.eu/> Βλ. και Szulc-Brzozowska (2017).

8. <https://ispan.waw.pl/default/en/research/eurojos/>.

9. Αλλά και ο ίδιος έχω τοποθετήσει ρητά στο πλαίσιο της Ευρωγλωσσολογίας τη μελέτη μου *Επιδράσεις της νεότερης Ελληνικής στις Βαλκανικές Γλώσσες* (Κριμπάς 2007: 14), πβ. Reiter (2007), Asenova (2018: 13-26). Άλλωστε, οι βαλκανικές γλώσσες υπάγονται ξεκάθαρα στην ΠΜΕ (Haspelmath 2001), βλ. και van Scherpenberg (2013) για τη μορφολογία και μορφοσύνταξη της αλβανικής και Choparinova (2015) για το λεξιλόγιο της βουλγαρικής.

1.3. Ευρωπαϊκές γλώσσες είναι, ουσιαστικά, όσες έχουν μακρά παρουσία στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο και, λόγω της επαφής τους με άλλες γλώσσες με εξίσου μακρά παρουσία στην Ευρώπη, απέκτησαν χαρακτηριστικά που τις διαφοροποιούν από προγονικά τους στάδια και/ή στενά συγγενικές τους γλώσσες και τις προσεγγίζουν με γειτονικές γλώσσες, ανεξάρτητα από γλωσσική οικογένεια (π.χ. μαλτέζικα, που, παρότι αραβικής καταγωγής, είναι ευρωπαϊκή γλώσσα). Αντίθετα, όσες γλώσσες μιλιούνται μεν και στην Ευρώπη, αλλά διαμορφώθηκαν εκτός αυτής, είναι απλώς γλώσσες (και) της Ευρώπης¹⁰ (π.χ. ούρντου, που, παρότι ινδοευρωπαϊκή, διαμορφώθηκε εξ ολοκλήρου στην Ασία). Διαφορές στις παραδόσεις, την εστίαση, αλλά και τη γεωπολιτική θεώρηση¹¹, εμποδίζουν ενιαίες προσεγγίσεις στο πλαίσιο της Ευρωγλωσσολογίας. Η ίδια η έννοια *Ευρώπη* (όπως ασφαλώς και οι έννοιες *Ασία*, *Αφρική* κ.λπ.) μπορεί να νοηθεί είτε γεωγραφικά (οπότε απαρτίζεται από όσες γλώσσες ομιλούνται από τον Ατλαντικό μέχρι τα Ουράλια), είτε πολιτικά ως *Ευρωπαϊκή Ένωση* (*E.E.*) και συνεργαζόμενες χώρες (οπότε απαρτίζεται από όλες τις επίσημες γλώσσες της *E.E.* και των συνεργαζόμενων χωρών) είτε πολιτισμικά-ανθρωπολογικά (οπότε απαρτίζεται από τις γλώσσες που έχουν επηρεαστεί από τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό ή, σύμφωνα με στενότερο, γεωπολιτικά προκατειλημμένο ορισμό, μόνο από τις γλώσσες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας)¹². Ο Haspelmath (2001: 1503 κ.α.), τείνοντας μάλλον προς πολιτικούς ορισμούς της Ευρώπης, συνεξετάζει ως *ευρωπαϊκές γλώσσες* και τις γλώσσες του Καυκάσου, όπως π.χ. η αρμενική ή η γεωργιανή, αλλά και την τουρκική, γλώσσες που αποκαλώ *παρευρωπαϊκές* (*para-European languages*), επειδή, μολονότι σχετίστηκαν κάποτε με τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό, συνδέονται περισσότερο με ασιατικούς πολιτισμούς όπως ο ασσυροβαβυλωνιακός, ο περσικός και ο περσοαραβικός (ισλαμικός), όπως φαίνεται από πολλά τυπολογικά τους γνωρίσματα και, οπωσδήποτε, από το δάνειο λεξιλόγιό τους.

1.4. Η κριτική – έως καχυποψία – αρκετών μελετητών προς την Ευρωγλωσσολογία (Friedman 2014, Stachowski 2014) εστιάζει, αφενός, στο ότι συνήθως οι ισχυρισμοί περί ΠΜΕ βασίζονται σε υλικό που αντλείται μόνο από πρότυπες γλώσσες αγνοώντας τη διατοπική ποικιλότητα, αφετέρου στην ίδια την έννοια της ευρωπαϊκής ταυτότητας – στην αναγνώριση ή οικοδόμηση της οποίας

10. Πβ. τη διάκριση του Schaller (1975) σε *βαλκανικές γλώσσες* και σε *γλώσσες των Βαλκανίων*.

11. Κατά τη γνώμη μου, ο ισχυρισμός ότι η επιστήμη δεν (πρέπει/μπορεί να) έχει ιδεολογία, βλ. π.χ. Stachowski (2014: 385), είναι ουτοπικός, ιδίως όσον αφορά τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, πβ. Kazazis (1982: 110), που αναφέρει ότι «το να είναι κανείς επαγγελματίας γλωσσολόγος δεν αποτελεί εγγύηση αντικειμενικότητας».

12. Για τις διάφορες έννοιες της Ευρώπης βλ. ενδ. Grzega (2004: 2-3).

συμβάλλει και η Ευρωγλωσσολογία – ως δήθεν επίφοβης για *a priori* αποκλεισμό ομάδων (ανησυχία που δεν διατυπώνεται, ωστόσο, για άλλες ταυτότητες, π.χ. την αφροαμερικανική ή τη μουσουλμανική). Προσωπικά, αντιτίθεται μόνο σε ακραία στενές θεωρήσεις της Ευρώπης και των ευρωπαϊκών γλωσσών, όπως π.χ. του J. Grzega (2006: 5-8), που εξαιρεί από την Ευρώπη το ένα τρίτο των γλωσσών της (και συνακόλουθα του πληθυσμού της), καθώς θέτει ως προϋποθέσεις, μεταξύ άλλων, το λατινικό αλφάβητο και την πολιτισμική υπαγωγή στη σφαίρα του Καθολικισμού ή του Προτεσταντισμού, στάση που επηρεάζεται από τον Huntington (1996)¹³ και καταδικάζεται ρητά από τον Reiter (2006: 15). Για παράδειγμα, η νεοελληνική κοινή εμφανίζει τουλάχιστον επτά από τα εννέα (τ.έ. (77,78 %) πυρηνικά γνωρίσματα της ΠΜΕ που εξετάζει ο Haspelmath (2001: 1492, 1494-1495, 1497-1498, 1501, 1505), ο οποίος τοποθετεί τη νεοελληνική στην τρίτη ζώνη από αυτό που αποκαλεί *nucleus SAE*, τ.έ. ΠΜΕ του πυρήνα (Haspelmath 2001: 1505), ενώ παλαιότερα την τοποθετούσε στη δεύτερη ζώνη (Haspelmath 1998: 273), δηλαδή ακόμα πιο κοντά στον πυρήνα. Αν όμως εξεταστούν περισσότερα γνωρίσματα της ΠΜΕ, ποια θα ήταν άραγε η θέση της νεοελληνικής;

2. Η νεοελληνική ως μέλος της ΠΜΕ

2.1. Η διαχρονική ελληνική γλώσσα φαίνεται να έχει ιδιαίτερη συμβολική σημασία για την Ευρωγλωσσολογία, συγκρίσιμη με τη συμβολική σημασία του κλασικού πολιτισμού για την Ευρώπη, όπως φαίνεται από τις αναφορές του Grzega (2006: 6) στη δημοκρατία, και ίσως να μην είναι τυχαίο ότι ο εκδοτικός οίκος που εκδίδει, μεταξύ άλλων, το περιοδικό *Studies in Eurolinguistics*¹⁴ έχει την επωνυμία «λόγος» ή ότι ο ίδιος ο N. Reiter συμμετείχε με ευρωγλωσσολογική ανακοίνωση σε γλωσσολογικό συνέδριο στη Θεσσαλονίκη (Reiter 2007). Λόγω περιορισμένου χώρου στον παρόντα τόμο, θα παρακάμψω τα φωνολογικά, λεξιλογικά, φρασεολογικά και επικοινωνιακά γνωρίσματα της νεοελληνικής που τη συνδέουν ευθέως με την ΠΜΕ, και θα εστιάσω στα μορφοσυντακτικά, που παρουσιάζουν και τα περισσότερα ζητήματα, ανακεφαλαιώνοντας τα εικοσιέξι που δέχεται ο Haspelmath (2001: 1494-1504) (με τουλάχιστον εικοσιδύο παρόντα και στη νεοελληνική, τ.έ. 84,62 %), έντεκα από τα οποία έχει συζητήσει σε παλαιότερη δημοσίευσή του (Haspelmath 1998: 274 κ.εξ.) και προσθέτοντας άλλα τέσσερα τα οποία έχουν αντληθεί από άλλα έργα (Heine & Kuteva 2006, Seiler 2019), ενώ απ' όλα αυτά τα χαρακτηριστικά κάποια δεν έχουν εξεταστεί ρητά σε σχέση με τη νεοελληνική στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Στο πνεύμα ερευνητών όπως οι Kortmann (2009), Murelli (2011) και

13. Όπως παραδέχεται, ουσιαστικά, ο ίδιος ο Grzega (2004: 2).

14. <https://www.logos-verlag.de/cgi-bin/engtransid?page=/Buchreihen/ureland.html&lng=deu&id=>.

Seiler (2019), λαμβάνω υπόψη μου την πολυτυπία τόσο της πρότυπης νεοελληνικής όσο και τη διατοπία της σύνολης νεοελληνικής, με παραδείγματα που τη συγκρίνουν με μια γλώσσα της ΠΜΕ του πυρήνα, τη γαλλική. Κατά τον Haspelmath (2001: 1506) εδώ συγκαταλέγονται μόνο φαινόμενα που υποδηλώνουν γλωσσική σύγκλιση την οποία να προήγαγε, από την ύστερη Αρχαιότητα μέχρι τον πρώιμο Μεσαίωνα, η κοινή *lingua franca*, η κοινή μεσαιωνική κουλτούρα, και/ή η κοινή σύγχρονη κουλτούρα από την Αναγέννηση μέχρι τον Διαφωτισμό, και όχι κληρονομημένα από την Ινδοευρωπαϊκή ή από υπόστρωμά της. Ωστόσο, τουλάχιστον τα αναφερόμενα υπό 2.3.1.2, 2.3.1.7, 2.3.1.10-11 και 2.3.3.7 (και τα πέντε από τον Haspelmath) ίσως είναι – σε διάφορους βαθμούς – κληρονομημένα.

2.2. Αξίζει, ωστόσο, προκαταρκτικά να υπενθυμίσω ότι το σύστημα γραφής της νεοελληνικής ουδόλως την εξαιρεί από την ΠΜΕ, καθώς, ουσιαστικά, όλες οι ευρωπαϊκές γλώσσες χρησιμοποιούν σήμερα παραλλαγές του ίδιου αλφαβήτου, προερχόμενες όλες από κάποια μορφή του ελληνικού αλφαβήτου (το οποίο, με τη σειρά του, προέρχεται από το φοινικικό αλφάβητο), και πραγματικά θα μπορούσαν τα τρία ευρωπαϊκά αλφάβητα (ελληνικό, λατινικό, κυριλλικό) να διδάσκονταν παράλληλα σε όλες τις χώρες της ΕΕ. Άλλωστε, τουλάχιστον μία διάλεκτος της νεοελληνικής, η ιταλιωτική στις δύο βασικές ποικιλίες της (Greco και Griko), γράφεται και με το λατινικό αλφάβητο. Αλλά και το λεξιλόγιο και η φρασεολογία της πρότυπης νεοελληνικής και των διαλέκτων της είναι τυπικά της ΠΜΕ, καθώς τα επηρέασαν, σε ποικίλους βαθμούς και περιόδους, οι ίδιες *linguae francae* της Ευρώπης (κλασική ελληνική και λατινική ως πηγές νεοκλασικών ευρωπαϊσμών¹⁵, Λατινική ως επίσημη γραπτή γλώσσα, γαλλική, ιταλική, βενετική, αγγλική), π.χ. λαμβάνω χώρα (< γαλλ. *avoir lieu* > αγγλ. *to take place*, γερμ. *stattfinden*, ολλ. *plaatsvinden*, ιταλ. *aver luogo*, πολ. *mieć miejsce* κ.λπ.) “συμβαίνω, πραγματοποιούμαι, γίνομαι”, ονοματικές φράσεις όπως συνήθης ύποπτος (< αγγλ. *usual suspect* > γαλλ. *suspect habituel*, γερμ. *üblicher Verdächtiger*, ολλ. *gewoonlijke verdachte*, ιταλ. *solito sospetto*, κροατ. *uobičajeni osumnjičenik*).

2.3. Στη συνέχεια παρουσιάζω τριάντα χαρακτηριστικά της ΠΜΕ που αντλήθηκαν από τις προαναφερθείσες προγενέστερες μελέτες και τα συγκρίνω με αντίστοιχα της νεοελληνικής, σχολιάζοντας τις όποιες διαφορές, όπου το θεωρώ αναγκαίο, και παραθέτοντας παραδείγματα¹⁶.

15. Για τους ευρωπαϊσμούς βλ. Kirkness (1984).

16. Δεν χρησιμοποιήθηκαν μορφολογικές και συντακτικές επεξηγήσεις (π.χ. Leipzig glossing), αφενός λόγω περιορισμένου χώρου, αφετέρου λόγω ευρείας διάδοσης της γαλλικής.

2.3.1 Ονοματική μορφοσύνταξη

2.3.1.1 Τάση [σύμπτωσης και] απώλειας μορφολογικών πτώσεων (1, 2, 3), αν και στην ευρωγλωσσολογική βιβλιογραφία δεν αναφέρεται η ακόμα εντονότερη τάση αναλυτικοποίησης των πτωτικών λειτουργιών στις νεοελληνικές διαλέκτους (1α)

(1) Το σπίτι του πατέρα (γενική) = (1α) Του σπít' απ' τουν πατέρα (Β. Ελλάδα)¹⁷

La maison du (< del = de + le) père (πβ. λατ. *casa patris*)

(2) Κοιτάζω τον πατέρα (αιτιατική)

Je regarde le père

(3) Τι λες, πατέρα; (κλητική)

Qu'est-ce que tu dis, père?

2.3.1.2 Μορφολογικός συγκριτικός βαθμός επιθέτων (4), αλλά στην ευρωγλωσσολογική βιβλιογραφία παραλείπεται ότι η νεοελληνική διαθέτει και περιφραστικό συγκριτικό (5), ενώ δεν δίνεται και έμφαση στο ότι στη γαλλική, που ανήκει στον πυρήνα της ΠΜΕ, ο μορφολογικός συγκριτικός είναι υπολειμματικός και απαντά μόνο σε συγκεκριμένα επίθετα

(4) Ο φίλος μου είναι καλύτερος

Mon ami est meilleur

(5) Ο φίλος μου είναι πιο καλός

*Mon ami est plus bon

2.3.1.3 Οριστικό (6) και αόριστο (7) άρθρο

(6) Ο άντρας είναι εδώ

L'homme est ici

(7) Ένας άντρας είναι εδώ

Un homme est ici

2.3.1.4 Αναφορική αντωνυμία, αλλά στην ευρωγλωσσολογική βιβλιογραφία δεν αναφέρεται με σαφήνεια ότι στη νεοελληνική απαντά μόνο σε υψηλότερα επίπεδα ύψους, από γαλλική επίδραση (8), ενώ διαφορετικά χρησιμοποιείται αναφορικό μόριο που μπορεί να συμπληρώνεται από κτητική αντωνυμία για εξειδίκευση συντακτικών σχέσεων (9)

(8) Να ο φίλος μου στου οποίου το γιο μίλησα

17. Βλ. αναλυτικά Mertyris (2014: 6, 233-239).

Ευρωγλωσσολογία, Νεοελληνική Γλώσσα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση

Voici mon ami, *au fils duquel* je parlai

- (9) Να ο φίλος μου που μίλησα στο γιο του

*Voici mon ami *que* je parlai à son fils

2.3.1.5 Υποχρεωτικότητα αντωνυμικού υποκειμένου (απουσία λειτουργικής αυτοτέλειας μορφολογικών προσωπικών καταλήξεων), χαρακτηριστικό που απουσιάζει στη νεοελληνική (10), μολονότι είναι δυνατή η χρήση αντωνυμικού υποκειμένου για έμφαση (11)

- (10) Μπορώ να έρθω στις έξι

*Peux venir à six heures, λειτουργικά αντίστοιχο: *Je peux venir à six heures*

- (11) Εγώ μπορώ να έρθω στις έξι

Je peux venir à six heures, λειτουργικά αντίστοιχα: *C'est moi qui peut venir à six heures / Quand à moi, je peux venir à six heures*

2.3.1.6 Υποκείμενο εμπειρίας (*experier*) σε ονομαστική πτώση (12, 13), αλλά στη νεοελληνική το φαινόμενο εξαρτάται από το επίπεδο ύψους (13, 14) ή τη διάλεκτο (12α)¹⁸

- (12) Σήμερα (ενν. εγώ) πεινάω = (12α) Εσήμερα με πεινάει (Επτανησιακά)¹⁹

Aujourd'hui j'ai faim = *Aujourd'hui il me fait faim

- (13) Αυτό το αμάξι το γουστάρω (ενν. εγώ) πολύ

J'aime beaucoup cette voiture

- (14) Αυτό το αμάξι μου αρέσει/γουστάρει

Cette voiture me plaît beaucoup

2.3.1.7 Εξωτερικοί κτήτορες σε δοτική πτώση (16)²⁰, αν και ο Haspelmath (2001: 1498) φαίνεται να θεωρεί καθολικό το χαρακτηριστικό στη νεοελληνική (προφανώς ερμηνεύοντας τη γενική κτητική ως βαλκανική δοτική), ενώ στην πρότυπη νεοελληνική η βαλκανική (λειτουργική) δοτική απαντά κυρίως όταν ο κτήτορας εκφράζεται με αντωνυμία (15)

- (15) Χτενίζω τα μαλλιά της κούκλας (γενική κτητική)

Je peigne les cheveux de la poupée

- (16) Της χτενίζω τα μαλλιά (βαλκανική δοτική)

18. Πβ. Zielenbach (2020), η οποία αμφισβητεί ότι αυτό είναι χαρακτηριστικό της ΠΜΕ και, όπως αναφέρει, ο ίδιος ο Haspelmath δήλωσε ότι συμφωνεί με την άποψή της.

19. Σιμήρης (2016: 159-160).

20. Στις βαλκανικές γλώσσες η δοτική ταυτίζεται με τη γενική, βλ. ενδ. Κριμπάς (2007: 53).

Παναγιώτης Γ. Κριμπάς

Je lui peigne les cheveux

2.3.1.8 Διαφοροποίηση μεταξύ επιτατικής (17) και αυτοπαθούς (18) αντωνυμίας, με την τελευταία περίπτωση να εκφράζεται στη νεοελληνική και μορφολογικά με μεσοπαθητικό ρήμα (18)

(17) Ἦρθε ο ἴδιος ο βασιλιάς

Il est venu le roi lui même

(18) Ο βασιλιάς κοίταξε τον εαυτό του στον καθρέφτη / κοιτάχτηκε στον καθρέφτη

Le roi se regarda dans le miroir

2.3.1.9 Απουσία διάκρισης μεταξύ συνοδευτικής (19) και οργανικής (20) λειτουργίας

(19) Τρώω με τον πατέρα μου

Je mange avec mon père

(20) Τρώω με το πιρούνι

Je mange avec la fourchette

2.3.1.10 Απουσία διάκρισης μεταξύ απαλλοτριώσιμης (21) και μη απαλλοτριώσιμης (22) κτήσης

(21) Κρατάω το μολύβι σου

Je tiens ton crayon

(22) Κρατάω το χέρι σου

Je tiens ta main

2.3.1.11 Απουσία αντίθεσης μεταξύ συμπερίληψης και αποκλεισμού

(23) Θα πάμε βόλτα (ενν. εμείς κι εσείς)

Nous nous allons promener

(24) Θα πάμε βόλτα (ενν. εμείς χωρίς εσάς)

Nous nous allons promener

2.3.1.12 Απουσία αντίθεσης αποστάσεων στη δείξη, αν και ο Cysouw (2011: 424) φαίνεται να παραλείπει ότι σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές γλώσσες έχουν τουλάχιστον δύο διαβαθμίσεις τοπικής απόστασης από τον ομιλητή, κοντινή (23) και μακρινή (24), που χρησιμεύουν και ως διαβαθμίσεις χρονικής, θεματικής ή ψυχολογικής απόστασης

(23) Αυτό το σπίτι είναι του Γιώργου

Cette maison-ci est à Georges

(24) Εκείνο το σπίτι είναι του Γιώργου

Cette maison-là est à Georges

2.3.1.13 Τακτικό αριθμητικό για το «2» από διαφορετική ρίζα

(24) δύο ~ δεύτερος (< δέω/δεύω “χρειάζομαι, μου λείπει”, άρα δεύτερος “υπολειπόμενος”), τρία > τρίτος, τέσσερα > τέταρτος κ.λπ.

deux ~ seconde (< λατ. *secundus* “επόμενος” < *sequor* “έπομαι”), trois > tiers, quatre > quatrième etc.

2.3.2 Ρηματική μορφολογία

2.3.2.1 Παρακειμένος (και υπερσυντέλικος και τετελεσμένος μέλλοντας) με βοηθητικό ρήμα το ΕΧΩ – δομή πιθανότατα ελληνικής αρχής (Drinka 2007) – αν και σε πολλές ρομανικές και γερμανικές γλώσσες τα περισσότερα ρήματα κίνησης και/ή αλλαγής κατάστασης δέχονται ως βοηθητικό το ΕΙΜΑΙ αντί το ΕΧΩ

(25) Σου έχω δώσει ένα βιβλίο

Je t'ai donné un livre

2.3.2.2 Υποχώρηση του αορίστου (δεν ισχύει για τη νεοελληνική)

(26) Τον είδα χτες (ενώ: *Τον έχω δει χτες)

Je le vu hier / Je l'ai vu hier

2.3.2.3 Παθητική σύνταξη με μετοχή, αλλά στη νεοελληνική ο κανόνας είναι είτε η χρήση μεσοπαθητικού ρήματος (επίσημο ύφος) (27), είτε η χρήση ενεργητικού ρήματος (ανεπίσημο/καθημερινό επίπεδο ύφους) (27α), και μόνο σε δομές αποτελεσματικού παρακειμένου χρησιμοποιείται παθητική μετοχή (28) (ανεξαρτήτως ύφους), γεγονότα που δεν αποσαφηνίζονται στην ευρωγλωσσολογική βιβλιογραφία

(27) Τα φρούτα καθαρίζονται = (27α) Τα φρούτα τα καθαρίζουνε

Les fruits sont épluchés

(28) Τα φρούτα είναι καθαρισμένα (= έχουν καθαριστεί)

Les fruits ont été épluchés

2.3.2.4 Μόνο έναν τύπο συρρήματος (converb)

(29) Ήρθα τρέχοντας

Je suis venu *en courant*

2.3.2.5 Δήλωση έμμεσης γνώσης (evidentiality) μέσω τροπικών ρημάτων

(30) *Μπορεί να ήρθε*

Il peut être venu

2.3.2.6 Παραγωγή αμετάβατων (32) ρημάτων από μεταβατικά (31)

(31) *Άνοιξα το παράθυρο*

J'ai ouvert la fenêtre

(32) *Το παράθυρο άνοιξε*

La fenêtre a ouvert

2.3.2.7 Πρόταξη του ρήματος σε ευθείες ερωτήσεις, χαρακτηριστικό που στη νεοελληνική είναι ορατό κυρίως όταν το υποκείμενο δεν είναι αντωνυμία (μιας και αυτή παραλείπεται κατά κανόνα) και η έμφαση δίνεται στο ρήμα (33), πάντα όμως είναι δυνατή και η ερώτηση μόνο μέσω επιτονισμού, ενώ στην ευρωγλωσσολογική βιβλιογραφία δεν έχει δοθεί έμφαση ότι στη γαλλική η πρόταξη του ρήματος σε ευθείες ερωτήσεις είναι δυνατή μόνο όταν το υποκείμενο είναι αντωνυμία (34)

(33) *Ήρθε ο Γιώργος;*

**Est(-il) venu Georges?*

(34) *Ο Γιώργος ήρθε;*

Georges est-il venu?

2.3.3 Λοιπά χαρακτηριστικά

2.3.3.1 Απουσία «πολλαπλής» άρνησης, η οποία ωστόσο, στις περισσότερες περιγραφές, θεωρείται παρούσα στη νεοελληνική (Willmott 2013: 328-333), αλλά σε εναλλακτική περιγραφή που έχω προτείνει (Κριμπάς 2007: 53-54) υποστηρίζω ότι οι «αρνητικές» αντωνυμίες είναι αόριστες ακόμα και σε μονολεκτικές απαντήσεις αν θεωρηθούν ελλειπτικές (35), με αποτέλεσμα η άρνηση να είναι «διπλή» στη νεοελληνική μόνο σε περίπτωση που στην πρόταση συνυπάρχει αρνητικό ρήμα και ο σύνδεσμος ούτε (... ούτε) (όπως στη Γαλλική) (36)

(35) *Ήρθε κανένας; – Όχι, (δεν ήρθε) κανένας/κανένας (δεν ήρθε)*

Est-il venu quelqu'un? – Non, personne n'est venu / Non, il n'est venu personne

Ευρωγλωσσολογία, Νεοελληνική Γλώσσα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση

(36) Ούτε ο Γιώργος ήρθε, ούτε ο Γιάννης (απλή άρνηση) / Δεν ήρθε ούτε ο Γιώργος, ούτε ο Γιάννης («διπλή» άρνηση)

Ni Georges, ni Jean ne sont pas venus («διπλή» άρνηση) / **Ni Georges ni Jean sont venus*

2.3.3.2 Ιδιαίτεροι σύνδεσμοι αρνητικής παράταξης (π.χ. ούτε...ούτε)

(37) Δεν έχει ούτε αδερφή, ούτε αδερφό

Il n'a ni sœur ni frère

2.3.3.3 Συγκριτικές δομές με ειδικά μόρια

(38) Είναι καλύτερα έτσι παρά αλλιώς

Il est mieux ainsi qu'autrement

2.3.3.4 Ομοιωματικό μόριο που βασίζεται σε αναφορικά

(39) Είναι ωραίος σαν (< ως αν) ήλιος/όπως ο ήλιος

Il est beau comme le soleil

2.3.3.5 Συμμετρικός σύνδεσμος του τύπου Α-και-Β (αντί: Α-με-Β) (40), αν και σε ανεπίσημο επίπεδο ύφους είναι δυνατή και η δεύτερη επιλογή στη νεοελληνική (40α)

(40) Εγώ κι εσύ θα πάμε βόλτα = (40α) Εγώ με σένα θα πάμε βόλτα

Toi et moi nous irons promener

2.3.3.6 Απουσία αναδιπλασιασμού

(41) Βιβλία (πβ. μαλαισ. *buku-buku*)

Des livres

(42) Έχω δώσει (πβ. αρχ.ελλ. δέδωκα)

J'ai donné

2.3.3.7 Βασική σύνταξη ΥΡΑ (43), ή καμιά προτίμηση ανάμεσα σε ΡΑ ή ΑΡ (44, 45, 46), αν και σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες (αλλά λιγότερο στις γερμανικές) η έμφαση και η εστίαση θέματος επηρεάζουν τη σειρά των όρων της πρόταξης

(43) Ο φίλος μου αγόρασε το βιβλίο (ουδέτερη σύνταξη)

Mon ami a acheté le livre

- (44) Αγόρασε το βιβλίο ο φίλος μου (έμφαση στο αγόρασε ή στο βιβλίο)
Il a acheté le livre, mon ami / C'est le livre qu'a acheté mon ami
- (45) Το βιβλίο αγόρασε ο φίλος μου (έμφαση στο βιβλίο)
C'est le livre qu'a acheté mon ami
- (46) Το βιβλίο το αγόρασε ο φίλος μου (έμφαση στο αγόρασε ή στο φίλος)
Le livre il l'a acheté mon ami

2.3.3.8 Επιρρήματα φάσης (phasal adverbs)

- (47) *ήδη, ακόμα, πια*
déjà, encore, plus

2.3.3.9 Προτίμηση τροπικών ρημάτων με προσωπική κλίση και ενεργούνται σε ονομαστική (βλ. και Van Olmen & van der Auwera 2016)

- (48) Μπορώ να έρθω (ενν. εγώ)
Je peux venir

2.3.3.10 Γραμματικοποίηση ρημάτων «απειλής»

- (49) Ο σεισμός απειλεί να καταστρέψει την πόλη (= *σχεδόν έχει καταστρέψει την πόλη*)
Le tremblement de terre menace de détruire la ville (= a presque détruit la ville)

3. Συζήτηση

Όπως προκύπτει από τα χαρακτηριστικά που εξετάστηκαν επιγραμματικά παραπάνω, η νεοελληνική ανήκει στην ΠΜΕ, και μάλιστα όχι στην τρίτη ζώνη όπως υποστηρίζει από το 2001 ο Haspelmath, αλλά στη δεύτερη ζώνη όπως είχε υποστηρίξει το 1998, καθώς τα χαρακτηριστικά της ΠΜΕ που είναι άγνωστα ή λειτουργούν υπό σαφώς διαφορετικές προϋποθέσεις στη νεοελληνική είναι μόνο τρία (3) από τριάντα (30), ενώ το ποσοστό ελάχιστα αλλάζει (88 %) αν αφαιρεθούν τα πέντε πιθανώς ινδοευρωπαϊκά φαινόμενα που προαναφέρθηκαν (βλ. 2.1). Συγκεκριμένα, η νεοελληνική δεν εμφανίζει υποχρεωτικότητα αντωνυμικού υποκειμένου (βλ. 2.3.1.5) και υποχώρηση του αορίστου (βλ. 2.3.2.2), ενώ η χρήση μετοχής στην παθητική σύνταξη περιορίζεται στον αποτελεσματικό παρακείμενο (βλ. 2.3.2.3), όλα δε τα άλλα χαρακτηριστικά της (90 %) είναι, ουσιαστικά, αυτά της ΠΜΕ, και αυτό τη στιγμή που και η ίδια η γαλλική, γλώσσα που τοποθετείται ομόφωνα στον πυρήνα της ΠΜΕ, εμφανίζει μόνο υπολειμματικά δύο σημαντικά χαρα-

κτηριστικά της τελευταίας: τον μορφολογικό συγκριτικό των επιθέτων (βλ. 2.3.1.2) και την πρόταξη του ρήματος στην ερώτηση (βλ. 2.3.2.7). Αυτό το συμπέρασμα δείχνει ότι όσο περισσότερα χαρακτηριστικά της ΠΜΕ εξετάζονται, τόσο διαφορετική θέση εντός της ΠΜΕ ενδέχεται να προκύπτει όσον αφορά δεδομένη γλώσσα. Αξίζει να αναφερθεί σχετικά ότι ο Haspelmath (2001: 1505) έχει τοποθετήσει την Αλβανική (βαλκανική γλώσσα όπως και η νεοελληνική) στη δεύτερη ζώνη της ΠΜΕ επειδή εμφανίζει οκτώ (8) από τα (9) γνωρίσματα της ΠΜΕ που εξετάζει ο ίδιος, θέση που τροποποιεί η Scherpenberg (2013: 63-64), τοποθετώντας την Αλβανική στην τρίτη ζώνη καθώς της αποδίδει επτά (7) από τα εν λόγω (9) γνωρίσματα της ΠΜΕ.

4. Ευρωγλωσσολογία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση

Αυτές οι θεωρήσεις δεν είναι χωρίς πρακτική χρησιμότητα. Οι γεωγραφικές τυπολογίες φωτίζουν πτυχές των διαχρονικών και, ως ένα βαθμό, συγχρονικών ιστοριοπολιτισμικών διασυνδέσεων μεταξύ των γλωσσικών κοινοτήτων που υπάγονται σε δεδομένη γεωγραφική τυπολογική ζώνη, και οι γλωσσικές περιοχές (*linguistic areas*) – κυμαινόμενες βεβαίως από την ομογλωσσία μέχρι άλλους βαθμούς γλωσσικής συνάφειας – έχουν αντίκτυπο και στην οικονομία (Ramos Silva 2001), αλλά και στη γεωπολιτική θέση μιας χώρας. Ο Friedman (2014) θεωρεί «γλωσσικό κεφάλαιο (*linguistic capital*)» τις γλωσσικές περιοχές –και ορθά, παρότι αμφισβητεί έντονα την ΠΜΕ και δεν τον αποτροπιάζει μια *Pax Ottomanica*²¹. Η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς αίσθημα γλωσσικής συνάφειας. Αλλά το θετικό είναι ότι αυτή τη συνάφεια δεν χρειάζεται να τη δημιουργήσουμε, γιατί είναι ήδη παρούσα. Αρκεί μόνο να την επισημαίνουμε μέχρι να γίνει κοινό κτήμα του γνωσιακού εξοπλισμού του μέσου Ευρωπαίου. Οι ευρωπαϊκές γλώσσες, πέρα από την καταγωγική τους συγγένεια, ήρθαν ακόμα πιο κοντά μέσα από τη μετάφραση, γι' αυτό και τα πορίσματα της Ευρωγλωσσολογίας μπορούν να αξιοποιηθούν και στη διδακτική της μετάφρασης (Bernacchia 2009, Röckl 2014) ώστε να ενισχυθεί η επίγνωση των μεταφραστικών ισοδυναμιών μεταξύ των γλωσσών της ΠΜΕ. Ειδικά για την Ελλάδα, η θέση της νεοελληνικής πιο κοντά στον πυρήνα της ΠΜΕ υπονοεί κάτι τόσο για τον ρόλο των ελληνόφωνων πληθυσμών στην οικοδόμηση του πολιτισμού που είναι γνωστός ως Ευρωπαϊκός όσο και για τις διαχρονικά στενές γεωπολιτι(σμι)κές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας, Ιταλίας, Γαλλίας και Γερμανίας. Οι όποιες προκαταλήψεις εναντίον της Ευρωγλωσσολογίας μέσα από λογικές μεταποικιακής κριτικής ή πολιτικής ορθότητας υποδηλώνουν ευρωφο-

21. Βλ. π.χ. Friedman (2014: 164-166, 173), αν και μάλλον θα συμφωνήσω μαζί του σε όσα γράφει για τη στάση των ελληνόφωνων πληθυσμών προς τους σλαβόφωνους (Friedman 2014: 169-171).

βία, που είναι η άλλη όψη του ευρωκεντρισμού. Και τα δύο βλάπτουν την Ευρώπη – αλλά και την Ελλάδα, και τη γλωσσολογία – το ίδιο.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ASENOVA P. 2018. Balkan Syntax: Typological and Diachronic Aspects. In I. Krapova & B. Joseph (eds), *Balkan Syntax and (Universal) Principles of Grammar*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 13-36.
- BERNACCHIA A. N. 2009. Translation in a Eurolinguistic context: Ideas and theories for European languages: Brief outline of the Eurolinguistic approach. *Studia Linguistica* 3, 9-13.
- CHOPARINOVA P. 2015. Der europäische Charakter des bulgarischen Wortschatzes. *Journal for Euro LinguistiX* 12, 33-41.
- CYSOUW M. 2011. Quantitative explorations of the world-wide distribution of rare characteristics, or: the exceptionality of north-western European languages. In H. J. Simon & H. Wiese (eds), *Expecting the Unexpected: Exceptions in Grammar* (= Trends in linguistics: Studies and monographs 216.). Berlin/New York: de Gruyter Mouton, 411-431.
- DAHL Ö. 1990. Standard Average European as an exotic language. In J. Bechert, G. Bernini & C. Buridant (eds), *Toward a Typology of European Languages*. Berlin: de Gruyter Mouton, 3-8.
- DÉCSY G. 1973. *Die linguistische Struktur Europas: Vergangenheit – Gegenwart – Zukunft*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- DRINKA B. 2007. The Development of the HAVE Perfect: Mutual Influences of Greek and Latin. In R. Aranovich (ed.), *Split Auxiliary Systems: A Cross-linguistic Perspective*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins (=Typological Studies in Language 69), 101-121.
- DRYER M. S. & HASPELMATH M. (eds), 2013. *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <http://wals.info> (ανάκτηση 14-8-2021).
- FRIEDMAN V. A. 2014. Languages are wealth: The Sprachbund as linguistic capital. In K. Carpenter, O. David, F. Lionnet, C. Sheil, T. Stark & V. Wauters (eds), *Proceedings of the 38th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Online: The Linguistic Society of America, 163-178. DOI: <http://dx.doi.org/10.3765bls.v38i0.3327> (ανάκτηση 14-8-2021)
- GARVIN P. 1949. Standard Average European and Czech. *Studia Linguistica* 3, 65-85.
- GREENBERG J. H. 1957. The nature and uses of linguistic typologies. *International Journal of American Linguistics* 23(2), 68-77.
- GRZEGA J. 2004. Why we need an internet venue for studying European language culture. *Journal for Euro LinguistiX* 1, 1-8.

- GRZEGA J. 2006. *EuroLinguistischer Parcours: Kernwissen zur europäischen Sprachkultur*. Frankfurt am Main: IKO.
- HASPELMATH M. 1998. How Young Is Standard Average European? *Language Sciences* 20(3), 271-287.
- HASPELMATH M. 2001. The European linguistic area: Standard Average European. In M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher & W. Raible (eds), *Language Typology and Language Universals (Vol. 2)*. Berlin/New York: de Gruyter (=Handbooks of Linguistics and Communication Science 20/2), 1492-1510.
- HEINE B. & KUTEVA T. 2006. *The Changing Languages of Europe*. New York: Oxford University Press.
- HEINE B. & NOMACHI M. 2011. Is Europe a linguistic area? In M. Nomachi (ed.), *Grammaticalization in Slavic Languages from Areal and Typological Perspectives*. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 11-26.
- HUNTINGTON S. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- KAZAZIS K. 1982. Partial linguistic autobiography of a schizoglossic linguist. *Glossologia* 1, 109-117.
- KIRKNESS A. 1984. The etymology of Europeanisms, or: lexicographers' difficulties with "lexicographer". In R. R. K. Hartmann (ed.), *LEXeter '83 Proceedings: Papers from the International Conference on Lexicography at Exeter, 9-12 September 1983*. Tübingen: Niemeyer, 109-116.
- KOPITAR J. 1829. Albanische, walachische und bulgarische Sprache. *Jahrbücher der Literatur* 46, 59-106.
- KÖNIG E. & HASPELMATH M. (1999). Der europäische Sprachbund. In N. Reiter (ed.), *Eurolinguistik*. Wiesbaden: Harrassowitz, 111-127.
- KORTMANN B. 2009. Die Rolle von (Nicht-Standard-)Varietäten in der europäischen (Areal-)Typologie. In U. Hinrichs, N. Reiter & S. Tornow (eds), *Eurolinguistik: Entwicklungen und Perspektiven*. Wiesbaden: Harrassowitz, 165-187.
- ΚΡΙΜΠΑΣ Π. Γ. 2007. *Επιδράσεις της νεότερης Ελληνικής στις βαλκανικές γλώσσες*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- LAZARD G. 1990. Caractéristiques actanciennes de l'"européen moyen type". In J. Bechert, G. Bernini & C. Buridant (eds), *Toward a Typology of European Languages*. Berlin: de Gruyter Mouton, 241-253.
- LEVKOYCH N., MAZZITELLI L. F. & STOLZ T. 2019. Slavic vis-à-vis Standard Average European: An areal-typological profiling on the morphosyntactic and phonological levels. In A. Danylenko & M. Nomachi (eds), *Slavic on the Language Map of Europe*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 187-224.
- LEWY E. 1942. *Der Bau der europäischen Sprachen*. Dublin: Hodges and Figgis (= Proceedings of the Royal Irish Academy 48).
- MERTYRIS D. 2014. *The Loss of the Genitive in Greek: A Diachronic and Dialectological Analysis* [Doctoral Thesis]. Melbourne: La Trobe University.

- MURELLI A. 2011. *Relative Constructions in European Non-Standard Varieties*. Berlin/ Boston: De Gruyter Mouton.
- PIIRAINEN E. 2006. Phraseologie in arealen Bezügen: ein Problemaufriss. *Linguistik Online* 27(2), 195-218.
- PÖCKL W. 2014. Eurolinguistik und Translationswissenschaft. *Journal for EuroLinguistiX* 11, 14-24.
- REITER N. 1991. Ist Eurolinguistik Gotteslästerung? In E. Feldbusch, R. Pogarell & C. Weiß (eds), *Neuen Fragen der Linguistik: Linguistischen Kolloquiums, Paderborn 1990: Band 1: Bestand und Entwicklung*. Tübingen: Max Niemeyer, 109-113.
- REITER N. 1995. Eurolinguistik: Sinn und Verfahren. *Vierteljahresschrift der Südosteuropa Gesellschaft* 35(1), 30-38.
- REITER N. 2006. Rezension zu Joachim Grzegas Buch EuroLinguistischer Parcours. *Journal for EuroLinguistiX* 3, 14-19.
- REITER N. 2007. Βαλκανολογία και Ευρωγλωσσολογία. Στο Φ.-Α. Χριστίδης (επιμ.), *Γλώσσα, Κοινωνία, Ιστορία: Τα Βαλκάνια: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 11-12 Νοεμβρίου 2001)*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- SCHALLER H. 1975. *Die Balkansprachen: eine Einführung in die Balkanphilologie*. Heidelberg: Universitätsverlag Carl Winter.
- SEILER G. 2019. Non-Standard Average European. In: A. Nievergelt & L. Rübekeil (eds), *‘athe in palice, athe in anderu sumeuuelicheru stedi’: Raum und Sprache: Festschrift für Elvira Glaser zum 65. Geburtstag*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 541-554.
- SILVA J. R. 2001. Language areas in the global economy. *Comunicação à 27a Conferência Anual de EIBA (European International Business Academy), Paris, 13-15 dezembro de 2001*. [<https://www.repository.utl.pt/handle/10400.5/2662> (ανάκτηση 14-8-2021)].
- ΣΙΜΗΡΗΣ Δ. 2016. *Το γλωσσικό ιδίωμα της Ιθάκης*. Ιθάκη: Δημοτική Κοινωφελής Επιχείρηση Ιθάκης.
- STACHOWSKI M. 2014. Eurolinguistics: What it is and what it should not be. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 131, 383-394.
- STOLZ T. 2006. Europe as a linguistic area. In K. Brown (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics (Vol. 4)*. Oxford: Elsevier, 279-295.
- SZULC-BRZOZOWSKA M. 2017. EUROJOS: A Project for Developing Cognitive Definitions of Selected Concepts Across Europe. *Journal for EuroLinguistiX* 14, 20-32.
- VAN DER AUWERA J. 1998. Conclusion. In J. van der Auwera (ed.), *Eurotyp 3: Adverbial constructions in the languages of Europe*. Berlin: de Gruyter Mouton, 813-836.
- VAN DER AUWERA J. 2011. Standard Average European. In B. Kortmann & J. van der Auwera (eds), *Eurotyp 3: Adverbial Constructions in the Languages of Europe: A Comprehensive Guide*. Berlin/New York: de Gruyter Mouton, 291-306.

- VAN OLMEN D. & VAN DER AUWERA J. 2016. Modality and mood in Standard Average European. In J. Nuyts & J. van der Auwera (eds), *Oxford Handbook of Modality and Mood*. Oxford: Oxford University Press, 363-384.
- VAN SCHERPENBERG C. 2013. Albanian as a member of the “Standard Average European” Sprachbund. *Res Albanicae: Rivista di Albanologia* 2(1), 51-66.
- WHORF B. L. 1941. The relation of habitual thought and behavior to language. In L. Spier (ed.), *Language, culture, and personality: Essays in memory of Edward Sapir*. Menasha, Wis.: Sapir Memorial Publication Fund, 75-93.
- WHORF B. L. 1956. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf: Edited by John B. Carroll*. Cambridge, MA: MIT Press.
- WILLMOTT J. 2013. Negation in the history of Greek. In D. Willis, C. Lucas & A. Breitbarth (eds), *The History of Negation in the Languages of Europe and the Mediterranean (Vol. I)*. Oxford: Oxford University Press (= Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics 5), 299-340.
- ZELDES A. 2013. Is Modern Hebrew Standard Average European? The view from European. *Linguistic Typology* 17(3), 439-470.
- ZIELENBACH M. 2020. „Nominative Experiencer“ – Nicht so europäisch wie gedacht. [<https://blog.junge-sprachwissenschaft.de/stubs/2020/04/09/Experiencer-Zielenbach.html> (ανάκτηση 14-8-2021)].
- ЯКОБСОН Р. О. 1931. *К характеристике евразийского языкового союза*. Париж: Издание Евразийцев.

ΓΛΩΣΣΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΓΛΩΣΣΙΚΑ ΨΕΥΔΟ-ΟΜΟΤΥΠΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ

1. Εισαγωγή

Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθούμε με το φαινόμενο της *ψευδο-ομοτυπίας* (pseudo-cognateness, false-cognateness), το οποίο συνδέεται άμεσα με τον λεξιλογικό δανεισμό ως φυσική συνέπεια της γλωσσικής επαφής. Από συγχρονική οπτική άποψη, τα διαγλωσσικά ψευδο-ομότυπα (ψευδόφιλες μονάδες) ορίζονται ως αναγνωρίσιμες λεξικές μονάδες δύο ή περισσότερων γλωσσών που έρχονται σε επαφή, με όμοια ή παρεμφερή φωνητική και γραφική μορφή και με διαφορετικό βαθμό σημασιολογικής απόκλισης (Holmes & Ramos 1993: 88-89, Lobkovskaja 2012: 83)¹. Στη σχετική βιβλιογραφία γίνεται λόγος για «ένα συνεχές, πάνω στο οποίο τοποθετούνται οι λέξεις, ανάλογα με τον βαθμό φιλίας ή ψευδοφιλίας τους, καθώς η δυναμική της γλώσσας είναι τέτοια ώστε οι σημασιολογικές αλλαγές να γίνονται συνέχεια με νέες έννοιες να προστίθενται σε ένα λεξικό τεμάχιο (μέσω της μετωνυμίας ή της μεταφοράς) και άλλες να αποκλείονται λόγω της μη συχνής ή περιφερειακής χρήσης τους» (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Βλέτση 2009).

Στόχος της μελέτης είναι η προβολή της διαγλωσσικής ψευδο-ομοτυπίας μεταξύ της ελληνικής και της βουλγαρικής ως πεδίου έρευνας που, απ' όσο γνωρίζουμε τουλάχιστον, δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης έως τώρα. Επιπλέον, θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τις διαδικασίες των σημασιολογικών αλλαγών, στις οποίες οφείλεται η εμφάνιση των ψευδο-ομοτύπων που αποτελούν αντικείμενο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος.

Η διαγλωσσική ομοτυπία κατά κανόνα προκύπτει ανάμεσα σε γλώσσες με κοινές ιστορικές ρίζες, οι οποίες ανήκουν στην ίδια γλωσσική οικογένεια (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Βλέτση 2009). Εκτός από την κοινή ετυμο-

1. Έχει διατυπωθεί η διαπίστωση ότι τα διαγλωσσικά ομότυπα που προέρχονται από γλώσσες που μοιράζονται έναν κοινό ορθογραφικό κώδικα παρουσιάζουν μεγάλη ορθογραφική και φωνολογική ομοιότητα, ενώ στα διαγλωσσικά ομότυπα που γράφονται με διαφορετικό αλφάβητο η ομοιότητα είναι κυρίως φωνολογική (Βόγκα 2014: 107).

λογία, η παρουσία διαγλωσσικών ομοτύπων και ψευδο-ομοτύπων οφείλεται επίσης στον λεξιλογικό δανεισμό. Οι λεξικές μονάδες εντασσόμενες σε καινούργιο γλωσσικό περιβάλλον, είναι δυνατόν να διατηρήσουν ένα μέρος του αρχικού νοήματος μπορεί όμως να αναπτύξουν νέες σημασίες και συνυποδηλώσεις που απουσιάζουν από τον αρχικό όρο (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Βλέτση 2009). Τα ζητήματα που σχετίζονται με τον δανεισμό των λεξικών μονάδων, στα οποία εντάσσεται και η διαγλωσσική ψευδο-ομοτυπία, έχουν βρεθεί επανειλημμένα στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος². Ωστόσο, οι σχέσεις της ελληνικής με τις άλλες γλώσσες της Βαλκανικής Γλωσσικής Ένωσης (Balkan Sprachbund), και συγκεκριμένα με τη βουλγαρική, δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης υπό το πρίσμα της διαγλωσσικής ομοτυπίας και ψευδο-ομοτυπίας. Γενικότερα διαπιστώνεται μια σημαντική υστέρηση στον αριθμό των μελετών που πραγματεύονται διαγλωσσικά ομότυπα από διαφορετικά αλφάβητα (βλ. Βόγκα 2014: 107)³.

Αντιθέτως, το φαινόμενο της διαγλωσσικής ομοτυπίας και ψευδο-ομοτυπίας έχει μελετηθεί εξαντλητικά στο πλαίσιο της οικογένειας των σλαβικών γλωσσών (βλ. ενδεικτικά Ivanova 1995, Hucishvili 2010, Šipka 2015). Υπάρχουν πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές σε σχέση με τα ‘εσωτερικά’ σλαβικά ψευδο-ομότυπα· εξίσου πολυάριθμες είναι οι συνεισφορές στη μελέτη των ‘εξωτερικών’ ψευδο-ομοτύπων (Šipka 2015: 39)⁴.

Η μελέτη μας βασίζεται σε σώμα δεδομένων αποτελούμενο από άμεσα ελληνικά δάνεια στη βουλγαρική και από λεξικά δάνεια-διεθνισμούς, τα οποία ορίζονται ως «παράλληλα λεξικά δάνεια σε πολλές γλώσσες που εμφανίζουν ίδια σημασία και κοινή ετυμολογία» (Γαβριηλίδου 2019: 78).

2. Ζητήματα ορολογίας

Η μεταγλώσσα που χρησιμοποιείται για την περιγραφή του φαινομένου

2. Βλ. ενδεικτικά Κασάπη-Ζωντανού (1997) για τη σχέση ελληνικής-ιταλικής, Mattheoudakis (1998) και Κυριαζή Παπακωνσταντίνου (2001, 2005) για την ελληνική και την αγγλική, Siméonidou-Christidou (1983), Βόγκα (2014) για το ζεύγος ελληνικής-γαλλικής.

3. Τόσο τα δεδομένα των μελετών, όπου τα διαγλωσσικά ομότυπα γράφονται με το ίδιο αλφάβητο, όσο και αυτά των μελετών που εξετάζουν διαγλωσσικά ομότυπα από διαφορετικά αλφάβητα, επιβεβαιώνουν έναν πιο ελαστικό ορισμό, βασιζόμενο σε μια διαβαθμισμένη θεώρηση της ορθοφωνολογικής ομοιότητας – υπό την προϋπόθεση, βέβαια, ότι υπάρχει ένας ελάχιστος βαθμός ομοιότητας – και όχι στη διχοτομημένη, δυαδική σχέση ναι/όχι (Βόγκα 2014: 108).

4. Τα ‘εσωτερικά’ σλαβικά ψευδο-ομότυπα οφείλονται στις διαφορετικές σημασιολογικές διαδρομές των λέξεων με κοινές σλαβικές ρίζες, ενώ τα ‘εξωτερικά’ ψευδο-ομότυπα εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της ιδιαίτερης σημασιολογικής εξέλιξης των δάνειων μη σλαβικών λεξημάτων (Šipka 2015: 39).

Γλωσσικός δανεισμός και διαγλωσσικά ψευδο-ομότυπα

ποιικίλλει πολύ. Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ο όρος *cognates* δηλώνει λεξικές μονάδες μιας γλώσσας που είναι παρόμοιες με λεξικές μονάδες μιας άλλης γλώσσας σε επίπεδο σημαίνοντος και σε επίπεδο σημαινόμενου. Για τη δήλωση των μονάδων που παρουσιάζουν σημασιολογική απόκλιση μεταξύ τους χρησιμοποιούνται οι όροι *false friends*, *non-cognates*, *interlingual homographs*, *homographic noncognates*, *faux amis*, *deceptive doubles*, *deceptive words*, *interlingual homonyms*, *cross-linguistic homonyms*, *false equivalents*, *false cognates*, *false pairs*, *treacherous twins*, *belles infidels*, *pseudocognates*, *deceptively transparent words* (βλ. Broz 2008: 200, Mattheoudakis & Patsala 2007: 321-321). Στην ουσία, φαίνεται η διαφορά στην ορολογία να αντανακλά το διαφορετικό σημείο θέασης του φαινομένου: από την οπτική γωνία της συγχριτικής/αντιπαραβολικής ή της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας (και της μεταφρασεολογίας). Ο όρος *false friends* συνήθως ονομάζει μια κατηγορία που σχετίζεται ως επί το πλείστον με την ψυχολογολογία και την εφαρμοσμένη γλωσσολογία, ενώ οι στόχοι της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας «εξυπηρετούνται» καλύτερα από όρους όπως *cross-linguistic homonyms* (*identical form*), *paronyms* (*similar form*) (Šipka 2015: 40).

Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, οι όροι που αναφέρονται στο συγκεκριμένο φαινόμενο επίσης ποικίλλουν: συγγενείς λέξεις και ψευδοδιαφανείς μονάδες (Κασάπη-Ζωντανού 1997: 38), διαγλωσσικά ομότυπα και ψευδο-διαγλωσσικά ομότυπα (Κυριαζή-Παπακωνσταντίνου 2005: 3), ψευδοφίλες λέξεις (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1994: 41), ψευδοφίλιες μονάδες, ψευδοφίλιες λέξεις (Γραμμενίδης & Φλώρος 2011).

Στη σλαβική (βουλγαρική) βιβλιογραφία φαίνεται να προτιμάται περισσότερο ο όρος *междъезикова омонимия* [mežduezikova omonimija] (διαγλωσσική ομωνυμία) και *псевдоомонимия* [psevdoomonimija] (ψευδο-ομωνυμία) βεβαίως χρησιμοποιείται και ο διεθνώς αποδεκτός όρος *фалшиви/лъжливи приятели* [falšivi/lažlivi priyateli] (false friends), κυρίως σε μελέτες με μεταφρασεολογικό προσανατολισμό (βλ. ενδεικτικά Ivanova 1995, Lobkovskaja 2012). Εξάλλου, πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι η πλειονότητα των προσεγγίσεων του διαγλωσσικού φαινομένου της ομοτυπίας έχουν εφαρμοσμένο χαρακτήρα.

Στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιήσουμε συμβατικά τον όρο διαγλωσσικά ψευδο-ομότυπα, υπό μια ευρύτερη έννοια, σύμφωνα με την οποία ο όρος αναφέρεται γενικά σε λέξεις από διαφορετικές γλώσσες που παρουσιάζουν κλιμακούμενη μορφική ομοιότητα, οι σημασίες τους, ωστόσο, αποκλίνουν ολικώς ή μερικώς. Στην περίπτωση της ελληνικής και της βουλγαρικής, πρόκειται για γλώσσες που ανήκουν στη Βαλκανική Γλωσσική Ένωση και επιδεικνύουν υψηλό βαθμό γλωσσικής σύγκλισης ως αποτέλεσμα των γλωσσικών επαφών, ιδιαίτερα σημαντικής σε επίπεδο λεξιλογίου.

3. Βουλγαρο-ελληνικά ψευδο-ομότυπα

Θα επιχειρήσουμε να ταξινομήσουμε και να παρουσιάσουμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα διαγλωσσικών ψευδο-ομοτύπων μεταξύ της ελληνικής και της βουλγαρικής. Οι λεξικές μονάδες, στις οποίες βασίζεται η εργασία μας, συνιστούν αποτέλεσμα δανεισμού: θα μελετήσουμε άμεσα ελληνικά δάνεια στη βουλγαρική, ορισμένα εκ των οποίων ανήκουν στο «κοινό βαλκανικό λεξιλόγιο» (βλ. την υποσημείωση υπ' αρ. 9). Θα αξιοποιήσουμε επίσης και τους νεωτερισμούς/διεθνισμούς που λειτουργούν στις δύο γλώσσες με πλήρως ή μερικώς διαφοροποιημένες σημασίες (Petrova & Manolova 1985).

Τα ελληνικά δάνεια στη βουλγαρική γλώσσα ανιχνεύονται σε διάφορες σφαίρες της πνευματικής ζωής και των καθημερινών δραστηριοτήτων. Οι παλαιότερες δάνειες λέξεις ελληνικής προέλευσης χρονολογούνται από την εποχή της εγκατάστασης των Σλάβων στη Βαλκανική χερσόνησο. Ιδιαίτερα εντατικός είναι ο δανεισμός στα μέσα του 9^{ου} αιώνα, καθώς ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων συνοδεύεται από την εισαγωγή στη γλώσσα τους ενός εντυπωσιακού αριθμού λέξεων του εκκλησιαστικού λεξιλογίου. Το επόμενο ισχυρό κύμα δανεισμού παρατηρείται την περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας (1018-1185) και την εποχή του Δευτέρου Βουλγαρικού Βασιλείου, όταν εισέρχονται τόσο διοικητικοί όροι και αυλικόι τίτλοι, όσο και λέξεις και εκφράσεις του καθημερινού λόγου. Το τρίτο κύμα ελληνικών δανείων σχετίζεται με την περίοδο της οθωμανοκρατίας και της φαναριώτικης επιρροής. Η βουλγαρική δανείζεται τόσο λόγιες, όσο και λαϊκές ελληνικές λεξικές μονάδες. Τα λόγια δάνεια υπέστησαν ελάχιστες αλλαγές, σε αντίθεση με τις λέξεις που συνιστούν αποτέλεσμα της άμεσης προφορικής επικοινωνίας των λαών, οι οποίες υποβλήθηκαν σε σημαντικές φωνητικές, μορφολογικές και σημασιολογικές προσαρμογές (Filipova-Bayrova 1979: 138).

3.1. Άμεσα ελληνικά δάνεια στη βουλγαρική

Ο μεγαλύτερος αριθμός των ελληνικών δανείων στη βουλγαρική υποβλήθηκε σε μορφολογική και λεξικο-σημασιολογική προσαρμογή (Filipova-Bayrova 1979: 144-145)⁵. Θα επιχειρήσουμε την ταξινόμηση των δανείων λέξεων - διαγλωσσικών ψευδο-ομοτύπων - στη βάση του τύπου της σημασιολογικής αλλαγής την οποία παρουσιάζουν (βλ. Καραντζόλα & Φλιάτουρας, 2004: 161-164)⁶.

5. Στην παρούσα εργασία δεν θα ασχοληθούμε με τις μονόσημες ελληνικές λέξεις και λέξεις-όρους που διατήρησαν τη σημασία τους αμετάβλητη και αποτελούν πλήρη διαγλωσσικά ομότυπα. Στη συγκεκριμένη υποκατηγορία εμπίπτουν ουσιαστικά που ονομάζουν διάφορα αντικείμενα του καθημερινού βίου (*κρεβάτι* [krevat] “χρεβάτι”, *τιγάνι* [tigan] “τηγάνι”, *κρομίδι* [kromid] “κρομμύδι”), θρησκευτική ορολογία (*πολιελέι* [polielej] “πολυέλαιο”, *тамян* [tam'an] “θυμίαμα”, *канџило* [kandilo] “καντήλι”, *архиереј* [arhierej] “αρχιερέας”), ονομασίες εργαλείων (*трион* [trion] “πριόνι”, *μистрия* [mistrija] “μυστροί”) κ.ά.

6. Σχετικά με τα είδη σημασιολογικής αναντιστοιχίας ή αλληλοεπικάλυψης, η Μ.

Γλωσσικός δανεισμός και διαγλωσσικά ψευδο-ομότυπα

3.1.1. Το δάνειο λέξημα παρουσιάζει λιγότερες σημασίες (στένωση/συρρίκνωση της σημασίας)

Ως παράδειγμα σημασιολογικής στένωσης του ελληνικού δανείου θα εξετάσουμε τη λέξη *nafora* [nafora], από το ελλ. (α)ναφορά. Στο Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας (ΑΝΕΓ, 173-174), το λέξημα *αναφορά* παρουσιάζεται με τις εξής σημασίες: 1. η απλή κατονομασία, η ονομαστική παράθεση, μνεία. 2. η επίσημη έκθεση που υποβάλλεται σε ανώτερο, υπηρεσία ή αρχή. 3. ο συσχετισμός ενός στοιχείου με άλλο. 4. (γλωσσολ.) η σύνδεση ενός γλωσσικού στοιχείου (σε πρόταση ή κείμενο) με προηγούμενο ή και επόμενο. 5. (στρατ.) αναφορά (μονάδος), η διαδικασία κατά την οποία παρατάσσεται το σύνολο τής μονάδας ή υποδιαίρεσης αυτής (λόχος, πυροβολαρχία κ.λπ.) και εκτίθενται προφορικά και δημόσια στον διοικητή (μονάδας ή υποδιαίρεσης αυτής) όσα συνέβησαν στο στρατόπεδο την προηγούμενη μέρα. 6. (φυσ.) σύστημα αναφοράς: το σύστημα βαθμολογημένων αξόνων που χρησιμοποιούμε για να καθορίζουμε τη θέση των σωμάτων και να διαπιστώνουμε έτσι αν αυτά κινούνται (αλλαγή θέσης) ή είναι ακίνητα (σταθερή θέση). 7. (εκκλησ.) το κέντρο του μυστηρίου τής Θείας Ευχαριστίας στη Θεία Λειτουργία, το οποίο περιέχει την Ανάμνηση, δηλ. τους λόγους του Χριστού για τη σύσταση του μυστηρίου, Αγία Αναφορά.

Αποτελεί ενδιαφέρον το γεγονός ότι στη βουλγαρική εισήχθη μόνο ο τύπος του ενικού αριθμού με αφαίρεση αρχικού άτονου φωνήεντος, ως περιληπτικό ουσιαστικό, με την τελευταία από τις παραπάνω καταγεγραμμένες σημασίες στη νεοελληνική, αυτή του εκκλησιαστικού όρου (Filipova-Bayrova 1979: 144-145): *nafora* [nafora]: τα κομματάκια του άρτου της Θείας Κοινωνίας που οι πιστοί Χριστιανοί παίρνουν όταν μεταλαμβάνουν, πρόσφορο. 2. (προφ). κάθε κομματάκι του άρτου (RBE)⁷.

Ένα άλλο παράδειγμα ψευδόφιλου ζεύγους που έχει προκύψει από τη συρρίκνωση της αρχικής σημασίας είναι το ουσιαστικό *arpatun* (επίσης και *arpat*, βλ. Geron 1978, 1, 12), το οποίο αποτελεί παλαιό δάνειο από τη μεσαιωνική ελληνική *ἀργάτης*. Ανήκει στα αρσενικά ουσιαστικά με κατάληξη *-ης* στα οποία προσαρμόζεται το σλαβικό επίθημα *-un*, πρβλ. *αράπης* - *aranun* (Filipova-Bayrova 1979: 139). Ο λεξικογραφικός ορισμός που δίνεται για τη νεοελληνική λέξη *εργάτης* προβάλλει τις εξής σημασίες: 1α. αυτός που προσφέρει μισθωτή εργασία, κυρίως χειρωνακτική, και αμείβεται συνήθ. με ημερομίσθιο. β. αυτός που ασχολείται με ορισμένη πνευματική δραστηριότητα. 2. (θηλ.) ονομασία

Κυριαζή-Παπακωνσταντίνου (2005: 3) διακρίνει τέσσερις διαφορετικές περιπτώσεις: α) λεξικές μονάδες των οποίων η σημασία δεν συμπίπτει καθόλου, β) λεξικές μονάδες των οποίων συμπίπτουν κάποιες σημασίες, αλλά είναι διαφορετικές ως προς άλλες σημασίες, γ) λεξικές μονάδες των οποίων πολλές σημασίες συμπίπτουν, ενώ είναι διαφορετικές σε πολύ λίγες σημασίες και δ) ψευδόφιλες μονάδες εξαιτίας διαφορετικής συνυποδήλωσης ή ύφους.

7. Με την ίδια μορφή και σημασία ανιχνεύεται επίσης στη σερβοκροατική “*HHHHHH*”, στη ρουμανική “*nafora*” και στην αλβανική “*nafore*” (βλ. BER, 3, 565).

της μέλισσας που εκτελεί όλες τις εργασίες: Βασίλισσα, εργάτριες και κηφήνες. 3. (λαϊκότρ.) είδος βαρούλκου· αργάτης (ΛΚΝ). Στη βουλγαρική η λέξη είναι χαρακτηρισμένη ως παρωχημένη και διαλεκτική, με σημασία που αναφέρεται σε συγκεκριμένο είδος εργασίας:

argatin [argatin]: 1. (απαρχ. και διαλ.) άνθρωπος που προσλαμβάνεται για γεωργικές εργασίες και για να φροντίζει τα ζώα στο σπίτι ενός εύπορου χωρικού, σε τσιφλίκι ή σε μοναστήρι. 2. περιφρ. αυτός που εξυπηρετεί ξένα συμφέροντα (RBE), μεροκαματιάρης (Geron 1978, 1, 12).

Σε ορισμένες περιπτώσεις τα διαγλωσσικά ψευδο-ομότυπα προκύπτουν ως αποτέλεσμα της εξειδίκευσης που υπέστη το δάνειο λέξημα στο νέο του περιβάλλον, όπως στο επόμενο παράδειγμα: *κοκόνια* – *κοκονα* [kokona].

Στη νεοελληνική παρατηρούνται οι ακόλουθες σημασίες: *κοκόνια*: (παρωχ.) ως προσφώνηση ή χαρακτηρισμός: 1. (λαϊκότρ.) για κυρία, συνήθ. αρχοντικής καταγωγής. 2α. χαϊδευτικά, για γυναίκα και κυρίως κόρη. β. (ειρ.) για γυναίκα μαθημένη στην άνεση και στην πολυτέλεια (ΛΚΝ). Στο Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας καταγράφεται ακόμη μια σημασία: (παλαιότ.) ονομασία γυναικών αριστοκρατικής καταγωγής, κυρία, κυρά, δέσποινα (ΑΝΕΓ, 915).

Στη βουλγαρική πέρασε η νεοελληνική λέξη *κοκκώνα*, με προέλευση πιθανότατα από την ιταλική λέξη *coccone* (κουκούλι) (Filipova-Bayrova, 1969: 109)⁸. Το νεοελληνικό δάνειο *κοκκώνα* συναντάται σε όλες τις βαλκανικές γλώσσες και την τουρκική (BER, 2, 536), συνεπώς μπορεί να χαρακτηριστεί ως λέξημα του «κοινού βαλκανικού λεξιλογίου»⁹. Έχει ενδιαφέρον ότι η λέξη *κοκονα* [kokona] στη σύγχρονη βουλγαρική δεν ανήκει στο ουδέτερο επίπεδο λόγου, έχει αμφίσημη και υποτιμητική σημασία, η οποία ενδέχεται να οφείλεται εν μέρει σε «διαπολιτισμική αποστροφή» (βλ. Stamenov 2011: 172-189, σχετικά με τις τουρκικές λέξεις στη βουλγαρική):

κοκονα: (λαϊκότρ.) 1. κυρία, υπερβολικά στολισμένη γυναίκα. 2. Ελληνίδα, τεμπέλα, γυναίκα που δεν δουλεύει τίποτα. 3. (προφ., περιφρ.) απαιτητικός, ιδιότροπος, επιλεκτικός άνθρωπος. 4. διαλ. (φυτ.) *κοκογκα* [kokonka], είδος λουλουδιού.

3.1.2. Το δάνειο λέξημα παρουσιάζει περισσότερες σημασίες (σημασιολογική διεύρυνση)

Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της υποκατηγορίας αυτής αποτελεί το ρήμα *ζαλίζω*, το οποίο πέρασε στη βουλγαρική με άμεσο δανεισμό: *ζαλίζω*-*zaliavam*

8. Ο Γ. Μπαμπινιώτης ωστόσο θεωρεί ότι η λέξη στην ελληνική ετυμολογείται από το ρουμ. *cocoană*.

9. Ο όρος «κοινό βαλκανικό λεξιλόγιο» αναφέρεται στο σώμα όμοιων λεξημάτων στα λεξικά συστήματα των βαλκανικών γλωσσών και είναι αποτέλεσμα της πολιτισμικής συμβίωσης των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων στα Βαλκάνια. Η προέλευση των κοινών λεξημάτων είναι διαφορετική, συχνά πρόκειται για λεξικά δάνεια μεταξύ των βαλκανικών γλωσσών (βλ. Assenova 2002: 43). Κοινά θεωρούνται τα λεξήματα που ανιχνεύονται σε όλες ή τουλάχιστον σε τρεις βαλκανικές γλώσσες (Assenova 2016: 27).

Γλωσσικός δανεισμός και διαγλωσσικά ψευδο-ομότυπα

[zalisvam]. Στη νεοελληνική το ρήμα χρησιμοποιείται με τις σημασίες: α. προκαλώ σε κάποιον ζάλη. β. ταλαιπωρώ, κουράζω τη σκέψη κάποιου, ώστε να χάσει την πνευματική του διαύγεια (ΛΚΝ).

Στη βουλγαρική το σημασιολογικό περιεχόμενο του δάνειου ρήματος *zalisvam* [zalisvam]¹⁰ διευρύνεται, καθώς η βασική σημασία του ελληνικού ρήματος διατηρείται μόνο στις διαλέκτους (Gerov, 2, 86), ενώ παράλληλα στο νέο περιβάλλον αναπτύσσονται και άλλες σημασίες: α. αποσπώ την προσοχή κάποιου και την κατευθύνω σε άλλο αντικείμενο, (προφ.) ηρεμώ, καθησυχάζω παιδί που κλαίει, καθώς αποσπώ την προσοχή του με κάτι άλλο. β. κοιτάζω, απασχολώ, διασκεδάζω, νταντεύω μικρό παιδί. γ. (απαρχ.) χάνω τον χρόνο κάποιου, τον απασχολώ και τον εμποδίζω, αποσπώντας την προσοχή του. δ. (δι-αλ.) ζαλίζω, προκαλώ ζάλη (RBE).

3.1.3. Το δάνειο λέξημα αναπτύσσει καινούργια σημασία (σημασιολογική μετακίνηση)

Ένα από τα πλέον ενδεικτικά παραδείγματα σημασιολογικής μετακίνησης αποτελεί η λέξη *chora* [hora], ουσιαστικό plurale tantum, το οποίο συνήθως αναφέρεται ως συνώνυμο του *choveyu* [čovetsi] “άνθρωποι”, δηλαδή λειτουργεί ως πληθυντικός αριθμός του ουσιαστικού *chovek* [čovek] “άνθρωπος”. Αποτελεί δάνειο από το μεσαιωνικό ελλ. “χώρα” και συναντάται στη μεσοβουλγαρική σε χρυσόβουλο του βασιλιά Ιβάν Ασέν Β΄ που χρονολογείται το 1230, όπου χρησιμοποιήθηκε με τη σημασία “χώρα, κράτος”. Σταδιακά αντικαθιστά τη σλαβική λέξη *liudie* [l’udie] “άνθρωποι” (από το πρωτοσλ. **ljūdъje*, BER, 3, 577), η οποία ωστόσο παραμένει στη γλώσσα και λειτουργεί σήμερα ως χαρακτηρισμένο συνώνυμο υψηλού ύφους ή απαντά σε τοπικά ιδιώματα.

3.2. Λεξικά δάνεια-διεθνισμοί

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, εκτός από τα άμεσα ελληνικά δάνεια στη βουλγαρική, στην ανάλυσή μας συμπεριλαμβάνουμε επίσης λεξήματα που ανήκουν στην κατηγορία των λεξικών δανείων-διεθνισμών και παρουσιάζουν διαφοροποίηση στο επίπεδο των σημαινομένων. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τα ψευδόφιλα ζεύγη όρων *κόσμος-κοσμος* [kosmos], *μεταφορά-metaphora* [metafora] κ.ά. Επιλέγουμε να απεικονίσουμε την περίπτωση της συγκεκριμένης κατηγορίας με το παράδειγμα του λεξήματος *αγωνία* – *agonia* [agoniya]. Να επισημάνουμε ότι στη βουλγαρική η λέξη έχει περάσει μέσω της ρωσικής και της πολωνικής, από το λατινικό *agonia*¹¹.

10. Τα δάνεια ρήματα από την ελληνική εισάγονται στη βουλγαρική με το αοριστικό θέμα τους (βλ. Filipova-Bayrova 1979: 142).

11. Στη ρωσική η λέξη είναι γνωστή από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα με τη σημασία “προθανάτιος επώδυνη κατάσταση του οργανισμού”, αργότερα αναπτύσσεται και η

Στη νεοελληνική, σύμφωνα με τις λεξικογραφικές πηγές, το λέξιμα *αγωνία* εμφανίζει τις εξής σημασίες: 1. ψυχική κατάσταση που χαρακτηρίζεται από ταραχή, ανησυχία, αβεβαιότητα ή ανασφάλεια λόγω κινδύνου ή δυσκολίας και εκδηλώνεται και με ψυχοσωματικά συμπτώματα. 2. εκδήλωση απόγνωσης μπροστά σε κίνδυνο. 3. (γενικότ.) συναίσθημα αδημονίας ή αβεβαιότητας για κάτι που περιμένουμε. [από το αρχ.<άγων, η αρχική σημασία της λέξης «έντονος συναγωνισμός κατά τις αθλητικές συναντήσεις» εξελίχθηκε σημασιολογικά στο να εκφράζει φόβο, ανησυχία, ψυχική ταραχή και άγχος (ΛΝΕΓ, 64).

Στη βουλγαρική, όπως εξάλλου και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, παρατηρείται συρρίκνωση της σημασίας του αρχικού πολύσημου λεξήματος και η σύνδεσή της με την έννοια του “πόνου”. Σύμφωνα με το Λεξικό της βουλγαρικής γλώσσας (RBE), η λέξη *αγονия* [agoniya] δηλώνει: 1. επώδυνη κατάσταση πριν επέλθει ο θάνατος, προθανάτιοι πόνοι. 2. (μεταφ.) οδυνηρό, βασανιστικό τέλος¹².

4. Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό παρουσιάσαμε ορισμένες παρατηρήσεις σε σχέση με το φαινόμενο της ψευδο-ομοτυπίας (ψευδοφιλίας) σε λεξικές μονάδες που συνιστούν προϊόντα δανεισμού από την ελληνική προς τη βουλγαρική. Διαπιστώνουμε ότι τα διαγλωσσικά ψευδο-ομότυπα ενδέχεται να εμφανίζουν μερική ή πλήρη σημασιολογική απόκλιση η οποία οφείλεται στη διεύρυνση, συρρίκνωση/στένωση ή στην αλλαγή/μετακίνηση της αρχικής σημασίας στη γλώσσα προέλευσης.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν μπορούν να βρουν εφαρμογή τόσο στον χώρο της διδακτικής των ξένων γλωσσών (βουλγαρικής και ελληνικής), όσο και στη διδακτική και την πράξη της μετάφρασης.

Η μελέτη περιορίζεται στην εξέταση των ψευδο-ομοτύπων που αποτελούν ελληνικά δάνεια στη βουλγαρική. Από την άποψη αυτή, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια έρευνα στο πεδίο της διαγλωσσικής ψευδο-ομοτυπίας ανάμεσα στη βουλγαρική και την ελληνική με μεγαλύτερο εύρος γλωσσικών δεδομένων, στην οποία να συμπεριληφθούν κοινά και για τις δύο γλώσσες τουρκικά δάνεια, λεξήματα του «κοινού βαλκανικού λεξιλογίου», κοινά δάνεια στοιχεία από άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες κ.λπ.

μεταφορική σημασία. Εισήλθε από τη γαλλική πιθανώς με τη μεσολάβηση της πολωνικής, όπου χρησιμοποιείται με την ίδια σημασία από τον 16^ο αιώνα (<https://lexicography.online/etymology/semyonov/>).

12. Στην αγγλική γλώσσα επίσης φαίνεται η “αγωνία” σε όλα τα συγκείμενα να σχετίζεται πολύ στενά με τον πόνο, είτε σωματικό, είτε ψυχικό (βλ. Mattheoudaki-Sayegh 1998: 59-60).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

- ASSENOVA / АСЕНОВА П. 2002. *Балканско езикознание. Основни проблеми на Балканския езиков съюз*. Велико Търново: Faber.
- ASSENOVA / АСЕНОВА П. 2016. *Избрани статии по балканско езикознание*. София: АПП Аля.
- BROZ V. 2008. Diachronic Investigations of False Friends. *Suvremena lingvistika*, Vol. 66 No. 2, Zagreb: Faculty of Humanities and Social Sciences, 199-222.
- FILIROVA-BAYROVA / ФИЛИПОВА-БАЙРОВА М. 1979. Гръцки заежки в съвременния български език. *Помагало по българска лексикология*. София: „Наука и изкуство“, 138-146.
- HOLMES J. & RAMOS R. G. (1993). False Friends and Reckless Guessers: Observing Cognate Recognition Strategies. In T. Huckin, M. Haynes & J. Coady (eds), *Second Language Reading and Vocabulary Learning*, Norwood, New Jersey, Alex Publishing Corporation, 86-108.
- IVANOVA / ИВАНОВА Ц. 1995. Славянската междуезикова омонимия в приложната лингвистика. *Проглас* № 1, 1995, 20-31.
- ЛОВКОВСКАЯ / ЛОБКОВСКАЯ Л. П. 2012. О понятии межъязыковой омонимии (к проблеме термина «ложные друзья переводчика»). *Вестник Челябинского государственного университета*. 2012. № 20 (274). Филология. Искусствоведение. Вып. 67, 79-87.
- MATTHEOUDAKI-SAYEGH M. 1998. *Problems related to Greek-English lexical loans*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- MATTHEOUDAKIS M. & PATSALA P. 2007. English-Greek false friends: Now they are, now they aren't. *Proceedings of the 8th International Conference on Greek Linguistics*. University of Ioannina, 30 August – 2 September 2007, 320-335.
- PETROVA & MANOLOVA / Ст. ПЕТРОВА, Л. МАНОЛОВА. 1985. Интернационалната лексика и чуждоезиковото обучение (формално сходни думи в българския, английския, френския и испанския език). *Съпоставително езикознание*, 1985, 5, 31-38.
- SIMÉONIDOU-CHRISTIDOU A.-N. 1983. *Enseignement du Grec Moderne à des Francophones – Interférences Lexicales – Problèmes de Sens*. Thèse pour le doctorat de 3e cycle. Université de la Sorbonne Nouvelle (Paris III).
- Ελληνόγλωσση

- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. & ΒΛΕΤΣΗ Ε. 2009. Ψευδόφιλες μονάδες: οι διαχρονικοί άσπονδοί φίλοι στην ελληνική. Ανακοίνωση στο Πανελλήνιο Συνέδριο «Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ως πρώτης/μητρικής και δεύτερης/ξένης», Νυμφαίο Φλώρινας 4-6 Σεπτεμβρίου 2009 [<http://linguistics.nured.uowm.gr/Nimfeo2009/praktika/>].

- BOΓKA M. 2014. Διαγλωσσική ομοτυπία και μεταφραστική προτεραιοποίηση: ο ρόλος του ορθογραφικού δείκτη και της ετυμολογίας μέσα από δύο ελληνο-γαλλικά πειράματα, *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 34, 104-125.
- ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ Ζ. 2019. Λεξιλογικός δανεισμός από τη ρωσική στη νέα ελληνική. *Selected Papers of ISTAL* 23 (2019), 76-87. [file:///C:/Users/user/Downloads/7322-19048-3-PB%20(1).pdf].
- ΓΡΑΜΜΕΝΙΑΔΗΣ Σ. & ΦΩΡΟΣ Γ. 2011. Μεταφέροντας την ορολογία της μετάφρασης στα ελληνικά: προβλήματα και δυσκολίες. Στο Τ. Νενοπούλου & Ε. Λουπάκη (επιμ.), *Η μεταφρασεολογική έρευνα και η μεταφραστική πρακτική στον ελληνόφωνο χώρο*, Θεσσαλονίκη: Publish City, 21 - 46.
- ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ Ε. & ΦΑΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2004. *Γλωσσική αλλαγή*. Αθήνα: Νήσος.
- ΚΑΣΑΠΗ-ΖΩΝΤΑΝΟΥ Ε. 1997. *Κατανόηση Κειμένου από Μη-φυσικούς Ομιλητές και ψευδοδιαφανείς Λέξεις: Μια Έρευνα Συσχέτισης για τα Μεταφραστικά τους Λάθη*. Διδακτορική διατριβή στην περιοχή της γλωσσολογίας στη μετάφραση, Α.Π.Θ.
- ΚΥΡΙΑΖΗ-ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μ. 2001. *Το Ειδικό Λεξιλόγιο της Ηλεκτρολογίας - Ηλεκτρονικής. Διδακτική Προσέγγιση*, [Διδακτορική Διατριβή], ΑΠΘ.
- ΚΥΡΙΑΖΗ-ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μ. 2005. Διαγλωσσικά ομότυπα της ελληνικής και αγγλικής ειδικής γλώσσας ηλεκτρολογίας-ηλεκτρονικής. *Γλωσσολογική πρόταση. Ηλεκτρονικά Πρακτικά 5ου Συνεδρίου ΕΛΕΤΟ – «Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία»*. Λευκωσία, Κύπρος, 13-15 Νοεμβρίου 2005 [Διαθέσιμο στο: http://www.eleto.gr/download/Conferences/5th%20Conference/5th_26-40-PapakonstantinouMelinaPaper.pdf].

Λεξικά

- ΛΚΝ=Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1998.
- ΛΝΕΓ = *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2008.
- BER = Български етимологичен речник, т. 1-8, София: БАН, 1971 – 2017.
- Gerov 1975-1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1, 2. София: Български писател.
- RBE= Речник на българския език. Т. 1-15. София: БАН, 1977-.
- Semyonov 2003: Семенов, А.В. *Этимологический словарь русского языка. Русский язык от А до Я*. Москва: Юнвес [https://lexicography.online/etymology/semyonov].

Η ΧΡΗΣΗ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΕ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ (Β' ΜΙΣΟ 18^{ΟΥ}-ΑΡΧΕΣ 19^{ΟΥ} ΑΙ.): ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΤΑΞΙΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια πρώτη παρουσίαση κάποιων παραδειγμάτων κειμένων γραμμένων κυρίως σε λαϊκή αστική ελληνική, ανά είδος λόγου εντός του οποίου απαντάται η μορφή αυτή. Χρησιμοποιούνται αντιπροσωπευτικά παραδείγματα κυρίως από Φαναριώτες, ώστε να δοθεί μια πρώτη εικόνα για λέξεις, φράσεις και φαινόμενα που απαντάμε σε αυτόν τον περιορισμένο αριθμό κειμένων, αν και χρειάζεται ευρύτερη μελέτη και σε ικανό αριθμό άλλων κειμένων. Η παράθεση παραδειγμάτων γίνεται εν είδει απλής καταγραφής και όχι με εξαντλητικό τρόπο, χωρίς αξίωση εξαγωγής κανόνων που ισχύουν γενικότερα. Ο πρώτος στόχος είναι να υπάρξει μια συμβολή στη μελέτη της ελληνικής που χρησιμοποιούσαν το β' μισό του 18ου αιώνα, κυρίως στην Πόλη και δευτερευόντως στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, σε μορφή που δεν είναι διόλου ενιαία ή αμιγής (ως προς την «ελληνικότητά» της), αναδεικνύοντας έτσι την πολυπολιτισμικότητα μιας Αυτοκρατορίας μικρό διάστημα πριν να αρχίσει να διαλύεται. Ο δεύτερος στόχος είναι να αναδειχθεί και η χρήση της αστικής γλώσσας (σε αντίστιξη με την αρχαϊζουσα) σε διάφορα υφολογικά ή ειδολογικά περιβάλλοντα, ως έναυσμα για περαιτέρω μελέτη. Ενώ έχει γίνει πολύς λόγος για το γλωσσικό ζήτημα στην εποχή του Διαφωτισμού (κυρίως για το τέλος του 18ου αιώνα και μετά), δεν έχει επιχειρηθεί να γίνει η περιγραφή της γλώσσας με βάση κάποιο σώμα κειμένων, πολλά από τα οποία τα τελευταία χρόνια άρχισαν να προσεγγίζονται. Φυσικά, είναι πολύ σημαντική σε λεξιλογικό επίπεδο η δουλειά πολλών φιλόλογων, εκδοτών συγκεκριμένων έργων ή και ανθολογιών, με πιο πρόσφατη τη μελέτη παρουσίασης των «γλωσσαρίων» από τον P. Mackridge, όπως θα δούμε.

Η παρούσα προσπάθεια, εντούτοις, δεν αποτελεί μελέτη γλωσσολογική, αλλά μια πρώτη καταγραφή εμπειρικών παρατηρήσεων για τα παραδείγματα, με βάση τις πολλές αναγνώσεις κειμένων της εποχής, είτε σε έντυπη είτε σε χειρόγραφη μορφή. Διαβάζοντας κείμενα που δεν είναι και τόσο γνωστά, ο καθένας διαπιστώνει ομοιότητες και διαφορές στο γλωσσικό ιδίωμα, το ύφος, τη λειτουργία, την απεύθυνση και τους κώδικες της γλώσσας. Χωρίς περαιτέρω αξιώσεις, λοιπόν, θα προχωρήσουμε στην καταγραφή των παρατηρήσεων. Προ-

ηγουμένως, όμως, θα γίνει μια αναφορά σε παραδείγματα εργασιών που εστιάζουν στη γλώσσα της περιόδου και μπορέσαμε να εντοπίσουμε.

Α. Γλωσσάρια σε εκδόσεις ή ανθολογίες κειμένων

Για την εποχή που εδώ μας αφορά, έχουμε γενικότερα λεξικά της ελληνικής, χωρίς διαχωρισμό λαϊκής και μη αστικής. Για το ιδίωμα που μιλιόταν και είχε σχέση με την οθωμανική διοίκηση και την ορολογία της ή σε σχέση με τη θρησκεία και άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, την οποία έπρεπε όλοι οι αστοί (και όχι μόνο) της Πόλης να χρησιμοποιούν υπάρχει το εξαιρετικό παράδειγμα του Αθανάσιου Κομνηνού-Υψηλάντη, ο οποίος στο τέλος του έργου του για τη μεταβυζαντινή περίοδο (1453-1789) έχει ένα παράρτημα (Κομνηνός Υψηλάντης 1870: 717-796), όπου σε ένα ρέον αφηγηματικό κείμενο εξηγεί πολλούς όρους, κυρίως οθωμανικούς μεταγεγραμμένους στο ελληνικό αλφάβητο, τους οποίους δεν χρησιμοποιεί μόνο εκείνος μα και άλλοι λόγιοι και μη, όταν αναφέρονται στο θέμα εντός κειμένων με πολλές και διαφορετικές λειτουργίες. Χαρακτηριστικό στο παρακάτω παράδειγμα είναι ότι δίνει με αραιά στοιχεία (τόσο στο παράρτημα όσο και στο κυρίως κείμενο) τη θρησκευτική ορολογία, εξηγώντας ενίοτε με αναλογίες που οι ελληνόφωνοι θα καταλάβουν, όπως η λέξη «ορθόδοξοι» για να εξηγήσει το τι είναι οι σουνίτες μουσουλμάνοι. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί δεν είναι λαϊκή, αλλά αρκετά προσεγγισμένη λόγω γλώσσα με κάποια στοιχεία της καθομιλουμένης, όπως η χρήση του «οπού» ή η υποθετική χρήση του μέλλοντα με το βοηθητικό ρήμα θέλω: «ήθελαν εφευρίσκει»:

Σουνήδες μουσουλμάνοι εἰσὶν οἱ Τοῦρκοι, καὶ ταύτης τῆς πατρὸς καὶ αἵ-
ρέσεώς ἐστὶ καὶ ὁ βασιλεὺς αὐτῶν· λέγονται δὲ σου ν ν ἦ δ ε ς, οἷον εἰπεῖν
ὀρθόδοξοι, ἐκεῖνοι ὅπου ἀκολουθοῦσι καὶ φυλάττουσι τὸ με σ χ έ π ι, ἥτοι
τὴν αἵρεσιν καὶ τὰς διδασκαλίας τοῦ ἱμάμη 'Αζάμ καὶ τοῦ ἱμάμη Σαφή·
ἐκεῖνοι δὲ ὅπου δὲν ἀκολουθοῦσι τὰς διατάξεις καὶ τὰ ρήτὰ καὶ κανόνας
αὐτῶν τῶν δύο, ἢ ἤθελαν εφευρίσκει νέας, καλοῦνται με ζ χ ε μ π ἦ δ ε ς
καὶ κ ι α φ ῖ ρ η δ ε ς· τοιοῦτοί εἰσιν οἱ Πέρσαι παρὰ τοῖς Τοῦρκοις· ἢ καλοῦν-
ται ῥ α φ α ζ ἦ, οὔτινές εἰσι χεῖρους τῶν κ ι α φ ῖ ρ η δ ω ν, ὅ ἐστιν ἀπίστων.

Ενδιαφέρουσα από φωνολογικής απόψεως είναι η εντός του κυρίως κειμένου μεταγραφή των ονομάτων αλλά και η χρήση ξένων λέξεων, καθώς και άλλα φαινόμενα, κυρίως στις ξένες λέξεις, όπως η χρήση του συμπλέγματος «τζ» αντί του «τσ» (π.χ. Νέμτζοι, γιανίτζαροι) ή του «π» αντί του «μπ» (π.χ. μπεϊλέρπεη, σ. 179, «ποσταντζήπαση» και «πάιλος», σ. 180), φαινόμενα που απαντάμε και σε άλλα κείμενα.

Πέραν των παλαιότερων προσπαθειών να συγκροτηθούν γλωσσάρια, την τελευταία εικοσαετία έχουμε αρκετές νέες προσπάθειες με πιο σημαντική εκείνη του Γ. Κεχαγιόγλου, ο οποίος συνέταξε γλωσσάρι για τις ανάγκες της Πεζογραφικής Ανθολογίας (Κεχαγιόγλου 2001: 1271-1496). Κατόπιν, άρχισαν να εκδίδονται πολλά έργα (μεταφράσεις ή πρωτότυπα) σε γλώσσα της εποχής

Η χρήση αστικής ελληνικής σε κείμενα του Διαφωτισμού

από μελετητές όπως ο Γ. Κεχαγιόγλου και η Α. Ταμπάκη (Τσερβάντες 2008: 635-813), ο Β. Πούχνερ (2014: 100-2, 198-200 και 277-81), ο Δ. Σπάθης (1995: 193-199), ο Ι. Βιβιλάκης (2010: 545-561) κ.ά. Σημαντικότερες είναι και οι προσπάθειες του P. Mackridge, ο οποίος έκανε μια σειρά άρθρων με παρατηρήσεις για τα γλωσσάρια. Σε πιο πρόσφατο σχετικό πόνημά του, ο Mackridge (2021) συνοψίζει και εμπλουτίζει παρατηρήσεις και συμπεράσματα από προηγούμενες μικρότερες μελέτες.

Β. Παραδείγματα

1. Λογοτεχνία

Η λογοτεχνική παράδοση αποτελεί πολύ σημαντικό μάρτυρα για τη μορφή της γλώσσας, παρόλη την όποια αισθητική επεξεργασία που υφίσταται ο λόγος. Βέβαια, στην περίοδο για την οποία αναφερόμαστε τα κείμενα συχνά φαίνονται να μην είναι τόσο επιμελημένα, όπως παρατηρούν αρκετοί μελετητές και εκδότες, ώστε κάποιος θα μπορούσε να υποθέσει ότι αυτό σημαίνει και την εγγύτητά τους με την καθομιλουμένη. Επειδή αυτό είναι άλλο ζήτημα (διόλου απλό), εδώ δεν θα το πραγματευτούμε. Αναφέροντας, ωστόσο, κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα χρήσης της γλώσσας σε κείμενα του β' μισού του 18ου αιώνα και των αρχών του 19ου που δεν είναι ευρέως γνωστά, θα φανεί πώς διαμορφώνεται η γλώσσα, όντας εγγύτερα στην ομαλοποίηση προς μια «κοινή», σε αντίστιξη με την αρχαιολαγνεία που επεκράτησε μετά τη δημιουργία του νέου κράτους, ανακόπτοντας την πορεία της νεοελληνικής και οδηγώντας σε οπισθοδρόμηση.

1α. Ποήματα Αστικά από Μισμαγιές

Η λαϊκή γλώσσα αποτυπώνεται εύγλωττα σε ένα αστικό και συνάμα λαϊκό είδος λόγου, καθιστώντας το πιο ενδιαφέρον, όχι μόνο για τον φιλόλογο και τον γλωσσολόγο, αλλά και για τον μουσικολόγο, τον κοινωνιολόγο κλπ. Πρόκειται για τα «φαναριώτικα στιχουργήματα», τα οποία συγκεντρώνονταν σε «μισμαγιές» (ζτουρκ. *mezma*). Γνωστά ήταν σε έντυπη μορφή ήδη από το τέλος του 18ου αιώνα με την ενσωμάτωσή τους σε δύο αφηγηματικά έργα σε ελληνική επίσης αστική γλώσσα. Πρόκειται για τα πολύ γνωστά *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* του Ρήγα και το *Έρωτος Αποτελέσματα* του/των Ι. Καρατζά ή/και Αθ. Ψαλίδα¹ Σύγχρονη έκδοση μιας χειρόγραφης μισμαγιάς έγινε από την Α. Φραντζή (1993). Υπάρχουν, επίσης, εκδόσεις και στα τουρκικά αλλά και πολλά χειρόγραφα, όπως αυτά στη Ρουμάνικη Ακαδημία, που μένουν ανέκδο-

1. Για αυτά τα στιχουργήματα έχουν γίνει πολλές μελέτες. Βλ. π.χ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister κ.ά. 2013.

τα. Ανάμεσα σε αυτά τα φαναριώτικα «τραγούδια» ή «στιχουργήματα» (έντυπα και χειρόγραφα) έχουμε ενδιαφέροντα δείγματα και λαϊκής γλώσσας, αλλά και παραδείγματα διγλωσσών κειμένων, όπως θα δούμε.

Για παράδειγμα, τα τραγούδια στο *Έρωτος Αποτελέσματα* είναι γραμμένα σε γλώσσα κατανοητή με ευκολία ακόμα και σήμερα, ενώ τα γραμματικά και συντακτικά φαινόμενα που απαντούν σε αυτά, τα βρίσκουμε και στο αφηγηματικό μέρος:

Ο Έρωτας θυμώθη./σε μένα αρματώθη./για να με πολεμήση./όσον να με νικήση./ Και ώντας τα δικά του/όπλα κ'άρματά του/αδύνατα να φθάσουν/να με καταδαμάσουν./ Άρχισε κι αρματώθη/καλά εδυναμώθη./με όπλα άλλα ξένα/όμως δυναμωμένα. ([Ανώνυμος] 1792: 11).

Ανάμεσα στα χειρόγραφα της Ρουμάνικης Ακαδημίας συναντάμε και διγλώσσα στιχουργήματα, όπως φαίνεται από τα πιο κάτω αρχικά δίστιχα που εντοπίσαμε στον κατάλογο χειρογράφων του Caratasu, που αναδεικνύουν την ποικιλία με την οποία εκφράζονταν οι στιχουργοί της εποχής. Συναντάμε εκεί για παράδειγμα στιχουργήματα σε ελληνικά και τούρκικα («Εἰ φελέκ νίτζε βερήν δη μπου γαζέπ μπου κιουλουνά/όσα τράβιξα ως τώρα, είναι πλέον ικανά...» [Carataşu 2004: 398]) ή ελληνικά και γαλλικά (Quand je dis ue je vous aime, cher amour, r[sic] la folie/μόνον για να με πληγώσης λες αυτός παραλαλεί...» [Carataşu 2004: 251]).

Εκτός από τη σχετικά συχνή διγλωσσία στα χειρόγραφα βλέπουμε και μια εμφανή αμέλεια στην ορθογραφία (π.χ. «τράβιξα» στο πιο πάνω διγλωσσο παράδειγμα ή άλλα στα πιο κάτω παραθέματα), την οποία δεν συναντάμε στα έντυπα, όπως φαίνεται στο παραπάνω παράθεμα από τα *Έρωτος Αποτελέσματα*, δεν συναντάμε, αφού εκεί ακολουθούν τις σχετικά παγιωμένες ορθογραφικές συνήθειες ή και θέματα και καταλήξεις λέξεων που τότε συνηθίζονταν, όπως η ονομαστική πληθυντικού του τύπου «όλαις η χάρες» ([Ανώνυμος] 1792: 42), εύγαλε (αντί έβγαλε, σελ. 43) κλπ. Σε όλα τα κείμενα (έντυπα και χειρόγραφα) χρησιμοποιούνται πολλές ξένες λέξεις, κυρίως τουρκικές.

1β. Πεζογραφία (Διήγημα, Μυθιστόρημα, Λίβελλος)

Το κείμενο *Αληθής Ιστορία* (τέλος 18ου αιώνα) συχνά κατατάσσεται από μελετητές στο είδος του λιβέλου, αν και η ειδολογική του ταυτότητα είναι πολύ περίπλοκη (Μαυρέλος 2016: κεφ. 2). Όντας έντυπο, η σωρεία λαθών δεν είναι σίγουρο ότι μπορεί να αποδοθεί πάντα στον δαίμονα του τυπογραφείου. Δεν γνωρίζω αν είναι ορθό να διορθώνονται τέτοιες περιπτώσεις κειμένων. Ο ανώνυμος για εμάς συγγραφέας σατιρίζει πρόσωπα και παρωδεί τον τρόπο γραφής τους, την οποία μπορούμε εύκολα να εντοπίσουμε σε χειρόγραφα που

Η χρήση αστικής ελληνικής σε κείμενα του Διαφωτισμού

έχουν ατμημένη ορθογραφία, όπως εκείνα που εντοπίζουμε στους καταλόγους χειρογράφων της Ρουμάνικης Ακαδημίας και θα δούμε στη συνέχεια. Στο «πιλέτι» του ενός από τους ήρωες της Αληθούς Ιστορίας [sic] φαίνεται αυτή η ανορθογραφία, που όμως εδώ παρωδεύεται:

«Όστις απεκριθή. Ω έτνας βουνό, και Σήδερο καμένο, οπού καίεις όποιον και σε πλησιάζει, ναι φως μου Δούπνιτζα λαμβάνωντας το πιλέτισου με εφάνη να εκαζάντησα είκοσι χιλιάδες Φλωρί βενέτικο, έρχομαι, έρχομαι πέρδικα να ασπασθώ τα πετραδένιασου μάτια, τα μαργαριταρένιασου μαλιά, μπόμπο γεμ, ναι αϊδώνι του χειμώνας ναι έρχομαι, έρχομαι να ασπασθώ το λουλουδένιασου στόμα, το ευωδιάζον, ως αρωματικός χαλές της Αραβίας» (Δημαράς 51989: 446-447)².

Ομοίως φαίνεται και στην εισαγωγική σημείωση-παρωδία για άδεια έκδοσης από ιερωμένο (δήθεν το 1632):

«Ημείς ο Μουφτής του αγίου Βασιλείου των οθωμανών, δήλοποιούμεν, ότι αναγνώσαντες το βιβλίον τούτο δεν εύρομεν τι ενάντιον εις την Ιεράν πίστην, του Αλκορανίου, όθεν δίδομεν την άδειαν εις αυτόν τον Γκιαούρ να τυπώση αυτό το βιβλίον, με περιβιλέγιον πώς να μη τολμίση άλλος τυπογράφος να το τυπώση εις τουρκίαν, ημείς Ιησούφ εφέντης πατριάρχης, 1632. Του Ιαννάριου 29. Ώρ. εύδομη» (Δημαράς 1989: 434)³.

Εκτός από τις άλλες όψεις της, η Αληθής Ιστορία είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα της εποχής και από γλωσσικής απόψεως, κυρίως στον τομέα των γλωσσικών παιγνίων, της τολμηρής γλώσσας και της παιγνιώδους χρήσης της λανθασμένης ορθογραφίας, όπως έχει ήδη σχολιαστεί (Μαυρέλος 2016: κεφ. 1).

Ένας λίβελος, με πιο τολμηρή αλλά και προσεγμένη γλώσσα, είναι το εισαγωγικό κείμενο στην Απάντησι ανωνύμου προς τους αυτού άφρονας κατηγορούς, επονομασθείσα Περί Θεοκρατίας του Παμπλέκη (2013). Εκεί, επιτιθέμενος στον Διονύσιο Πλαταμώνος και πριν προχωρήσει στο κυρίως κείμενο (γραμμένο σε γλώσσα κοντινή στα εκκλησιαστικά κείμενα), ο συγγραφέας γράφει με εύγλωττο τρόπο (σε γλώσσα κοντινή στην κοινή της εποχής) τις κατηγορίες του, απευθυνόμενος προς τον αναγνώστη:

2. Επισημαίνουμε την ένωση του κτητικού με το ουσιαστικό (πιλέτισου) ή το επίθετο (πετραδένιασου), η χρήση ξένων λέξεων αμετάφραστων (μπόμπο γεμ) ή ελληνοποιημένων (εκαζάντησα) και την εφθαρμένη ορθογραφία (έτνας, Σήδερο, αϊδώνι).

3. Εκτός από την ορθογραφική αταξία, παρατηρούμε διπλούς τόνους και φραστικά «γκροτέσκα», όπως «άγιος Βασίλειος των οθωμανών», «ιησούφ» (>Ιησούς+Γιουσούφ) ή «Ιησούφ εφέντης πατριάρχης». Οι λέξεις είναι σωστές αλλά ο συνδυασμός τους στη φράση δίνει ένα γκροτέσκο αποτέλεσμα.

«Τους δε λοιπούς δύο μήνας [...] εξέρχεται, θερίζων, όπου ουκ έσπειρε, και συνάγων, όθεν ου διεσκόρπησεν, ως άλλος αγιάν βελαετηλής, δια να μη είπω τύραννος δεσπότης, δια να έχη τους λοιπούς δέκα μήνας να τρώγη και να πίνη πλουσιώτατα με την ειρημένην ιάτρισσάν του. Αλλά και θαύματα πλάττει κατά μίμησιν των αυτού προγόνων [...] Ή, τίς δεν ηξεύρει τον δεύτερον, ο οποίος έχει όλην την γλυκύτητα εις το στόμα και την γαληνότητα εις το πρόσωπον δαγκάνει γλυκαίως, ως η έχις, φαρμακεύει όμως πικρότερον παρά η ασπίς με τον αυτής φαρμακερώτατον ιόν; ο τρίτος, ων και μάλλον παχύδερμος ή ο χοίρος, τοσούτον αυθάδη και στερεάν έχει την γλώσσαν, ώστε άπαντα αναγκαία διά να μην είπω τους χαλέδες όλου του κόσμου, ανακατώνει με ταύτην δια να φαίνεται ότι είναι τάχα και ούτος σοφός τις; ο τέταρτος, αφ' ου εγαμήθη από όλα τα τουρκόπουλα και ρωμαίοπουλα της πατρίδος του, και πάνυ άριστα εδιδάχθη την τέχνην του Πριάπου [...]» (σ. 131).

Τις ομοιότητες του τολμηρού του λεξιλογίου με εκείνο του Ανωνύμου, που αποδεικνύουν τη σχέση των δύο κειμένων, την έχω υποδείξει παλαιότερα (Μαυρέλος 2016), αν και χρήζει περαιτέρω ανάλυσης.

Στο αφηγηματικό μέρος του *Έρωτος Αποτελέσματα* ([Ανώνυμος] 1792) συναντάμε επίσης το γνωστό στους φιλόλογους (και όχι μόνο) κωνσταντινουπολίτικο ιδίωμα με τις γνωστές ιδιαιτερότητες, όπως το «τζ» αντί του «τσ» (έτζι, κοκκωνίτζα), ο σχηματισμός του μέλλοντα με το βοηθητικό ρήμα θέλω (θέλει ρίχνη, θέλει χαμογελά), τις πολλές τουρκικές λέξεις (ζιαφέτι, εγλεντζές κλπ.), το τρίτο ενικό για την έκφραση ευγένειας, αντί τον πληθυντικό κ.ά. Παράλληλα, όπως υπέδειξε ο Mackridge, έχουμε και κάποια ιδιωματικά στοιχεία της ηπειρωτικής διαλέκτου. Ωστόσο, μέσα στην πλειοψηφία στοιχείων της κοινής όπως διαμορφώθηκε στην Πόλη και άλλων στοιχείων, παρεισφρέουν και κάποιοι στίχοι από αρχαία κείμενα, τόσο στα εισαγωγικά κείμενα όσο και στο αφηγηματικό μέρος (π.χ. [Ανώνυμος] 1792: 46).

Το μυθιστόρημα του Κων. Ρωσέτη *Η Κομφή Ιστορία. Τα κατ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην* (τέλη 18ου-αρχές 19ου), που παρέμενε σε χειρόγραφη μορφή έγινε γνωστό σχετικά πρόσφατα. Λόγω της κακής έκδοσης, δεν έτυχε της προσοχής που σίγουρα αξίζει, κάτι που ελπίζουμε να γίνει με τη νέα έκδοση που ετοιμάζει ο Γ. Κεχαγιόγλου. Το κείμενο αυτό, που έχει γλώσσα παρόμοια με εκείνην του προηγούμενου που εξετάσαμε, παρουσιάζει αρκετές διαφορές, τόσο στην τολμηρότητα του λεξιλογίου όσο και στην τολμηρότητα των σκηνών που περιγράφει. Εκτός από μια τολμηρή ερωτική σκηνή, η περιγραφή της γυναίκας δυνάστη του συζύγου της που εξυφαίνει πολλές δολοπλοκίες και η περιγραφή του καλλωπισμού (με αδέξιο λεξιλόγιο υπό την οπτική γωνία του συζύγου) είναι σημεία που ενδιαφέρουν ιδιαίτερα και από

Η χρήση αστικής ελληνικής σε κείμενα του Διαφωτισμού

γλωσσικής άποψης. Ίσως λόγω του ότι έμεινε σε χειρόγραφη μορφή, η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι ατημέλητη, αν και ίσως πρόκειται για λάθη στη μεταγραφή. Ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή του καλλωπισμού της ηρωίδας στο πρώτο και η χρήση βωμολοχιών (στον ευθύ λόγο της ηρωίδας) στο δεύτερο από τα πιο κάτω παραδείγματα.

«Επιθυμών ουν αυτός να ιδεί τι κάμνει η Ευμενεία εις το διάστημα των τριών ωρών κλεισμένη, έκαμε μιαν μικρήν τρύπαν εις ένα παράθυρον, και απ' εκεί εστάθη και την εστοχάσθη, και την είδεν οπού την είχαν εις την μέσην μερικές γυναίκετζες [sic], και την ετυραννουσαν η μία με ζύμες και διάφορα μίγματα [sic], έβαλεν έμπλαστρα εις το πρόσωπον, και εις τα χείλη της, τα οποία τραβώντας με βίαν απέσπασας τρίχας με πόνον μεγάλον, και άλλη με τζιμπίστρες σιδηρένιες εύγαλεν τας τρίχας με πόνον μεγάλον από τα οφρύδια, και εκείνας οπού ήσαν επάνω [εις] το μέτωπον, άλλη με βαφές μελανές έβαφε και εκόλλαε τα οφρύδιά της [...] Και ύστερα με διάφορα σκουτελάκια γεμάτα με βαφές κόκκινες έβαφε τα χείλη της και μάγουλα, και με άλλες βαφές τα ονύχιά της [...] Τελειωθέντων τούτων απάντων, βλέπει μίαν γυναικα δίδουσαν εις την Ευμενείαν ένα κουτί, γεμάτον με κομματάκια μαύρα διάφορα, τα οποία μία εξ αυτών των γυναικών, τα επροσήλωσεν εις πολλά μέρη του προσώπου της. Αφού λοιπόν εκατασκευάσθη εκείνο το πρόσωπον εις τοιαύτην κατάστασιν, βλέπει μίαν γερόντισσαν, η οποία πλησιάζουσα εις την Ευμενείαν, επρόσφερεν ένα σακουλάκι μικρούτσικον, εκ του οποίου την άκρην τραβώντας ένα ξύλον σουβλερόν ολόμαυρον, το έχωσεν εις το ένα της μάτι. Ετρόμαξεν ο Σαπφιάδης εις αυτό [...] Το τέλος είδεν ότι με μεγάλην ταχύτητα ετράβιξεν οπίσω το ξύλον, και το μάτι έμεινεν αβλαβές, και τα βλέφαρα βαμμένα» (Ρωσσέτης 2003, 63-64).

Και παρακάτω διαβάζουμε: «Η Ευμενεία εξάπτουσα θυμού, επήδησεν εις τα ομμάτιά του φωνάζουσα: Πώς; Τόσες και τόσες πουτανοσκλάβες έχεις μέσα λυσσιασμένας οπού καββαλικεύουν κάθε ημέραν τους δούλους σου τους χρεμασμένους, και εσύ ωσάν ένας ρουφιάνος ούτε σε μέλει, ούτε εξετάζεις εις τι κατάστασιν είναι το σπίτι σου» (σ. 78). Και πιο κάτω: «Άνδρα, άνδρα ή ο ίδιος είσαι εις το σπίτι σου ένας καχός πεζεβέγκης, και θέλεις οι δούλοι σου να εγκαστρώσουν τες σκλάβες, ή αυτούς τους δύο του έχεις δια ογλάνια⁴ σου και ευγάνεις τα μάτια σου με αυτούς...» (σ. 98).

4. Η χρήση των δύο τουρκικών λέξεων «πεζεβέγκης» (pezevenk) και «ογλάνιον» (oglan) αντιστοιχούν στις δύο κατηγορίες, της μαστροπείας και της ομοφυλοφιλίας.

1γ. Θέατρο

Ο *Αυξεντιανός Μετανοημένος* (1752) είναι μία από τις οξύτερες αντικληρικαλικές διαλογικές σάτιρες του μέσου του 18ου αι., όχι τόσο στο κλίμα του Διαφωτισμού, αλλά εντός της θύραθεν υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής σάτιρας για εκκλησιαστικά θέματα, η οποία λαμβάνει αρκετές μορφές. Από την *Ακολουθία του Σπανού* (γνωστή σε όλους ως φυλλάδα), με την τολμηρή δημώδη γλώσσα, και την αρχαιόγλωσση (αλλά τολμηρότατη) «κωμωδία» του Καταβλαττά, έως το έμμετρο διαλογικό σατιρικό έργο του τέλους του 17ου αιώνα *Αχούρι*. Οι προσπάθειες των θεατρολόγων να αναδείξουν τα διαλογικά αυτά κείμενα είναι χρήσιμες, αλλά θα χρειαζόταν να εξεταστούν (γλωσσικά, υφολογικά και ερμηνευτικά) σε σχέση και με την καθ' ημάς παράδοση και όχι μόνο σε σχέση με τη δυτική, από την οποία όντως παίρνουν κάποια στοιχεία. Η εξαιρετική ως προς τη μεταγραφή του κειμένου έκδοση του έργου (Βιβλιάκης 2010), με το πλούσιο λεξιλόγιο και τα πραγματολογικά στοιχεία, έχει ένα επιπλέον θετικό. Εντάσσει το έργο στην αναβαπτιστική έριδα, η οποία μπορεί να θεωρηθεί και ένα είδος κοινωνικής επανάστασης με θρησκευτική επιφάνεια στα ερείσματα, αλλά κοινωνικό κατά βάθος κίνητρο, μαζί με την ομάδα των άλλων κειμένων που ανέδειξε παλαιότερα ο Σκουβαράς. Εδώ το λεξιλόγιο και το ύφος έχει επιπροσθέτως και πολλά στοιχεία από τα εκκλησιαστικά κείμενα, ενώ η παρωδία του λόγου των ιερωμένων (υψηλόβαθμων και χαμηλόβαθμων) είναι άλλο ένα δεδομένο που δεν συναντάμε στα προαναφερθέντα έργα. Ανάλογα με τους ήρωες που μιλάνε, η γλώσσα κυμαίνεται από την αρχαιοπρεπή των μορφωμένων ιερωμένων (π.χ. Μισαήλ ή Χαλεπίου) ή την πολύ λαϊκή των αμόρφωτων ιερωμένων και λαϊκών ανθρώπων (π.χ. Αυξέντιος, Όχλος). Τα γλωσσοπαίγνια γίνονται αφορμή την παρώδηση του ύφους λόγου πραγματικών προσώπων και τη σάτιρα συγκεκριμένων θεσμών και προσώπων, όπως του Αυξέντιου που δεν καταλαβαίνει την αρχαϊζουσα και ζητάει εξηγήσεις με αστείο τρόπο. Για παράδειγμα, όταν ο Κύριλλος του λέει τη λέξη πολλοστημόριον (σ. 341) ο Αυξέντιος ακούει «Λοστοποριμόλιον» και ρωτάει τι είναι. Όταν του εξηγεί ο Κύριλλος τη λέξη, η παρατήρηση του Αυξεντίου, είναι χαρακτηριστική: «Μη με λες και σύ 'λληνικά, γιατί γω δεν ξέρω αυτήν την γλώσσα» (σ. 341). Φυσικά, ο λόγος ενός ήρωα δεν είναι σίγουρο δεδομένο για να βγάλουμε συμπεράσματα, αλλά πρώτον απεικονίζει την άποψη ενός λαϊκού ανθρώπου και δεύτερον δηλώνει την απόσταση των δύο «γλωσσών» στο μέσο του 18ου αιώνα.

Ο *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος* (1785) του Γ. Σούτσου έχει γίνει γνωστός μετά τη νέα έκδοση (Σούτσος 1995). Πρόκειται για κοσμικό έργο με θέμα την ηγεμονία του Αλ. Μαυροκορδάτου του Φιραρή και γλώσσα, η οποία εκφέρεται από πρόσωπα σχετιζόμενα με την Πόλη. Ο λόγος των χαρακτήρων διαφέρει ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη (π.χ. η υπηρέτρια Ταρσή χρησι-

Η χρήση αστικής ελληνικής σε κείμενα του Διαφωτισμού

μπορεί λαϊκή γλώσσα). Στις τουρκικές λέξεις προστίθενται και οι ρουμάνικες, λόγω της περιοχής, ενώ το ύφος ποικίλλει ανάλογα με τον ήρωα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η φωνητική καταγραφή λέξεων του τύπου «τεργιάζει» (σ. 32) ή «κώχη» (αντί κόγχη, σ. 56), ενώ και εδώ χρησιμοποιούνται τύποι όπως η ονομαστική πληθυντικού με «αι» («όσαις φοραίς», σ. 33, και «οι στιγμαίς», σ. 39), η χρήση του «τζ» αντί του «τσ» («έτζι», 36). Τα γλωσσοπαιγνία που είδαμε στον *Αυξεντιανό* σε σχέση με τη γλώσσα δεν λείπουν, όπως π.χ. όταν η Ταρσή ακούει τον Αλέξανδρο να λέει τη λέξη «περισπασμοί» και καταλαβαίνει «σπασμοί» (σ. 39). Ο ήρωας τής το εξηγεί λέγοντας ότι «Περιπασμοί είναι ελληνικό», κάτι που επιβεβαιώνει την προαναφερθείσα διάκριση σε ελληνικά και ρωμαίικα, με τα πρώτα να χρησιμοποιούνται μόνο από μορφωμένους και ανώτερης τάξης, όπως υπαινίσσεται αμέσως μετά η ηρωίδα, που μιλά το ανατολικό λαϊκό ιδίωμα. Εξίσου ενδεικτική της εγγραμματοσύνης των τότε ανθρώπων ανάλογα με την τάξη είναι και η πρώτη σκηνή της Β' πράξης (σσ. 51-53), όπου αναφέρεται η ανικανότητα πολλών να διαβάσουν.

2. Άλλα γραμματειακά κείμενα

Α. Έντυπα

Εκτός από το ιστορικό έργο του Κομνηνού Υψηλάντη (1870), που αναφέραμε στην αρχή, έχουμε και άλλα κείμενα που χρησιμοποιούν λαϊκότερη γλώσσα. Γνωστότερη περίπτωση είναι για παράδειγμα η *Γεωγραφία Νεωτερική* των Δ. Φιλιππίδη και Γρ. Κωνσταντά, αν και έχει πολλά λόγια στοιχεία στον λόγο. Πολύ λιγότερο γνωστό, εκτός από όσους ασχολούνται με την ιστορία της ιατρικής, είναι το πιο ενδιαφέρον γλωσσικά έργο του Ιω. Νικολίδη (1794).

Η χρήση και η υπεράσπιση της ομιλούμενης κοινής ρωμαίικης γλώσσας, η οποία έρχεται σε αντίστιξη με τα «ελληνικά», δεν χρησιμοποιείται μόνο σε λογοτεχνικά κείμενα, αλλά και σε πρακτικότερα είδη λόγου, όπως οι μελέτες ιατρικής. Ο Νικολίδης δηλώνει ήδη στη σελίδα τίτλου την πρόθεσή του για τη χρήση του βιβλίου του: «Συνθεμένον απλά ρωμαίικα προς κοινήν Ωφέλειαν». Αυτή την πρακτική χρήση δηλώνεται και στο προοίμιο (σ. 47-48), όπου αναφέρεται ότι συνειδητά χρησιμοποιείται μια γλώσσα που μπορεί να σοκάρει με την ωμότητά της, αλλά είναι απολύτως απαραίτητη για να προστατευτεί όλος ο λαός που δεν ξέρει παρά τη ρωμαίικη:

«Εγώ έγραψα αυτό το Βιβλίον προς κοινήν Ωφέλειαν του Γένους των Ρωμαίων και δια να επιτύχω σωστά τον Σκοπόν μου, το έγραψα απλά ρωμαίικα, δια να το καταλαβάνη κάθε απλός Ρωμαίος και να λάβη το Όφελος από αυτό. Όθεν δια να ευκολύνω με τελειότητα το Ύφος του Βιβλίου και να σηκώσω κάθε παραμικρήν Αφορμήν Αμφιβολίας του Αναγνώστου, εβιάσθηκα πολλάκις να μεταχειρισθώ και Λέξεις τουρκορωμαίικαις, ή

Φραγκοραμαίικαις. Μάλιστα δε, δια τούτο ήμουν βιασμένος, να μεταχειρισθώ παντού και τα κοινά Ονόματα των Μελών του Ανθρώπου, μ' όλον οπού το ίξευρα καλότατα, ότι τα τοιαύτα προξενούν πάντοτε εις την Ακοήν, και εις την Ανάγνωσιν μεγάλην Αηδίαν» (Νικολίδης 1794, 47-48).

Και πράγματι, η γλώσσα του κυρίως κειμένου εξηγεί τα συμπτώματα της σύφιλης και προτείνει θεραπείες, με βάση πάντα τους ανωνύμως αναφερθέντες ασθενείς του, ώστε να μπορούν να πράξουν αναλόγως οι ασθενείς. Υποστηρίζει μάλιστα και την ανάγκη εκλαΐκευσης της γνώσης εν γένει. Ας δούμε ένα ενδεικτικό απόσπασμα όπου προσπαθεί να υποδείξει στους νέους τι πρέπει να αποφεύγουν. Τονίζει εκεί ότι όσο κι αν προσπαθούν να καθαρίζονται μετά τη συνουσία, η προφυλάξη αυτή:

**δὲν βοηθεῖ καὶ αντίποτες εἰς τὰς ἀσελγεῖς,
καὶ ἀσώτους, καὶ μάλιστα εἰς τὰς πυρᾶς, καὶ
θερμὰς Νέες, ὅπῃ πηγαῖναν ἀσόχασα,
καὶ συνυσιάζονται μὲ καταμαλαφραν-
τίζιασμένα, καὶ κατασαπισμένα Πα-
λαιοπέτανα τῶν Σωκακίων, τῶν ὁποίων
τὰ βρομερώτατα, καὶ συγχαμερώτατα
Μενιὰ εἶναι πλυσισιόλις αὐτῶν Μπεζεζένια
τῆς Μαλαφραντζας, γεμάτα καὶ ἀπέξω,
καὶ ἀπομέσα ἀπὸ ἀναρίθμητα ἀφροδισια-
κὰ Ἐλκη, καὶ Κάγκρες, καὶ ἀπὸ χιλίων
λογιῶν μαλαφραντζιάρικα Φαρμάκια.**

(Νικολίδης 1794: 375)

B. Διάφορα κείμενα σε χειρόγραφα από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες⁵

Στη βιβλιοθήκη της Ρουμάνικης Ακαδημίας υπάρχουν πολλά χειρόγραφα που σώζουν κείμενα (λογοτεχνικά ή και πρακτικά) από τον 18ο αιώνα σε γλώσσα αστική της Πόλης, που μεταφέρουν οι Φαναριώτες και στο Βουκουρέστι. Ωστόσο, οι γραφείς ή αντιγραφείς ήταν άλλοτε Βλάχοι, που ήξεραν μόνο προφορικά και μάλιστα όχι τόσο καλά, ή ελληνόφωνοι σε ανάλογη κατάσταση. Ήδη από το τέλος του 17ου αιώνα έχουμε χειρόγραφα σε μια γλώσσα που δείχνει πώς έγραφαν οι ελάχιστοι μορφωμένοι άνθρωποι (κληρικοί και κοσμικοί). Για παράδειγμα θα αναφέρουμε πιο κάτω δύο περιπτώσεις.

Η πρώτη είναι ένα χειρόγραφο του 1676 (πολύ πρώιμο), που παραδίδει το γνωστό έργο *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης*. Είναι εκπληκτικό, για αυτόν που δεν ξέρει την εποχή και διαβάξει τον κατάλογο χειρογράφων, να διαπιστώσει πόσο

5. Εννοείται ότι χειρόγραφα υπάρχουν σε διάφορες βιβλιοθήκες, αλλά ως παράδειγμα και μόνον δώσαμε εδώ εκείνα της Ρουμάνικης Ακαδημίας. Η παράθεση παραδειγμάτων και από άλλες βιβλιοθήκες θα καθιστούσε το κείμενο απαγορευτικά εκτενές.

Η χρήση αστικής ελληνικής σε κείμενα του Διαφωτισμού

η ορθογραφία του τίτλου του είναι εφθαρμένη, και να φανταστεί τον βαθμό στον οποίο θα είναι το κυρίως κείμενο: «Δηοίγησιν περὶ τοῦ φοιλλοσώφου Περζώε, πος ἐπῆγεν ἡς τὴν Ἠνδίαν καὶ οἶφερεν το βηβλήον τούτο, τας δεκαπέντε συνωμιλίας καὶ πως ἐτημοίθι δη αὐτῷ παρὰ τοῦ Βασιλλέως τῆς Περσίας, τοῦ Χωσρώη» [sic] (Litzica 1909: 112-113). Επειδὴ δεν ξέρουμε τον αντιγραφέα του χειρογράφου αὐτοῦ, μπορούμε νὰ υποθέσουμε πολλά, ὅτι ἴσως δεν ἦταν Ἕλληνας καὶ γι' αὐτὸ ἀντέγραφε χωρὶς νὰ διορθώνει (μὴν ἔχοντας αἰσθησὴ τῆς γραπτῆς γλώσσας). Για τὴν ἐπόμενη, ὠστόσο, περίπτωση εἴμαστε σίγουροι γιὰ τὸν γραφέα:

«Εχμῶνοι καὶ σύγχισες καὶ φροντίδες πολλαῖς ἐγράφοι τῷ βιβλῷ τούτον ἤγουν τὸ νόμικον καὶ ἀρχιερακὸν ὑπὸ χιρὸς ἐμοῦ τοῦ ἐλαχίστου καὶ ἀμαρτωλοῦ Γερασίου ιερομονάχου καὶ ποτὲ υγούμενου τῆς σεβασμίας μονῆς τῶν πανμεγίστων ταξιαρχῶν Μιχαήλου καὶ Γαβριήλου κατὰ τὴν νάουσαν χώραν, ἐχάραξα οἰκείους χερσὶν ἐν τῷδε βιβληαδίριον ἵνα ἀγῆται ὑπὸ μνήμην. Ετελειόθη ἐν ἔτοι σωτηρίῳ ἀχπα ἐν μηνὶ Ἰαννουαρίου α΄» (Litzica 1909: 144).

Στο τελευταῖο αὐτὸ παράδειγμα φαίνεται ἡ ἐξίσου πρώιμη χρονικὰ (1681) γραφὴ ἐνὸς ιερομονάχου, με λάθη ποὺ περίπου ἐμφανίζονται καὶ στὴν *Αληθὴ Ἱστορία* (Ἀνώνυμο τοῦ 1789), ἀλλὰ καὶ σε πρακτικὰ κείμενα τῆς ἰδίας ἐποχῆς (τέλος 18ου αἰ.), ὅπως φαίνεται στὸν τίτλο ἐργοῦ ἐντὸς χειρογράφου τοῦ 1780 («Εἰατροσώφρον δηαλεγμένον ἀπὸ πολλῶν βηβλήον ἡατρικον Γαληνοῦ καὶ Ἠποκράτους καὶ Μελετήου μοναχοῦ καὶ ἀλουρόν δοκημοτατων σωφρον ἡατρόν») καὶ τὴν ἐναρκτήρια φράση («Περὶ πος ἐγίνη ὁ κόσμος παρὰ Θεοῦ...») (Camariano 1940: 146).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [Ἀνώνυμος] 1792. *Ἐρωτος Ἀποτελέσματα*, ἤτοι ἱστορία ἠθικοερωτικὴ με πολιτικὰ τραγούδια. Συντεθεῖσα μὲν εἰς τὴν ἀπλὴν ἡμῶν διάλεκτον πρὸς ευθυμίαν καὶ ἐγλεντζέν τῶν ευγενῶν νέων, ἀφιερωθεῖσα δὲ τῷ ευγενεστάτῳ ἀρχοντὶ Μαγιάρῳ, κυρίῳ κυρίῳ Στεφάνῳ Ἰωαννοβίχῃ, Βιέννῃ: τυπ. Γ. Βεντότη.
- ΒΙΒΛΙΑΚΗΣ Ι. (εἰσ./σχόλ./γλωσσάρι). 2010. *Αυξεντιανὸς ὁ μετανοημένος [1752]*. Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.
- ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ. ⁵1989. *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*. Ἀθήνα: Ἐρμῆς.
- ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ Γ. 2001. Γλωσσάρι. Στὸ *Πεζογραφικὴ Ἀνθολογία*. Ἀφηγηματικὸς γραπτὸς λόγος, τόμ. 2: *Ἀπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ὡς τῆς δημιουργίας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους*. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. – Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, 1271-1496.

- ΚΟΜΝΗΝΟΣ Υ. Α. 1870. *Τα μετά την Άλωση (1453 – 1789). Εκ χειρογράφου ανεκδότου της Ιεράς Μονής του Σινά*, (επιμ. Αρχιμ. Γερμανός Αφθονίδης). Κωνσταντινούπολη: Τυπογρ. Ι. Α. Βρετού.
- ΜΑΥΡΕΛΟΣ Ν. 2016. *Η «επαρχία της ανυπάρχτου»: Είδη, διακείμενα, γλώσσα και νεοτερική ιδεολογία στην Αληθή Ιστορία («Ανώνυμος του 1789»)*. Αθήνα: Σοκόλη.
- ΝΙΚΟΛΙΑΔΗΣ Ι. 1794. *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος, ήγουν η Μαλαφράντζα. Βιβλίον πολλά ωφέλιμον και ευκολομεταχειρίστον εις κάθε απλόν Άνθρωπον. Συνθεμένον απλά ρωμαίικα προς κοινήν Ωφέλειαν και διηρημένον εις δύο μέρη*. Βιέννη: τυπ. Ιωσήφ Βαουμαϊστέρου.
- ΠΑΜΠΛΑΕΚΗΣ Χ. 2013. *Απάντησις ανωνύμου προς τους αυτού άφρονας κατηγορούς, επονομασθείσα Περί Θεοκρατίας*. Δεύτερη έκδοση. Αθήνα: Κουλτούρα.
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β. (εισ./επιμ.). 2014. *Κοινωνικές σάτιρες στο ελληνικό προεπαναστατικό θέατρο (1800-1820). Κωμωδία Νέα της Βλαχιάς, [Τα αγγούρια του γενεράλη], Ο χαρακτήρ της Βλαχιάς*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 100-2, 198-200 και 277-81.
- ΣΟΥΤΣΟΣ Γ. Ν. 1995. *Αλεξανδροβόδας ο Ασυνείδητος*. Αθήνα: Κέδρος.
- ΣΠΑΘΗΣ Δ. 1995. Γλωσσάρι. Στο Γ. Ν. Σούτσος, *Αλεξανδροβόδας ο Ασυνείδητος*. Αθήνα: Κέδρος, 193-199.
- ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ Μ. 2008. *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση έργου του Cervantes (Τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα;)* (εισ. Γ. Κεχαγιόγλου & Α. Ταμπάκη, επιμ./έκδ., γλωσσάρι και πίνακας κύριων ονομάτων Γ. Κεχαγιόγλου). Αθήνα: Έκδοση Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 635-813.
- ΦΡΑΝΤΖΗ Α. 1993. *Μισμαγιά. Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη*. Αθήνα: Εστία.
- ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER I., ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ Χ., ΚΑΠΠΛΕΡ Μ. & ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ Χ. (επιμ.). 2013. *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- CAMARIANO N. 1940. *Catalogul Manuscriselor Grecești din Biblioteca Academiei Române, Tomul II*. București: Imprimeria Naționala.
- CARATAȘU M. 2004. *Catalogul Manuscriselor Grecești din Biblioteca Academiei Române, Volumul III*. București: Ministerului Culturii și Cultelor din România.
- LITZICA C. 1909. *Catalogul Manuscriselor Grecești din Biblioteca Academiei Române*. București: Edițiunea Academiei Române.
- MACKRIDGE P. 2021. *Γλωσσάρια και λεξιλογικές παρατηρήσεις σε φαναριώτικα κείμενα 1750-1800. Συμβολή στην ελληνική λεξικογραφία*. Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Ανέμη – Πανεπιστήμιο Κρήτης [Διαθέσιμο στον ιστότοπο της Ανέμης].

ΟΙ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ: ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ, ΔΥΣΑΡΜΟΝΙΑ ΜΕ ΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΚΑΙ ΠΗΓΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΣΥΓΧΥΣΗΣ

1. Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό γράφεται με αφορμή την αφυπηρέτηση της Πηνελόπης Καμπάκη – Βουγιουκλή από το Τμήμα Φιλολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, μετά από τέσσερις δεκαετίες σημαντικής προσφοράς στην επιστήμη της γλωσσολογίας και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Το επιστημονικό έργο της Πηνελόπης Καμπάκη είναι πολύπλευρο, καθώς ασχολήθηκε ερευνητικά με ποικίλα πεδία της γλωσσολογίας, δίνοντας έμφαση στην εφαρμοσμένη γλωσσολογία (γλωσσικό λάθος, διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας και των διαλέκτων στη σχολική εκπαίδευση) και στη νεοελληνική διαλεκτολογία (γλωσσικές ποικιλίες της Θράκης). Για τον λόγο αυτό, το παρόν άρθρο εντάσσεται στο πεδίο της μελέτης και της ανάλυσης του γλωσσικού λάθους και αναφέρεται στους κανόνες ρύθμισης της χρήσης της γλώσσας, οι οποίοι περιλαμβάνονται σε οδηγούς ορθής χρήσης της γλώσσας, σε εγχειρίδια γραμματικής και σε άλλα σχετικά εγχειρίδια με παρόμοια στόχευση.

2. Θεματικός άξονας του άρθρου

Όπως είναι γνωστό, στις παραδοσιακού τύπου γραμματικές μιας πρότυπης γλώσσας και οι οδηγοί ορθής χρήσης μιας γλώσσας επιχειρείται η ρύθμιση της γλωσσικής χρήσης βάσει συγκεκριμένων κανόνων γλωσσικής ορθότητας, των ρυθμιστικών κανόνων της γλωσσικής χρήσης. Όπως έχει αναλυθεί σε πολλές μελέτες που είναι αφιερωμένες στη γλωσσική χρήση, τα κριτήρια γλωσσικής ορθότητας με βάση τα οποία σχηματίζονται οι ρυθμιστικοί κανόνες (prescriptive rules) είναι τα ακόλουθα (Leech, Deuchar & Hoogenraad 2006):

- α. η λογική ως βάση της ρύθμισης της γλωσσικής χρήσης,
- β. η αισθητική του συντάκτη των κανόνων ως κριτήριο ρύθμισης της γλωσσικής χρήσης (αισθητικό κριτήριο),
- γ. οι κανόνες των παλαιότερων γλωσσικών ποικιλιών υψηλού κύρους ως κριτήριο γλωσσικής ορθότητας (ιστορικό κριτήριο),

- δ. οι κανόνες της υφιστάμενης πρότυπης ποικιλίας ως κριτήριο ρύθμισης της γλωσσικής χρήσης,
- ε. κριτήριο ρύθμισης της χρήσης της γλώσσας με βάση τη διευκόλυνση και την αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας (πρακτικό κριτήριο).

Κάθε ρυθμιστικός κανόνας ευθυγραμμίζεται με κάποιο από τα πέντε προαναφερθέντα κριτήρια, το οποίο εφαρμόζει, και αφορά συγκεκριμένο γραμματικό φαινόμενο ή λεξιλογικό τύπο: σε κάθε περίπτωση, το περιεχόμενο μεγάλου αριθμού ρυθμιστικών κανόνων βρίσκεται σε δυσαρμονία με την τρέχουσα γλωσσική χρήση, όπως αυτή παρατηρείται και παρουσιάζεται σε περιγραφικού τύπου γραμματικά εγχειρίδια.

Ωστόσο, μέσω της μελέτης του περιεχομένου των παραδοσιακών εγχειριδίων γραμματικής της πρότυπης ελληνικής γλώσσας και συγκεκριμένων οδηγιών ορθής χρήσης της γλώσσας, προκύπτουν και οι εξής περιπτώσεις:

- α. υφίστανται περισσότεροι του ενός και διαφορετικοί μεταξύ τους ρυθμιστικοί κανόνες που αφορούν συγκεκριμένο γραμματικό φαινόμενο, μορφοσυντακτική δομή ή λεξιλογικό τύπο, τα οποία δημιουργήθηκαν με βάση διαφορετικά κριτήρια,
- β. εντοπίζονται κανόνες ρύθμισης του σχηματισμού ή της χρήσης γραμματικών δομών, οι οποίοι διέπονται από εννοιολογική σύγχυση και αντιφάσεις, ενώ κάποιες φορές δεν λαμβάνουν υπόψη προσδιοριστικά στοιχεία και ορίζουσες των δομών αυτών.

Στην παρούσα μελέτη, αφού παρουσιαστούν παραδείγματα ρυθμιστικών κανόνων οι οποίοι εφαρμόζουν τα προαναφερθέντα κριτήρια γλωσσικής ορθότητας, αναλύονται οι περιπτώσεις προβληματικών κανόνων που επισημάνθηκαν πιο πάνω: ποικιλία ρυθμιστικών κανόνων για το ίδιο φαινόμενο, ρυθμιστικοί κανόνες που διέπονται από αντιφάσεις και συγχύσεις.

3. Είδη ρυθμιστικών κανόνων

Όπως προαναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, οι ρυθμιστικοί κανόνες συντίθενται με βάση συγκεκριμένα κριτήρια γλωσσικής ορθότητας. Με βάση αυτόν τον άξονα κατηγοριοποίησης, διακρίνονται πέντε είδη ρυθμιστικών κανόνων: για κάθε είδος κανόνα γλωσσικής ρύθμισης δίνονται στις ακόλουθες υποενότητες χαρακτηριστικά παραδείγματα.

3.1. Ρυθμιστικοί κανόνες βάσει του κριτηρίου της λογικής

Οι κανόνες ρύθμισης της γλωσσικής χρήσης βάσει του κριτηρίου της λογι-

Οι ρυθμιστικοί κανόνες της γλωσσικής χρήσης

κής απαγορεύουν την παραγωγή δομών, οι οποίες, σύμφωνα με την άποψη του συντάκτη τους, προσκρούουν στις αρχές της λογικής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων κανόνων είναι:

«Κάποια λάθη που παρατηρούνται κατά τη χρήση των παραθετικών είναι πιο πολύ λάθη λογικής και όχι λάθη ορθογραφίας. Κάποτε π.χ. γράφουμε πιο ακριβότερο. Εδώ υπάρχει πλεονασμός, γιατί η σύγκριση δηλώνεται και με την κατάληξη -ότερος και με το επίρρημα πιο. Για αυτό είτε θα πούμε ακριβότερο είτε πιο ακριβό» (Μηνάς 2001)

«Μερικές φορές λέμε ελαχιστότατος. Το σωστό είναι ελάχιστος, διότι το ελάχιστος είναι υπερθετικός και δεν είναι δυνατό να σχηματίσει εκ νέου παραθετικά» (Ζορμπάς 2010)

«Το επίρρημα φασικά αποτελεί αδόκιμο όρο. Για να σχηματισθεί επίρρημα φασικά από τη φάτσα, πρώτα έπρεπε να σχηματισθεί επίθετο φασικός. Ως εκ τούτου, δεν μπορούμε, παίρνοντας μια ξένη λέξη, να σχηματίσουμε επίρρημα στην ελληνική» (Ζορμπάς 2010)

Ωστόσο, οι αρχές της τυπικής λογικής δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν ως κριτήριο ρύθμισης της γλωσσικής ορθότητας, καθώς οι κανόνες της τυπικής λογικής ή των μαθηματικών δεν αποτελούν πρότυπο σχηματισμού των γλωσσικών δομών ή άλλων σημειωτικών συστημάτων (π.χ. μουσική): δεν υπάρχουν στη γλώσσα κανόνες χωρίς εξαιρέσεις ούτε ισχύει στη σχέση σημασίας και μορφής η αρχή της αμφιμονοσημαντότητας ούτε οι σχέσεις μεταξύ των δομικών συστημάτων διέπονται σε κάθε περίπτωση από αναλογία ή συμμετρία (Παναγιωτίδης 2013, Φλιάτουρας 2018, Καμπάκη Βουγιουκλή 2020).

3.2. Ρυθμιστικοί κανόνες βάσει του κριτηρίου της αισθητικής

Οι ρυθμιστικοί κανόνες βάσει του αισθητικού κριτηρίου δεν επιτρέπουν τον σχηματισμό συγκεκριμένων γραμματικών δομών βάσει του υποκειμενικού και μη επιστημονικού κριτηρίου της αισθητικής προτίμησης του συντάκτη τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιου είδους κανόνων είναι τα ακόλουθα:

«Το επίθετο ενεργός είναι τριγενές και δικατάληκτο. Γι' αυτό, δεν πρέπει να πούμε... ενεργή συμμετοχή αλλά ενεργός συμμετοχή. Το ενεργή είναι άκομφο και μαλλιαρό... Πρέπει να προτιμήσουμε τον λόγιο τύπο εξετέην, γιατί το εκτέθηκα ακούγεται πολύ άσχημα και προσκρούει στο κοινό γλωσσικό αίσθημα... Πρέπει να χρησιμοποιούμε τις γενικές του αιώνος, της ποσότητος, οι οποίες είναι πολύ πιο εύ-

χες και ακούγονται πιο όμορφα και όχι αυτή που ακούγεται συνήθως, η οποία είναι κακόχη και άνοστη» (Ζορμπάς 2010)

«Τα υβρίδια Προς πάσα κατεύθυνση, Χαίρει εκτίμησης, Δεν έτυχα απάντησης, κακή μίμηση της καθαρεύουσας, τραυματίζουν την αισθητική της δημοτικής» (Παπαζαφείρη 1993)

«Τα στοιχεία αυτά, του κατακτητού, οι κατακτηταί, τους κατακτητάς, νοθεύουν την καθαρότητα της γλώσσας μας, υποβαθμίζουν την αισθητική της» (Παπαζαφείρη 1993)

3.3. Ρυθμιστικοί κανόνες βάσει του ιστορικού κριτηρίου

Σύμφωνα με τις απόψεις πολλών φιλολόγων ή κάποιων συντακτών οδηγών γλωσσικής ορθότητας, κρίνεται σκόπιμο η χρήση της γλώσσας να ρυθμίζεται βάσει ιστορικών κριτηρίων, δηλαδή με βάση τους κανόνες γλωσσικών συστημάτων παλαιότερων περιόδων. Ακολουθούν χαρακτηριστικά παραδείγματα:

«Όταν το ρήμα έχω είναι σύνθετο με πρόθεση, π.χ. απέχω, προσέχω, μετέχω, κατέχω, έχει και χρόνους που παράγονται από το ρηματικό θέμα του αρχαίου αορίστου ή και του μέλλοντα. Το θέμα του αρχαίου αορίστου ήταν σχ-... του μέλλοντα εξ-» (Μηνάς 2001)

«Στα βαπτιστικά ονόματα προσώπων εις -ων διατηρείται ο λόγιος τύπος της ονομαστικής (π.χ. Φαίδων, Αγαμέμνων). Τα πρωτόκλιτα αρσενικά σε -τής, π.χ. καθηγητής, διατηρούν τις πτώσεις γενική, κλητική, καθώς και αιτιατική πληθυντικού, της αρχαίας ελληνικής (π.χ. του καθηγητού, κύριε καθηγητά, τους καθηγητάς)... είναι απαραίδεκτο να πούμε στην κλητική προσφώνηση κύριε καθηγητή... Από τα τριτόκλιτα σε -εύς -έως... το γραμματεύς κλίνεται με τη νεοελληνική μορφή (ο γραμματέας - του γραμματέα) ή για όποιον προτιμά με τη λόγια μορφή (ο γραμματεύς - του γραμματέως). Όταν ο όρος αναφέρεται σε γυναίκες, ακολουθούμε απαραίτητα τον λόγιο τύπο και στον προφορικό λόγο (της γραμματέως)... στην ονομαστική πληθυντικού το σωστό είναι οι ιχθύες, οι μύες, ενώ στην αιτιατική είναι τους μυς, τους ιχθύς... Δεν πρέπει να βάζουμε αύξηση στην προστακτική» (Ζορμπάς 2010)

Ωστόσο, το ιστορικό κριτήριο ως μέτρο ρύθμισης της γλωσσικής χρήσης δεν είναι τις περισσότερες φορές συμβατό με τη γλωσσική διαίσθηση των φυσικών ομιλητών: παρόλα αυτά, αξιοποιείται και σε αρκετές περιπτώσεις καθορίζει τις γλωσσικές επιλογές κάποιων φυσικών ομιλητών, συνήθως υψηλότερης μόρφωσης, καθώς οι τύποι που προτιμώνται βάσει του συγκεκριμένου κριτηρίου

Οι ρυθμιστικοί κανόνες της γλωσσικής χρήσης

θεωρούνται επικοινωνιακά δόκιμοι και χρησιμοποιούνται στο γραπτό ύφος και στις απαιτητικές μορφές επικοινωνίας (Παναγιωτίδης 2013).

3.4. Ρυθμιστικοί κανόνες βάσει του κριτηρίου της υφιστάμενης πρότυπης γλώσσας

Ως συνέπεια του γλωσσικού ζητήματος, παρατηρούνται τάσεις ρύθμισης της χρήσης της ελληνικής γλώσσας με κριτήριο την ένταξη ενός τύπου στην καθιερωμένη πρότυπη ποικιλία ή τη σύνδεσή του με τη λόγια ποικιλία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα εξής:

«Ακούμε συχνά αντέγραφέ το... Το λάθος οφείλεται σε επίδραση του καθαρευουσιάνικου αορίστου: αντέγραψε. Το ορθό στην προτακτική είναι: αντίγραψε» (Παπαζαφείρη 1993)

«...ούτε είναι ανεκτές σε ένα δημοτικό κείμενο φράσεις σαν τις παρακάτω: ησκήθη δίωξη, η συγκέντρωση διελύθη. Θα πούμε και θα γράφουμε: ασκήθηκε, διαλύθηκε... Η άτονη εσωτερική αύξηση των σύνθετων ρημάτων είναι λανθασμένη. Πολύ συχνά ακούμε: επεδίωκε μια καλή επένδυση. Το ορθό είναι επιδίωκε» (Παπαζαφείρη 2001)

3.5. Ρυθμιστικοί κανόνες βάσει του πρακτικού κριτηρίου

Με βάση το κριτήριο αυτό, οι κανόνες ρυθμίζουν τη γλωσσική χρήση με άξονα την επικοινωνιακή ευστοχία, τη σαφήνεια και τη δηλωτικότητα συγκεκριμένων τύπων. Με άλλα λόγια, αποδοκιμάζονται γλωσσικά στοιχεία και δομές που δημιουργούν σημασιολογική σύγχυση, αμφισημίες και ασάφεια. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα ακόλουθα:

«...ο αόριστος των ρημάτων μετέχω, παρέχω πρέπει να διακρίνεται από τον παρατατικό. Μετείχα επί σειράν ετών σε... / δεν μετέσχον στη χθεσινή συνεδρίαση» (Ζορμπάς 2010)

«Δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στην υποτακτική ενεστώτα, που φανερώνει ότι κάτι γίνεται εξακολουθητικά ή κατ' επανάληψη, και στην υποτακτική αορίστου, η οποία φανερώνει ότι κάτι γίνεται στιγμιαία ή μόνο μια φορά: Επιθυμώ να συμμετέχω σε όλες τις δραστηριότητές σας, ενώ επιθυμώ να συμμετάσχω στην αυριανή δραστηριότητά σας» (Μηνάς 2001)

«Ο πληθυντικός αριθμός του ουσιαστικοποιημένου επιθέτου εθελουσία, που σημαίνει την εθελουσία έξοδο, είναι εθελούσιες και όχι εθελουσίες, διότι στα αρχαία ελληνικό το επίθετο είναι ο εθελούσιος – η εθελουσία – αι εθελούσιαι» (Ζορμπάς 2010)

«Στο θηλυκό θα πούμε: της οικογένειας, της θάλασσας, όχι και της οικογενείας, της θαλάσσης. Προς τι η διπλοτυπία, που προκαλεί σύγχυση;» (Παπαζαφείρη 1993)

«Γενικεύτηκαν οι τύποι της λύσης, της άποψης. Δεν είναι πια δεκτή η γενική της κλίσεως, της προσόψεως ούτε είναι ανεκτοί οι τύποι της ποιότητας, της ταυτότητας. Μόνο οι τύποι της ποσότητας, της μουσικότητας είναι οικείοι και ευπρόσδεκτοι. Γίνεται και εδώ απόπειρα για παράλληλη χρήση των δύο τύπων – χωρίς λόγο» (Παπαζαφείρη 1993)

4. Ποικιλία ρυθμιστικών κανόνων για συγκεκριμένο φαινόμενο

Όπως προαναφέρθηκε στην ενότητα 2, παρατηρούνται περιπτώσεις διατύπωσης αντικρουόμενων μεταξύ τους κανόνων, προκειμένου για το ίδιο φαινόμενο. Κάποιες φορές αυτό οφείλεται στην εφαρμογή διαφορετικών κριτηρίων. Για παράδειγμα, η αποδοχή ή η απόρριψη ονοματικών τύπων που ανήκουν σε λόγια ποικιλία από διαφορετικούς φιλολόγους οφείλεται στη ρύθμιση της γλωσσικής ορθότητας βάσει διαφορετικών κριτηρίων:

«Όσον αφορά τα θηλυκά ουσιαστικά της α' κλίσεως σε α μη καθαρό (π.χ. Λάρισα), είναι καλόν σε μερικές περιπτώσεις να τηρείται ο παλιός γνωστός κανόνας (το α να τρέπεται σε η στη γενική) για λόγους καλαισθησίας της γλώσσας και αποφυγής κακόηχων ακουσμάτων. Είναι πολύ πιο ωραίο να λέμε της πόλεως Λαρίσης... Στα πρωτόκλητα θηλυκά σε -της -τητος είναι πιο εύχο στη γενική να λέμε της ποιότητος...» (Ζορμπάς 2010)

«Γενικεύτηκαν οι τύποι της λύσης, της άποψης. Δεν είναι πια δεκτή η γενική της κλίσεως ούτε είναι ανεκτοί οι τύποι της ποιότητας, της ταυτότητας» (Παπαζαφείρη 1993)

Πρόκειται για δύο αντικρουόμενες μεταξύ τους απόψεις, η διαφορά των οποίων οφείλεται στην εφαρμογή διαφορετικών κριτηρίων: στην πρώτη περίπτωση (Ζορμπάς), εφαρμόζεται το ιστορικό παράλληλα με το αισθητικό κριτήριο, ενώ στη δεύτερη (Παπαζαφείρη) το κριτήριο της υφιστάμενης πρότυπης γλώσσας. Ωστόσο, υπάρχει περίπτωση αξιοποίησης του ίδιου κριτηρίου αλλά σε διαφορετικό βαθμό, με αποτέλεσμα τη διατύπωση διαφορετικών ρυθμιστικών κανόνων, όπως συμβαίνει με τους κανόνες σχηματισμού του αόριστου των παράγωγων ρημάτων με λεξική ρίζα -έχ-:

«Ο παρατατικός του απέχω είναι απείχα, ενώ ο αόριστος απέσχον...» (Ζορμπάς 2010)

Οι ρυθμιστικοί κανόνες της γλωσσικής χρήσης

«Ο αόριστος του έχω ήταν έσχον στα αρχαία ελληνικά. Από θέμα σχ- έχουμε στη νεοελληνική αόριστο μετέσχα, απέσχα...» (Μηνάς 2001)

Στους δύο αυτούς ρυθμιστικούς κανόνες εφαρμόζεται το ίδιο κριτήριο γλωσσικής ορθότητας (ιστορικό), αλλά με διαφορετικό τρόπο: στον πρώτο κανόνα (Ζορμπάς), προτείνεται ο σχηματισμός των αοριστικών δομών των παράγωγων ρημάτων με λεξική ρίζα -έχ- βάσει του κλιτικού παραδείγματος της αττικής διαλέκτου (μετέσχον, μετέσχες, μετέσχε...), ενώ, στον δεύτερο κανόνα (Μηνάς), προτείνεται η προσαρμογή του ίδιου κλιτικού παραδείγματος στο δομικό σύστημα της νέας ελληνικής γλώσσας (δηλαδή, ο συνδυασμός του θέματος της αρχαίας ελληνικής με τις παρελθοντικές καταλήξεις του ρηματικού συστήματος της νέας ελληνικής γλώσσας). Ωστόσο, και οι δύο κανόνες βρίσκονται σε δυσαρμονία με το γλωσσικό αίσθημα των φυσικών ομιλητών της νεοελληνικής γλώσσας, οι οποίοι και στον αόριστο χρησιμοποιούν τους τύπους παρείχα, κατείχα, απείχα (Ιορδανίδου 2013).

Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες έχουν διατυπωθεί για συγκεκριμένο γραμματικό φαινόμενο αντικρουόμενοι κανόνες, ο καθένας από τους οποίους είναι δυνατόν να εφαρμόζει διαφορετικά κριτήρια. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της επιρρηματικής μετοχής του ενεργητικού ενεστώτα (γερούνδιο).

«Το υποκείμενο της μετοχής βρίσκεται σε ονομαστική και είναι το ίδιο με το υποκείμενο της πρότασης: π.χ. Σου απέκρουσα το δυσάρεστο γεγονός, μη θέλοντας να σε δυσαρεστήσω. Είναι λάθος το υποκείμενο της μετοχής να είναι διαφορετικό από το υποκείμενο του ρήματος: Φθάνοντας ο πρωταθλητής, ο κόσμος ξέσπασε σε χειροκροτήματα. Έχουμε την περίπτωση της ονομαστικής απολύτου. Στην αρχαία είχαμε γενική απόλυτο» (Μηνάς 2001)

«Όταν χρησιμοποιούμε τη φράση Περνώντας ο καιρός..., πρέπει το υποκείμενο να είναι ο καιρός (π.χ. περνώντας ο καιρός αφήνει τα σημάδια του). Διαφορετικά, υπάρχει ασυνταξία (π.χ. Περνώντας ο καιρός, πολλά πράγματα αλλάζουν). Το σωστό στο δεύτερο παράδειγμα είναι Με την πάροδο ή προϊόντος του χρόνου, πολλά πράγματα αλλάζουν» (Ζορμπάς 2010)

«Πολλές φορές χρησιμοποιούμε μετοχές σε -οντας λανθασμένα, κυρίως στη θέση προθετικών φράσεων: το σωστό είναι Με τη βελτίωση των προγραμμάτων σπουδών θα αναβαθμιστεί η ποιότητα της εκπαίδευσης και όχι Βελτιώνοντας τα προγράμματα σπουδών (χωρίς υποκείμενο), θα αναβαθμιστεί...» (Αναγνωστοπούλου & Γκέσουρα 2005)

«Υποκείμενο της μετοχής είναι συνήθως το υποκείμενο του ρήματος...: Στρίβοντας δεξιά, θα βρεις το κομμωτήριο. Υπάρχουν περιπτώσεις, στις οποίες το υποκείμενο της μετοχής δεν συμπίπτει με το υποκείμενο του ρήματος: Επιστρέφοντας ο Δημήτρης, θα φύγω εγώ. Κανονική θεωρείται η σύνταξη, όταν έχουμε απόλυτη μετοχή με τα απρόσωπα ρήματα που δηλώνουν διάστημα χρόνου: ξημερώνει, δύει, σουρουπώνει... (Σουρουπώνοντας, έλπιζε να φτάσει). Μερικές φορές το υποκείμενο της μετοχής εννοείται από τα συμφραζόμενα: Κατεβαίνοντας, μου έδωσε ο θυρωρός αυτό το γράμμα» (Παπαζαφείρη 1993)

Όπως μπορεί να παρατηρήσει κάποιος, για το υποκείμενο της ενεργητικής μετοχής (γερούνδιο) έχουν διατυπωθεί οι εξής, αντικρουόμενοι μεταξύ τους, ρυθμιστικοί κανόνες:

- α. το υποκείμενο της ενεργητικής μετοχής ταυτίζεται με το υποκείμενο του ρήματος της πρότασης (η μετοχή είναι σε ονομαστική πτώση, συνημμένη στο υποκείμενο του ρήματος): ο κανόνας αυτός (Μηνάς, Ζορμπάς) εφαρμόζει το ιστορικό κριτήριο,
- β. το υποκείμενο της ενεργητικής μετοχής είναι δυνατόν να ταυτίζεται με το υποκείμενο του ρήματος (στην περίπτωση αυτή η μετοχή είναι συνημμένη στο υποκείμενο του ρήματος) ή να διαφέρει από το υποκείμενο του ρήματος (πρόκειται για απόλυτη μετοχή, το υποκείμενο της οποίας διατυπώνεται ρητά ή εννοείται από τα συμφραζόμενα): αυτός ο ρυθμιστικός κανόνας (Παπαζαφείρη) έχει διατυπωθεί με βάση το κριτήριο της υφιστάμενης πρότυπης γλώσσας,
- γ. το υποκείμενο της μετοχής δεν επιτρέπεται να είναι να είναι αόριστο ή μη ευκόλως εννοούμενο και να όχι ρητά εκπεφρασμένο: ο κανόνας αυτός (Αναγνωστοπούλου & Γκέσουρα) έχει συντεθεί με βάση το πρακτικό κριτήριο κριτήριο.

Ασυμφωνία ως προς την παρουσίαση του συγκεκριμένου φαινομένου παρατηρείται και μεταξύ των εγχειριδίων γραμματικής της νεοελληνικής γλώσσας:

«Το υποκείμενο της μετοχής ενεστώτα συνήθως είναι το ίδιο με υποκείμενο του ρήματος. Σε σπάνιες περιπτώσεις, το υποκείμενο της μετοχής είναι διαφορετικό από το υποκείμενο του ρήματος (Ανεβαίνοντας το βουνό, ο ιδρώτας έτρεχε ασταμάτητα)» (Χατζισαββίδης 2010)

«Το υποκείμενο του γερονδίου είναι κανονικά το ίδιο με το υποκείμενο της πρότασης στην οποία απαντά. Μερικές φορές μπορεί το υποκείμενο του γερονδίου να διαφέρει από εκείνο της πρότασης» (Holton, Mackridge, Φιλιππάκη – Warburton 2007)

Οι ρυθμιστικοί κανόνες της γλωσσικής χρήσης

«Στον πεζό λόγο καλύτερο είναι να αποφεύγεται η απόλυτη μετοχή και να προτιμάται η χρήσις της κατάλληλης δευτερεύουσας προτάσεως (Τζάρτζανος)... Καλό είναι να μη χρησιμοποιείται απόλυτη μετοχή παρά μόνο όταν είναι απροσώπου ρήματος» (Μηνάς 2008)

Όσον αφορά το υποκείμενο της ενεργητικής μετοχής στην πρότυπη νέα ελληνική γλώσσα, σύμφωνα με την ανάλυση των Τσόκογλου και Κλειδή (2016), ισχύουν τα ακόλουθα:

- α. όταν η επιρρηματική μετοχή είναι χρονική, αιτιολογική, υποθετική ή τροπική που λειτουργεί ως προσάρτημα της ρηματικής φράσης, τότε η μετοχική δομή διαθέτει προτασιακά χαρακτηριστικά (η μετοχή δέχεται ορίσματα και προσδιορισμούς) και μπορεί να μετακινείται πριν ή μετά από τη ρηματική φράση, ενώ η μετοχή μπορεί να δηλώνει προτερόχρονη ή σύγχρονη ενέργεια σε σχέση με την ενέργεια του ρήματος και το υποκείμενό της μπορεί να είναι ανεξάρτητο από αυτό του ρήματος της πρότασης (π.χ. *Επιστρέφοντας ο Δημήτρης στο σπίτι, θα φύγω εγώ*),
- β. όταν η μετοχή είναι τροπική που λειτουργεί ως συμπλήρωμα του ρήματος, τότε δεν διαθέτει προτασιακά χαρακτηριστικά ούτε έχει τη δυνατότητα μετακίνησης, ενώ δηλώνει υποχρεωτικά ενέργεια σύγχρονη σε σχέση με τη ρηματική ενέργεια και το υποκείμενό της ταυτίζεται με το αντίστοιχο του ρήματος της πρότασης (π.χ. *Ο Γιώργος ήρθε τρέχοντας*).

Σύμφωνα με την ανάλυση του Νάκα (2007), μία πρόταση που περιέχει μετοχή συνημμένη στο υποκείμενο του ρήματος, μετοχή της οποίας το υποκείμενο είναι γενικό και αόριστο (π.χ. *Τρώγοντας έρχεται η όρεξη*), απόλυτη χρονική μετοχή με υποκείμενο δηλωτικό χρονικής περιόδου (*περνώντας ο καιρός, αφήνει τα σημάδια*) ή απόλυτη μετοχή απρόσωπου ρήματος (*Σουρουπώνοντας, ήλιπιζε να φτάσει*) είναι περισσότερο αποδεκτή από μία πρόταση με μετοχή συνημμένη στο αντικείμενο ή σε προσδιορισμό του ρήματος (π.χ. *Ανεβαίνοντας το βουνό, ο ιδρώτας μου έτρεχε ασταμάτητα*) ή με απόλυτη μετοχή.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του προφορικού λόγου (συνομιλιακού λόγου ή απροσχεδίαστου μονολόγου) και του προφορικού ύφους γενικότερα είναι ότι συστατικό δομικό στοιχείο του δεν θεωρείται το εκφώνημα με δομικό σχήμα περιόδου (sentence) αλλά με δομικό σχήμα πρότασης (clause). Αυτό συμβαίνει, καθώς ο προφορικός λόγος χαρακτηρίζεται από διακοπές, επαναλήψεις, καθυστερήσεις στη διατύπωση, παρεμβολές (McCarthy 1998). Επομένως, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες προτάσεις που θεωρούνται εξαρτημένες βάσει της γραμματικής του γραπτού λόγου στον προφορικό λόγο εκλαμβάνονται ως ανεξάρτητα εκφωνήματα προτασιακής μορφής, τα οποία δεν συνδέονται με τα προηγούμενα εκφωνήματα με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο συν-

δέονται αντίστοιχες προτάσεις μιας περιόδου στον γραπτό λόγο (unattached structures): π.χ.

- (9) Γιώργο, σου αρέσει το μπουφάν του Χρηστάκη; Επειδή θέλει η νονά να σου κάνει ένα δώρο στις γιορτές...
- (10) Για να μη σου τα πολυλογώ, ο Νίκος και η Μαρία παντρεύτηκαν...
- (11) Έχει σαλάμι και τυρί στο ψυγείο, αν πεινάς...

Οι προτάσεις που εισάγονται με το επειδή, το για να και το αν στα πιο πάνω παραδείγματα δεν θεωρούνται εξαρτημένες επιρρηματικές προτάσεις που λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο με τις αντίστοιχες δομές στον γραπτό λόγο (αιτιολογικές, τελικές, υποθετικές προτάσεις). Η πρώτη δεν αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την πραγματοποίηση της δεύτερης (αναγκαστικό αίτιο) αλλά το πλαίσιο διατύπωσης της ερώτησης, τον λόγο για τον οποίο διατυπώνεται η συγκεκριμένη απορία (σου κάνω αυτή την ερώτηση, επειδή νονά σου θέλει...). Η δεύτερη δεν συνιστά τον σκοπό (τελικό αίτιο) για τον οποίο πραγματοποιήθηκε η πράξη που δηλώνει η ανεξάρτητη πρόταση (γιατί παντρεύτηκαν ο Νίκος με τη Μαρία;), αλλά εξήγηση / δικαιολογία για την αποφυγή της παράθεσης λεπτομερειών (για να μην πολυλογώ, σου λέω απλώς ότι...). Η τρίτη δεν αποτελεί αναγκαία συνθήκη (όρο / προϋπόθεση), για να συμβεί το περιεχόμενο της ανεξάρτητης πρότασης, όπως θα έδειχνε και η μετατροπή της από καταφατική σε αποφατική (αν δεν πεινάς, δεν έχει...), αλλά μια γενικότερη προϋπόθεση, ώστε να αξιοποιήσει ο δέκτης την πληροφορία που του δίνεται (αν πεινάς, σε πληροφορώ ότι έχει σαλάμι...).

Οι πιο πάνω συντακτικές δομές (των μη στενά συνδεδεμένων προτασιακών σχημάτων) είναι αποδεκτές στο πλαίσιο του προφορικού λόγου, ο οποίος διέπεται από ελλειπτικότητα: η ερμηνεία των εκφωνημάτων των προφορικών κειμένων είναι πραγματολογικά εξαρτημένη και δευτερευόντως συντακτικά (McCarthy 1998). Στο ευρύτερο πλαίσιο των ασύνδετων / μη στενά συνδεδεμένων δομικών σχημάτων θα μπορούσαν να ενταχθούν και οι ακόλουθες δομές, οι οποίες παρατηρούνται τόσο σε προφορικά όσο και σε γραπτά κείμενα ως δομές που χαρακτηρίζονται από πτυχές προφορικού ύφους (Leech, Deuchar & Hoogenraad 2006):

- α. οι μετοχές χωρίς ρητά εκπεφρασμένο υποκείμενο, οι οποίες είναι φαινομενικά ασύνδετες με το προτασιακό ρήμα (π.χ. Βελτιώνοντας τα προγράμματα σπουδών, θα αναβαθμιστεί η ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης),
- β. οι μετοχές που είναι συνημμένες με συμπλήρωμα ή προσάρτημα του ρήματος (π.χ. Κατεβαίνοντας μου έδωσε ο θυρωρός αυτό το γράμμα): αυτές οι μετοχικές δομές ως συνημμένες δεν είναι ασύνδετες με το ρήμα

Οι ρυθμιστικοί κανόνες της γλωσσικής χρήσης

(unattached) αλλά κρίνονται ως αυξημένης σημασιολογικής απροσδιοριστίας (misrelated structures) / αμφισημίας (π.χ. στο συγκεκριμένο παράδειγμα κατεβαίνει ο θυρωρός ή εγώ;),

- γ. εφόσον στον προφορικό λόγο / ύφος απαντώνται μετοχικές δομές μη συνημμένες στο ρηματικό υποκείμενο και η σημασία τους προσδιορίζεται με πραγματολογικούς, κυρίως, όρους, στο ίδιο σχήμα είναι δυνατόν να ενταχθούν και οι απόλυτες μετοχές.

5. Ρυθμιστικοί κανόνες που διέπονται από εννοιολογική σύγχυση και αντιφάσεις

Όπως προαναφέρθηκε, έχουν παρατηρηθεί περιπτώσεις στις οποίες οι ρυθμιστικοί κανόνες χαρακτηρίζονται από αντιφάσεις ή από σύγχυση και στρέβλωση βασικών οριζουσών του φαινομένου που ρυθμίζουν τη χρήση του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι περιπτώσεις των ελεύθερων αναφορικών προτάσεων που εισάγονται με την αοριστολογική αντωνυμία *όσος-η-ο*, οι οποίες αναλύονται σαν να ήταν αναφορικές προσδιοριστικές προτάσεις:

«η άποψη όλων όσων διαφώνησαν θα εισακουσθεί. Το όσων έπρεπε να είναι όσοι, αφού είναι υποκείμενο της αναφορικής πρότασης. Καλό είναι να αποφεύγουμε έλξη. Σε άλλες περιπτώσεις δεν υπάρχει πρόβλημα: ευχαριστώ όσους βοήθησαν» (Μπουλογιώργος 2003)

«Τα ονόματα όλων όσων επιθυμούν να εγγραφούν... είναι εσφαλμένη. Το όσων να γίνει όσοι, είναι υποκείμενο. Το όσων θα ήταν σωστό, αν έλειπε το όλων» (Παπαζαφείρη 1993)

«...ευχαριστώ όλους όσους με βοήθησαν: υπάρχει συντακτικό λάθος, διότι το όσους είναι υποκείμενο στο βοήθησαν και... πρέπει να ευρίσκεται σε ονομαστική» (Ζορμπάς 2010)

«Λανθασμένη είναι η πτώση της αντωνυμίας στο παράδειγμα: η υπηρεσία θα δεχτεί τις αιτήσεις όλων όσων ενδιαφέρονται. Σε ποια πτώση μπαίνει η αντωνυμία όσοι δεν εξαρτάται από την πτώση του επιθέτου αλλά από τον συντακτικό της ρόλο στην αναφορική. Ένας τρόπος αποφυγής του λάθους είναι η παράλειψη της λέξης όλων» (Μηνάς 2001)

Από τη μελέτη των κανόνων αυτών προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- α. οι κανόνες χαρακτηρίζονται από σύγχυση, καθώς στη μία περίπτωση δέχονται ως ορθές τις δομές που αποτελούν προϊόντα του σχήματος της έλξης (ευχαριστούμε όσους μας βοήθησαν, τα ονόματα όσων επιθυμούν...

κ.λπ.), ενώ στην άλλη τα απορρίπτουν (ευχαριστούμε όλους όσους μας βοήθησαν, τα ονόματα όλων όσων επιθυμούν...),

- β. από το προηγούμενο συμπέρασμα προκύπτει ότι βάσει των ρυθμιστικών κανόνων ο ποσοδείκτης όλοι θεωρείται αναφορική κεφαλή, στην οποία αναφέρεται η αναφορική πρόταση: η ανάλυση αυτή είναι εξ ορισμού εσφαλμένη, καθώς οι ελεύθερες αναφορικές προτάσεις, στις οποίες ανήκουν οι όσος – αναφορικές, δεν αναφέρονται σε εκπεφρασμένο όνομα – κεφαλή, όπως οι προσδιοριστικές.

Στις ελεύθερες αναφορικές προτάσεις, η αοριστολογική αντωνυμία με την οποία εισάγονται θα μπορούσε συντακτικά να θεωρηθεί μερικώς μαρκαρισμένη στο πλαίσιο της αναφορικής πρότασης: η πτώση της αντωνυμίας καθορίζεται από τον συντακτικό ρόλο της αναφορικής πρότασης σε σχέση με την ανεξάρτητη και όχι από τον ρόλο της αντωνυμίας στην αναφορική πρόταση, ανεξαρτήτως αν υφίσταται έλξη ή όχι από όρο της ανεξάρτητης: π.χ.

(Όλοι) Όσοι τους πήραμε συνέντευξη, θα κληθούν τις επόμενες μέρες.

(Όλοι) Όσοι τους δώσαμε βιβλία, μπορούν να φύγουν.

Ας με συμπαθούν (όλοι) όσοι δεν τους ανέφερα.

Σε προφορικά εκφωνήματα, ισχύουν όσα αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα του παρόντος άρθρου: τα ακόλουθα εκφωνήματα δεν είναι δύο προτάσεις μιας περιόδου, αλλά ανεξάρτητα εκφωνήματα του απροσχεδίαστου προφορικού λόγου, στον οποίο βασικό δομικό στοιχείο είναι η πρόταση (όχι η περίοδος), και, επίσης, παρατηρούνται διακοπές, συνεργατική δημιουργία εκφωνημάτων μέσω αλληλοσυμπλήρωσης των συνομιλητών, διακεκομμένη παραγωγή εκφωνημάτων λόγω σκέψεων του ομιλητή ή παρεμβάσεων του συνομιλητή.

Τους ευχαρίστησε όλους / Όσοι ήταν ακόμη εκεί.

Παρόμοιο παράδειγμα αντίφασης των ρυθμιστικών κανόνων, είναι η περίπτωση των που- αναφορικών και των οποίος-αναφορικών προτάσεων:

«Η αναφορική αντωνυμία που αντικαθιστά την αντωνυμία ο οποίος ως υποκείμενο και ως άμεσο αντικείμενο της αναφορικής προσδιοριστικής πρότασης και αποδίδει σαφέστατα το νόημα (Σπίτι που πουλιέται σε αυτή την τιμή μην το χάσεις / το οποίο πουλιέται, Ο γιατρός που καλέσαμε έφτασε / τον οποίο καλέσαμε)... σε αναφορική προσδιοριστική ή προσθετική πρόταση, το που, όταν αντικαθιστά αντωνυμία πλάγιας πτώσης, πρέπει να συνοδεύεται από την κατάλληλη προσωπική αντωνυμία, για να γίνει κατανοητό το νόημα (Οι δικαιούχοι που τα ονόματά τους αναφέρονται... των οποίων τα ονόματα)... όταν το

Οι ρυθμιστικοί κανόνες της γλωσσικής χρήσης

που ισοδυναμεί με εμπρόθετο, χρειάζεται να αντικατασταθεί από την αντωνυμία ο οποίος με την κατάλληλη πρόθεση (Οι υπηρεσίες που συνεργαζόμαστε / με τις οποίες)» (Παπαζαφείρη 1993)

«Το αναφορικό που δεν εξυπηρετεί... και οφείλουμε να χρησιμοποιήσουμε το οποίος: όταν δεν είναι ξεκάθαρο σε ποιον όρο της κύριας αναφέρεται (το παιδί του λοχαγού που βρέθηκε εκεί / ο οποίος; το οποίο;), όταν αντικαθιστά εμπρόθετο (Ο δικηγόρος που μιλούσαμε / για τον οποίο), για να αποφύγουμε τα πολλά που στη σειρά...» (Μπουλογιώργος 2003)

Από την περιγραφή της χρήσης του αναφορικού που στην πρότυπη νέα ελληνική (Θεοφανοπούλου 2008) προκύπτει ότι το που εμφανίζεται:

- α. ως υποκείμενο / άμεσο αντικείμενο αναφορικής πρότασης (χωρίς συνοδεία κλιτικού),
- β. ως έμμεσο αντικείμενο αναφορικής πρότασης / ως συμπλήρωμα ονόματος της αναφορικής (συνήθως με τη συνοδεία κλιτικού)
- γ. αντί για προθετική φράση.

Επομένως, οι προαναφερθέντες ρυθμιστικοί κανόνες, οι οποίοι εφαρμόζουν το πρακτικό κριτήριο, όπως και το κριτήριο της υφιστάμενης πρότυπης γλώσσας, ευθυγραμμίζονται με την περιγραφή της λειτουργίας του που σε μεγάλο βαθμό. Ωστόσο, στις περιπτώσεις χρήσης του που αντί για προθετική φράση με το οποίος, δεν επιχειρούν κάποια διάκριση με άξονα τη λειτουργία της προθετικής φράσης:

- α. αν η προθετική φράση λειτουργεί ως συμπλήρωμα του ρήματος της αναφορικής (είναι η ίδια περίπτωση με το άμεσο αντικείμενο), η ερμηνεία της λειτουργίας του που είναι συντακτικώς εξαρτημένη βάσει της ορισματικής δομής του ρήματος (οι υπηρεσίες που συνεργαζόμαστε) και ο βαθμός της απροσδιοριστίας είναι μικρότερος,
- β. σε περίπτωση που η προθετική φράση λειτουργεί ως προσάρτημα του ρήματος (π.χ. το τρένο που πήγαμε στη Χαλκίδα), ο βαθμός της απροσδιοριστίας είναι μεγαλύτερος, καθώς η ερμηνεία του που γίνεται βάσει πραγματολογικών κριτηρίων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι. & ΜΠΟΥΣΟΥΝΗ-ΓΚΕΣΟΥΡΑ Λ. 2005. *Το λέμε σωστά; Το γράφουμε σωστά;* Αθήνα: Μεταίχμιο.

- ΖΟΡΜΠΑΣ Χ. 2010. *Η Σωστή Χρήση της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Παρασκήνιο.
- HOLTON D., MACKRIDGE P. & ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ – WARBURTON E. 2007. *Βασική Γραμματική της Σύγχρονης Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Πατάκης.
- ΘΕΟΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΝΤΟΥ, Δ. 2008. Συντακτική απροσδιοριστία και ερμηνεία: οι που-αναφορικές προτάσεις της Νέας Ελληνικής. *Πρακτικά 8ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*, σσ. 828-842. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- ΙΟΡΔΑΝΙΔΟΥ Α. 2013. *Είναι Λάθος ή δεν είναι; Ιδού η απορία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- ΚΑΜΠΑΚΗ ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΗ Π. 2020. Σωστό-λάθος: μια ασαφής περιοχή. Στο Ν. ΤΣΙΤΣΑΝΟΥΔΗ (επιμ.), *Το Λάθος και η Δυναμική του στη Γλώσσα και στην Επικοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg, 63-105.
- LEECH G., DEUCHAR M. & HOOGENRAAD R. 2006. *English Grammar for Today*. London: Palgrave.
- MCCARTHY M. 1998. *Spoken Language & Applied Linguistics*. Cambridge: CUP.
- ΜΗΝΑΣ Γ. 2001. *Βελτιώστε τα Ελληνικά σας*. Λευκωσία: Εκδόσεις Επιφανείου.
- ΜΗΝΑΣ Κ. 2008. *Παρατηρήσεις στη Γραμματική της Νεοελληνικής*. Αθήνα: Νεφέλη.
- ΜΠΟΥΛΟΓΙΩΡΓΟΣ Α. 2003. *Γλωσσική Αγωγή*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- ΝΑΚΑΣ Α. 2007. Σχολική διδασκαλία μορφοσυνακτικών φαινομένων. Σχετικά με το υποκείμενο της άκλιτης μετοχής. Στο Γ. Καψάλης & Α. Κατσίκης (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και οι προκλήσεις της Εποχής μας»*, σσ. 621-630. Ιωάννινα.
- ΤΣΟΚΟΓΛΟΥ Α. & ΚΛΕΙΔΗ Σ. 2017. Συζητώντας τις δομές σε -οντας. Στο Θ. Γεωργακόπουλος, Θ. Παυλίδου, Μ. Πεχλιβάνος, Α. Αλεξιάδου, Γ. Ανδρουτσόπουλος, Α. Καλοκαιρινός, Στ. Σκοπετέας, Κ. Στάθη (επιμ.), *Πρακτικά 12ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*, σσ. 1077-1094. Βερολίνο: Ανοιχτό Πανεπιστήμιο Βερολίνου & Εκδόσεις Ρωμιοσύνη.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ Φ. 2013. *Μίλα μου για Γλώσσα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΗ Ι. 1993. *Λάθος στη Χρήση της Γλώσσας μας*. Αθήνα: Σμίλη.
- ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2018. *Η Μορφολογική Αλλαγή στην Ελληνική Γλώσσα*. Αθήνα: Πατάκης.
- ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ Σ. 2010. *Γραμματική της Νέας Ελληνικής*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

«ΚΑΠΝΟΝ ΑΠΟΘΡΩΣΚΟΥΣΕΣ ΕΣΤΙΕΣ»
ΣΤΟ ΜΙΚΡΟ ΣΑΜΜΑΚΟΒΙ
ΤΗΣ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΑΣ ΘΡΑΚΗΣ

Το Σαμμακοβί της ανατολικής Θράκης αποτελεί περιπτωσιολογική μελέτη για την εξέταση της οικονομικής ανόδου και της κρίσης σε μια, κατά βάση, ρωμείικη κοινότητα, αναφορικά με την αποκλειστική εκμετάλλευση πλουτοπαραγωγικών πηγών του υπεδάφους, μέσω των οποίων επιτεύχθηκε για μια μακρά περίοδο η εξαγωγική δραστηριότητα όπου, όμως, κατόπιν των ευρύτερων εξελίξεων στον σύγχρονο κόσμο, δεν στάθηκε δυνατή η μετάβαση σε τεχνικές εκμετάλλευσης, οι οποίες θα επέτρεπαν την προσαρμογή στα νέα δεδομένα, όπως η ανταπόκριση στις ανάγκες για πρώτες ύλες της ευρωπαϊκής βιομηχανίας. Η πιο πάνω αδυναμία δεν αποτελεί μεμονωμένο φαινόμενο εντός των ορίων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, παρότι συνάδει με παρόμοιες περιπτώσεις που όλες μαζί οφείλονται στην περιφερειοποίηση της χώρας στον ανταγωνιστικό καπιταλιστικό κόσμο.

Εικόνα 1. Σημερινή άποψη του Σαμμακοβίου στις πλαγιές της λοφοσειράς της Στράντζας.

Η σχετική αναφορά στη μικρή αυτή πόλη, στο κέντρο της οροσειράς της Στράντζας (τουρκική ονομασία Istranca ή Yıldız, με υψηλότερη κορυφή τη Μαχιάδα, 1.031 μ.), ξεκινά με την παρατήρηση ότι δεν πρόκειται για συγκοινωνιακό κόμβο ή διοικητικό κέντρο, στοιχεία που αποτέλεσαν τις συνιστώσες της προβολής άλλων πόλεων της ανατολικής Θράκης, ιδίως δε της παρευξείνιας ακτής της. Τα μεταλλεία σιδήρου ήταν που, στην ουσία, το “εξέθρεψαν” και του απέδωσαν σημαίνουσα θέση. Η ίδια η ονομασία του, προερχόμενη, πιθανότατα, από σλαβική ρίζα, σημαίνει το εργαστήριο κατεργασίας σιδήρου. Οι Οθωμανοί το ονόμαζαν και μικρό (küçük) Σαμμακόβι ή Samakoncuk, αντιδιαστέλλοντάς το με το Σαμμακόβι της Βουλγαρίας, που επιδιόταν στην ίδια οικονομική δραστηριότητα. Βρίσκεται σε απόσταση τριών ωρών, δυτικά της Θυνιακής παραλίας, και περίπου 6 ώρες βορειοανατολικά της Βιζύης (τουρκ. Vize), πάνω σε ψηλή κορυφή της λοφοσειράς της Στράντζας και στη διχάλωση δύο παραποτάμων του Θολού (στη λαϊκή γλώσσα Μουρτατιανού) ποταμού που εκβάλλει στον Εύξεινο Πόντο. Στην οθωμανική επαρχιακή κλίμακα, μέχρι το 1914, ήταν ναχιγιές (nahiye) με διοικητή/διευθυντή (müdür), υπαγόμενος στον καζά της Βιζύης. Από το 1914, προήχθη σε καζά (kaza) και μετονομάστηκε σε Demirköy (σημαίνει Σιδηροχώρι), ενώ εξ απόψεως εκκλησιαστικής οργάνωσης υπαγόταν στη Μητρόπολη Βιζύης¹.

Εικόνα 2. Σύγχρονη χαρτογραφική αποτύπωση της διοικητικής περιφέρειας (İlçe) του Σαμμακοβίου–Demirköy.

1. Βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ (1944: 178-188). Μάλιστα, η έδρα της Μητρόπολης φιλοξενείτο επί έτη στο Σαμμακόβι και τη γειτονική Μήδεια, μέχρι που ο Μητροπολίτης Γρηγόριος τη μετέφερε οριστικώς στη Βιζύη, όπου έδρευαν και οι προκάτοχοί του, παλαιότερα. Η πληροφορία για τη διαμονή των Μητροπολιτών στο Σαμμακόβι στο Μελισσηνός Χριστοδούλου (1967: 318-374, 368-369).

«Καπνόν αποθρωσκούσες εστίες» στο μικρό Σαμμακόβη

Εικόνα 3. Πανοραματική αεροφωτογραφική αποτύπωση του σημερινού Demirköy.

Στα περίχωρα του Σαμμακοβίου υπήρχαν αρκετά βυζαντινά κτίσματα, κάστρα ή εκκλησίες που έδειχναν ότι η ευρύτερη περιοχή είχε ιστορικό παρελθόν τουλάχιστον από την εν λόγω περίοδο. Σημαντικότερα είναι τα ερείπια της Καραβιζύης, όπως και το χωριό Τρουλλιά του οποίου η κτίση χρονολογείται από τα μέσα του δωδέκατου αιώνα².

Παρακολουθώντας τις έρευνες της βιομηχανικής αρχαιολογίας της οθωμανικής περιόδου, το Σαμμακόβι ανιχνεύεται ως κέντρο παραγωγής σιδήρου, με τα σημαντικότερα ευρήματα που έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα εντός των τουρκικών συνόρων. Ο κατοικούμενος οικισμός της οθωμανικής περιόδου κατελάμβανε 9.400 μ², περιβαλλόμενος από οχυρωματικό περίβολο. Τα κατάλοιπα μαρτυρούν την οχυρωματική μορφή κάστρου και αποτελούνται από ένα κατασκευαστικό σύμπλεγμα, εκτεινόμενο σε δύο διαφορετικά επίπεδα επί της πλαγιάς. Η οχυρωματική διάταξη αποδίδεται στη μέριμνα για την αμυντική προστασία και περιβάλλει τον οικισμό με πέτρινο τείχος πάχους 110 εκατοστών, εντός του οποίου υπάρχουν χώροι διαβίωσης-υπηρεσίας και, περίπου 10μ. παρακάτω, εξοπλισμός παραγωγής και αποθήκες. Ο πέτρινος θολωτός αγωγός νερού, κάτω από την περιοχή του οικισμού, μαρτυρά ότι το νερό με-

2. Βλ. Π. ΚΙΑΚΙΔΗΣ (1960: 5-294, 87 & 90).

ταφερόταν στο χυτήριο από υψηλότερο σημείο, στη βορειοδυτική κατεύθυνση, κατά μήκος του ρέματος. Η είσοδος στις εγκαταστάσεις εξασφαλίζεται από μία πύλη που βρίσκεται στη βόρεια κατεύθυνση, προς το επάνω επίπεδο. Αν και οι λειτουργίες των χώρων που ανοίγονται προς το εσωτερικό του περιβάλλου, εκατέρωθεν της πύλης, έχουν μεταβληθεί και σημειώθηκαν παρεμβάσεις, κατά την τελευταία περίοδο λειτουργίας των μεταλλείων, θεωρείται ότι προορίζονταν για τη στέγαση και την εξυπηρέτηση μικρών παραγωγικών αναγκών. Το τέμενος βρίσκεται, επίσης, σε αυτό το υψηλότερο σημείο του περιβάλλου και προσανατολισμένο σύμφωνα με τις λατρευτικές/προσκυνηματικές ανάγκες³.

Περί της ίδρυσης της κωμόπολης έχουν καταγραφεί πλείστες παραδόσεις που, χρονολογικά, την εντοπίζουν στις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας, δηλαδή στον 14ο αιώνα. Μία εξ αυτών μνημονεύει ειδικούς στην εξόρυξη και την κατεργασία του σιδήρου, με καταγωγή από τη Σερβία, να αναζητούν στη Θυνιακή ακτή, στην κωμόπολη του Αγίου Παύλου, συγκεκριμένα, παλαιότερα μεταλλεία, να εντοπίζουν στον Θολοπόταμο τα πλούσια κοιτάσματα αμμοσιδήρου και να μετοικούν στο Σαμμακόβι⁴. Παρ' όλη όμως την ποικιλία αλλά και τα δεδομένα ερωτηματικά περί της ακρίβειας των μαρτυριών αυτών, τούτες συγκλίνουν στην ίδια διαπίστωση, ότι, δηλαδή, η πόλη οφείλει τη γένεση και την ακμή της στις δραστηριότητες εξόρυξης μετάλλου.

Η κορύφωση της ακμής αυτής τοποθετείται στο διάστημα από τα μέσα του 17ου αιώνα και εξής⁵. Οι Σαμμακοβίτες εκμεταλλεύονταν τα μεταλλεία ως ιδιωτικό έδαφος, οπότε όφειλαν στο κράτος το ένα πέμπτο των εσόδων. Τα μεταλλεία δεν υπάγονταν στις γενικές διατάξεις περί τιμαριών, οπότε δεν παραχωρούνταν σε τιμαριούχους ως παραγωγικές υπό φορολογική εκμετάλλευση μονάδες, παρά υπάγονταν απευθείας στο σουλτανικό ταμείο (Hazine-i Hassa)⁶. Φαίνεται πως στην περίπτωση του Σαμμακοβίου η σουλτανική κυβέρνηση όρισε την απόδοση του φόρου σε είδος και την υποχρέωση να παραδίδεται ποσότητα σιδήρου στο Επταπύργιο (Yedikule) της Κωνσταντινούπολης· δεν μπορούμε όμως να δεχτούμε την άποψη, ότι για την ποσότητα αυτή η σουλτανική κυβέρνηση πλήρωνε τους ιδιοκτήτες των ορυχείων⁷.

3. Οι πληροφορίες από τον ιστότοπο: <http://www.kirklarelienvanteri.gov.tr/anitlar.php?id=56> (τελευταία ανάκτηση 25/11/2021).

4. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ (1944: 178).

5. Στις εργασίες εξόρυξης στο Σαμακόβι αναφέρεται ο Οθωμανός περιηγητής του 17^{ου} αιώνα, Evliya Çelebi, περιγράφοντας τις φλόγες των καμινιών και τους ανεμόμυλους που κινούσαν τα φουσερά για το άναμμα της φωτιάς. Βλ. σχετικά στο REFIK, *Osmanlı devrinde Türkiye madenleri* (967-1200), İstanbul 1989, IX-X.

6. Περί της ίδρυσης και λειτουργίας του εν λόγω Υπουργείου βλ. στο T. TERZI, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara 2000.

7. Την άποψη για αμοιβή της παραδιδόμενης στο Οθωμανικό κράτος ποσότητας σιδήρου διατυπώνει ο Κιακίδης (1960: 96-97) είναι όμως πολύ δύσκολο να δεχθούμε ότι τελικά τα μεταλλεία δούλευαν αποκλειστικά προς όφελος των ιδιοκτητών τους, πλή-

«Καπνόν αποθρωσκούσες εστίες» στο μικρό Σαμμακόβι

Με στόχο τη διευκόλυνση της εξόρυξης και κατεργασίας η οθωμανική εξουσία χορήγησε πλήθος προνομίων στους ιδιοκτήτες των οτζακιών (ocak-εστία, εργαστήριο κατεργασίας του μετάλλου) και στους εργάτες-ζιβόλια⁸. Οι ιδιοκτήτες των σιδηρωρυχείων διακρίνονταν στην εξωτερική τους εμφάνιση από το γεγονός ότι φορούσαν καφτάνι (γι' αυτό και ονομάζονταν καφτανλήδες-kaftanlı), και είχαν το δικαίωμα να ιππεύουν. Το πανωφόρι του καφτανιού είναι το μακρύ ένδυμα από βαρύτιμο ύφασμα που αποδίδεται συμβολικά εκ μέρους παραγόντων της εξουσίας ή τον ίδιο τον σουλτάνο ως δείγμα ευαρέσκειας και αποτελεί καθαυτό σύμβολο επιρροής και κοινωνικής θέσης και δεν ήταν "εξάρτυμα" τύπου σκιαδίου, όπως έχει διατυπωθεί η άποψη⁹. Το δικαίωμα της ίππευσης, εφόσον αληθεύει η πληροφορία, είναι εξαιρετικό προνόμιο καθόσον, τύποις τουλάχιστον, απαγορευόταν, γενικώς, η χρήση του αλόγου από τους μη μουσουλμάνους.

Κατά το 1810, η οθωμανική κυβέρνηση έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για έμμεση κρατικοποίηση των μεταλλείων με την αγορά τους και την κατασκευή εγκαταστάσεων κατεργασίας του μετάλλου. Ως επαρχιακός διοικητής της περιοχής και των μεταλλείων διορίστηκε ο Hacı Yusuf paşa, ο οποίος κατασκεύασε ειδικά χυτοσιδηρεία που ανήκαν απευθείας στην κυβέρνηση, στα περίχωρα του Μαβροτζά και του Κιαρχανέ, όπου κατασκευάζονταν μπάλες τηλεβόλων. Σε απόσταση μισής ώρας ανατολικά της κωμόπολης, ο ανωτέρω εγκατέστησε εξελεγμένες εγκαταστάσεις, Büyük Ocak (Μεγάλη Εστία) και Döküm hane (Χυτήριο). Οι ενέργειες αυτές συνδυάστηκαν με την ιδιωτική εκμετάλλευση που, σε γενικές γραμμές, δεν θίχτηκε¹⁰.

Στην περίοδο της διοίκησης του Hacı Yusuf, κατά τη δεκαετία 1820-1830, σημειώθηκαν και κοινωνικές συγκρούσεις στο Σαμμακόβι, που υποδήλωναν δυσαρέσκεια για την εκμετάλλευση των εργατών από τους προύχοντες της πόλης. Η οθωμανική κυβέρνηση ανέθεσε σε τοπικούς παράγοντες την εξόφληση των μισθών των εργατών που δούλευαν στα κρατικά, πλέον, χυτήρια. Οι παράγοντες αυτοί θεώρησαν ως ευκαιρία να πλουτίσουν επιπλέον, παρακρατώντας μέρος των χρημάτων που προορίζονταν για την πληρωμή των εργατών. Το φαινόμενο μάλλον πήρε μεγάλη έκταση και οι αυθαιρεσίες προκάλεσαν δυσά-

πως απαλλαγμένα από κάθε μορφή φόρου. Κάτι τέτοιο δεν παρουσιάζεται σε καμία περίπτωση στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ δεν πρέπει να συγχέεται το ενδεχόμενο περιομιακό φορολογικό καθεστώς, εξαιτίας της παροχής πολύ σημαντικών υπηρεσιών ή παραγωγής προϊόντων υψηλής αξίας, με την πλήρη φοροαπαλλαγή.

8. Η σημασία της λέξης διαφοροποιείται, σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία που εκτίθεται στο ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ (1937-1938, 111-134, 111). Η πληροφορία έχει ως εξής: ...Είχαμε και ρετζιπέρους (reçper-αγρότης και εν γένει χειρώνακτας στην τουρκική), που τις λέγανε ζιβόλια, δηλαδή γεωργοί, που ήδασι και καλοί σπιτονοικοκυραίοι, που είχαν τα ζεύγη τους, τάμάξια τους.

9. ΚΙΑΚΙΔΗΣ (1960: 96-97).

10. ΚΙΑΚΙΔΗΣ (1960: 101-102).

ρέσκεια στους εργαζομένους που ξεσηκώθηκαν. Εκτός από την κοινωνική του διάσταση το θέμα πρέπει να αφορούσε και οικογενειακούς ανταγωνισμούς μεταξύ δημογερόντων για την ανάληψη της διενέργειας της πληρωμής, εφόσον οι εργάτες μοιράστηκαν σε ομάδες οπαδών που υποστήριζαν τη μία ή την άλλη οικογένεια προεστών¹¹.

Το απόγειο της ευημερίας του Σαμμακοβίου τοποθετείται στη δεκαετία 1830-1840, περίοδο που τη διοίκηση ανέλαβε ο Tahir paşa, άνθρωπος ο οποίος, σύμφωνα με τις παραδιδόμενες πληροφορίες, διέθετε ιδιαίτερες ικανότητες στη διαχείριση των μεταλλείων, πολιτικό τάλαντο, ώστε να τηρεί τις λεπτές ισορροπίες, και πρόνοια για την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών προς την καλύτερη λειτουργία της επιχείρησης· ακόμη, προώθησε την πλήρη κρατικοποίηση των εργαστηρίων κατεργασίας, εκτός τεσσάρων που κατασκεύαζαν μόνο σφυρήλατο σίδηρο, και εκσυγχρόνισε τις εγκαταστάσεις τις οποίες είχε αρχικώς ιδρύσει ο Hacı Yusuf. Η σημασία που απέδιδε η σουλτανική κυβέρνηση στα μεταλλεία, φαίνεται από το γεγονός, ότι ο Tahir διορίστηκε ταυτόχρονα Υποδιοικητής (Kaymakam) και των 7 καζάδων της παρευξείνιας Θράκης με διευρυμένες αρμοδιότητες. Η απευθείας απασχόληση των εργατών ως υπαλλήλων του Οθωμανικού κράτους και η ορθολογική διαχείριση του Tahir συνετέλεσαν στο να συρρεύσει μεγάλος αριθμός εργατών στο Σαμμακόβι, ενώ για την εξειδίκευσή τους προβλέφθηκε η αποστολή κάποιου αριθμού στα ορυχεία της Βρετανίας¹².

Οι μεταρρυθμίσεις που προώθησε ο Tahir, θεωρήθηκαν από τους Σαμμακοβίτες ως αιτία μεγάλης προόδου για τον τόπο, ενώ η αποχώρησή του ως πρόκληση μεγάλης ζήτησης, αφού στερήθηκαν της εμπνευσμένης διαχείρισής του. Επιπλέον, η συνεχής αλλαγή διοικήσεων που ακολούθησε στα επόμενα χρόνια, ενέτεινε τις δυσκολίες, διότι δημιουργούσε σύγχυση και αστάθεια στη διεύθυνση και απροθυμία για τη λήψη ουσιαστικών και μακρόπνων αποφάσεων. Η πραγματική όμως αιτία της παρακμής του Σαμμακοβίου βρισκόταν χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά. Η Ευρώπη προχωρούσε ταχύτατα στη Βιομηχανική Επανάσταση και η μαζική εκμηχάνιση της εξόρυξης και κατεργασίας του μετάλλου ήταν οι παράγοντες που μείωσαν ασύγκριτα τις τιμές του εισαγόμενου σιδήρου. Η μεταλλευτική επιχειρηματικότητα του Σαμμακοβίου, εξακολουθώντας ουσιαστικά να λειτουργεί με παραδοσιακές μεθόδους (οι καινοτομίες των Hacı Yusuf και Tahir ήταν μάλλον ανεπαρκείς σε σχέση με τις απαιτήσεις του νέου ανταγωνιστικού περιβάλλοντος), δεν επέτυχε να συναγωνιστεί το χαμηλό κόστος παραγωγής, κατά συνέπεια και την τελική τιμή πώλησης του μετάλλου. Η παρακμή προχώρησε ραγδαία, όχι βέβαια ως αποτέλεσμα μόνο του χειρισμού των διοικήσεων, αν και η ευθύνη αυτών είναι σημαντική, αλλά, πρωτίστως, ως συνέπεια του φτηνού κόστους του μετάλλου που μπορούσε πλέον να εισάγει η αυτοκρατορία από την Ευρώπη.

11. ΚΙΑΚΙΔΗΣ (1960: 102-110).

12. ΚΙΑΚΙΔΗΣ (1960: 110-111).

«Καπνόν αποθρωσκούσες εστίες» στο μικρό Σαμμακόβη

Τελικώς, το 1860, από το σύνολο των εγκαταστάσεων δεν λειτουργούσε πια παρά μόνο ένα χυτήριο. Διορίστηκε νέος διευθυντής από την οθωμανική κυβέρνηση, ο Halil paşa που επέδειξε αρκετές ικανότητες. Σε μια τελευταία προσπάθεια να καταστούν τα μεταλλεία κερδοφόρα, επιχειρήθηκε η ριζική εκμηχάνιση της παραγωγής με τη μετάκληση Άγγλων ειδικών και την εγκατάσταση νέων μηχανημάτων. Η έλλειψη όμως τεχνογνωσίας, πιθανώς και έντονου ενδιαφέροντος από το κράτος που διέβλεπε το οριστικώς ασύμφορο της προσπάθειας, επέσπευσαν την πτώση των μεταλλείων. Ως επιστέγασμα της καταστροφής ήρθε και ο Ρωσοοθωμανικός πόλεμος του 1877-1878. Παρ' όλο που τα μεταλλεία δεν υπέστησαν άμεσες υλικές ζημιές από τις επιχειρήσεις αλλ' από άλλες αιτίες, η γενικότερη οικονομική κρίση και η πτώχευση του 1881¹³ δεν επέτρεψαν να γίνει καμία προσπάθεια για την επαναλειτουργία τους¹⁴.

Το αποτέλεσμα ήταν δραματικό για τους απασχολούμενους στις επιχειρήσεις εξόρυξης σιδήρου του Σαμμακοβίου. Επτά χιλιάδες εργάτες, μηχανικοί, χύτες, σιδηρουργοί, ζιβόλια, έμειναν χωρίς δουλειά, και το σπουδαιότερο, χωρίς ελπίδα ότι θα ξανάνοιγαν τα μεταλλεία. Η παρακμή της πόλης έστρεψε αναγκαστικά τους κατοίκους σε άλλες ασχολίες, τη γεωργία και την ανθρακοποιία. Έκτοτε έγιναν αρκετές έρευνες για να διαπιστωθεί η δυνατότητα επαναξιοποίησης του μεταλλείου με συμφέρουσες προϋποθέσεις αλλ' όμως όλες οδηγήθηκαν σε αποτυχία¹⁵. Προφανώς το κόστος επαναλειτουργίας ήταν δυσβάστακτο, ενώ η ίδια η οθωμανική κυβέρνηση έδειχνε απροθυμία να συμβάλει σε τέτοιες προσπάθειες, όπως αποδεικνύεται και από την τελική άρνηση να συγκατατεθεί στις σχετικές προτάσεις και του Γεωργίου Βιζυηνού και των συνεργατών του. Ακόμη, εκφράστηκε και η υπόνοια ότι μεσολάβησαν και παρασκηνιακές προσπάθειες και πιέσεις της Ρωσίας προς τη σουλτανική κυβέρνηση (κατ' άλλους και της Αυστρίας), για να ματαιωθεί το άνοιγμα των μεταλλείων, αφού κάτι τέτοιο θα μείωνε τις εισαγωγικές ανάγκες της αυτοκρατορίας και θα ήταν ζημιογόνο για τις επιχειρήσεις των αντίστοιχων χωρών¹⁶.

Η παρακμή του Σαμμακοβίου αντικατοπτρίζεται στις στατιστικές που διαθέτουμε για την τριακονταετία 1873-1903 και παραθέτει στον αντίστοιχο πίνακα πληθυσμού του καζά Μηδείας (τουρκική ονομασία Midiye) ο Σταμάτιος Ψάλτης¹⁷. Ο πληθυσμός εμφανίζει, με διακυμάνσεις, μια ελάχιστη αύξηση από 3.000 το 1873, σε 4.000 το 1903. Ο διπλασιασμός των 3.000 κατοίκων από το έτος 1877, σε 6.000 το 1878, πρέπει μάλλον να αποδοθεί σε μια προσωρινή

13. Αναφερόμαστε στο Διάταγμα του Μουχαρρέμ (1881), με το οποίο η Οθωμανική κυβέρνηση συμβιβάστηκε με τους ξένους πιστωτές. Οι δημόσιες επενδύσεις ουσιαστικά μηδενίστηκαν λόγω της αποστράγγισης των φορολογικών εσόδων προς την κατεύθυνση της αποπληρωμής των χρεών.

14. ΚΙΑΚΙΔΗΣ (1960: 115-116).

15. ΚΙΑΚΙΔΗΣ (1960: 117-118).

16. ΚΙΑΚΙΔΗΣ (1960: 246).

17. Βλ. ΨΑΛΤΗΣ (1919, φωτοαναστατική ανατύπωση 1997: 336-337).

συρροή πληθυσμών από τους περιμετρικούς οικισμούς, που ζήτησαν καταφύγιο λόγω του πολέμου. Εξάλλου, οι Σαμμακοβίτες φαίνεται ότι ενεπλάκησαν άμεσα στις αναταραχές με γειτονικές μουσουλμανικές κοινότητες¹⁸, γεγονός που πρέπει να είχε άμεσες δημογραφικές συνέπειες. Η δημογραφική στασιμότητα αντανακλάται και στον αριθμό των μαθητών στο ίδιο διάστημα, καθώς από 180 το 1873, με ενδιάμεσες μειώσεις φτάνει το 1881 τους 160 και το 1884 τους 130, για να καταλήξει, το 1903, στους 220. Κατά το έτος έναρξης του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, πριν τις μεγάλες δημογραφικές ανατροπές στην περιοχή λόγω των γεγονότων που ακολούθησαν, οι στατιστική για το Σαμμακόβι παραδίδει τους αριθμούς των 4.023 μουσουλμάνων και 5.110 ρωμίων¹⁹.

Οι δυσκολίες που δημιουργήθηκαν μετά την παρακμή του μεταλλείου, παρυσιάζονται δίχως περιστροφές και στην έκθεση του ανατολικοθρακιώτη λογοτέχνη και προσωπικώς ενδιαφερομένου για την επανέναρχη των εξορύξεων, Γεωργίου Βιζυηνού, προς τον Υπουργό των Εξωτερικών της Ελλάδος, το 1889, για το θέμα της βοήθειας προς τα σχολεία της περιφέρειας Βιζύης από το Ξενοκράτειο Κληροδότημα. Ο Βιζυηνός αναβιβάζει τον πληθυσμό του Σαμμακοβίου στις 6.000 ψυχές, προσθέτοντας ίσως το σύνολο των κατοίκων των δύο γειτονικών κωμοπόλεων Μηδείας και Σαμμακοβίου, εφόσον είχε στα χέρια του τις στατιστικές του 1884 είτε από την εφημερίδα Ανατολικός Αστήρ της Κωνσταντινούπολης είτε από την Ανατολική Επιθεώρηση των Αθηνών.

Συγκεκριμένα, στο οικείο τμήμα της εκθέσεως αναφέρονται τα εξής:

Τὸ Σαμμακόβιον εἶναι ὄρεινὸν πόλισμα ἐκ μόνων Ἑλλήνων κατοικοῦμενον· οἱ κάτοικοί του περὶ τὰς 6.000 ἄλλοτε μὲν ἔζων ἐν εὐπορίᾳ νῦν δὲ εἰς οἰκτροτάτην περιελθόντες πενίαν καὶ ἀπόγνωσιν ἐκπατρίζονται εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὥστε ὅσαι τῶν οἰκιῶν τῆς πολίχνης ἔμειναν ἀβλαβεῖς κατὰ τὰς τελευταίας καταστροφάς καταρρέουσι σήμερον ἀφ' ἑαυτῶν ἔρημοι κατοίκων. Τὸ ἔδαφος τοῦ Σαμμακοβίου εἶναι ὡς γνωστὸν, σφόδρα μεταλλοῦχον, ἡ δὲ Τουρκικὴ Κυβέρνησις εἶχεν ἀνέκαθεν περὶ τὴν πολίχνην πολλὰ ἐργοστάσια καὶ σιδηροχυτήρια, ἐν οἷς ἐργαζόμενοι οἱ Σαμμακοβῖται ἀπέζων. Ἀλλὰ τῶν ἐργοστασίων τούτων καταστραφέντων κατὰ τὸν Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον, πᾶσα μεταλλουργικὴ ἐργασία διεκόπη διὰ παντός, οἱ δὲ δυστυχεῖς κάτοικοι μὴ ἔχοντες καλλιεργήσιμον ἔδαφος γῆς ἐκπατρίζονται ὡς εἶπον, ἵνα θητεύωσι παρὰ τοῖς πεδινότερον καλλιεργοῦσι Βουλγάροις πρὸς οὓς ἄλλοτε οὐδεμίαν κατεδέχοντο νὰ ἔχωσι ἐπιμιξίαν. Οἱ ἐν Σαμμακοβίῳ ἔτι μένοντες ἀποζῶσι ξυλευόμενοι καὶ ἀνθρακοποιούντες

18. Μικρὴ αναφορά γιὰ συγκρούσεις των Σαμμακοβιτῶν με γειτονικὲς κοινότητες Κιρκασίων, κατὰ τὴν προέλαση των Ρώσων στὴν ἀνατολική Θράκη, διαλαμβάνεται στὸ Ἀριστοτέλης Κουρτίδης, *Επεισόδια τῆς εἰσβολῆς των Ρώσων εἰς Θράκην τῷ 1878*, *Αρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* τ. 23, ἐν Αθήναις 1958, 185-192, 187.

19. Βλ. KARPAT (1985: 170).

«Καπνόν αποθρωσκούσες εστίες» στο μικρό Σαμμακόβη

πρὸς λογαριασμὸν ὀλίγων εὐπόρων. Ἐν Σαμμακοβίῳ δὲν εὐρίσκεται οὐδείς ὀρθογραφῶν, τὰ δὲ 9/10 τῶν κατοίκων εἶναι ἀναλφάβητα καὶ πρὸ δύο ἐτῶν δὲν εἶχον εἰμὴ ἓν ἄπλοῦν γραμματοδιδασκαλεῖον. Καὶ ὅμως τὸ Σαμμακόβιον εἶναι ἡ γενέτειρα τῶν Ξενοκρατῶν πόλις, κατεπείγει δὲ ἡ ἀνάγκη νὰ ὑποστηριχθῶσι τὰ Ἑλληνικὰ ἐνταῦθα φρονήματα διότι ἡ πολίχνη συνορεύει ἀμέσως πρὸς πυκνῶς κατωκημένα βουλγαρικὰ χωρία, ὑπὸ τῶν ὁποίων κινδυνεύει ν' ἀπορροφηθῇ ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ χρόνου²⁰.

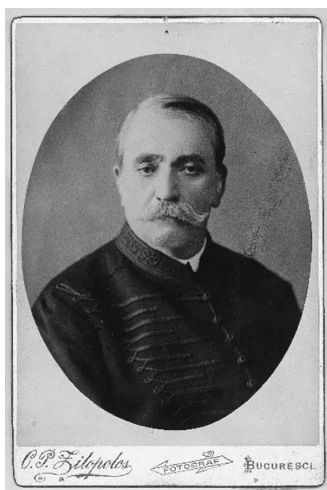
Εικόνα 4. Την περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 και έπειτα, ο Βιζυηνός μετακινείτο μεταξύ Αθήνας, Βιζύης και Σαμμακοβίου, προσπαθώντας να αναβιώσει τη λειτουργία του μεταλλείου. Οι μετακινήσεις αυτές στο νότο των βουλγαρικών συνόρων, πολύ κοντά στην ιδιαίτερη πατρίδα του, οπωσδήποτε ενέτειναν τις ανησυχίες του για την εξαρχηκή διείσδυση στην περιοχή, μετά την υπογραφή από τη σουλτανική αρχή του φερμανιού αναγνώρισης της βουλγαρικής εκκλησιαστικής αυτονομίας (1870).

Η λεπτομερής αναφορά στα μεταλλεία, εκτός από το να επισημαίνει τη δυσχερή οικονομική θέση των Σαμμακοβιτών και άρα το επείγον της χρηματοδότησής τους από το κληροδότημα, πιθανώς ερμηνεύεται και από την ίδια την ψυχολογική εμμονή του Βιζυηνού που, μέχρι την εισαγωγή του στο φρενοκομείο (1892), δεν είχε πάψει να κατατρύχεται από την ιδέα της εκμετάλλευσής τους. Η πληροφορία όμως για την καταστροφή των εγκαταστάσεων στη διάρκεια του Ρωσοοθωμανικού πολέμου μπορεί να δημιουργήσει παρανόηση, αν αποδοθεί στις εχθροπραξίες. Στην πραγματικότητα, οι ίδιοι οι Σαμμακοβίτες σε μια κίνηση απελπισίας κατέστρεψαν τα εργαστήρια, αντιδρώντας, διότι η οθωμανική κυβέρνηση κώφευε στις εκκλήσεις για επαναλειτουργία τους²¹.

20. Βλ. ΜΑΜΩΝΗ (1972-1973: 379-401, 399-400).

21. ΚΙΑΚΙΔΗΣ (1960: 116-117).

Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η παρατήρηση του Βιζυηνού για τη λειτουργία ενός και μόνο γραμματοδιδασκαλείου στην κωμόπολη. Στην Ιστοριογεωγραφική περιγραφή της έπαρχίας Σαράντα Έκκλησιών, που συνέταξε το 1880 ο Μελισσηνός Χριστοδούλου, αναφέρει Ελληνική Σχολή με 30 μαθητές, 1 δάσκαλο και δαπάνη λειτουργίας 50 οθωμανικές λίρες που καλυπτόταν από τα έσοδα της εκκλησίας του αγίου Θεοδώρου· επίσης, Αλληλοδιδασκτική Σχολή με 130 μαθητές, 1 δάσκαλο και δαπάνη λειτουργίας 35 οθωμανικές λίρες που καλυπτόταν, επίσης, από τα έσοδα της εκκλησίας. Αναφέρει, ακόμη, και την ύπαρξη ενός παγίου κεφαλαίου 1.000 λιρών που ήταν κατατεθειμένες έντοκα στο όνομα διαφόρων σαμμακοβιτών οι οποίοι όμως δεν έδειχναν μεγάλη προθυμία για την εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους. Ο συντάκτης του πονήματος συστήνει ομόνοια μεταξύ των κατοίκων (ας μην ξεχνούμε ότι προ και μετά το κλείσιμο των μεταλλείων εκδηλώθηκαν αρκετές ενδοκοινοτικές συγκρούσεις) και τακτοποίηση των κεφαλαίων της εκκλησίας, προκειμένου να καλυφθούν και τα έξοδα ίδρυσης νηπιαγωγείου²². Για την αναφορά του Βιζυηνού σε ένα μόνο Γραμματοδιδασκαλείο το 1889 μπορούμε να εικάσουμε ή ότι η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των κατοίκων οδήγησε στο κλείσιμο της Ελληνικής Σχολής και τη διατήρηση μόνο της Αλληλοδιδασκτικής ή ότι προσπαθεί να υπερβάλει και πάλι τις εκπαιδευτικές δυσχέρειες στο Σαμμακόβι, για να επιτύχει τη θετική ανταπόκριση του υπουργού, ώστε να ευεργετηθεί η κωμόπολη από το κληροδότημα των αδελφών Ξενοκρατών.

Εικόνα 5. Ο Ιερολοχίτης και ευεργέτης της παιδείας, Σαμμακοβίτης Κωνσταντίνος Ξενοκράτης (1803-1876). Εκτός των άλλων, φρόντισε να ανεγερθεί σχολείο στη γενέτειρά του και με κληροδότημα ίδρυσε το Ξενοκράτειο Παρθεναγωγείο στο Μεσολόγγι.

22. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ (1967: 370-371).

«Καπνόν αποθρωσκούσες εστίες» στο μικρό Σαμμακόβι

Έτσι λοιπόν συνδέθηκε το μικρό Σαμμακόβι της Ανατολικής Θράκης με τη ζωή του Βιζυηνού. Η πόλη αυτή που δημιουργήθηκε στις αρχές της οθωμανικής περιόδου, οφείλει κυριολεκτικώς την ύπαρξη και την οικονομική της άνοδο στα κοιτάσματα σιδήρου και τον κύκλο εργασιών που αφορούσαν την εκμετάλλευσή τους. Η παρακμή επήλθε αναπόφευκτα λόγω των ραγδαίων οικονομικών εξελίξεων στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, ενώ η σταδιακή κρατικοποίηση της επιχείρησης, την ίδια περίοδο, επιβάρυνε την κατάσταση, στερώντας τις δυνατότητες ανάληψης πρωτοβουλιών από τους εντόπιους, σε μια εποχή που η επιχειρηματικότητα καθίστατο δραστηριότητα ασκούμενη, αποκλειστικά από ιδιώτες κεφαλαιούχους. Ο φθηνός ευρωπαϊκός σίδηρος, εντέλει, ματαίωσε την ευμάρεια στο πάλαι ακμάζον Σαμμακόβι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ Μ. 1944. Το Σαμμακόβι και τα μεταλλεία του. *Θρακικά* τ. ΙΘ', εν Αθήναις, 178-188.
- ΚΑΡΡΑΤ Κ. 1985. *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press.
- ΚΙΑΚΙΔΗΣ Θ. Π. 1960. Ιστορία του Σαμμακοβίου και των πέριξ ελληνικών κοινοτήτων. *Θρακικά* τ. 32, εν Αθήναις, 5-294.
- ΚΟΥΡΤΙΔΗΣ Α. 1958. Επεισόδια της εισβολής των Ρώσων εις Θράκην τω 1878. *Αρχεόν του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* τ. 23, εν Αθήναις, 185-192.
- ΜΑΜΩΝΗ Κ. 1972-1973. Το Ξενοκράτειον Κληροδότημα-Ο Γ. Βιζυηνός και τα σχολεία της Αν. Θράκης. *Αθηνά-Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας* τ. ΟΓ'- ΟΔ', εν Αθήναις, 379-401.
- ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Π. 1937-1938. Τραγούδια Θράκης-Σαμμακοβίου Αν. Θράκης. *Αρχεόν του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* τ. Δ', εν Αθήναις, 111-134.
- REFİK A. 21989. *Osmanlı devrinde Türkiye madenleri (967-1200)*. İstanbul.
- TERZI A. T. 2000. *Hazine-i Hassa Nezareti, Türk Tarih Kurumu Basımevi*. Ankara.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Μ. 1967. Σαράντα Εκκλησίαι Ανατολικής Θράκης. *Αρχεόν του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* τ. 33, εν Αθήναις, 318-374.
- ΨΑΛΤΗΣ Σ. Β. 1997 [1909]. *Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, εν Αθήναις [1919, φωτοαναστατική ανατύπωση 1997].

Ιστοτόποι

Πληροφορίες για τις εγκαταστάσεις των μεταλλείων: <http://www.kirkclarelienvanteri.gov.tr/anitlar.php?id=56> (τελευταία ανάκτηση 25/11/2021).

- Εικόνα 1. <https://mapio.net/pic/p-59805327/>(τελευταία ανάκτηση 25/11/2021).
Εικόνα 2. <https://www.trakyanet.com/trakya/kirklareli/demirkoy.html>(τελευταία ανάκτηση 25/11/2021).
Εικόνα 3. <https://www.zingat.com/demirkoy-orhaniye-mahallesi-balaban-yolu-uzeri-imarli-tarla-3294722i> (τελευταία ανάκτηση 25/11/2021).
Εικόνα 4. <https://www.maxmag.gr/afieromata/vizyinos/> (τελευταία ανάκτηση 25/11/2021).
Εικόνα 5. https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%82_%CE%9E%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%B7%CF%82 (τελευταία ανάκτηση 25/11/2021).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ COVID-19: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ Δ.Π.Θ. ΣΤΗΝ ΚΟΜΟΤΗΝΗ

1. Εισαγωγικά

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να θίξει ένα σημαντικό και πολυδιάστατο ζήτημα το οποίο απασχολεί όχι μόνο την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και τις εκάστοτε κυβερνήσεις της χώρας και αφορά την αλληλεξάρτηση μεταξύ πανεπιστημίου και τοπικής κοινωνίας. Είναι γεγονός ότι σημαντική αποστολή των τριτοβάθμιων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι να συμβάλουν ποικιλοτρόπως στη διάχυση της γνώσης στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, δηλαδή να λειτουργούν ως φορείς πνευματικής καλλιέργειας σε συνεχή επικοινωνία και αλληλεπίδραση με τις τοπικές κοινωνίες στις οποίες έχουν την έδρα τους. Συγχρόνως όμως το πανεπιστήμιο συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με την οικονομική ανάπτυξη και την αγορά εργασίας στην κλίμακα του εθνικού, αλλά και του τοπικού, μέσω της επιστημονικής έρευνας για την προώθηση της καινοτομίας και της τεχνολογίας, καθώς και των εξειδικευμένων προσοντούχων αποφοίτων του οι οποίοι προορίζονται να στελεχώσουν θέσεις ευθύνης στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα¹. Εκτός αυτού όμως το πανεπιστήμιο, στην Ελλάδα τουλάχιστον, έχει αποκτήσει έναν άλλον εξίσου σημαντικό ρόλο κυρίως για την επαρχία. Λειτουργεί και ως όχημα τόνωσης της τοπικής οικονομίας μέσω της προσέλκυσης εκπαιδευτικού προσωπικού και κυρίως φοιτητικού πληθυσμού, οι οποίοι δρουν ως καταναλωτές αγαθών και υπηρεσιών, με άλλα λόγια ως αγοραστές στα τοπικά καταστήματα, ως ενοικιαστές, θαμώνες σε ξενοδοχεία, εστιατόρια και καφετέριες κ.ο.κ.² Με αυτόν τον λιγότερο «παραγωγικό» τρόπο το πανεπιστήμιο συμβάλλει στην οικονομική ευημερία και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου σε τοπικό επίπεδο υποκαθιστώντας περισσότερο αποδοτικά αναπτυξιακά προγράμματα και επενδύσεις. Αυτή τη διάσταση επιχειρεί να αναδείξει το

1. Για τη συμβολή του πανεπιστημίου στην οικονομική ανάπτυξη βλέπε ενδεικτικά: Γ. Δ. Παπαγιάννης (2014), Β. Dallago (2014), S. M. Breznitz (2014) & H. Lawton Smith (2006).

2. Παρότι η οικονομική αυτή προσφορά του πανεπιστημίου αποτελεί κοινή παραδοχή, συνήθως υποδηλώνεται χωρίς να εκφράζεται ευθέως στον δημόσιο λόγο, ενώ δεν έχει περιληφθεί στα ερευνητικά ενδιαφέροντα της ακαδημαϊκής κοινότητας.

άρθρο εστιάζοντας στην περίπτωση της πόλης της Κομοτηνής και του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (Δ.Π.Θ.)³ κατά την πρώτη περίοδο της πανδημίας (Μάρτιος-Οκτώβριος 2020). Συγκεκριμένα παρουσιάζει την έντονη ανησυχία της τοπικής κοινωνίας της πόλης για το κλείσιμο των σχολών του Δ.Π.Θ. που φιλοξενεί⁴, λόγω Covid-19, καθώς και την αδημονία της για την επαναλειτουργία τους, όπως αυτές εκφράστηκαν μέσα από τον τοπικό τύπο.

2. Τοπική κοινωνία και κλειστό Πανεπιστήμιο

Μετά από τον αρχικό αιφνιδιασμό από την απρόσμενη εισβολή του φονικού ιού, τον οποίο υπέστη το σύνολο της πολιτικής ηγεσίας και των πολιτών στην Ελλάδα, η τοπική κοινωνία της Κομοτηνής κράτησε αρχικά στάση ανामονής και δεν αντέδρασε μέσω του τοπικού τύπου στην επιβολή του lockdown τον Μάρτιο του 2020, καθώς και στη συνακόλουθη αναστολή της διά ζώσης διδασκαλίας των μαθημάτων σε όλες τις σχολές και τα τμήματα του Δ.Π.Θ. τα οποία λειτουργούν στη Θράκη. Ο προβληματισμός, οι ανησυχίες της, οι πιέσεις προς τις πρυτανικές αρχές, αλλά και η πρόθεση να διευκολύνει την επιστροφή στην πανεπιστημιακή κανονικότητα εκδηλώθηκαν για πρώτη φορά μέσω των τοπικών εφημερίδων στις αρχές Ιουνίου 2020, όταν αποφασίστηκε με βάση τις υπουργικές εγκυκλίους ότι και οι πανεπιστημιακές εξετάσεις του εαρινού εξαμήνου θα διεξάγονταν διαδικτυακά, κάτι που έκανε φανερό ότι το κλείσιμο του πανεπιστημίου πιθανόν να μην ήταν προσωρινή κατάσταση, αλλά ότι υπήρχε σοβαρό ενδεχόμενο να συνεχιστεί και κατά το επόμενο ακαδημαϊκό έτος (2020-2021). Η πρώτη αντίδραση καταγράφηκε στις αρχές Ιουνίου σε άρθρο του Προέδρου της Ομοσπονδίας Επαγγελματικών Βιοτεχνικών και Εμπορικών Σωματείων (Ο.Ε.Β.Ε.Σ.) Νομού Ροδόπης, ο οποίος επισήμανε ότι η αγορά της Κομοτηνής δέχθηκε διπλό πλήγμα από τον κορονοϊό και από το γεγονός ότι το Πανεπιστήμιο, ένας από τους βασικούς πυλώνες ανάπτυξης της

3. Το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης ιδρύθηκε το 1973 και άρχισε να δέχεται φοιτητές κατά το ακαδημαϊκό έτος 1974-75. Είναι το πρώτο ελληνικό περιφερειακό πολυεδρικό πανεπιστήμιο και ένα από τα μεγαλύτερα της χώρας. Το 2021 είχε 8 Σχολές με 20 Τμήματα και πολλά προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών, 29.000 περίπου προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές και πάνω από 700 άτομα διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό. Βλ. Το Ίδρυμά μας: <https://duth.gr/Πανεπιστήμιο/Το-Ίδρυμά-μας> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).

4. Στην πόλη της Κομοτηνής έχουν την έδρα τους 4 Σχολές με 9 Τμήματα: Σχολή Νομικής με ένα Τμήμα Νομικής· Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού με ένα Τμήμα Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού· Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών με τρία τμήματα: Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξενίων Χωρών, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας και Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας· Σχολή Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών με τέσσερα τμήματα: Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης.

Πανεπιστήμιο και τοπική κοινωνία στον Covid-19

περιοχής, δεν άνοιξε τις πύλες του για τη διεξαγωγή εξετάσεων, παρότι οι άλλες βαθμίδες εκπαίδευσης λειτουργούσαν κανονικά. Καταλήγοντας μάλιστα εξέφρασε τον φόβο ότι η συνέχιση της κατάστασης θα είχε πολύ αρνητικές συνέπειες για την πόλη⁵.

Εκείνο όμως που θορύβησε περαιτέρω τις τοπικές αρχές, αλλά και τους επαγγελματικούς φορείς της Κομοτηνής ήταν η προδιαγραφόμενη απόφαση να πραγματοποιηθούν διαδικτυακά όχι μόνο οι εξετάσεις του Σεπτεμβρίου, αλλά και τα μαθήματα του χειμερινού εξαμήνου 2020-2021. Έτσι ήδη στις 21 Ιουλίου ο Δήμαρχος της πόλης έστειλε επιστολή στον Πρύτανη του Δ.Π.Θ. μεταφέροντας «την έκδηλη και έντονη αγωνία σύσσωμης της τοπικής κοινωνίας για το φημολογούμενο ενδεχόμενο διεξαγωγής της εξεταστικής περιόδου του Σεπτεμβρίου με διαδικτυακό τρόπο κι όχι διά ζώσης»⁶. Γι' αυτόν τον λόγο, με εφαιτήριο την άριστη συνεργασία Δήμου και Πανεπιστημίου, ζήτησε να διεξαχθεί η εξεταστική του Σεπτεμβρίου διά ζώσης, αφού διασφαλιστούν οι συνθήκες προφύλαξης της υγείας όλων των συμμετεχόντων, διαβεβαιώνοντας ότι ο Δήμος Κομοτηνής προτίθεται να συνδράμει το Πανεπιστήμιο με όλες του τις δυνάμεις⁷. Δέκα μέρες αργότερα οι ιδιοκτήτες ακινήτων διά της Προέδρου του συλλόγου τους εξέφρασαν την αγωνία τους για τις εξελίξεις επαναφέροντας παλαιότερο αίτημά τους προς τον Δήμο να χρηματοδοτήσει δεύτερη γραμμή λεωφορείων από και προς την Πανεπιστημιούπολη⁸.

Στις 21 Αυγούστου, αμέσως μετά την ανακοίνωση της απόφασης του Υπουργείου Παιδείας να επιτραπεί διά ζώσης διδασκαλία μόνο σε ακροατήρια μέχρι 50 ατόμων, πήρε θέση στο θέμα και το Δημοτικό Συμβούλιο, αποφασίζοντας ομόφωνα να τεθεί το ζήτημα της διά ζώσης πραγματοποίησης των εξετάσεων, αλλά και των μαθημάτων του χειμερινού εξαμήνου σε συνάντηση του Δημάρχου, των επικεφαλής των παρατάξεων του Δημοτικού Συμβουλίου και εκπροσώπων των φορέων της πόλης με τις Πρυτανικές Αρχές⁹. Πράγματι, στη συνάντηση που έγινε ύστερα από μερικές μέρες, οι πανεπιστημιακές αρχές εξέφρασαν την πρόθεση να αρχίσουν διά ζώσης μαθήματα από τον Οκτώβριο, τονίζοντας συγχρόνως ότι ήταν απαραίτητο να ληφθούν τα κατάλληλα υγειονομικά μέτρα, με βάση τις οδηγίες που αναμένονταν από το Υπουργείο Παιδείας. Από την πλευρά τους ο Δήμαρχος και οι επικεφαλής των παρατάξεων δεσμεύτηκαν να βοηθήσουν με τη διάθεση κατάλληλων αιθουσών και την πύκνωση των δρομολογίων λεωφορείων από και προς την Πανεπιστημιούπολη¹⁰.

5. Παρατηρητής (11/6/2020).

6. Διά ζώσης και όχι εξ αποστάσεως να γίνει η εξεταστική Σεπτεμβρίου στο Δ.Π.Θ. Παρατηρητής (21/7/2020).

7. Διά ζώσης και όχι εξ αποστάσεως να γίνει η εξεταστική Σεπτεμβρίου στο Δ.Π.Θ. Παρατηρητής (21/7/2020).

8. Μαρκενδούδης (2020δ), Παρατηρητής (31/7/2020).

9. Μαρκενδούδης (2020α), Παρατηρητής (21/8/2020).

10. Μαρκενδούδης (2020β), Παρατηρητής (27/8/2020).

Στο μεταξύ, το αίτημα της τοπικής κοινωνίας είχαν υποστηρίξει με παρέμβασή τους και βουλευτές του νομού Ροδόπης. Συγκεκριμένα ο βουλευτής Ροδόπης της Νέας Δημοκρατίας σε συνάντηση εργασίας που είχε με τον Πρύτανη και Αντιπρυτάνεις, μεταξύ άλλων έθεσε επίμονα και το μείζον ζήτημα της ουσιαστικής επαναλειτουργίας του Πανεπιστημίου και της επιστροφής των φοιτητών στην Κομοτηνή, σημειώνοντας ότι πρόκειται για κρίσιμη εξέλιξη για το μέλλον του Ιδρύματος, αλλά και για την οικονομική ζωή της πόλης, τις αντοχές της τοπικής αγοράς και εντέλει την επιβίωση της τοπικής κοινωνίας¹¹. Παρόμοιο ήταν και το περιεχόμενο της επιστολής που έστειλε στην Υπουργό Παιδείας ο βουλευτής Ροδόπης του ΚΙΝΑΛ κατά το ίδιο διάστημα¹².

Υλοποιώντας τη δέσμευσή τους να συνδράμουν στην εύρυθμη λειτουργία του Πανεπιστημίου με βάση τα υγειονομικά πρωτόκολλα πρώτη η Ομοσπονδία Επαγγελματικών Βιοτεχνικών και Εμπορικών Σωματείων Νομού Ροδόπης γνωστοποίησε στις πρυτανικές αρχές με επιστολή του Προέδρου της ότι παραχωρεί την αίθουσα των συνελεύσεων της για τη διεξαγωγή των μαθημάτων των τοπικών τμημάτων του Πανεπιστημίου, προκειμένου να διευκολύνει το έργο των διδασκόντων και των διδασκομένων και να αποσυμφορήσει τις πανεπιστημιακές αίθουσες¹³. Κατόπιν και ο Δήμαρχος ενημέρωσε εγγράφως τον Πρύτανη ότι ο Δήμος προτίθεται να παραχωρήσει στο πανεπιστήμιο την αίθουσα συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου και την αίθουσα εκδηλώσεων του Ιδρύματος Παπανικολάου¹⁴, έπειτα και από τη συναίνεση του Προέδρου του Διοικητικού του Συμβουλίου, Μητροπολίτη Μαρωνείας και Κομοτηνής, αναλαμβάνοντας συγχρόνως και το λειτουργικό κόστος για την καθαριότητα των εν λόγω χώρων σύμφωνα με τις υγειονομικές απαιτήσεις¹⁵.

Την αισιοδοξία της τοπικής κοινωνίας για το άνοιγμα του Πανεπιστημίου σύντομα διαδέχθηκε η έντονη απογοήτευση, όταν όχι μόνο δεν πραγματοποιήθηκαν διά ζώσης οι εξετάσεις του Σεπτεμβρίου, αλλά και τα περισσότερα τμήματα που έχουν έδρα τους την Κομοτηνή αποφάσισαν τη διεξαγωγή των μαθημάτων διαδικτυακά κατά το χειμερινό εξάμηνο. Ο Πρόεδρος της Ο.Ε.Β.Ε.Σ. εξέφρασε διά του τύπου τη δυσφορία του γι' αυτές τις εξελίξεις προσθέτοντας ότι παρότι είναι σεβαστό το αυτοδιοίκητο του πανεπιστημίου, η τοπική κοινωνία αναμένει απαντήσεις για τους λόγους που δεν επέτρεψαν το άνοιγμά του,

11. Οι φοιτητές πρέπει να έλθουν πάλι στην Κομοτηνή. *Παρατηρητής* (24/8/2020).

12. Επιστολή Ι. Αχμέτ προς την Υπουργό Παιδείας για τη διά ζώσης επαναλειτουργία του Δ.Π.Θ. *Παρατηρητής* (27/8/2020).

13. Ο.Ε.Β.Ε.Σ. Ροδόπη: Παραχωρεί την αίθουσα συνελεύσεων στο Δ.Π.Θ. για τη διεξαγωγή μαθημάτων. *Παρατηρητής* (3/9/2020).

14. Πρόκειται για το «Ίδρυμα οικογενείας Νικολάου Ζ. Παπανικολάου, συμβολαιογράφου Κομοτηνής-Βυζαντινό Μουσείο, Στέγη Γραμμμάτων και Τεχνών», το οποία συστάθηκε το 1988 και έχει ένα αμφιθέατρο 320 θέσεων.

15. Πρόταση για παραχώρηση των αμφιθεάτρων του Πολυλειτουργικού και του Ιδρύματος Παπανικολάου για τα διά ζώσης μαθήματα του Δ.Π.Θ. *Παρατηρητής* (9/9/2020).

Πανεπιστήμιο και τοπική κοινωνία στον Covid-19

καθώς όλες οι άλλες βαθμίδες εκπαίδευσης είχαν αρχίσει να λειτουργούν κανονικά¹⁶. Λίγες μέρες αργότερα δημοσιεύτηκε στις τοπικές εφημερίδες επιστολή των Επιμελητηρίων και επαγγελματικών φορέων προς τον Πρύτανη, με την οποία εξέφραζαν τη βούληση της τοπικής κοινωνίας να επαναλειτουργήσουν όλα τα τμήματα του πανεπιστημίου κατά το δυνατόν με ασφάλεια καταλήγοντας: «Τα Επιμελητήρια και οι φορείς της πόλης μας ζητούσαν πάντα τη διασύνδεση του Πανεπιστημίου με την τοπική παραγωγή και αγορά εργασίας και την ώσμωσή του με την τοπική κοινωνία. Στο πνεύμα αυτό σας ζητούμε να επανεξετάσετε σοβαρά τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς μας και να αποφασίσετε τη διά ζώσης λειτουργία όλων των Τμημάτων του Δ.Π.Θ.»¹⁷. Το αίτημα υποστηρίξαν εκ νέου και οι τρεις βουλευτές του Νομού Ροδόπης κατά τη διάρκεια επίσκεψής τους στο Πανεπιστήμιο για να λάβουν από τον Πρύτανη την απάντηση ότι καταβάλλεται κάθε δυνατή προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση ώστε να έρθουν οι φοιτητές στη Θράκη¹⁸.

Μέσα σε ένα κλίμα αβεβαιότητας λοιπόν, το οποίο οδήγησε σε αντιπαράθεση το Πανεπιστήμιο με την τοπική κοινωνία, όπως αυτή αποτυπώθηκε στον τοπικό τύπο, ορισμένα Τμήματα πρόσφεραν έναν αριθμό διά ζώσης μαθημάτων στους φοιτητές τους για μερικές εβδομάδες μέχρις ότου στα τέλη Οκτωβρίου μετά την επιβολή του δεύτερου πανελλαδικού lockdown, σίγησε και η τοπική κοινωνία της Κομοτηνής.

3. Εν Κατακλείδι

Γενική είναι λοιπόν η παραδοχή, αλλά και η αποδοχή, διά στόματος όχι μόνο των επαγγελματικών φορέων, αλλά και της δημοτικής αρχής και των τοπικών πολιτικών αρχόντων, ότι το πανεπιστήμιο επιτελεί και δεύτερο εξίσου σημαντικό ρόλο εκτός από την παροχή ανώτατης παιδείας, αυτόν του φορέα οικονομικής ευημερίας, με τη μη «παραγωγική» σημασία που περιγράψαμε στην Εισαγωγή, σε σημείο μάλιστα που ο πρωτεύων ρόλος του να επισκιάζεται από τον δευτερεύοντα. Να σημειώσουμε εδώ ότι η τοπική κοινωνία δεν προβληματίστηκε, τουλάχιστον δημοσίως, για το αν το πανεπιστήμιο με την εξ αποστάσεως λειτουργία του είναι σε θέση να επιτελέσει αποτελεσματικά την κύρια αποστολή του και ποιες είναι οι συνέπειες από την απουσία των φοιτητών από τις αίθουσες διδασκαλίας, τις βιβλιοθήκες και γενικά από την πανεπιστημιακή ζωή.

Έτσι, με την προσοχή στραμμένη στις οικονομικές επιπτώσεις, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού ασκήθηκαν πιέσεις προς τις πρυτανικές αρχές, οι

16. Μαρκενδούδης (2020γ), Παρατηρητής (26/9/2020).

17. Διά ζώσης διδασκαλία για όλα τα τμήματα του Δ.Π.Θ. ζητούν τα Επιμελητήρια και φορείς της Ροδόπης. Παρατηρητής (28/9/2020).

18. Βοργιάς (2020), Χρόνος (29/9/2020).

οποίες τήρησαν επιφυλακτική στάση και απέφυγαν να αναλάβουν δεσμεύσεις παρά τους υπαινιγμούς ότι το πανεπιστήμιο δεν εκτελεί τα καθήκοντά του απέναντι στην τοπική κοινωνία. Το μόνο θετικό της υπόθεσης είναι ότι και οι δύο πλευρές επιβεβαίωσαν τη διάθεση για μεταξύ τους συνεργασία, κάτι βέβαια που μένει να αποδειχτεί μετά την επιστροφή στην κανονικότητα.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, τίθεται εντέλει το ερώτημα κατά πόσο είναι δυνατόν το πανεπιστήμιο να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις επιστημονικές προκλήσεις του 21ου αιώνα, να εκσυγχρονιστεί και να συμβαδίσει με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, ανταποκρινόμενο πλήρως στην αποστολή του που είναι το ακαδημαϊκό, διδακτικό και ερευνητικό του έργο, όταν καλείται να επιτελέσει και λειτουργίες που είναι πολλές φορές ασύμβατες με αυτό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εφημερίδες – Ιστοσελίδες

ΒΟΡΓΙΑΣ Δ. 2020. Βουλευτές και φορείς ζητούν την έλευση των φοιτητών στην πόλη, πλην όμως η πραγματικότητα έχει διαμορφωθεί ήδη. *Χρόνος* (29/9/2020): <https://www.xronos.gr/reportaz/i-pleiopsifia-ton-foititon-den-erhetai-i-topiki-koinonia-antidra> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).

Διά ζώσης διδασκαλία για όλα τα τμήματα του Δ.Π.Θ. ζητούν τα Επιμελητήρια και φορείς της Ροδόπης. *Παρατηρητής* (28/9/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/229656/Dia-zosis-didaskalia-gia-ola-ta-tmimata-tou-DPTh-zitoun-ta-Epimelitiria-kai-foreis-tis-Rodopis> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).

Διά ζώσης και όχι εξ αποστάσεως να γίνει η εξεταστική Σεπτεμβρίου στο Δ.Π.Θ. *Παρατηρητής* (21/7/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/227531/G-Gkaranis-Dia-zosis-kai-oxi-eks-apostaseos-na-ginei-i-eksetastiki-Septembriou-tou-DPTh> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).

Διπλό πλήγμα στην αγορά της Κομοτηνής από κορωνοϊό και την εξ αποστάσεως λειτουργία του Δ.Π.Θ. *Παρατηρητής* (11/6/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/226228/diplo-pligma-stin-agora-tis-Komotinis-apo-koronoo-kai-mi-dia-zosis-leitourgia-tou-DPTh> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).

Επιστολή Ι. Αχμέτ προς την Υπουργό Παιδείας για τη διά ζώσης επαναλειτουργία του Δ.Π.Θ. *Παρατηρητής*, (27/8/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/228594/Epistoli-I-Axmet-pros-tin-upourgo-Paideias-gia-tin-dia-zosis-epanaleitourgia-tou-DPTh> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).

Πανεπιστήμιο και τοπική κοινωνία στον Covid-19

- ΜΑΡΚΕΝΔΟΥΔΗΣ Κ. 2020α. Δημοτικό Συμβούλιο Κομοτηνής: απόλυτη ανάγκη να πραγματοποιηθούν διά ζώσης τα μαθήματα του Δ.Π.Θ. *Παρατηρητής* (21/8/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/228398/Dimotiko-Sumbouliao-Komotinis-Apoluti-anagki-na-pragmatopoiithoun-dia-zosis-ta-mathimata-sto-DPTh> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).
- ΜΑΡΚΕΝΔΟΥΔΗΣ Κ. 2020β. Έτοιμο να υποδεχθεί τους φοιτητές το Δ.Π.Θ. *Παρατηρητής* (27/8/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/228602/Etoimo-na-upodextei-tous-foitites-to-DPTh> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).
- ΜΑΡΚΕΝΔΟΥΔΗΣ Κ. 2020γ. Ζωντανεύουν οι χειρότεροι φόβοι των επαγγελματιών της Ροδόπης για τον φετινό χειμώνα. *Παρατηρητής* (26/9/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/229583/Zontaneuoun-oi-xeiroteroi-foboi-ton-epaggelmaton-tis-Rodopis-gia-ton-fetino-xeimona> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).
- ΜΑΡΚΕΝΔΟΥΔΗΣ Κ. 2020δ. Τις εξελίξεις στον κορωνοϊό περιμένουν και οι ιδιοκτήτες ακινήτων στην Κομοτηνή. *Παρατηρητής* (31/7/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/227910/Tis-ekselikseis-ston-koronoo-perimenoun-kai-oi-idioktites-Akiniton-stin-Komotini> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).
- Ο.Ε.Β.Ε.Σ. Ροδόπης: Παραχωρεί την αίθουσα συνελεύσεων στο Δ.Π.Θ. για τη διεξαγωγή μαθημάτων. *Παρατηρητής* (3/9/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/228859/OEBES-Rodopis-Paraxorei-tin-aithousa-suneleuseon-sto-DPTh-gia-ti-dieksagogi-mathimatou> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).
- Οι φοιτητές πρέπει να έλθουν πάλι στην Κομοτηνή. *Παρατηρητής*, (24/8/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/228497/E-Stilianidis-Oi-foitites-prepei-na-elthoun-pali-stin-Komotini> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).
- Πρόταση για παραχώρηση των αμφιθεάτρων του Πολυλειτουργικού και του Ιδρύματος Παπανικολάου για τα διά ζώσης μαθήματα του Δ.Π.Θ. *Παρατηρητής*, (9/9/2020): <https://www.paratiritis-news.gr/article/229047/Protasi-gia-paraxorisi-ton-amfitheatron-tou-Poluleitourgikou-kai-tou-Idrumatos-Papanikolaou-gia-ta-dia-zosis-mathimata-tou-DPTh> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).
- Το ίδρυμά μας: <https://duth.gr/Πανεπιστήμιο/Το-Ίδρυμά-μας> (τελευταία πρόσβαση 20/12/2021).

Βιβλία και Άρθρα

- BREZNITZ S. M. 2014. *The Fountain of Knowledge. The Role of Universities in Economic Development*. Stanford CA: Stanford University Press.

- DALLAGO B. 2014. The Role of Universities in Local Development. *Corvinus Journal of Sociology and Social Polity* 5, No. 1 (2014), 35-59.
- LAWTON SMITH H. 2006. *Universities, Innovation and the Economy*. London & New York: Routledge.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ Γ. Δ. 2014. *Επιχειρηματικότητα και Εκπαίδευση. Η συμβολή των εκπαιδευτικών προγραμμάτων επιχειρηματικότητας στην ανάπτυξη του επιχειρηματικού πνεύματος των νέων στην Ελλάδα* [Διδακτορική Διατριβή]. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

PRESENCE AND ABSENCE OF DIONYSUS IN THE DITHYRAMBIC ODES OF PINDAR AND BACCHYLIDES

1. Introduction

Usually considered as a cross between choral lyric and dramatic action, the dithyramb is the only choral genre directly associated with the cult of Dionysus. The dithyramb was first connected with the poet Arion, who is supposed to be either the inventor of the dithyrambic genre (according to *Suda* s.v. Ἀρίων α 3886 Adler) or its innovator (according to Herodotus 1.23)¹. But nothing survives from Arion's work, with the exception of a spurious piece attributed to him by Aelian in *De natura animalium* 12.45. All along the sixth century BC dithyrambs were mostly performed outside Athens, presumably in Dorian areas, in Megara, Sikyon, and Corinth (where Arion was invited by Periander); and also in Delphi and Delos, the sacred places of Apollo, where it is certain that Dionysus was honored, too². In Athens, dithyrambs were officially performed after 509/508 BC, when dithyrambic contests were firstly introduced in the program of the City Dionysia³; and they were held in tandem with the dramatic ones throughout the fifth and fourth centuries. *Circular (kyklioi) choruses* are also attested for other Athenian festivals, such as the Thargelia (Lysias 21.1), the Lesser Panathenaea (Lysias 21.2), and probably the Promethia and Hephaestia (Xenophon [*Respublica Atheniensium*] 3.4)⁴; but these references date from the fourth century BC and the relevant evidence is rather slight. Certainly, the dithyrambic contests in the City Dionysia were the most prominent; and famous foreign po-

1. See Ieranò (1992), (1997) 189-190; Zimmermann (1992) 26.

2. Pickard-Cambridge (1962) 3; cf. Fearn (2007) 181-186.

3. The evidence comes from *Suda* s.v. Λάσος ("καὶ διθύραμβον εἰς ἀγῶνα εἰσήγαγε") and Ar. *Vesp.* 1410 ("Λάσός ποτ' ἀντεδίδασκε καὶ Σιμωνίδης"). The date is 509/508 BC according to the *Parian Marble* whereat the name of the archon is given as Lysagoras: A2 46 Rotstein ἄφ' οὗ χοροὶ πρῶτον ἡγωνίσαντο ἀνδρῶν, ὃν (?) διδάξας Ὑ>>πό[δι]κος ὁ Χαλκιδεύ[ς] ἐνίκη[α], ἐτη HHΔΔΠ' (?) ἄρχοντος Ἀθήνησιν Λυσαγόρου'). See Pickard-Cambridge (1962) 15 n. 2; Herington (1985) 250 nn. 66, 67; Ieranò (1997) 35-36, 197-202; Wilson (2003) 179 n. 66 and 182-183 n. 78; Fearn (2007) 330-335, on the possibility of earlier agonistic dithyrambic performances.

4. See CECCARELLI (2013); D' Alessio (2013).

ets competed in Athens⁵: Hypodikos of Chalkis, the first winner (*Parian Marble*, Epoch 46); Melanippides of Melos, victor in 494/493 (*Parian Marble*, Epoch 47); Simonides of Ceos, who perhaps won fifty-six dithyrambic victories at Athens up to 477/476 (*Parian Marble*, Epoch 54); and, in all probability, Pindar and Bacchylides, who are the only composers of the surviving dithyrambs. Possibly, Pindar was victorious at Athens in 497/496 (*Oxyrhynchus Papyrus* 2438) and Bacchylides composed dithyrambs on at least two occasions, at the City Dionysia about 460 (*Ode* 19, Io: *For the Athenians*) and the Panathenaea in 458 (*Ode* 18, *Theseus*)⁶. From the surviving odes, the dithyrambs of Pindar are related to Dionysus, while the dithyrambs of Bacchylides are mostly narrative, telling stories unrelated to Dionysus⁷.

2. Pindar

Among the extant dithyrambic fragments of Pindar, I will focus primarily on two, both of which have Dionysiac content; fr. 70b (Pindar's *Second Dithyramb*), which was composed for the Thebans, and fr. 75 for the Athenians⁸.

Fr. 70b

Pindar's fr. 70b, entitled *Κατάβασις Ἡρακλέους ἢ Κέρβερος Θηβαίοις* (*Heracles Going Down or Cerberos for the Thebans*), was probably composed for a Theban festival⁹, although it opens with a metapoetic statement. The poet starts by criticizing past dithyrambic poets for abuse of the letter sigma¹⁰ and continues by picturing a *khoreia* of all the Olympians beside the scepter of Zeus (1-26):

Πρὶν μὲν ἔρπε σχοινοτένεια τ' αἰοιδᾶ
διθυράμβων
καὶ τὸ σὰν κίβδηλον ἀνθρώποισιν ἀπὸ στομάτων,
διαπέπ[τ]ανται] [5
κλοισι νέαι [. . . . ε]ιδότες

5. For the position of the dithyrambic poets in the city of Athens, Ieranò (2013).

6. See below, n. 26 (for *Ode* 19) and n. 64 (for *Ode* 18); also nn. 47, 49 for *Ode* 15 and n. 57 for *Ode* 17.

7. See Zimmermann (1992) 115-116; Fearn (2007) 222; Nünlist (2007).

8. For the dithyrambs of Pindar, Hamilton (1990); Weiden van der (1991); Lavecchia (2000).

9. For this ode, Lavecchia (1994) and (1996); also Hedreen (2013), for possible connections of the ode with archaic vase-paintings.

10. On this issue, see Lavecchia (1997); Porter (2007); Steiner (2015). Dionysius of Halicarnassus (*Comp.* 14) and Athenaeus (10.455bc) comment that Pindar criticizes past dithyrambic poets for avoiding the use of the letter sigma; Athenaeus, in particular, cites Lassos of Hermione as the criticized poet; according to *Vita Thomana* (4.13 Drachmann), Lassos was Pindar's teacher.

Presence and absence of Dionysus in Pindar and Bacchylides

οἶαν Βρομίου [τελε]τάν
καὶ παρὰ σκᾶ[πτ]ον Διὸς Οὐρανίδαι
ἐν μεγάροις ἴσταντι. σεμνᾷ μὲν κατάρχει
Ματέρι πάρ μεγάλα ῥόμβοι τυπάνων,
ἐν δὲ κέχλαδ[εν] κρόταλ' αἰθομένα τε 10
δαῖς ὑπὸ ξανθαῖσι πεύκαις·
ἐν δὲ Ναϊδων ἐρίγδουποι στοναχαί
μανίαι τ' ἀλαλαί τ' ὀρίνεται ῥιψαύχενι
σὺν κλόνῳ.
ἐν δ' ὁ παγκρατῆς κεραυνὸς ἀμπνέων 15
πῦρ κεκίνη[ται] τό τ' ἔνυαλίου
ἔγχος, ἀλκᾶεσσά [τ]ε Παλλάδο[ς] αἰγίς
μυρίων φθογγάζεται κλαγγαῖς δρακόντων.
ρίμφα δ' εἴσιν Ἄρτεμις οἰοπολὰς ζεύ-
ξαισ' ἐν ὀργαῖς 20
Βαχχίαις φύλον λεόντων α[υυ-υυ-
ὁ δὲ κηλεῖται χορευοίσασι κα[ὶ] θη-
ρῶν ἀγέλαις. ἐμὲ δ' ἐξαίρετο[ν]
κάρυκα σοφῶν ἐπέων
Μοῖσ' ἀνέστασ' Ἑλλάδι κα[λ]λ[ι]χόρῳ 25
εὐχόμενον βρισαρμάτοις ο[ἱ]-υ Θήβαις.

In the past the song of dithyrambs came forth
stretched like a measuring line
and the *san* came falsely from the mouths of men,
but new . . . have been thrown open . . .
knowing
what kind of festival of Bromios
the Ouranidai hold also beside the scepter of Zeus
in their halls. In the presence of the venerable
Great Mother the whirlings of tambourines lead off,
there too castanets ring, and the blazing torch
beneath the yellow pine trees;
there too the loud-sounding groans of the Naiads
and the ecstatic cries are aroused
in the agitation of tossing necks.
There too the all-powerful, fire-breathing thunderbolt
is shaken, as is Enyalios'
spear, and the intrepid aegis of Pallas
rings out with the hisses of countless snakes.
And lightly comes solitary Artemis,

having yoked the race of lions
in bacchic frenzy . . .
and he is charmed by the dancing herds
even of wild beasts. And the Muse has appointed me
as her chosen herald of wise verses
for Hellas of wide dancing spaces,
boasting for Thebes, powerful in chariots¹¹.

Pindar describes a scene of Dionysiac *khoreia*¹² in which all of Olympus is involved in the ecstatic worship of Dionysus (7-8)¹³. The leader of the choruses must be the Great Mother (9)¹⁴; beside her the whirling motion of the drums begins first, castanets ring and flames rise from the pine torches held by the dancers (10-11). Like maenads, the Naiads (12-14) arouse ecstatic cries (14 ‘σὸν κλόνω’)¹⁵ while tossing their heads back (13 ‘ῥιψαύχενι’). The orgiastic atmosphere is framed by the all-powerful thunderbolt of Zeus (15-16) as well as by the spear of Ares and the aegis of Pallas Athena (17-18) with its countless hissing snakes¹⁶. Especially eminent is Artemis (19-20), who leads wild lions after having inspired them with Bacchic frenzy.

This imaginary *khoreia* of the gods shifts the audience’s attention from the performance in the *hic et nunc* to Olympus where Dionysus himself watches enchanted (22). The choral projection, which in fact is created¹⁷, enables the real dithyrambic chorus to partake of an eternal Dionysiac ritual. And Pindar’s depiction becomes an archetypical performance for all human performances in honor of the god. Thus, having described the *khoreia* of the Olympians, the real chorus turns to its own dithyrambic dance-song, boasting that they have been chosen by the Muses to declare the wisdom of Dionysus throughout Greece (23-26)¹⁸.

11. Transl. by Race (1997).

12. The formation in which the gods are imagined to dance is probably circular (around the scepter of Zeus); see D’ Angour (2011) 195-198, for a performative approach of the ode.

13. HEDREEN (2013) 195-196.

14. The prominence of the Great Mother becomes more obvious from the ‘σεμνῇ ... / Ματέρι πάρ’ (8-9) than from the verb “κατάρχει” (8), which may simply refer to the incipient *khoreia*. Strabo (10.3.13) preserves the text of the same lines with a direct invocation to the Great Mother, which reinforces her prominence in the Dionysiac *khoreia* of the gods: ‘σοὶ μὲν κατάρχειν, μήτερ μεγάλα πάρα ῥόμβοι κυμβάλων’ (“In your presence, O Great Mother, the whirlings of tambourines are at hand to lead off!”).

15. *n. klonos* from *v. “κέλωμαι”* (“call, cry”); cf. Homer *Il.* 5. 167 “κλόνον ἐγχειάων” (“clang of spears”); Aesch. *Ag.* 404-405 “ἄσπιστορας / κλόνους” (“clang of shields”).

16. In particular, the mention of the “fire-breathing thunderbolt” may be considered as a reminder of the thunder-striking of Dionysus’ mother Semele by Zeus; see *Eur. Ba.* 6-9, 93.

17. “Choral projection” is a literary device used by Henrichs (1994-1995) and (1996) for the evocation of choral performances in the choral lyrics of tragedy.

18. For the close connection of Dionysus’ cult with choral dancing, see Kowalzig (2007).

Presence and absence of Dionysus in Pindar and Bacchylides

Fr. 75

In the dithyramb for the Athenians (entitled *Ἀθηναίοις*), the Olympians, too, are summoned to dance¹⁹:

Δεῦτ' ἐν χορόν, Ὀλύμπιοι,
ἐπὶ τε κλυτὰν πέμπετε χάριν, θεοί,
πολύβατον οἷ τ' ἄστεος ὀμφαλὸν θυόεντ'
ἐν ταῖς ἱεραῖς Ἀθάναις
οἶχνεῖτε πανδαίδαλόν τ' εὐκλέ' ἀγοράν· 5
ιοδέτων λάχετε στεφάνων τᾶν τ' ἔαρι-
δρόπων ἀοιδᾶν,
Διόθεν τέ με σὺν ἀγλαΐᾳ
ἴδετε πορευθέντ' ἀοιδᾶν δεύτερον
ἐπὶ τὸν κισσοδαῆ θεόν,
τὸν Βρόμιον, τὸν Ἐριβόαν τε βροτοὶ καλέομεν, 10
γόνον ὑπάτων μὲν πατέρων μελπόμεν<οι>
γυναικῶν τε Καδμεῖᾶν (Σεμέλην).
ἐναργέα τ' ἔμ' ὥτε μάντιν οὐ λανθάνει.
φοινικοεάνων ὁπότε οἶχθέντος Ὠρεῶν θαλάμου
εὐδομον ἐπάγοισιν ἔαρ φυτὰ νεκτάρεια. 15
τότε βάλλεται, τότε' ἐπ' ἀμβρόταν χθὸν' ἐραταί
ἴων φόβαι, ῥόδα τε κόμαισι μείγνυται,
ἀχεῖ τ' ὀμφαὶ μελέων σὺν αὐλοῖς,
οἶχνεῖ τε Σεμέλαν ἐλικάμπυκα χοροί.

Come to the chorus, Olympians,
and send over it glorious grace, you gods
who are coming to the city's crowded, incense-rich navel
in holy Athens
and to the glorious, richly adorned agora.
Receive wreaths of plaited violets and the songs
plucked in springtime,
and look upon me with favor as I proceed from Zeus
with splendor of songs secondly
to that ivy-knowing god,
whom we mortals call Bromios and Eriboas
as we sing of the offspring of the highest of fathers

19. The preserved lines (1-19) of this dithyramb are cited by Dion. Hal. *Comp.* 22 as a model of the austere style (“τῆς αὐστηροῦς ἁρμονίας”).

and of Cadmeian women.

Like a seer, I do not fail to notice the clear signs,
when, as the chamber of the purple-robed Horai is
opened,
the nectar-bearing flowers bring in the sweet-smelling
spring.

Then, then, upon the immortal earth are cast
the lovely tresses of violets, and roses are fitted to hair
and voices of songs echo to the accompaniment of pipes
and choruses come to Semele of the circling headband.

Far from taking place on Olympus, this divine *khoreia* is located at the holy center (‘ὄμφαλόν’, ‘navel’) of Athens (3)²⁰, where the Olympians are called upon to take part in the immediate dithyrambic performance, sending their grace over the dancers. Actually, the invocation is addressed to all the gods of the city, who are invited to join the dithyrambic chorus in an entirely religious atmosphere²¹. Dionysus himself is imagined to be present, wreathed with ivy (9 *κισσοδαῖ θεόν*), and the Twelve Gods, wreathed with violets (6 *ἰοδέτων στεφάνων*), are called to look upon him (8-9 *ἴδετε ... ἐπὶ τὸν κισσοδαῖ θεόν*).

As in the previous dithyramb, the cultic performance of the dancers is enlarged and reinforced by another one, that of the Olympians, which now is not distant, but belongs to the sacred festivity of the Athenian city. Hence, the ode does not highlight the orgiastic *physis* of Dionysus, but the calm face of the god, his connection especially with nature, drawn with the wonderful colors and the fragrant smells of spring (6, 14-17). The ecstatic character of Dionysus’ dances is expressed only implicitly, by the subtle reference to the whirling movements of Semele as she dances (19 *‘Σεμέλαν ἐλικάμπυκα’*). The wildness itself of the maenads is remote, belonging to the metropolis Thebes, but not to the civilized festival of Athens. In all probability, the context of the real performance is that of the City Dionysia²². C. Sourvinou-Inwood argues that this dithyramb was performed during the rite of *xenismos* of the god Dionysus at the *eschara* in the Agora, in the festival of the City Dionysia. In her opinion, Pindar depicts elements of the actual rite of *xenismos* in which Dionysus was represented by his statue and the chorus sung his ode while approaching the Altar of the Twelve Gods; the Olympians are called to participate in the *xenismos* of the honored god as guests; Semele, Dionysus’ mother, could also be involved in the group of the partici-

20. Perhaps the “ὄμφαλός” is the Altar of the Twelve Gods in the Agora of Athens.

21. See Calame (2013) 340-341; Ieranò (2013) 371.

22. Hamilton (1990) 214 n. 18 and 221-222; Weiden van der (1991) 27-28; Zimmermann (1992) 54 and n. 9.

Presence and absence of Dionysus in Pindar and Bacchylides

pants²³. In Pindar's ode, however, the *khoreia* of the Twelve Gods in the presence of Dionysus is depicted in a way that Dionysiac rituality unites the whole religious landscape of the fifth century Athens²⁴.

3. Bacchylides

Bacchylides' dithyrambs are mostly narrative, and Dionysiac themes are by the large absent from them. Moreover, their narrative style includes moments of dramatization which gradually gains over lyric.

Ode 19 Ἰώ: Ἀθηναίοις (Io: For the Athenians)

The *Ode* 19 is the only Dionysiac dithyramb composed by Bacchylides. The text itself clearly shows –in its first and last lines– that Athens is the place where the established worship would be offered (10 ‘ὀλβίαις Ἀθάναις’) as well as the fact that Dionysus is the honored god (50-51 ‘Διόνυσον ... ἄνακτα’)²⁵. In all probability, Bacchylides designed this dithyramb for the grandest Dionysiac festival of the polis, the City Dionysia, aiming to win the greatest prize (14 ‘ἔξοχον γέρας’) of his art²⁶.

The ode begins with a significant reference to the divine character of the poetic inspiration, which culminates in an obvious self-awareness on the part of the poet about the divine origin and the innovative character of his art (1-14)²⁷:

πάρεστι μυρία κέλευθος
 ἀμβροσίῳ μελέων,
 ὃς ἂν παρὰ Πιερίδων λά-
 χησι δῶρα Μουσᾶν,
 ἰοβλέφαροί τε κ<όρ>αι 5
 φερεστέφανοι Χάριτες
 βάλῳσιν ἀμφὶ τιμᾶν
 ὕμνοισιν· ὕφαινε νυν ἐν
 ταῖς πολυηράτοις τι καινὸν
 ὀλβίαις Ἀθάναις, 10
 εὐαίνετε Κηΐα μέριμνα·

23. Sourvinou-Inwood (2003) 96-98.

24. See Neer and Kurke (2014); Athanassaki (2018) 106-108.

25. The ode itself is a much better criterion than the title Ἰὼ: Ἀθηναίους (*Io: For the Athenians*), which may be a later addition.

26. Maehler (2004) 205-208 thinks that the *Ode 19* was performed at the City Dionysia not later than 460 BC.

27. For the poet's interest in the innovative character of his art, see Athanassaki (2014).

πρέπει σε φερτάταν ἵμεν
ὁδὸν παρὰ Καλλιόπας λα-
χοῖσαν ἔξοχον γέρας.

Countless paths of ambrosial verses lie open for him who obtains gifts from the Pierian Muses and whose songs are clothed with honour by the violet-eyed maidens, the garland-bearing Graces. Weave, then, in lovely, blessed Athens a new fabric, renowned Cean fantasy: you must travel by the finest road, since you have obtained from Calliope a superlative prize²⁸.

Inspiration by the Pierian Muses opens endless routes to every poet enabling him to compose odes that would remain eternal²⁹, since the beautiful Graces will be present with their garlands throughout the verses of the poem³⁰. Honored by the Muse Calliope's excellent gift, the poet from Ceos –that is Bacchylides himself– well knows that he must rely on the dignity of his art. As, besides, he designs his ode for a festival of the celebratory polis of Athens, the obligation to dignify the honorable gift offered to him by the Muse is aroused to the highest level.

In the following lines the ode becomes narrative, referring to Io (15-36). But, from all the sufferings of the mythical woman, transformed into a cow by Zeus, the only event referred to is her rescue from the watchful giant Argos who was guarding her (19-36)³¹. Nothing is mentioned furthermore apart from the virgin's refuge to Egypt and the birth of her son Epaphus (37-45); Epaphus had a son, Agenor, who gave birth to Cadmus, Semele's father; from her Dionysus was born, the master god of the dithyrambic contests (46-51):

ὄθεν καὶ Ἀγανορί[δας
ἐν ἐπταπύλοισι Θήβαις
Κάδμος Σεμέλ[αν φύτευσεν,
ἃ τὸν ὀρσιβάκχ[αν
τίκτε<ν> Διόνυσον [... 50
καὶ χορῶν στεφαν[αφόρων ἄνακτα.

28. Transl. by Campbell (1992).

29. Cf. Hes. *Theog.* 69 “ἀμβροσίη μολπῇ” and Thgn. 18 “τοῦτ’ ἔπος ἀθανάτων ἦλθε διὰ στομάτων”; for the effect of the metaphorical use of the word “κέλευθος” in line 1, see Maehler (2004) 210 (*ad* 1-2).

30. Distinction between the Muses (who inspire the poet) and the Graces (who adorn poetry and art in general) is also found in Pind. *Ol.* 1. 30-32 and *Ol.* 14.3-6.

31. For paintings picturing Argos guarding Io, Maehler (2004) 206-207.

Presence and absence of Dionysus in Pindar and Bacchylides

From it came Agenor's son, Cadmus, who in seven-gated Thebes (fathered) Semele; and she gave birth to Dionysus, rouser of Bacchants..., (lord of garland-wearing) choirs.

We understand that what the poet does prefer is to represent Io as an ancestor of Dionysus, for whose festival he composes his ode. Thus, the third person narration of the mythical story ends with the sacred mention of Dionysus and his crowned choruses, transcending the series of the mythical events.

From my point of view, the preceding first person remark at lines 37-38 ('ἐμοὶ μὲν οὖν / ἀσφαλέστατον ἂ πρὸς[ς ἔσχατ' οὔμα', 'for me at any rate the safest course is [the path which leads me to the end]') becomes important, declaring that, regardless of the way Io was saved from Argos' guarding, the chorus thinks it is most safe to continue with other more appropriate elements of the myth:

ἔπει παρ' ἀνθεμῶ[δεα
 Νεῖλον ἀφίκετ' οἷστροπλὰξ 40
 Ἵω φέρουσα παῖδ[α γαστρὶ Διὸς
 Ἔπαφον'

For Io (driven by the gadfly's sting) reached the flowery Nile, carrying (in her womb) Epaphus, child (of Zeus).

In fact, with his first person self-reference, the chorus and ultimately the poet intervenes in the narration guiding it to what he aims at: the end of Io's sufferings. So, he leaves the narrative of Io's wanderings and notes only their end, because Epaphus' birth, immediately after the heroine's arrival at Egypt, offers the mythical occasion for the reference to the god Dionysus and his worship³². In this way, the poetic self-referentiality of the first strophe recurs again at the end of the dithyramb, now intertwined with choral self-referentiality, both reinforced with Dionysus' name and the content of his festival, in which Bacchylides vindicates the prize for his dithyrambic ode (51 'χορῶν στεφαν[αφόρων']). Although the Gity Dionysia remains a hypothesis, it seems that the sacred content of the rendered worship has determined the way the mythical events are embodied in the narrative of this dithyramb in order to express its direct association with the honored god Dionysus.

32. See Maehler (2004) 217 (*ad* 37-38).

Ode 20

The title Ἰδᾶς· Λακεδαιμονίοις (*Idas: For the Spartans*) of the *Ode* 20 implies that it was probably performed in Sparta, or at any rate in Laconia³³. The surviving fragment (only eleven verses) is narrative, referring to the wedding of Idas and Marpessa after the virgin's abduction by the young man, who, in this way, avoided the murderous chariot race challenged by Marpessas' father Euenos against the suitors of his daughter³⁴:

Σπάρται ποτ' ἐν εὐρυχόρῳ
 ξανθαὶ Λακεδαίμωνίων κόραι
 τοιόνδε μέλος κ' ἐλάδῃσαν,
 ὅτ' ἄγετο καλλιπάραιον
 κόραν θρασυκάρδιος Ἰδᾶς 5
 Μάρπησσαν ἰοτ[
 φυγῶν θανάτου τ[
 ἀναξίαλος Ποσειδῶν
 ἵππους τέ οἱ ἰσανέμους
 Πλευρῶν' ἐς ἐὼκτιμέναν 10
 χρυσάσπιδος υἱὸν Ἄρης

Once in (spacious) Sparta the blonde (daughters) of the Lacedaemonians (sang) a song such as this, when bold-hearted (Idas) was bringing home the lovely-cheeked maiden, (violet-haired) Marpessa, having escaped the (fate) of death, when sea-lord Poseidon (had given him a chariot) and wind-swift horses (and sent) him to well-built Pleuron to the son of gold-shielded (Ares)...

As the Scholia to Pindar *Isthmian* 4.52. Drachmann show ('... Βαχχυλίδης δὲ [ἱστορεῖ] Εὐήνον ἐπὶ τῶν Μαρπέσσης μνηστήρων...'), it is probable that the ode was narrative throughout, also recounting the events before Marpessa's abduction: the chariot races with which Euenos defeated his daughter's suitors, as well as the horrific way he abused his victims, nailing their skulls to the front of his house (Scholia Bb *ad* Homer, *Iliad* 9.557). So, the wedding song referred to in the first lines of the preserved text (1-3) might be the starting point of the ode, which, in this manner, presented the mythical events in reverse order.

The importance of the first lines is focused on the mention of the *khoreia* of

33. Probably during Bacchylides' exile (Plut. *Mor.* 605c).

34. See the mythical account in Apollod. *Lib.* 1.7.7-8 and Plut. *Mor.* 315e.

Presence and absence of Dionysus in Pindar and Bacchylides

the Spartan maidens singing a *hymenaios*³⁵, which would be connected with one of the Dorian festivals of Artemis, e.g. of Artemis Orthia at Sparta³⁶, Limnatis on the border between Laconia and Messenia³⁷, or Karyatis on the border between Laconia and Arcadia³⁸; all of them were connected with mythical stories telling about Spartan girls abducted while dancing, just as Marpessa was dancing when she was abducted by Idas (‘ἀρπάσας ἐκ χοροῦ’, Plutarch *Moralia* 315e). The choral projection, therefore, to the *hymenaios* of the Spartan girls is in fact a poetical mirror of a cultic *khoreia* for Artemis. In the Peloponnese, especially, the worship of Artemis was orgiastic and often associated with Dionysus³⁹. So, it is very probable that Bacchylides’ *Ode* 20 was composed for one of those festivals and there may be a Dionysiac element to this dithyramb too. The female identity of Artemis’ worshipers was a decisive element. It is characteristic that, with evident self-consciousness, the poet introduces his ode (3 ‘τοιόνδε μέλος’) showing to the (exclusive) sacred dithyrambic chorus of the fair virgins of Sparta. But, unfortunately, the slight evidence of the extant text deprived us of all those images for ever⁴⁰.

Ode 15

The *Ode* 15 has the double title Ἀντηγορίδαι ἢ Ἑλένης ἀπαίτησις (*The Sons of Antenor or the Request for the return of Helen*)⁴¹. The demand of Helen by the

35. For “ἐ[ὐ]ρουχόρῳ”, proposed (Rossbach, al.) as an epithetical complement for “Σπάρται” (in line 1), cf. Hom. *Od.* 13.414 and 15.1 “εἰς εὐρύχορον Λακεδαίμονα”, Pind. *Nem.* 10.52 “εὐρουχόρου ταμίαι Σπάρτας ἀγώνων”. The similarity of these lines with the wedding song of Basileia and Pisetairos in Ar. *Av.* 1728-1742 and/or the beginning of Theoc. *Id.* 18.1 (*Ἑλένης ἐπιθαλάμους*) does not necessarily mean that they belong to a wedding song. In both Aristophanes’ and Theocritus’ texts, the initial formal lines are immediately followed by the relevant wedding odes. But, for Bacchylides’ dithyrambic ode, it is rather unlikely that another lyric ode, composed with a different ritual intention (wedding), would be imposed in its lines; for the idea that Theocritus imitated Bacchylides’ *Ode* 20 at the beginning of his poem, see Gow (1952) 349.

36. The worship of Artemis Orthia was connected with the abduction of Helen by Theseus and Peirithoos (Paus. 3.18.15) or by Idas and his brother Lynkeus, according to Hellanikos (*FGrH* 323a F18) cited by Plut. *Vit. Thes.* 31.1-3.

37. The worship of Artemis Limnatis (“τὸ ἐν Λίμναις τῆς Ἀρτέμιδος ἱερόν”, Strabo 8.4.9) was linked with the abduction of Spartan girls by the Messenians (Paus. 4.4.2-3).

38. Paus. 3.10.7; also Paus. 4.16.9 for the abduction of Spartan noble girls by the Messenian freedom fighter Aristomenes during one of these festivals.

39. For the Dionysiac elements existing in Spartan cultic dances, see Constantinidou (1998); D’ Alessio (2013) 123-128, for women dithyrambs at Sparta.

40. I would like to draw attention to the “Marpessa poem” (fr. 20A in Teubner edition), in which the sufferings of a female character by her father are described. The poem has been classed among Bacchylides’ *Enkomia* by B. SNELL and H. MAHLER (1992). However, it was considered a dithyramb by Irigoin (1993) and di Marzio (2006); more recently, d’ Alessio (2016) considers it a sympotic song.

41. For the position of the *Ode* 15 in the dithyrambs of Bacchylides, Maehler (2004)

Acheans at the beginning of the Trojan War is known from the Epic Circle (the *Cypria* summarized by Proclus *Chrestomathia* 80.55-57) and Apollodorus *Epitome* 3.28-29: When the Greeks landed at Troy and the fighting began, they sent an embassy to the Trojans to demand the return of Helen and the treasure that was taken by Paris together with her; the ambassadors were Odysseus and Menelaus. The Trojans called an assembly, but refused to give Helen back; moreover, they threatened to kill the ambassadors, and it was Antenor who saved them (*Poetae Epici Graeci* 42 Bernabé). In the *Iliad*, the events of the embassy are recalled by Antenor himself in the famous scene of the *Teichoscopia* (3.204-224). But Homer also narrates a supplication of Theano, Antenor's wife, for the salvation of Troy and its inhabitants during the war (*Iliad* 6.297-310). Unfortunately, Antenor's family did not escape disaster at the city's defeat. A painting by Polygnotus from Thasos represents Antenor's family in grief, at the moment of their departure from Troy (Pausanias 10.27.3-4)⁴², while in the *Iliad Parva* fr. 18 (Bernabé, p. 80), also cited by Pausanias (10.27.2), it was said that Echeclus, Agenor's son, was killed probably by Achilles, and Agenor himself was killed by Neoptolemus⁴³.

In the preserved verses of Bacchylides' ode the events of the epic embassy are divided in three strophic pairs, each one of which contains a strophe, an antistrophe, and an epode. In the strophe (1-7) of the first, mostly fragmentary, part (1-7+8-14) Theano (7 'βαθύ]ζωνος Θεανώ'), Antenor's wife, is introduced as Athena's priestess (2 'Ἀθάνας πρόσπολος'). She addresses (9 'προσθήνεπεν') Odysseus and Menelaus (5-6 'Ἀργείων Ὀδυσσεῖ / Λαρτιάδα Μενελάω τ' Ἀτρεΐδα βασιλεῖ'), the two ambassadors of the Acheans. We cannot tell whether Theano's speech to the ambassadors was in direct or indirect form, because, apart from the fragmentary state of the preserved text, the first epode as well as both the second strophe and the antistrophe are not saved⁴⁴. But in the second epode (37-42), the speech is undoubtedly indirect, telling about the role of the father, Antenor, the 'wise-counselling hero' (37 'πατήρ δ' εὔβουλος ἥρως'), and his sons: the Antenoridae –we are told– led the ambassadors to the *agora* of Troy (37 'ἄγον') while their father declared 'the whole proposal of the Greeks' to king Priam and his sons' (37-39)⁴⁵. Thereafter, heralds, running through the city, called the Trojan warriors to be gathered into the *agora*, as if ready to fight

157. There is also an evidence of Sophocles' lost plays entitled *Ἀντηγορίδαι* (TrGF 4 F 137-139) and (or) *Ελένης Απαίτησις* (TrGF 4 F 176-180a); see Leigh 1998 and the overview by Wright (2019) 82, 87-88.

42. See CASTRIOTA (1992) 115-116, who interprets the Polygnotus' scene with the idea of salvation of Agenor and his family.

43. In SOPHOCLES' *Ἀντηγορίδαι* (above, n. 41), Antenor and his sons escape in Thrace wherefrom they arrive at the land called *Enetike* (Strabo 13.1.53).

44. MAEHLER (2004) 160 (*ad* 23-24) fills the gap with a direct speech by Theano.

45. Scholia A *ad* Hom. *Il.* 3.206; cf. Ov. *Met.* 13.200ff.

Presence and absence of Dionysus in Pindar and Bacchylides

(40-43); and ‘their loud summons raced everywhere’ (44 ‘πάντα δὲ διέδραμεν αὐδάεις λόγος’). It is at this point that we are told that the Trojans raise their hands to the immortals and pray for respite from their sufferings:

θεοῖσ<ιν> δ’ ἀνίσχοντες χέρας ἀθανάτοις 45
εὐχοντο παύσασθαι θυῶν.
Μοῦσα, τίς πρῶτος λόγων ἄρχεν δικαίων;
Πλεισθενίδας Μενέλαος γάρυϊ θελξιεπεῖ
φθέγγατ’, εὐπέπλοισι κοινώσας Χάρισσιν·

‘ὦ Τρῶες ἀρηίφιλοι, 50
Ζεὺς ὑψ[ιμέδων ὅ]ς ἅπαντα δέρεται
οὐκ αἴτιος θνατοῖς μεγάλων ἀχέων,
ἀλλ’ ἐν [μέσ]ῳ κεῖται κιχεῖν
πᾶσιν ἀνθρώποις Δίκαν ἱθεῖαν, ἄγνᾶς
Εὐνομίας ἀκόλουθον καὶ πινυτᾶς Θέμιτος· 55
ὀλβίων πα[ιδῆς] νιν αἶρεῦνται σύνοικον.

ἅ δ’ αἰόλοις κέρδεσσι καὶ ἀφρσύναις
ἐξαισίους θάλλουσ’ ἀθαμβής
Ἵβρις, ἧ πλοῦτ[ο]ν δύναμιν τε θοῶς
ἀλλότριον ὥπασεν, αὖτις 60
δ’ ἐς βαθὺν πέμπει φθόρον,
κε]ῖνα καὶ ὑπερφιάλους
Γᾶς] παῖδας ὤλεσ<σ>εν Γίγαντας’.

And raising their hands to the immortal gods they prayed for an end to their grief. Muse, who first began the righteous plea? Pleisthenes’ son Menelaus spoke with spell-binding words, making partners of the fair-robed Graces: ‘Trojans dear to Ares, high-ruling Zeus, who sees all things, is not the author of great woes for mortals: rather it is open to all men to reach unswerving Justice, the attendant of holy Eunomia and wise Themis; blessed are they whose sons choose her to share their home; but that other, shameless Insolence, luxuriating in shifty tricks and lawless follies, who swiftly gives a man another’s wealth and power only to bring him into deep ruin –it was she who destroyed those arrogant sons of Earth, the Giants’.

We observe that at the moment when the Trojans agonizingly wait for help from the gods, the chorus directly evokes his Muse and investigates (in the narrator’s memory) the person who spoke first (47). The obvious self-referentiality,

placed in the most crucial point of the ode, signs the style of the following verses: answering his own question, the chorus and ultimately the poet introduces the speech of Menelaus (48-49)⁴⁶, as if it arises from the inspiration by the Graces. Menelaus, now, continues in direct speech praising Zeus as the god of unswerving Justice, holy Eunomia and prudent Themis; and condemns Hybris for blind insolence (50-63)⁴⁷. In this way, the dithyramb, which started with the reception of the Achaean ambassadors by Athena's priestess⁴⁸, is transformed into a hymn of Justice and Eunomia, being thus in consensus with its ritual character. In fact, the praise of Menelaus for Zeus is not the personal pray of the hero, but the sacred hymn inspired by the Muses and the Graces to the poet and consequently the chorus at the moment when the poetic narration needed an impulse for the praise of the god to be culminated: with the self-referential question at line 47 (mentioned above) the indirect narration becomes immediately direct, and dramatization is in attendance to the choral lyric hymn. The reference, in particular, to the *hybris* of the Giants (62-63) increases the ritual character of the ode furthermore; it is enough to think that scenes of Gigantomachy were woven in the *peplos* carried by Athenian maidens in the procession of the festival of Panathenaea, for which this dithyramb may have been composed⁴⁹.

Meanwhile, lyric is interwoven with remarkable elements of the dramatic narration. The singer who recites Menelaus' speech assumes in fact a dramatic role by imitating Menelaus⁵⁰, but his speech (a praise of Zeus) has lyric performance. The same may be true for Theano and/or Odysseus, if we suppose that they exchange speeches⁵¹. Moreover, in the dramatic synthesis of the narration a concept of tragic irony seems to be implied, concerning with the final disaster

46. At this point, Menelaus is referred to as Pleisthenes' son (48), although previously (6) what used is the patronymic Atreidas. Pleisthenes is usually known as the brother of Atreus and Thyestes or the son of Atreus and father of Agamemnon and Menelaus (mainly in the Scholia of Pindar, Sophocles, and Euripides).

47. Menelaus' speech might indicate that the *Ode* 15 was composed for a Spartan festival in honor of Menelaus (Paus. 3.19.9, for the temple of Menelaus in Therapnae), perhaps at the time of Bacchylides' exile in Peloponnese (above, n. 33); see Irigoin (1993) 5. But the possibility of an Athenian performance of the ode seems to be stronger (below, n. 49).

48. For the rituality, in all probability, of Theano's greeting scene, cf. the supplication scene of Theano at Hom. *Il.* 6. 297-304 (esp. 301-304).

49. The idea that Bacchylides' *Ode* 15 was performed at the Panathenaea is relevant to the affinity of Menelaus' speech to Solon's ideology and the reference to the Gigantomachy at the end of the ode. See the argumentation by Maehler (2004) 157-158; also Fearn (2007) 257-337, who claims for the cultural and political significance of the ode for the polis of Athens.

50. Fearn (2007) 307 and 312-313 offers a metatheatrical interpretation of Menelaus' speech by arguing about an internal audience of Trojans (referred to in the narration as the direct recipients of Menelaus' pray) and the real external audience of the Athenians.

51. See above, n. 44.

Presence and absence of Dionysus in Pindar and Bacchylides

of Antenor's family⁵². Although in the epic narration it is Antenor who saves the ambassadors, the preserved title *The Sons of Antenor* of this dithyramb indicates the prominence of the sons instead of their father; and in the ode itself it is Antenor's wife, Theano, who appears to be the most prominent member of the family. In addition, the series of the epic events is inverted: Odysseus and Menelaus are welcomed by Theano at the beginning of the ode; they subsequently, announce the demand of the Achaeans first to her, and then they are led to the Trojans by the Antenoridae. We easily understand that the salvation theme of the epic narration is now inverted in the greeting scene introduced at the starting point of the dithyramb.

Ode 17

The *Ode* 17, under the double title *Ἡῖθεοι ἢ Θησεύς* (*The Young Athenians* or *Theseus*), is narrative, recounting Theseus' voyage to Crete with fourteen Athenian youths, whom the polis sent as an annual tribute to King Minos (1-7). Instead of the well-known mythical events, concerning the encounter between Theseus and Minos, this ode narrates another episode, fitted into the body of the narration with the great dramatic effect of a controversial dialogue between Theseus and the violent Minos (20-80)⁵³. Before the Athenian ship landed on Crete, Minos does not hide his erotic desire for one of the maidens, Eriboea (8-16). Theseus responds immediately to the frightened cries of the virgin (16-20) and angrily rebukes Minos, juxtaposing his own birth from Poseidon to Minos' birth from Zeus (20-46). The king, enraged by the young man's audacity, invites his father Zeus to confirm his power with the light of the thunderbolt (50-57), and immediately afterwards he throws his ring into the sea, calling upon Theseus to bring it back (58-66, 74-80). Without any hesitation, Poseidon's son leaps deep into the sea (81-89), and has wonderful voyage full of wonders, which the poet narrates as if forgetting its cause (90-119). So, swift dolphins bring Theseus to his father's palace (97-101), where he sees the Nereids dancing⁵⁴: the wet chamber is lit up by the brilliance of their moving bodies and the golden bands whirling in their hair (101-108). Poseidon's wife, Amphitrite, welcomes Theseus with exceptional gifts: a red robe and a garland woven with roses, both previously given to her as wedding gifts by Aphrodite

52. According to Fearn (2007) 305-328, the tragic problematization of the *Ode* 15 concerns civic violence.

53. Cf. the description by Calame (2013) 346-347.

54. For the dancing of the Nereids, see Eur. *IT* 425-429 and Ion 1080-1086. The significance of choral elements within the mythological narrative of Bacchylides 17 is emphasized by Fearn (2007) 249-251.

(109-116)⁵⁵. Adorned with Amphitrite's gifts, Theseus reemerges from the sea and jumps onto the ship, shining in his divine clothes (119-124). Immediately, the Athenian maidens begin to cry their *ololyge* and the youths to sing their paeans with lovely voices (122-132)⁵⁶:

μόλ' ἀδίαντος ἐξ ἁλός
θαῦμα πάντεσσι, λάμ-
πε δ' ἀμφὶ γυίοις θεῶν δῶρ', ἀγλ<α>ό-
θρονοί τε κοῦραι σὺν εὖ- 125
θυμίᾳ νεοκτίτῳ
ὠλόλυξαν, ἔ-
κλαγεν δὲ πόντος· ἦϊθεοι δ' ἐγγύθεν
νέοι παιάνιξαν ἐρατᾶ ὀπί.
Δάλιε, χοροῖσι Κηϊῶν 130
φρένα ἱανθεῖς
ὄπαζε θεόπομπον ἐσθλῶν τύχαν.

He came unwet from the sea, a miracle for all, and the gods' gifts shone on his limbs; and the splendid-throned maidens cried out with new-found joy, and the sea rang out; and nearby the youths raised a paean with lovely voice.

God of Delos, rejoice in your heart at the choirs of the Ceans and grant a heaven-sent fortune of blessings.

In fact, the youths' mythical song is the hymn sung by the real dancers from Ceos, who honor Apollo at his birthplace Delos, according to the text (130). That is, the chorus of the celebrating Ceans impersonates the Athenian maidens and youths, who are imagined as singing in separate groups in the poet's mythical narrative⁵⁷. The obviously ritual character of their cries (*ololyge* and *paean*) asserts the cultic *khoreia* in an exceptional way. By giving thus the ritual cries to the real chorus, the dramatic narration of the ode serves its sacred character; in

55. Later writers describe the wreath offered by Amphitrite to Theseus as golden (Paus. 1.17.3 "στέφανον χρυσοῦν, Ἀμφιτρίτης δῶρον") or studded with gem stones (Hyg. *Poet. astr.* 2.5 "coronam ... compluribus lucentem gemmis").

56. The *ololyge* is the ritual cry of women (Sapph. fr. 44.31-33); the *paean* was performed by men (Pind. *Isth.* 1.7-9).

57. For the complexities in the synthesis of this *khoreia*, Zimmermann (1992) 85. The fact that the chorus from Ceos is identified with the mythical youths by imitating their mythical dances might support the argument that Bacchylides' *Ode 17* was performed at Athens; see Pickard-Cambridge (1962) 26 n. 2. Zimmermann (2000) 18 suggests that the ode was performed by Athenian youths. It may date from the period of formation of the Athenian/Delian League, just after the Persian Wars; see Fearn (2007) 242 n. 48.

Presence and absence of Dionysus in Pindar and Bacchylides

particular, by the direct reference to the here and now of the actual cult at the end of the song, the poet shows awareness of the cultic role of his art.

Ode 18

The *Ode* 18, entitled *Θησεύς* (*Theseus*), is unique in that choral elements are entirely absent and only dramatic acting is prominent⁵⁸. The preserved text is a dialogue between two persons who, while talking, perform dramatic roles. The one, who is identified as the son of Pandion and Creousa by the invocation at line 15 ‘ὦ Πανδίωνος υἱὲ καὶ Κρεούσας’ (‘son of Pandion and Creusa’)⁵⁹, impersonates the Athenian king Aegeus. He agonizingly announces the news brought to him by a messenger (16-30) about the miraculous deeds of a powerful man in Isthmos (18-19 ‘ἄφατα δ’ ἔργα λέγει κραταιοῦ / φωτός’, ‘he tells of indescribable deeds on the part of a strong man’): the defeat of all the criminals who murdered men on the road between Corinth and Megara (19-30)⁶⁰. What is notable is the lucidity with which he describes the events, particularly the military bearing of the unknown young man (46-59); it is as if the king “forgets” the herald of the deeds (16-17) and becomes a herald himself, narrating the events with the vividness of an eyewitness⁶¹. The other person represents the gathering of citizens, introducing the ode in alarm (1-15) and then answering the anguished questions of the king (31-45)⁶². Although the actual conditions of the performance remain unknown⁶³, we may assume that the second person is the *coryphaeus* of the dithyrambic chorus, and represents the Athenian citizens, speaking in the name of all them. In his wording, self-referential elements are entirely absent; the only allusions to the worship performed (rather at the Panathenaea of 458 BC) can be sought in the attributes for the polis of Athens at the beginning and the end of the ode: 1 ‘ἱερᾶν Ἀθανᾶν’ (‘holy Athens’) and 60 ‘φιλαγλάους Ἀθάνας’ (‘splendour-loving Athens’)⁶⁴.

58. Kenyon (1897) 175 characterized this ode as lyric drama. For the ode, see Gelzer (1989). I have developed the dramatic character of this dithyramb in Nikolaidou-Arabatzi (2013).

59. Bacchylides is the only poet who presents Creusa as Aegeus’ mother, the wife of Pandion; in Eur. *Ion* (57-58, 1589-1600), Creusa is the wife of Xuthos and mother of Ion (by Apollo).

60. See Arnould (2003).

61. Cf. the description by Calame (2013) 347-349.

62. The identity of an Athenian citizen is indicated by the “ἄμετέρας χθονός” (5); see Burnett (1985) 192 n. 6.

63. Burnett (1985) 117; Zimmermann (1992) 96. Kenyon (1897) 186 suggested that the interlocutors are Aegeus and Medea.

64. For the date of the ode, Mahler (2004) 191; for Bacchylides and Athens, Severyns (1933) 56-69. Athanassaki (2009) 309-316 considers Bacchylides’ *Ode* 18 to be a symbol of the “φιλαγλάους Ἀθάνας”; she takes into account the fact that the series

The dramatic character of Bacchylides' *Theseus* is a culminating point of Dionysus' absence from the dithyramb. Especially, it shows a mode of presentation obviously alienated from lyric and sacred expressions of the dithyramb as a religious and cultic ode. Most scholars think that the dramatic synthesis of Bacchylides 18 is the result of the adoption of the dithyrambs in the dramatic contests at the City Dionysia, where tragedy was prominent⁶⁵. But, the issue under consideration is whether the dithyramb could continue to be performed as a separate genre and, primarily, to function ritually if it had lost its lyric form⁶⁶. The answer may be found in the innovations of the New Dithyramb (/New Music)⁶⁷, so much criticized by contemporary comic poets for extreme musical compositions⁶⁸. As I argued elsewhere, the musical innovations of the late fifth and the fourth century tended to renew the ritual character of dancing in honor of Dionysus by creating ecstatic –like conditions⁶⁹; with their Dionysiac color⁷⁰, they may reflect the efforts of the later dithyrambic poets to save the real destination of their odes by enforcing rituality with powerful instrumental accompaniment and ecstatic melodies, fitting to the *physis* of the honored god Dionysus. From this point of view, the difference between Pindar's and Bacchylides' dithyrambs in representing the sacred, namely Dionysus, may not be simply the result of a poetic competition.

in which Theseus' deeds are narrated in the ode coincides with that in the sculptures of the Athenian Treasury and the Theseus' metopes of the Hyphaesteion in Athens (first planned in 450's); her hypothesis provides the possibility of a reperformance of the ode at the time when the construction of the Hyphaesteion would have finished (after four or five decades).

65. For the tragic elements of the *Ode* 18, Burnett (1985) 117-123. Zimmermann (1992) 96-97 finds similarities of the ode with Aeschylus' *Persae*, *Septem contra Thebas*, and *Agamemnon*.

66. On this point, see Athanassaki 2016.

67. For the New Dithyramb, see Zimmermann (1992) 116-133; Csapo (2004).

68. The fundamental text is Pherecrates' *Chiron*, fr.155 *PCG*, where a series of dithyrambic poets are condemned for gradually corrupting the music with extreme instrumental syntheses; see Restani (1983). Cf. the criticism by Plato *Resp.* 396-400 and *Leg.* 812 c-e, for which see Pelosi (2010) 38-55.

69. See Nikolaidou-Arampatzi (2015) 37-39, 47. A crucial text is fr. 939 *PMG* (c. 400 BC), in which an evocation to Poseidon is followed by images of dolphins dancing in Dionysiac mood; see Mantziou (1989). In that article I explain that the issue under discussion is wider and also concerns the ritual destination of the tragic chorus, where the *embolima*, criticized by Aristotle in the *Poetics* 1456a 25-32, may reflect the efforts of tragic poets, especially Euripides, to save the authentic (Dionysiac) cultic role of the chorus of tragedy.

70. For the presence of a strong Dionysiac component in the 'New Dithyramb', see Zimmermann (1992) 129-132; Csapo (2004) 247.

Presence and absence of Dionysus in Pindar and Bacchylides

BIBLIOGRAPHY

- ARNOULD D. 2003. Le mythe de Thésée dans l'oeuvre de *Bacchylide*. In J. Jouanna & J. Leclant (eds), *La Poésie Grecque Antique*. Paris, 124-127.
- ATHANASSAKI L. 2009. *αείδετο πᾶν τέμενος. Οι χορικές παραστάσεις και το κοινό τους στην αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο*. Herakleion.
- ATHANASSAKI L. 2014. Creative Impact of the Occasion: Pindar's Songs for the Emmenids and Horace's Odes 1.12 and 4.2. In D. Cairns & R. Scodel (eds), *Defining Greek Narrative*. Leventis Studies 7. Edinburgh, 197-225.
- ATHANASSAKI L. 2016. Political and Dramatic Perspectives on Archaic Sculptures: Bacchylides' Fourth Dithyramb (Ode 18) and the Treasury of the Athenians in Delphi. In A. Lardinois & V. Cazzato (eds), *The Look of Lyric: Greek Song and the Visual*. Mnemosyne Supplement 391. Leiden & Boston, 16-49.
- ATHANASSAKI L. 2018. Choral authority ἐν ζαθέῳ χρόνῳ: Epic, Dramatic, Pindaric and Platonic Representations of Ritual Interaction of Mortals and Immortals. In L. Athanassaki, C. Nappa & A. Vergados (eds), *Gods and Mortals in Greek and Latin Poetry. Studies in Honor of Jenny Strauss Clay*. Ariadne Supplement 2. Rethymnon, 81-117.
- BURNETT A. P. 1985. *The Art of Bacchylides*. Cambridge MA.
- CALAME C. 2013. The Dithyramb, a Dionysiac Poetic Form: Genre Rules and Cultic Contexts. In B. Kowalzig & P. Wilson, *Dithyramb in Context*. Oxford, 332-352.
- CAMPBELL D. A. 1992. *Greek Lyric: Bacchylides, Corinna, and Others*. Cambridge MA.
- CAMPBELL D. A. 1993. *Greek Lyric: The New School of Poetry and Anonymous Songs and Hymns*. Cambridge MA.
- CASTRIOTA D. 1992. *Myth, Ethos and Actuality: Official Art in Fifth-Century B.C. Athens*. Madison.
- CECCARELLI P. 2013. Circular Choruses and the Dithyramb in the Classical and Hellenistic Period: A Problem of Definition. In B. Kowalzig & P. Wilson, *Dithyramb in Context*. Oxford, 153-170.
- CONSTANTINIDOU S. 1998. *Dionysiac elements in Spartan cult dances*. *Phoenix* 52: 15-30.
- CSAPO E. 2004. The Politics of the New Music. In P. Murray & P. Wilson (eds), *Music and the Muses: The Culture of Music in the Classical Athenian City*. Oxford, 207-248.
- D'ALESSIO G. 2013. 'The Name of the Dithyramb': Diachronic and Diatopic Variations'. In B. Kowalzig & P. Wilson, *Dithyramb in Context*. Oxford, 113-132.
- D'ALESSIO G. 2016. Bacchylides' Banquet Songs. In V. Cazzato, D. Obbink & E. E. Prodi (eds), *The Cup of Song: Studies on Poetry and the Symposium*. Oxford, 63-84.

- D'ANGOUR A. 2011. *The Greeks and the New*. Cambridge.
- DI MARZIO L. 2006. Bacchylide e Sparta: il fr. 20A Maehler. In M. Vetta & C. Catenacci (eds), *I luoghi e la poesia della Grecia antica*. Atti del Convegno (Università G. D'Annunzio di Chieti-Pescara 20-22 aprile 2004). Alessandria, 199-212.
- FEARN D. 2007. *Bacchylides: Politics, Performance, Poetic Tradition*. Oxford.
- GELZER T. 1989. Bacchylide, *Dithyrambe 18 (Thésée)*. REL 67: 20-26.
- GOW A. S. F. 1952. *Theocritus*. Cambridge.
- HAMILTON R. 1990. The Pindaric Dithyramb. HSPH 93: 211-222.
- HEDREEN G. 2013. The Semantics of Processional Dithyramb: Pindar's Second Dithyramb and Archaic Athenian Vase-Painting. In B. Kowalzig & P. Wilson, *Dithyramb in Context*. Oxford, 171-197.
- HENRICH A. 1994-1995. 'Why Should I Dance?' Choral Self-Referentiality in Greek Tragedy. *Arion* 3: 56-111.
- HENRICH A. 1996. Dancing in Athens, Dancing on Delos: Some patterns of Choral Projection in Euripides. *Philologus* 140: 48-62.
- HERINGTON J. 1985. *Poetry into Drama: Early Tragedy and the Greek Poetic Tradition*. Berkeley, Los Angeles & London.
- IERANÒ G. 1992. Arione e Corinto. QUCC 41: 39-52.
- IERANÒ G. 1997. *Il Dittirambo di Dioniso: Le Testimonianze Antiche*. Pisa.
- IERANÒ G. 2013. 'One who is fought over by all the Tribes': The Dithyrambic Poet and the City of Athens. In B. Kowalzig & P. Wilson, *Dithyramb in Context*. Oxford, 368-386.
- IRIGOIN J. 1993. *Bacchylide: Dithyrambes, Epinicies, Fragments*. Paris.
- KENYON N. G. 1897. *The Poems of Bacchylides: From a Papyrus in the British Museum*. London.
- KOWALZIG B. 2007. 'And Now All the World Shall Dance!' (Eur. *Bacch.* 114): Dionysus' Choroi between Drama and Ritual'. In E. Csapo & M. C. Miller (eds), *The Origins of Theater in Ancient Greece and Beyond: From Ritual to Drama*. Cambridge, 221-251.
- KOWALZIG B. & WILSON, P. 2013. *Dithyramb in Context*. Oxford.
- LAVECCHIA S. 1994. Il 'secondo dithyrambo' di Pindaro e I culti tebani. *Studi Classici e Orientali*: 33-93.
- LAVECCHIA S. 1996. P. Oxy. 2622 e il 'secondo dithyrambo' di Pindaro. ZPE 110: 1-26.
- LAVECCHIA S. 1997. Pindaro fr. 70b Snell-Maehler, 1-2 e la polemica contro la σχοινοτένεια αοιδᾶ. SIFC 15: 3-16.
- LAVECCHIA S. 2000. Pindaro: I dithyrambi. Introduzione, testo critico, traduzione e commento. Rome & Pisa.
- LEIGH M. 1998. Sophocles at Patavium (fr. 137 Radt). JHS 118: 82-100.
- MAEHLER H. 2004. *Bacchylides: A Selection*. Cambridge.
- MANTZIOU M. 1989. A Hymn to the Dolphins: fr. adesp. 939 PMG. *Hellenica* 40: 229-237.

Presence and absence of Dionysus in Pindar and Bacchylides

- NEER R. T. & KURKE L. 2014. Pindar Fr. 75 SM and the Politics of Athenian Space. *GRBS* 54: 527-579 (=Neer, R. T. & Kurke, L. 2019. *Pindar, Song, and Space: Towards a Lyric Archaeology*. Baltimore, 123-158).
- NIKOLAIDOU-ARABATZI S. 2013. Bacchylides *Theseus* (Ode 18 Maehler): An anti-Platonic Dithyramb. *Rodope* 2: 121-129.
- NIKOLAIDOU-ARABATZI S. 2015. Choral Projections and *Embolima* in Euripides' Tragedies. *G & R* 62: 25-47.
- NÜNLIST R. 2007. Pindar and Bacchylides. In De Jong I. J. F. de Jong & R. Nünlist (eds), *Time in Ancient Greek Literature*. Mnemosyne Supplement 211, 233-254.
- PELOSI F. 2010. *Plato on Music, Soul and Body*. Cambridge.
- PICKARD-CAMBRIDGE A. W. 1962. *Dithyramb, Tragedy, and Comedy*. Oxford.
- PORTER J. 2007. Lasus of Hermione, Pindar and the Riddle of S. *CQ* 57: 1-21.
- RACE W. 1997. *Pindar*, Vol. 2. Cambridge MA.
- RESTANI D. 1983. Il *Chirone* di Ferecrate e la 'nuova' musica greca. *Rivista Italiana di Musicologia* 18: 139-192.
- ROSTEIN A. 2016. *Literary History in the Parian Marble*. Hellenic Studies Series 68. Washington.
- SEVERYNS A. 1933. *Bacchylide: Essai biographique*. Liège & Paris.
- SNELL B & MAELER, H. 1992. *Bacchylides*. Leipzig.
- SOURVINOU-INWOOD C. 2003. *Tragedy and Athenian Religion*. Lanham, Maryland.
- STEINER D. 2015. The Poetics of Sound: Callimachus' Rereading of Pindar Fragment 70B S.-M. *CP* 110: 99-123.
- WEIDEN VAN DER M. J. H. 1991. *The Dithyrambs of Pindar: Introduction, Text and Commentary*. Amsterdam.
- WILSON P. J. 2003. The Politics of Dance: Dithyrambic Contest and Social Order in Greece. In D. Phillips & D. Pritchard (eds), *Sport and Festival in the Ancient Greek World*. Swansea, 163-196.
- WRIGHT M. 2019. *The Lost Plays of Greek Tragedy*. Vol. 2: Aeschylus, Sophocles, and Euripides. London & New York.
- ZIMMERMANN B. 1992. *Dithyrambos: Geschichte einer Gattung*. Göttingen.
- ZIMMERMANN B. 2000. 'Eroi nel ditirambo'. In V. Pirenne-Delforge & E. Suárez de la Torre (eds), *Héros and Heroines dans les Myths et les Cultes Grecs*. Kernos Supplément 10. Liège, 15-20.

ΤΟ ΣΚΙΤΣΟ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΤΗΣ 7^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2020
ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ *THE NEW YORKER*,
ΤΟ ΣΧΕΤΙΚΟ ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ COVID-19
(ΜΕ ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΕΝΟΣ «ΞΕΝΟΥ» ΛΑΟΓΡΑΦΟΥ)

1. «Στοιχεία ταυτότητας» του *The New Yorker*

Το περιοδικό *The New Yorker* (1925) είναι εβδομαδιαίο αμερικανικό περιοδικό στα περιεχόμενα του οποίου εξευρίσκει κάποιος σχόλια, δοκίμια, κριτικά άρθρα, ποίηση και μυθοπλασία, σάτιρα, κινούμενα σχέδια, κλπ. Παρ' όλο που το περιεχόμενό του επικεντρώνει στην πολιτιστική ζωή της Νέας Υόρκης, το κοινό του υπερβαίνει τα στενά όρια της μεγαλούπολης. Πλην των άλλων του αρετών έγινε γνωστό διεθνώς για τα καλλιτεχνικά εξώφυλλά του. Ένα εξ αυτών, του φύλλου της 7ης Δεκεμβρίου 2020, θα με απασχολήσει στην παρούσα εργασία. Έχει τίτλο *Love Life* (Αγάπα τη Ζωή) και το υπογράφει ο τακτικός συνεργάτης του Adrian Tomine (Αντριάν Τομίν).

2. Σύντομα θεωρητικά. Βασικές μεθοδολογικές αρχές

2.1. Η πανδημία ως κοινωνική ενδόρρηξη

Το θέμα που πραγματεύομαι σχετίζεται απολύτως με ό,τι η Κοινωνιολογία (η πλησιέστερη προς τη Λαογραφία κοινωνική επιστήμη) αποκαλεί *κοινωνική ενδόρρηξη* (social implosion). Κατάσταση, δηλαδή, ξαφνική, ασυνήθη για το άτομο, κατά την οποία αυτό αποστρέφεται από τον κοινωνικό περίγυρο και περιορίζεται στη διαχείριση των του οίκου του· παραλλήλως, αποχωρίζεται από τα ζωντανά του βιώματα εντός του κοινωνικού χώρου και αυτοπεριορίζεται (*εκόν-άκον*) στις αριθμητικές περισταλμένες διαδράσεις του νοικοκυριού του, στον ενδοσκοπικό συναισθηματικό του κόσμο, στον εικονικό κόσμο των Μ.Μ.Ε. ή στην κοινωνία της πληροφορίας (Chtouris & Zissi 2020: 43).

2.2. «Ανάγνωση των εικόνων», εικονοκείμενα, «Σπουδές του Πολιτισμού της Εικόνας» (Visual Culture Studies), τα έργα τέχνης στην υπηρεσία της Εκπαίδευσης

Θίγω απλώς (για την οικονομία του χώρου) τα παραπάνω θέματα που αφορούν σε πολλές συγγενείς επιστήμες. Αναφέρομαι:

- στην «ανάγνωση της εικόνας, ήδη από τις *Μυθολογίες* του Ρ. Μπαρτ (1977) και τη «ρητορική» της (1988), αλλά και στη *στρατηγική ανάλυσης ενός έργου τέχνης* (Perkins 1994),

- στη χρήση της εικόνας ως *ιστορικού τεκμηρίου* (Bourke 2003). Η «οπτική ρητορική» ανέδειξε τη σημασία και τη συμβολική αξία των «οπτικών αφηγήσεων», ιδίως εκείνων που σχετίζονται με την «τέχνη της πειθούς» (Hill & Helmes 2004: 1-24, Foss 2004: 303-313),

- στην αλματώδη εξέλιξη από τη δεκαετία του '80 των «Σπουδών του Πολιτισμού της Εικόνας» (Visual Culture Studies), στην από τη δεκαετία του 1990 κ.ε. «εικονιστική στροφή» «Turn to the Visual» / «Pictorial Turn», βλ. Curtis 2011, Hill & Helmes 2004: 1-24) και στη μελέτη των «εικονοκειμένων». Ο W. J. T. Mitchell μελέτησε το πώς εντάσσονται οι καταναγκασμοί της όρασης μέσα σε έναν συγκεκριμένο ορίζοντα αφηγήσεων, που οδηγούν τον θεατή-αναγνώστη σε ιδεολογικά προσανατολισμένες ερμηνευτικές απόπειρες (Mitchell 1995: 540-544, Mitchell 2002: 165-181),

- στη χρήση της Τέχνης στην Εκπαίδευση, μικρών μαθητών και ενηλίκων (βλ., π.χ. Κόκκος και Συνεργάτες 2011: 14). Η αξία της ως εκπαιδευτικού υλικού έχει αναγνωρισθεί και έχουν διατυπωθεί αξιολογικές σχετικές προτάσεις διδασκαλίας (Κόκκος και Συνεργάτες 2011, Χασίδου 2009, Kokkos 2013: 137-150). Μπορεί να γίνει το «Παράθυρο στο Χάος» του Καστοριάδη (2008), όπως συζητά η Μανωλοπούλου-Σέργη σε υπό έκδοσιν εργασία της, και να βοηθήσει τον/την εκπαιδευτικό, αφενός να ανακαλέσει στο συνειδησιακό προσκήνιο των μαθητών παλαιές εμπειρίες τους, αλλά και να χρησιμοποιηθεί ως υλικό για μια αποτελεσματικότερη μάθηση, αφού αφήνει «ανοικτά» τα περιθώρια ερμηνείας της και επιτρέπει τη λεγόμενη διαφοροποιημένη διδασκαλία. Η διαφορετική ερμηνεία του κόσμου που δίνει ο/η κάθε μαθητής/μαθήτρια είναι το πολύτιμο υλικό που τους βοηθά να παράγουν γλώσσα, να σκεφτούν, να συζητήσουν μεταξύ τους, κλπ. Όπως βεβαιώνει ο Αξελός, η τέχνη «... είναι ύψιστα δημιουργική, παραγωγική, επειδή μας κάνει να λέμε, να βλέπουμε και να ακούμε αυτό που χωρίς την τέχνη δεν θα λεγόταν, δεν θα είχε πρόσωπο, δεν θα ακουγόταν» (2009: 36).

2.3. Κατά την ανάλυση του σκίτσου...

... Εκκινώ από μια γενική θέασή του, από την πρόσληψή του ως ενός συνολικού εικονοκειμένου. Εν συνεχεία, αποκρυπτογραφώ τις επιμέρους του λεπτομέρειες, κάποια key symbols (Ortner 1973), επεκτείνω τις σκέψεις μου ενίοτε σε κάποιες αόρατες πλευρές του. Η πρόσληψή του βεβαίως έχει υποκειμενικό χαρακτήρα, όπως κάθε έργο τέχνης, γίνεται εξ άλλου από έναν έλληνα ερευνητή, πολιτισμικά Έτερον, ο οποίος το «διαβάζει» βασιζόμενος στις

Το εξωφύλλου της 7ης Δεκεμβρίου 2020 του “New Yorker”

ελλαδικές έρευνες για την πανδημία και στην ιδική του αυτοεθνογραφική (βλ. Σέρρης 2018) παρατήρηση και καταγραφή.

3. Ανάλυση, υποθέσεις, επεκτάσεις, συνάψεις

Το σκίτσο «έχει αιχμαλωτίσει» ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο της καθημερινής ημέρας μιας αμερικανίδας κοπέλας κατά την περίοδο του «κατ' οίκον περιορισμού» της. Μιας γυναίκας μόνης σε μια περίοδο πρωτόγνωρη για την ανθρωπότητα. Για μοναξιά μιλά το σκίτσο. «Διαβάζουμε» σε αυτό, ως εικονοκείμενο, (α) κάποιες όψεις της μοναχικής καθημερινότητάς της, αναδιαμορφωμένες κατά την πανδημία ανθρώπινες σχέσεις και κάποιες από τις ορατές, προς το παρόν επισημαινόμενες, συνέπειες στην προσωπική της ζωή και κατ' επέκτασιν όλων μας¹. Προπάντων όμως (β) κρίνω πως το σκίτσο αναδεικνύει τον επανακαθορισμό της έννοιας της οικίας (του οίκου), αφού πλέον οι περισσότεροι τη χρησιμοποιούμε (πλην των καθιερωμένων της επί αιώνες χρήσεων) και ως κυρίως γραφείο εργασίας, γυμναστήριο, σχολική τάξη, χώρο διασκέδασης κ.ά. Ο οίκος μεταβλήθηκε σε ένα νέο οικονομικό μοντέλο, το οποίο βασίζεται στις αρχές της οικιακής κατανάλωσης («home-based consumerism»). Ο αναγκαστικός, διαρκής και πολύμηνος εγκλεισμός περιόρισε εντός του ή μετέφερε σ' αυτόν όλες σχεδόν τις δραστηριότητές μας. Το «hometainment» αναβαθμίζει τον καθιερωμένο ρόλο του ως χώρου διασκέδασης και κοινωνικής συναναστροφής. Οι ειδικοί μιλούν για «Οικονομία εντός του σπιτιού» («shut-in economy») ή «lockdown economy». Επιπλέον, «άνοιξε» στα δημόσια και αδη-

1. Αβεβαιότητα, φόβος, ανασφάλεια, αγωνία, σύγχυση, είναι τα πρώτα στην επιλογή των Ελλήνων συναισθήματα κατά την πρώτη φάση της πανδημίας (2020) σε ποσοστό 24,9%. Πρβλ. CHTOURIS & ZISSI 2020: 58.

φάγα βλέμματα, με την εξής παρατήρηση: Τον έλεγχο του «ανοίγματος» τον έχει το ίδιο το άτομο. Επιλέγει να δείξει προς τα έξω όσα επιθυμεί να δείξει, άρα η κοπελιά «παίζει» με το Μέσον. Αν και αφήνει τον «εισβολέα» να εισέλθει στην επικράτεια τού «εντός», επιλέγει να κρατήσει κάποια στοιχεία του οίκου φυλαγμένα και «κατασκευάζει» την εικόνα του εαυτού της, την παρουσίαση του εαυτού της, για να θυμηθώ τον Goffman (2006), όπως κρίνει. Το διακρινόμενο χαμόγελό της αποδεικνύει πως η παράσταση της προβολής του επιλεγμένου της εαυτού πέτυχε. Ή (πιθανότερα;) είναι το προσωπείο που επιλέγει να παρουσιάσει στο κοινό της, όπως τραγούδησαν οι Beatles στο *Eleanor Rigby* (... *wearing the face that she keeps in a jar by the door...*).

Υποθέτω πως η συγκεκριμένη κοπέλα είναι εργαζομένη και ότι μόλις τελείωσε την τηλεργασία της². Άρα, μετέφερε τον κυρίως εργασιακό της χώρο στον αντίστοιχο της κατοικίας της. Κρίνω πως ουδέποτε στο παρελθόν υπήρξε μια τόσο απότομη μεταβολή στον τρόπο που χρησιμοποιούμε την τεχνολογία όπως τώρα: Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, συμμετείχα σε τηλεδιασκέψεις, πλήρωσα τους λογαριασμούς μου μέσω e-banking, λησμόνησα τι σημαίνει πολύωρη (και επικίνδυνη) αναμονή σε τραπεζικό κατάστημα. Η εξ αποστάσεως εργασία «μεταμόρφωσε» σαλόνια, κρεβατοκάμαρες και υπόγειους χώρους κάποιων συμπολιτών προσωρινά σε γραφεία³. Σε χώρους εργασιακής μοναξιάς, καλύτερα...

Ο μικρός εργένικος χώρος του οίκου της κοπέλας με ένα ρυθμιζόμενο μήκους προπέτασμα, απέναντι από το «μάτι» του «εισβολέα», διαχωρίζεται σε δύο κύριους χώρους: Στον ενιαίο κουζίνας και εργασίας και στον άλλο του υπνοδωματίου. Το προπέτασμα αυτό το «διαβάζω» και ως εργαλείο της ψευδαίσθησης που επιθυμεί να δημιουργήσει η νεαρή κοπέλα, ως background της επιθυμητής εικονικής πραγματικότητας του οίκου της (μού θυμίζει εκείνα τα εξωτικά τοπία που χρησίμευαν ως οθόνη για τους «στημένους» φωτογραφιζόμενους νεονύμφους). Εμφατικά σύμβολα των δύο χώρων της είναι τα ντουλάπια, ο νεροχύτης, το ξύλινο γραφείο, το κάθισμα εργασίας, τα βιβλία, ο ηλε-

2. Η τηλε-εργασία έχει ανατρέψει την παγκόσμια κατάσταση στον χώρο της εργασίας, με απρόβλεπτες συνέπειες ή επιπτώσεις στον βίο του μέλλοντος ανθρώπου. Μιλάμε πλέον για τους *digital nomads* της εργασίας. Ιδού τι γράφει η Φωτιάδη (2021) γι' αυτούς, με απόρριψη την ιδιαίτερη πατρίδα μου Νάξο: *Να απαντάτε σε emails αγναντεύοντας το ηλιοβασιλέμα από την Πορτάρα, να συντάσσετε ισολογισμούς στη σκιά ενός πλατάνου στο Φιλώτι, να κάνετε zoom meeting από τη Μικρή Βίγλα «τσιμπώντας» στο μεσοδιάστημα λίγο αρσενικό Νάξου. Αυτή είναι η δελεαστική (αντι)πρόταση του Ζερόμ Μπαζού από τη Γαλλία και του Λούκας Λαττάντσιο από την Ιταλία προς τους απανταχού εργαζομένους, που έχουν ακόμη νωπές τις μνήμες του εγκλεισμού: να μετακομίσουν στη Νάξο και να συνεχίσουν από εκεί την καριέρα τους ως ψηφιακοί νομάδες (...). «Η πρότασή μας στηρίζεται αφενός στην προσωπική μας εμπειρία, αφετέρου σε ενδελεχή έρευνα σχετικά με τις δυνατότητες του νησιού...».*

3. Στο (χωρίς συγγραφέα), 2021β.

κτρονικός υπολογιστής, η ηλεκτρική πηγή του φωτός και το κρεβάτι. Το σκίτσο βεβαίως αδυνατεί να αποδώσει άλλους οικιακούς χώρους, αυτούς που χρησιμοποιούμε εκ των πραγμάτων καθημερινά. Είτε ζούμε σε διαμέρισμα ή σε μονοκατοικία, ο χώρος της εισόδου του (φέρ’ ειπείν) έχει «επωμισθεί» επιμέρους λειτουργίες, διότι μόλις επιστρέφουμε σε αυτό οφείλουμε να βγάζουμε τα υποδήματά μας (για κάποιους βεβαίως ήταν ανέκαθεν έξις), να αφήνουμε ό,τι σακούλες με ψώνια μεταφέρουμε, να αφαιρέσουμε τα επανωφόρια μας, ώστε να απολυμανθούμε αμέσως και να εισέλθουμε στην κατοικία μας ασφαλέστεροι. Βεβαίως, δεν εξηλώσαμε όλοι τον μουσουλμανικό τρόπο προσευχής στον αντίστοιχο ιερό χώρο, ούτε μετετράπη σε τέτοιο ξαφνικά ο οίκος μας, προς τον οποίο μάλιστα μεγάλη μερίδα νεανικού λαού κρίνω εκ πείρας πως δεν εκδηλώνει πλέον τα ανάλογα αισθήματα των γονέων του ή προπάντων των προγόνων του... Βεβαίως, ενδιάμεσως, ἐν καιρῷ της κρίσεως χρέους της χώρας, είχαμε μια «επανανακάλυψη του οίκου», με το *cocooning*, εκ μέρους κυρίως νεαρών, εις βάρος των καθημερινών «εξόδων» τους σε καφετέριες, κλαμπ, κλπ. Τέτοιες ομαδικές συναθροίσεις όμως τώρα απαγορεύονται.

Τα μπαλκόνια, οι εσωτερικοί χώροι πολλών κατοικιών μετατράπηκαν σε μικρούς κήπους, όπου δεν υπήρχαν. (Κάποιοι επέλεξαν να «εν-ανθρωπίσουν» περισσότερο τον οικείο τους χώρο, να δαμάσει το φυσικό χάος και να το μεταφέρει στα μέτρα του, να νιώσει εγγύτερα τη θαλπωρή της Φύσης από την οποία βιαίως απεκόπη επί μήνες⁴). Οι ίδιοι παραπάνω χώροι μετατράπηκαν (με την προσθήκη ηχητικών συστημάτων ή επίπλων) σε χώρους διασκέδασης και ηρεμίας. Κάποιοι από μας παρακολούθησαν προγράμματα σωματικής άσκησης μέσω εφαρμογών στο κινητό τους, γυμνάστηκαν υπό τις οδηγίες τηλεοπτικών καλλιγράμμων γυμναστριών, πραγματοποίησαν διαδικτυακές συνεδρίες με ψυχολόγους, ιατρούς και διατροφολόγους (ειδικότερες πολύφερνες, αυτούς τους χαλεπούς μήνες), «διακτινίσθησαν» στα διεθνή μουσικά φεστιβάλ, στα περιώνυμα μουσεία της υφηλίου... Επιπλέον, με τον εγκλεισμό, αναδείχτηκε η ανάγκη για καλύτερο προγραμματισμό των αγορών μας, ώστε να είμαστε προετοιμασμένοι για παν ενδεχόμενο⁵. Η εσωστρέφεια, δηλαδή, αύξησε την ανάγκη για εξατομικευμένες εμπειρίες, υπηρεσίες και προϊόντα που καταναλώνονται εντός του σπιτιού...

Ο ανεπιμέλητος χώρος του οίκου της κοπέλας θα αποδιδόταν νεοελληνιστί με το «ανακατωμένος ο ερχόμενος». Καταγράφω («ἐν ἁτάκτῳ

4. Μερακλής, 2011: 38.

5. Το 33% των Ευρωπαίων edήλωσε ότι στρέφεται προς την αγορά αγαθών που βελτιώνουν τη συναισθηματική τους ευεξία, ενώ για το 37% είναι σημαντικότερη η αγορά αγαθών που καθιστούν ανετότερη την εντός της οικίας καθημερινότητα. Στην ερώτηση πώς θα διέθεταν ένα ποσό που θα τους περίσσευε απάντησαν ότι είναι σχεδόν 10 φορές πιθανότερο να τα δαπανήσουν σε «έξυπνες οικιακές τεχνολογίες» (38%) παρά σε «αγαθά κύρους» (3%). Στο (χωρίς συγγραφέα), 2021α.

συμφυρμῶ» ευρισκόμενα) ένα κουτάκι χάπια, μάσκες, ένα άδειο χάρτινο κύπελο καφέ, αντισηπτικά, δύο μεγάλα χαρτοκιβώτια συσκευασίας που πιθανώς εμπεριείχαν προϊόντα online αγορών, ένα σακουλάκι με μισοφαγωμένο το περιεχόμενο του σνακ, μια στοίβα άπλυτα πιάτα στον νεροχύτη, μια μπλούζα με το *I love New York* (παραπέμπει στη λησμονημένη ζωή της πολύβουης αμερικανικής πόλης;), πεταγμένα ενδύματα επάνω στο «άστρωτο» κρεβάτι, ένα κενό πακέτο take-away εδέσματος⁶. Προφανώς η νεαρή ελάχιστα μαγειρεύει, ως «αμερικανάκι» καταφεύγει στη λύση του έτοιμου φαγητού ή του σνακ, όπως έπραττε μάλλον ανέκαθεν. Αν δεν είναι έτσι τα πράγματα, σημαίνει πως εκλαμβάνει πλέον τη διαδικασία του φαγητού ως αναγκαία για την επιβίωσή της, απαλλαγμένη (εννοώ) από την όποια κοινωνική της νοηματοδότηση. Και όμως, εκτός της κηπουρικής που προανέφερα, ο ελεύθερος χρόνος των εγκλειστών ατόμων κρίνω εκ πείρας ότι ανέδειξε τη μαγειρική σε δημιουργική ενασχόληση. Βεβαίως, αποδέχομαι κάποιες τυχόν ενστάσεις: Κάποιοι αρνούνται να συμμορφωθούν με τη νέα κατάσταση και αντιτάσσουν μια μορφή αντιδραστικής άρνησης, μια «ιδρυματικού χαρακτήρα» αντίδραση. Η ακαταστασία του οίκου στο σκίτσο επελέγη για να δηλώσει:

- την απώλεια μιας φυσιολογικής πρότερης ζωής και την προσωρινή ακαταστασία του *έν τῷ μεταξύ* (του παλαιού και του νέου) παρεμβλλομένου βίου,
- την εγκατάλειψη παλαιών βιοτικών προτεραιοτήτων, *έν όψει* μιας αδιανόητης, απρόσμενης και ξαφνικής μεταβολής... Ο παρατεταμένος εγκλεισμός με την αβέβαιη προοπτική μιας επαναφοράς στην προτέρα ζωή καταπόνησε τα άτομα, επέφερε την αντιδραστική ή συμβιβαστική ή προσαρμοστική στάση τους. Ποιος θα επισκεφθεί την κοπελιά στον παρατεταμένο της εγκλεισμό; Όταν δεν υπάρχει η χαρά της αναμονής για μια συνάντηση με τον άλλον, δεν είναι αναμενόμενο να παραιτηθεί από τα βασικά καθημερινά της καθήκοντα; Αποτέλεσμα: Παραίτηση, αταξία, απορρίμματα, ακαταστασία, προσωπική ετημελησία, θέμα στο οποίο επανέρχομαι.

Η εμμονή του σκιτσογράφου στη λεπτομερή απεικόνιση των αντικειμένων που «γεμίζουν» το σκίτσο επιδιώκει να αποδώσει τις νέες καταναλωτικές προτεραιότητες σε αντικείμενα καθημερινής χρήσης κατά την εποχή της πανδημίας. Σε μια του συνέντευξη δήλωσε τα εξής ενδιαφέροντα: «Μόλις συνειδητοποίησα ότι θα έπρεπε να σχεδιάσω όλα τα αντικείμενα που θα έδειχναν αυτή την ακαταστασία, έπαθα μια μικρή εμμονή με το να φτιάχνω κατάλογο με αντικείμενα από την καθημερινότητά μας στην πανδημία. Είχα την αίσθηση ότι, χρόνια μετά, θα κοιτάω το εξώφυλλο και θα έχω κάτι σαν μετατραυματι-

6. Η έρευνα του Ινστιτούτου Έρευνας Λιανεμπορίου Καταναλωτικών Αγαθών (Θανόπουλος Γ. & Γιακούλας Δ. 2021) έδειξε ότι οι Έλληνες αύξησαν κατά 31% το μαγείρεμα στο σπίτι, ενώ αντιθέτως μείωσαν τα γεύματα σε ταβέρνες ή εστιατόρια κατά 38%.

κό στρες για πράγματα τόσο ασήμαντα...»⁷. Βεβαίως το βλέμμα ενός Έλληνα θα διατύπωνε ενστάσεις για τους επιλεγέντες εικαστικούς τρόπους αυτής της αναπαράστασης. Γι’ αυτό, δηλαδή, που συνιστά τελικά το πώς μιας επιτυχούς ή ατυχούς αναπαράστασης. Ένας ακατάστατος οίκος μάλλον δεν θα ταίριαζε στην αισθητική του, με δεδομένο μάλιστα ότι αυτή η αισθητική δεν συμβάλλει στην τόνωση του ψυχικού αποθέματος που άφησε ο καταναγκαστικός χρόνιος εγκλεισμός. Τα μηνύματα του σκίτσου περί νέων καταναλωτικών προτεραιοτήτων ενδεχομένως να αποδίδονταν με άλλα εικαστικά σύμβολα...

Άφησα τελευταία τα κατοικίδια ζώα. Αποτελούν προ δεκαετιών απαραίτητο «συμπλήρωμα» πλήθους αστικών οικογενειών, τον μεταφερμένο, δηλαδή, ζωικό κόσμο της αρχαϊκής φύσης εντός του οίκου, με όλες τις συνέπειες για τα δυστυχή τετράποδα, αφού (κατ’ εμέ) η μεταφορά αυτή συνιστά εκδήλωση αντι-κανονικότητας, κατάργηση της φυσικής τάξης. Τα κατοικίδια μέχρι την πανδημία εκλαμβάνονταν κυρίως ωςάν μια οθόνη προβολής του ψυχισμού των ατόμων, ως ένα παιχνίδι αποχωρισμού-προσκόλλησης των κατοικιδίων και του ανθρώπου, σύμφωνα τουλάχιστον με τη θεωρία του Bowlby (στο Στυλιανίδης 2019: 40 κ.ε.). Τα ζώα ως ψυχοφάρμακο δηλαδή. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, η απόκτηση ενός κατοικιδίου, κυρίως σκύλου, προέβαλε και ως ανάγκη από ικανή μερίδα «ευφυών» συνελλήνων για την εύκολη και ατιμώρητη (προπάντων) άρση της απαγόρευσης της κυκλοφορίας! Εκφράζω την ελπίδα πως οι αδυνατούντες να επωμιστούν το κόστος της συντήρησης των νεοαποκτηθέντων κατοικιδίων δεν θα τα εγκαταλείψουν, όταν θα εκλείψει ο λόγος της αποκτήσεώς τους... Κάποιοι γονείς είδαν τα ίδια τετράποδα ως έναν μέσον απασχόλησης για τα παιδιά τους. Αυτό ονομάστηκε «έκρηξη ζωοφιλίας» και «μεταφράστηκε» σε έκρηξη των τιμών που σχετίζονται με τη διατροφή και την περιποίησή τους, όπως με πληροφορεί φίλος κάτοχος «ζώου συντροφιάς». Οι τιμές των αξεσουάρ, των καλλωπιστικών τους, κλπ. αυξήθηκαν υπερμέτρως, οι δε αντίστοιχες για την αγορά μικρών «ράτσας» κουταβιών κατά 100% και πλέον!!!

Μερικές ακόμη σκέψεις για την κοπέλα του σκίτσου και τη σωματικότητά της. Ως ανύπανδρη, μάλλον διαμένει μονήρης στον μικροσκοπικό της οίκο. Άρα, αποφεύγει τουλάχιστον φαινόμενα ενδοοικογενειακής βίας (ο εγκλειστος λόγω πανδημίας άνδρας ενώπιον του φόβου για μια επαπειλούμενη – από πολλές αιτίες – κατάρρευση του κοινωνικού του γοήτρου, για μια αμφισβήτηση του έμφυλου κοινωνικού του ρόλου όξυνε την «πατριαρχική» άσκηση της εξουσίας του⁸). Υποθέτω πως η κοπέλα τώρα συναντά τον φίλο της ή κάποιον

7. Θύμνιου, 2020.

8. Η πανδημία κατέστη τελικά μια έμφυλη κοινωνική βόμβα; Στη Γαλλία, από τον Μάρτιο του 2020 η ενδοοικογενειακή βία αυξήθηκε κατά 30%· στην Αργεντινή κατά 25%, στην Κύπρο και τη Σιγκαπούρη κατά 30% και 33% αντίστοιχως. Για την Ελλάδα, βλ. ΚΟΣΜΑΤΟΣ, Β., ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Γ., 2020.

«φίλο» της, για μια ακόμη πολύωρη κλήση (η ανάγκη για περισσότερη επικοινωνία, εντός και εκτός εισαγωγικών η λέξη), για ένα ποτό, σαν αυτό που θα έπιναν μαζί σε κάποιον σχετικό χώρο της πόλης. Θα υποστήριζα με ισχυρότερα επιχειρήματα το πρώτο, επειδή, ως προς τις κοινωνικές μας σχέσεις, η πανδημία μάς βοήθησε να τις επανεξετάσουμε με αναστοχαστική διάθεση, ως προς το ποιες εξ αυτών είναι όντως ειλικρινείς, δηλαδή πραγματικά σημαντικές (μας έμαθε γενικώς να είμαστε καθ' όλα πιο ολιγαρκείς και «επιλεκτικοί»).

Στο άλλο χέρι της η κοπέλα κρατά ένα «κινητό», το φετίχ της εποχής μας. Μπορώ να φαντασθώ αρκετές παράλληλες «δράσεις» της διά του κινητού εν όσω εκείνη «συνομιλεί»/συνομιλεί: Χαζεύει φωτογραφίες στο Instagram, αποστέλλει sms σε φίλη της, κάνει like σε κείμενα followers της χωρίς να διαβάσει ούτε μία γραμμή τους (ή μάλλον σε προσωπικές φωτογραφίες από τις δεκάδες που «ανεβάζουν» κάποιοι νάρκισσοι φίλοι της ή κοιμφευόμενες φίλες της, επικεντρωμένες στο πρόσωπό τους ή σε άλλα σημαντικά για κείνους/κείνες σημεία του υπολοίπου τους σώματος).

Προέχει στο σκίτσο το διχοτομημένο διά της ενδυμασίας γυναικείο σώμα. Η ενδυμασία ως στοιχείο διάκρισης και πάλιν. Στη συνήθη καθημερινότητα το «σωματικό άνω» υπερείχε, ετύγχανε προ αιώνων ειδικής μεταχειρίσεως, ως εκπρόσωπος και φορέας του πνεύματος και της ψυχής, εν αντιθέσει προς το άσημο, μιαρό και εξοβελιστέο «σωματικό κάτω» (Κιουρτσάκης 1995: passim). Ένας επιμερισμός αιώνων συναπτόμενος όχι μόνον με τη χωρική διχοτόμηση του σώματος, αλλά και με τις ιεραρχίες της κοινωνίας. Κατά διαβολική σύμπτωση, η ίδια διάκριση ισχύει κι εδώ, αλλά για άλλους σκοπούς και στόχους: Η απομόνωση δεν απαιτεί στολισμόν του όλου σώματος. Αφού ουδείς μάς θεάται εν ολότητι, γιατί να καλλωπισθούμε; (Με την ίδια ευκολία αποδέχομαι βεβαίως και την αντίθετη άποψη: Καλλωπίζομαι για να αντιμετωπίσω τη θλίψη και την ανία της καθημερινότητας). Όμως, τώρα η κοπέλα επικοινωνεί, γίνεται ορατή, αποκλειστικά κατά το «σωματικά άνω» τμήμα του επιθυμητού σώματός της. Επιμελημένο μακιγιάζ, βαμμένα χείλη, φροντισμένη κόμμωση, «κλειστό» ντεκολτέ (στοιχείο μιας συγκεκριμένης ηθικής⁹), μεγάλα ταιριαστά σκουλαρίκια-κρίκοι, ειδικό σκεύος για το κοκτέιλ. Το προ αιώνων υμνούμενο, λοιπόν, και τιμούμενον «άνω σώμα» κι εδώ επιμελημένο και επιδεικνυόμενο. Η εξ ανάγκης περιποιημένη εικόνα της κοινωνικής ζωής μας, με μία φράση. Ρεαλιστικά φερόμενη η νεαρή, όπως όλοι μας, κρίνει πως μόνο αυτό έχει σημασία. Θεωρώ πάντως υπερβολή να ισχυρισθώ ότι το σκίτσο προβάλλει μια επίπλαστη ευφορία προς όσους μάς βλέπουν στο Διαδίκτυο. Πάντοτε δεν ερωμίζομεθα τη φροντίδα να επιδείξουμε τη δημόσια εικόνα μας, την περσόνα μας, χωρίς απαραίτητως να απολέσουμε τον ανώτερο εαυτόν μας, αυτό που πραγματικά είμαστε; Το «ματάκι» της οθό-

9. Για τον έννοια του «κλειστού» - «ανοικτού» βλ. ΣΕΡΓΗΣ 2007, passim.

νης του υπολογιστή ευτυχώς επικεντρώνει σε ένα σταθερό σωματικό σημείο. Αυτό τουλάχιστον οφείλουμε, και για λόγους ευγένειας, να το προβάλλουμε όμορφο προς τα έξω. Παράλληλως όμως συνυπάρχει, ανακατεμένη, αλλά ευκολοδιάλυτη, η άλλη όψη της νέας μας κοινωνικής ζωής, αθέατης στον «απέναντί» μας, άρα και ατημέλητης. Ενδυόμαστε τα απολύτως απαραίτητα για μια άνετη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου μας. Τη χρηστική λειτουργία των τμημάτων της άνετης (και αδιόρατης εδώ) ένδυσης δηλώνουν το σορτς της κοπέλας και οι παντόφλες της, key symbols τής κατ’ οίκον ιδιωτικής μας ζωής, σε μια μάλλον χρωματική μεταξύ τους ασυμφωνία, που επιτείνει το θέμα της αδιαφορίας στάσης της. Το πνεύμα της αμεριμνησίας και της άνεσης εκφράζει θαρρώ και η θέση των ποδιών της, μια στάση αδιανόητη υπό άλλες κανονικές περιστάσεις (στον δημόσιο χώρο, εννοώ).

Τέλος, επικεντρώνω σε έναν ακόμη κώδικα από αυτούς που ο Fiske αποκαλεί «μεγάλης εμβέλειας», δηλαδή τα μέσα με τα οποία μια κουλτούρα επικοινωνεί με τον εαυτό της (1992: 96), για την κατανόηση των οποίων δεν απαιτείται κάποια ειδική «εκπαίδευση» του αναγνώστη. Αναφέρομαι στα όμορφα αξύριστα πόδια της νεαρής. Το κίνημα «τριχωτά πόδια», ως επαναστατικό πρότυπο, έχει ισχυροποιηθεί εσχάτως. Δεν πιστεύω πάντως πως η νεαρά ανήκει στις οπαδούς του, αλλά πως μένει ακαλλώπιστη και στα πόδια από ευεργετική αδιαφορία (όπως προανέλυσα). Θυμάμαι κατά το «δεύτερο φεμινιστικό κίνημα» του 1970 (ενάντια στον επιβληθέντα μέχρι τότε «νόμο του άτριχου σώματος» και υπέρ της αυτοδιάθεσης του ατόμου) ότι μια χαρακτηριστική εκδήλωση διαμαρτυρίας των φεμινιστριών ήταν τα αξύριστα πόδια τους, ο «ατίθασος υπογάστριος θάμνος», το από τον ώμο κρεμάμενο τσαντάκι (τύπου ορεσιβείου ποιμένου), η ατημελησία τους γενικώς...

Φοβούμαι πως νέοι άνθρωποι όπως η κοπέλα του σκίτσου, που ενδεχομένως δεν έχουν αναπτύξει ακόμη δεόντως τις κοινωνικές τους δεξιότητες θα δυσκολευθούν να εορτάσουν ορθολογικά την ανάκαμψή τους και να ανακτήσουν τον έλεγχο πάνω στη ζωή τους¹⁰. Αλλά, αν επανέλθουμε (όλοι μας) στην προ πανδημίας κατάστασή μας, σημαίνει πως αυτή η παγκόσμια σεισμική-υγειονομική δόνηση δεν διασάλεψε καν την κοινωνία, δεν έθραυσε παραμορφωτικούς καθρέπτες... Και τότε αλίμονο!

10. Πολλά άτομα έχουν αναπτύξει το λεγόμενο ψυχολογικό «σύνδρομο του σπηλαίου», το οποίο δυσκολεύει την επιστροφή τους στην κανονικότητα, αφού αρνούνται να εγκαταλείψουν τα οφέλη του «σπηλαίου», δηλαδή της κοινωνικής απομόνωσης· ιδίως οι εσωστρεφείς χαρακτήρες και οι αγοραφοβικοί. Πρβλ. ΛΑΥΡΕΝΤΗΣ, 2021.

Ελληνόγλωσση

- ΑΞΕΛΟΣ Κ. 2009. *Το άνοιγμα στο επερχόμενο και το αίνιγμα της τέχνης*. Αθήνα: Νεφέλη.
- CHTOURIS S. & ZISSI A. 2020. Ο κοινωνικός μας εαυτός, η οικογένεια και οι κοινωνικές στάσεις την περίοδο των περιορισμών της πανδημίας του Covid-19 το 2020. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, 41-64.
- ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ Γ. 19952. *Καρναβάλι και καραγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*. Αθήνα: Κέδρος.
- ΚΟΚΚΟΣ Α. & ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ 2011. *Εκπαίδευση μέσα από τις τέχνες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΕΡΓΗ Ε. (υπό έκδοση). Ο ηλικιακός παράγοντας στη μάθηση της ξένης γλώσσας. Στο Μ. Μερακλής (κ.ά.) (επιμ.), *Τρίτη Ηλικία. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (προσωρινός τίτλος).
- ΜΕΡΑΚΗΣ Μ. 2013. *Ελληνική Λαογραφία. Ήθη και έθιμα, κοινωνική οργάνωση, λαϊκή τέχνη*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- ΣΕΡΓΗΣ Μ. 2007. *Διαβατήριες τελετουργίες στον μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19ου αιώνα-1922): Γέννηση, γάμος, θάνατος*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- ΣΕΡΓΗΣ Μ. 2018. *Αυτοεθνογραφία*. Στο Μ. Γ. Βαρβούνης & Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Πλάτανος ευκισόφυλλος. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. Αντώνη Σταμούλη, 675-697.
- ΣΤΥΛΙΑΝΙΔΗΣ Σ. 2019. Τα κατοικίδια ως οθόνη προβολής του ψυχισμού των ανθρώπων». Στο Α. Λυδάκη (επιμ.), *Ο άνθρωπος και τα άλλα ζώα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 39-43.
- ΧΑΣΙΔΟΥ Μ. 2009. *Κριτικός Στοχασμός και μετασχηματισμός στην Εκπαίδευση Ενηλίκων μέσω του Θεάτρου. Το παράδειγμα «Βρικόλακες» του Ερ. Ίψεν*. Αθήνα: Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων.

Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη

- BARTHES R. 1988. *Εικόνα, μουσική, κείμενο*, μτφρ. Γ. Σπανός. Αθήνα: Πλέθρον.
- BURKE, P. 2003. *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, (μτφρ. Α. Ανδρέου). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- CURTIS N. 2013. *The pictorial turn*. London: Routledge.
- FISKE J. 1992. *Εισαγωγή στην Επικοινωνία*, (μτφρ. Β. Μεσσίνη & Ε. Λούντζη). Αθήνα: Σχολή Σταυράκου.
- Foss S. 2004. Framing the Study of Visual Rhetoric: Toward a transformation of Rhetorical Theory. In C. Hill & M. Helmes (eds), *Defining Visual Rhetorics*. London: Routledge: 303-313.

Το εξωφύλλο της 7ης Δεκεμβρίου 2020 του “New Yorker”

- GOFFMAN E. 2006. *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, (μτφρ. Μ. Γκόφρα). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- HILL C. & HELMES M. 2004. Introduction. In C. Hill & M. Helmes, *Defining Visual Rhetorics*. London: Routledge, 1-24.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ Κ. 2008. *Παράθυρο στο Χάος*, μτφρ. Ευγενία Τσελέντη. Αθήνα: Ύψιλον.
- ΚΟΚΚΟΣ Α. 2013. Critical Thinking in Older Adult Education: The Contribution of Aesthetic Experience. *International Journal of Education and Ageing* 3 (2), 137-150.
- MITCHELL W. J. T. 1995. Interdisciplinarity and Visual Culture. *Art Bulletin*, 70 (4), 540-544.
- MITCHELL W. J. T. 2002. Showing seeing: A critique of visual culture. *Journal of Visual Culture*, I (2), 165-181.
- ΜΠΑΡΤ Ρ. 1977. *Μυθολογίες. Μάθημα*, (μτφρ. Κ. Χατζηδήμου & Ι. Ράλλη). Αθήνα: Ράππας.
- ΜΠΑΡΤ Ρ. 1988. *Εικόνα, μουσική, κείμενο*, (μτφρ. Γ. Σπανός). Αθήνα: Πλέθρον.
- PERKINS D. 1994. *The Intelligent Eye: Learning to think by Looking at Art*. Harvard Graduate School of Education: Getty Publications.

Διαδίκτυο

- ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ. & ΓΙΑΚΟΥΛΑΣ Δ. 2021. Έρευνα IME ΓΣΕΒΕΕ για την πανδημία του κορωνοϊού: Στάσεις και αντιλήψεις για τις επιπτώσεις στην οικονομία και την κοινωνία, Αθήνα: IME ΓΣΕΒΕΕ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://docplayer.gr/198951289-Trade-beyond-covid-19-the-way-forward.html>.
- ΘΥΜΙΟΥ Α. 2020. Το εξώφυλλο του New Yorker περιγράφει με ένα σκίτσο τη ζωή μας στην πανδημία. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.marieclaire.gr/art-lifestyle/to-exofillo-tou-new-yorker-perigrifi-me-ena-skitso-ti-zoi-mas-stin-pandimia/>.
- ΚΟΣΜΑΤΟΣ Β. & ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Γ. 2020. Ζώντας μια νέα πανδημία... Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://gr.boell.org/el/2020/06/18/zontas-mia-nea-pandimia-psyhiko-apotypoma-i-emfyli-koinoniki-diastrasi-tis-kai-oi-antres>.
- ΛΑΥΡΕΝΤΗΣ Ν. 2021. Σύνδρομο του σπηλαίου: Τι είναι και πώς δυσκολεύει την επιστροφή στην κανονικότητα. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.healthreport.gr/syndromo-toy-spilaioy-ti-einai-kai-giati-dyskoleiei-tin-epistroti-stin-kanonikotita/>.
- ΦΩΤΙΑΔΗ Ι. 2021. Επαγγελματική έδρα Νάξος (Θες γραφείο εδώ;). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.kathimerini.gr/k/k-magazine/561375463/epaggelmatiki-edra-naxos-thes-grafeio-edo/>.

Μανώλης Γ. Σέργης

Χωρίς συγγραφέα, 2021α. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://m.naftemporiki.gr/story/1682525/ereuna-apokaluptei-pos-i-pandimia-exei-epireasei-to-mellon-ton-spition>.

Χωρίς συγγραφέα, 2021β. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://parallaximag.gr/life/kosmos/pandimia-allakse-ton-pagkosmio-charti-eftychias>.

ΜΑΡΙΝΑ ΤΖΑΚΩΣΤΑ
Πανεπιστήμιο Κρήτης &
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΙΜΗΡΗΣ
Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΟΡΙΑ ΓΛΩΣΣΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ

1. Εισαγωγή

Το γεγονός ότι η γλώσσα αποτελεί πολιτισμικό και κοινωνικό φαινόμενο μέσω του οποίου οι χρήστες εκφράζουν την κοινωνική τους ταυτότητα (Καρατζόλα & Φλιάτουρας 2004, Holmes 2016, Νταλτάς 1997) και ταυτόχρονα συγκεντρώνει πληροφορίες για τη σύσταση της κοινωνίας, τη συνοχή της, την κοινωνική ζωή συνολικά (Δελβερούδη 2001α) δημιουργεί συνθήκες για την εμφάνιση και εδραίωση πολλών “μύθων” σε σχέση με τη φύση και τον (κοινωνικό) ρόλο της γλώσσας. Αυτοί οι “μύθοι” κατά βάση συνοψίζονται στην ανωτερότητα συγκεκριμένων γλωσσών έναντι άλλων, εν προκειμένω της ελληνικής έναντι άλλων γλωσσών, την προτεραιότητα του γραπτού έναντι του προφορικού λόγου και τη σήμανση κάποιων γλωσσικών συστημάτων ως κοιτίδων για τη δημιουργία άλλων γλωσσικών συστημάτων (Παναγιωτίδης 2017, Σαραντάκος 2019, Τσιτσανούδη-Μαλλίδη 2020, Χάρης 2003). Ένας από αυτούς τους μύθους σχετίζεται με τη φύση αλλά και την κοινωνική υπόσταση των γλωσσικών ποικιλιών. Αν δεχτούμε τον ορισμό της γλώσσας, όπως αυτός έχει διαμορφωθεί στο πλαίσιο της Κοινωνιογλωσσολογίας, ως συνόλου διαλέκτων οι οποίες είναι συγγενείς τυπολογικά και χρησιμοποιούνται από διαφορετικές ομάδες (Holmes 2016), τότε όλες οι “ζωντανές” γλώσσες χαρακτηρίζονται από ποικιλότητα, η οποία παρέχει πληροφορίες τόσο για τη διαχρονική όσο και για τη συγχρονική υπόσταση της γλώσσας. Πιο συγκεκριμένα, οι γλωσσικές ποικιλίες είναι προϊόν, αφενός, καθαρά γλωσσικών, τυπολογικών χαρακτηριστικών και αποκλίσεων από την πρότυπη γλώσσα και, αφετέρου, υφολογικών διαφοροποιήσεων που καθορίζονται από την ηλικία και το φύλο των χρηστών αλλά και την επικοινωνιακή περίσταση και τον χώρο εντός του οποίου μιλιέται μια γλώσσα (Αρχάκης & Κονδύλη 2011).

Παρόλ’ αυτά, η κυριαρχούσα άποψη σε σχέση με τις γλωσσικές ποικιλίες είναι ότι συνιστούν γλωσσικές μορφές κατώτερες από την πρότυπη νέα ελληνική (στο εξής ΠΝΕ) (βλ. Παπαναστασίου 2015, Τζακώστα 2020α, β, υπό δημ.

για εκτενή σύνοψη), επομένως δεν υπάρχει λόγος να διδάσκονται ή να χρησιμοποιούνται (βλ. Τζακώστα 2019, Τζακώστα & Μπετεινάκη 2018α, 2018β). Μια τέτοια άποψη αντανακλάται τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εφαρμοσμένο επίπεδο. Σε θεωρητικό επίπεδο, οι γλωσσικές ποικιλίες ορίζονται και οριοθετούνται κυρίως με βάση τον βαθμό απόκλισής τους από την ΠΙΝΕ. Το γεγονός αυτό με τη σειρά του οδηγεί στη σχεδόν αναπόφευκτη διάκριση γλωσσικών ποικιλιών σε γλώσσες, διαλέκτους και ιδιώματα, ανάλογα με την 'αξία' τους. Σε εφαρμοσμένο επίπεδο, παρατηρείται μια αδυναμία εκ μέρους των εκπαιδευτικών να διαχειριστούν και να αξιοποιήσουν εκπαιδευτικά τον πλούτο του γλωσσικού υποβάθρου των μαθητών τους (Καψάσκη & Τζακώστα 2016, Τζακώστα 2020, υπό δημ., για εκτενή συζήτηση).

Όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, παρόλο που η Διαλεκτολογία είναι ο καθ' ύλην αρμόδιος επιστημονικός κλάδος προκειμένου να ορίσει το τι είναι διάλεκτος και τι γλώσσα, φαίνεται να αδυνατεί να δώσει ξεκάθαρες ή οριστικές απαντήσεις (βλ. Αρχάκης & Κονδύλη, 2002: 60, Chambers & Trudgill 2011: 19-21) και όχι άδικα δεδομένης της επίδρασης του κινήματος του Ρομαντισμού εντός του οποίου διαμορφώθηκε η ιδεολογία του Έθνους – Κράτους μετά τη Γαλλική Επανάσταση (βλ. Papazachariou 1998: 2-9, για σχετική συζήτηση). Σύμφωνα με αυτή την ιδεολογία, κάθε δυτική κοινωνία χρειάζεται μια γλωσσική ποικιλία η οποία θα αποκτήσει θεσμικά τον ρόλο της επίσημης γλώσσας του κράτους, της κοινής γλώσσας επικοινωνίας (Λιάκος 2005). Σε αυτό το πλαίσιο, η επίσημη ποικιλία ονομάζεται γλώσσα ενώ οι υπόλοιπες γεωγραφικές ποικιλίες της ίδιας γλώσσας ονομάζονται διάλεκτοι (βλ. Μπασλής 2012). Στη συλλογική συνείδηση η κυρίαρχη γλωσσική ποικιλία, η γλώσσα, αναβαθμίστηκε και απέκτησε υψηλότατο κύρος (Bourdieu 1999). Σε αυτό συνέτειναν τα Μ.Μ.Ε. και η επίσημη εκπαίδευση (Λιάκος 2005, Φραγκουδάκη 1987). Από την άλλη, οι διάλεκτοι άρχισαν να υποβαθμίζονται και να στιγματίζονται αρνητικά. Τα αίτια του γλωσσικού στιγματισμού είναι κατά βάση κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά (βλ. Αρχάκης & Κονδύλη 2002: 160, Παπαναστασίου 2015, Τζακώστα υπό δημ., υπό προετ.). Αυτός ο στιγματισμός οδήγησε στην πλήρη υποτίμηση των γλωσσικών ποικιλιών – διαλέκτων με αποτέλεσμα οι διάλεκτοι να προσλαμβάνονται ως προφορικές μόνο μορφές γλώσσας, μη κωδικοποιημένες, οι οποίες χρησιμοποιούνται κατά βάση από ανθρώπους που ζουν στην επαρχία (βλ. Τζακώστα 2020α, β, υπό δημ.). Κατά συνέπεια, και οι εκπαιδευτικοί δύσκολα βρίσκουν αξία στο να διδάσκονται ή να χρησιμοποιούνται οι γλωσσικές ποικιλίες (Καψάσκη & Τζακώστα 2016, Τζακώστα 2014, Τζακώστα 2019).

2. Αρχές (καθ)ορισμού και (ανα)προσδιορισμού των γλωσσικών ποικιλιών

Βάσει των παραπάνω, στην ελληνική βιβλιογραφία με τον υπερώνυμο όρο *γλωσσική ποικιλία* συνδέονται οι όροι *γλώσσα*, *διάλεκτος* και *ιδίωμα*. Η

Αναπροσδιορίζοντας τα όρια γλωσσών και διαλέκτων

διάκριση διαλέκτου και ιδιώματος πρωτίστως στηρίζεται στα κριτήρια της τυπολογικής συγγένειας και της αμοιβαίας κατανοησιμότητας, δηλαδή στον βαθμό απόκλισης της γλωσσικής ποικιλίας από την ΠΝΕ και το κατά πόσο οι ομιλητές μια διαλέκτου ή ιδιώματος (θεωρούν ότι) είναι κατανοητοί από τους ομιλητές μιας άλλης διαλέκτου ή ιδιώματος ή και τους ομιλητές της ΠΝΕ (για εκτεταμένη συζήτηση βλ. Τζακώστα υπό δημ.). Εξαιρουμένου του όρου γλώσσα, συχνά οι όροι γλωσσική ποικιλία, διάλεκτος, ιδίωμα χρησιμοποιούνται εναλλακτικά. Ωστόσο, ακόμη και οι Χατζηδάκης (1915) και Τριανταφυλλίδης (1938), οι οποίοι εισήγαγαν τους όρους διάλεκτος και ιδίωμα, υποστηρίζουν ότι στην πραγματικότητα η διάκριση ιδιώματος και διαλέκτου δεν υφίσταται λόγω της δυσκολίας να καταμετρηθεί και να ποσοτικοποιηθεί τόσο η τυπολογική συγγένεια όσο και η αμοιβαία κατανοησιμότητα. Δεν είναι, φυσικά, τυχαίο ότι ο όρος ιδίωμα είναι αποκλειστικώς ελληνική επινόηση (βλ. Τζακώστα υπό δημ. όπου και εκτενής βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα). Για παράδειγμα, ο Κοντοσόπουλος (2000/2001) θεωρεί ότι η Τσακωνική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως γλώσσα, ενώ η Κυπριακή είναι ιδίωμα που μόνο καταχρηστικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως διάλεκτος. Εντούτοις, ούτε η Τσακωνική ούτε η Κυπριακή είναι αμοιβαία κατανοητές από τους ομιλητές τους ή τους ομιλητές της ΠΝΕ.

Η αμοιβαία κατανοησιμότητα παίζει κομβικό ρόλο στη συζήτηση που αφορά τον καθορισμό γλωσσών, διαλέκτων και ιδιωμάτων. Ο Κοντοσόπουλος (2000/2001) ως γλώσσα ορίζει μόνο την ΠΝΕ. Ως διαλέκτους ορίζει τις γεωγραφικές γλωσσικές ποικιλίες που έχουν κοινή ιστορική καταγωγή με την ΠΝΕ και αποκλίνουν σε τέτοιο βαθμό από αυτή ώστε να μην είναι κατανοητές από τον Έλληνα που μιλά μόνο την ΠΝΕ. Έτσι, τα ποντιακά τα οποία υποστηρίζει ότι έχουν κοινή καταγωγή με την ΠΝΕ θεωρούνται διάλεκτος της ελληνικής, αλλά παρουσιάζουν τόσο βαθιά απόκλιση από αυτή ώστε ο ομιλητής της διαλέκτου να μην γίνεται κατανοητός από τον ομιλητή της ΠΝΕ. Από την άλλη, τα Επτανησιακά θεωρούνται ιδιώματα της ελληνικής.

Στο κριτήριο της αμοιβαίας κατανοησιμότητας αλλά υπό διαφορετικό πρίσμα επίσης στηρίχτηκε το μοντέλο των Chambers & Trudgill (2011). Σύμφωνα με τους Chambers & Trudgill (2011: 19-20) κάθε γλώσσα συνίσταται από ένα σύνολο αμοιβαία κατανοητών διαλέκτων με τη διαφορά ότι αυτοί που ‘κρίνουν’ αν ένα γλωσσικό σύστημα είναι γλώσσα ή διάλεκτος δεν είναι οι ομιλητές της ΠΝΕ, αλλά οι ομιλητές δύο ή περισσότερων γλωσσικών συστημάτων. Με βάση αυτή τη θεώρηση, η Ποντιακή και η Καππαδοκική θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ξεχωριστές γλώσσες και όχι ως διάλεκτοι της ελληνικής. Από την άλλη, η Επτανησιακή θεωρείται διάλεκτος και όχι ιδίωμα. Οι Chambers & Trudgill (2011) εισήγαγαν επίσης τις τεχνικά πολύ σπουδαίες έννοιες του διαλεκτικού συνεχούς, της αυτονομίας και της ετερονομίας. Το διαλεκτικό συνεχές συνιστά τον κατά βάση ενιαίο χώρο εντός του οποίου μιλιέται

μια γλωσσική ποικιλία (ή γλωσσικές ποικιλίες), οι οποίες χαρακτηρίζονται από αμοιβαία καταννοησιμότητα. Τέλος, μια γλωσσική ποικιλία χαρακτηρίζεται ως *αυτόνομη*, εφόσον έχει κωδικοποιηθεί, προτυποποιηθεί, έχει ανεξάρτητη γλωσσική αλλά και πολιτισμική υπόσταση, δεν εξαρτάται δηλαδή από κάποια άλλη γλωσσική ποικιλία. *Ετερόνομη* είναι μια γλωσσική ποικιλία η οποία δεν έχει υποστεί κωδικοποίηση ή προτυποποίηση, επομένως δεν μπορεί να συνιστά πρότυπη γλώσσα (βλ. Τζακώστα υπό δημ.). Η διάκριση μεταξύ αυτόνομων και ετερόνομων είναι μια σοβαρή προσπάθεια διάκρισης μεταξύ γλωσσών και διαλέκτων με βάση αμιγώς γλωσσολογικά κριτήρια.

Τέλος, ο Παπαναστασίου (2015) κάνει μια ενδιαφέρουσα κατηγοριοποίηση των γλωσσικών ποικιλιών σε διαλέκτους και ιδιώματα με βάση τέσσερα κριτήρια. Διακρίνει σε ποικιλίες οι οποίες α) μιλιούνται εντός ή εκτός Ελλάδας, β) διαθέτουν μεγάλο ή μικρό διαλεκτόφωνο πληθυσμό, γ) χαρακτηρίζονται από μικρή ή μεγάλη τυπολογική συγγένεια προς την ΠΝΕ και γ) έχουν ενσωματωθεί προσφάτως ή παλιότερα ως γλωσσικά συστήματα στην ελληνική επικράτεια. Δευτερεύον κριτήριο το οποίο, ωστόσο, μπορεί να επηρεάσει την κατάταξη των γλωσσικών ποικιλιών είναι ο βαθμός απομόνωσης της γλωσσικής ποικιλίας. Στην ανάλυσή του Παπαναστασίου (2015) εισάγει τα κριτήρια του πληθυσμιακού εύρους και της τυπολογικής συγγένειας με την ΠΝΕ ως τα πλέον ισχυρά για των χαρακτηρισμό των γλωσσικών ποικιλιών ως διαλέκτων ή ιδιωμάτων. Συγκεκριμένα, όσο μεγαλύτερος είναι ο διαλεκτόφωνος πληθυσμός και μεγαλύτερη η δομική απόκλιση της γλωσσικής ποικιλίας από την ΠΝΕ τόσο μεγαλύτερες είναι η πιθανότητες να χαρακτηριστεί μια γλωσσική ποικιλία ως διάλεκτος. Κατά συνέπεια, η Κυπριακή, η Ποντιακή, η Κρητική, η Μεγαροκουμιάτικη, η Κριμαιοζοφική είναι διάλεκτοι, ενώ οι γλωσσικές ποικιλίες των Δωδεκανήσων, των Κυκλάδων, της Σμύρνης, του Λιβισιού, της Πελοποννήσου συνιστούν ιδιώματα.

3. “Γλωσσολογικά ελλείμματα” των θεωρητικών μοντέλων Κοντοσόπουλου (2000/2001), Chambers & Trudgill (2011), Παπαναστασίου (2015)

Και τα τρία μοντέλα ορισμού, κατανομής και κατηγοριοποίησης των γλωσσικών ποικιλιών που συζητήθηκαν παραπάνω αποτελούν σοβαρά ερευνητικά γλωσσολογικά εργαλεία δεδομένου ότι καθιστούν τις γλωσσικές ποικιλίες πλήρη γλωσσικά συστήματα όχι όμως και ισότιμα.

Καταρχάς, το κριτήριο της τυπολογικής συγγένειας ή απόκλισης των γλωσσικών ποικιλιών από την ΠΝΕ ή μεταξύ τους δεν είναι αρκετά ξεκάθαρο ώστε να ορίσουμε κάποιες γλωσσικές ποικιλίες ως αυτόνομες γλώσσες και κάποιες άλλες ως διαλέκτους ή ιδιώματα. Αυτό συμβαίνει διότι η τυπολογική συγγένεια και απόκλιση δεν επιτρέπουν, όπως προαναφέρθηκε, την ποσοτικοποίηση της απόκλισης άρα και τον καθορισμό του βαθμού απόκλισης ενός γλωσσ-

Αναπροσδιορίζοντας τα όρια γλωσσών και διαλέκτων

σικού συστήματος από ένα άλλο. Κι αν, ίσως, συγκρίνουμε την Καππαδοκική και την Κυκλαδίτικη με την ΠΝΕ, η διάκριση είναι αρκετά ευκρινής ώστε η Καππαδοκική να χαρακτηριστεί διάλεκτος και η Κυκλαδίτικη ως ιδίωμα – η Καππαδοκική αποκλίνει αρκετά από την ΠΝΕ, ενώ η Κυκλαδίτικη όχι τόσο – αλλά αυτή η σύγκριση δεν φέρει σαφή αποτελέσματα, όταν συγκρίνουμε την Κυπριακή και την Κρητική με την ΠΝΕ. Πιο συγκεκριμένα, ο ορισμός της Κυπριακής και της Κρητικής ως γλωσσών ή διαλέκτων/ιδιωμάτων δεν εξαρτάται μόνο από τον βαθμό της απόκλισής τους από τη νόρμα αλλά και από το ποιοι είναι οι ομιλητές αυτών των ποικιλιών, για παράδειγμα, ηλικιωμένοι ή νεαροί ομιλητές οι οποίοι διαβιούν σε ορεινές περιοχές ή αστικά κέντρα, που μετακινούνται ή δεν μετακινούνται από τον τόπο κατοικίας τους (βλ. Chambers & Trudgill 2011: 50-52).

Αυτή η δυσκολία ορισμού και διάκρισης γλωσσών – διαλέκτων – ιδιωμάτων ενισχύεται από το γεγονός ότι διάλεκτοι και ιδιώματα ως επί το πλείστον θεωρούνται ετερόνομα συστήματα, άρα και εν πολλοίς ομογενοποιημένα, ενώ οι γλώσσες θεωρούνται αυτόνομα γλωσσικά συστήματα. Μια τέτοια άποψη παραβλέπει, αφενός, το γεγονός ότι υπάρχει εκτεταμένη ποικιλία και εντός των διαλέκτων, η οποία – όπως προειπώθηκε – εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από την ηλικία και το φύλο των ομιλητών, τον τόπο κατοικίας, την κινητικότητα των ομιλητών, τις σχέσεις με άλλους ομιλητές (είτε της ίδιας διαλέκτου, είτε άλλων διαλέκτων ή της ΠΝΕ) (βλ. και Τσίγκου 2020). Παραβλέπει το γεγονός ότι και οι διάλεκτοι υπόκεινται σε γλωσσική αλλαγή (McMahon 2003). Έχουμε πολλές μαρτυρίες ότι η Κρητική, για παράδειγμα, που μιλιόταν πριν από 60-70 χρόνια δεν είναι ίδια με την Κρητική που μιλιέται σήμερα (Γερωνυμάκης 1999). Τα κριτήρια της αυτονομίας και ετερονομίας αδυνατούν να χαρακτηρίσουν την κρητική γλωσσική ποικιλία κι αυτό διότι η Κρητική είναι και κωδικοποιημένο γλωσσικό σύστημα και μια γλωσσική ποικιλία στην οποία γράφονται λογοτεχνικά/ποιητικά κείμενα υψηλής αξίας για περισσότερους από 6 αιώνες. Αν, λοιπόν, με βάση τα δύο αυτά κριτήρια η Κρητική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως γλώσσα και να αναχθεί σε πρότυπη γλώσσα, γιατί πολλοί τη θεωρούν διάλεκτο και άλλοι ιδίωμα (Τζακώστα 2020, υπό δημ.); Εκτεταμένες αλλαγές υπέστη και η Επτανησιακή σε διάστημα μικρότερο των 300 ετών (Σιμήρης 2016).

Ένα επιπλέον μείζον ζήτημα που σχετίζεται με τον ορισμό των γλωσσικών ποικιλιών είναι το ποια ήταν και είναι η σχέση τους με την ΠΝΕ. Για να το θέσουμε διαφορετικά, θεμελιώδες ερώτημα είναι το πριν από πόσα χρόνια και ποιος θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ο «ομιλητής 1» της νεοελληνικής κοινής ο οποίος – θεωρητικά τουλάχιστον – θα μπορούσε να κρίνει ποια γλωσσική ποικιλία είναι διάλεκτος και ποια ιδίωμα; Υπήρχε νεοελληνική κοινή προεπαναστατικά, ή και κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του

Αγώνα της Ανεξαρτησίας των Ελλήνων; Μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες γι' αυτή; Οι πολεμιστές του Αγώνα και οι αρχηγοί τους μπορούσαν να συνεννοηθούν μεταξύ τους; Μήπως ελλείπει προφορικών δεδομένων η ύπαρξη μόνο γραπτών, γλωσσικά κεκαθαρμένων και επιτηδευμένων κειμένων όχι μόνο δεν μας οδηγεί σε ασφαλή αλλά μας ωθεί σε λανθασμένα συμπεράσματα σχετικά με τη σύσταση, ή ακόμη, και την ύπαρξη μιας Κοινής γλώσσας; Άρα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι 200 και πλέον χρόνια πριν την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης και μέχρι την καθιέρωση της επίσημης γλώσσας του νεοελληνικού κράτους υπήρχαν μόνο πολλές τοπικές γλώσσες, ακόμη και τοπικές Κοινές (βλ. Παντελίδης 2021, για εκτεταμένη συζήτηση); Υπάρχουν τεκμήρια ώστε να δώσουμε ασφαλείς απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα¹;

Ένα ακόμη ζήτημα που δεν φαίνεται κάποιο από τα παραπάνω μοντέλα να λαμβάνει υπόψη είναι οι στάσεις των διαλεκτόφωνων ομιλητών ως προς το τί είδους γλώσσα ή γλώσσες μιλούν, την εθνική τους συνείδηση τη διαλεκτική τους ταυτότητα, ακόμη και το αν οι διαλεκτόφωνοι ομιλητές θεωρούν εαυτούς δίγλωσσους ή όχι. Σε αυτό συντείνει το γεγονός ότι μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχαν αρκετές σχετικές έρευνες. Αυτή η κατάσταση αλλάζει τα τελευταία χρόνια κατά τα οποία αυξάνεται ο αριθμός τέτοιων μελετών (βλ. Τζακώστα 2019, 2020, υπό δημ., υπό προετ. όπου υπάρχουν αναλυτικοί κατάλογοι σχετικών ερευνών).

Συνοψίζοντας, τα κριτήρια ορισμού και καθορισμού των γλωσσικών ποικιλιών ως γλωσσών, διαλέκτων ή ιδιωμάτων και στα τρία θεωρητικά μοντέλα τα οποία συζητήθηκαν παραπάνω δεν είναι αμιγώς γλωσσολογικά, άρα δεν είναι επαρκή, σαφή, ακριβή ή εύκολα μετρήσιμα (Ράλλη 2011). Αντιθέτως, είναι σε μεγάλο βαθμό ιδεολογικά και πολιτικά και σχετίζονται με τον ορισμό της εθνικής ταυτότητας και της εθνικής συνείδησης (Δελβερούδη 2001α, β, Παναγιωτίδης 2017, Τζακώστα 2020α, β, υπό δημ., Φραγκουδάκη 1999). Κατά συνέπεια, η τριμερής διάκριση των γλωσσικών συστημάτων/ποικιλιών σε γλώσσες – διαλέκτους – ιδιώματα όχι μόνο δεν λύνει αλλά και κάποιες φορές δημιουργεί καινούρια προβλήματα ορισμών. Να σημειώσουμε επίσης ότι και στις τρεις προσεγγίσεις ο όρος *γλωσσική ποικιλία* είναι επιστημολογικά εγγύτερος προς τις *διαλέκτους* και τα *ιδιώματα* παρά τις *γλώσσες*. Με άλλα λόγια, σπανιότερα θα αναφερθούμε σε μια γλώσσα ως γλωσσική ποικιλία, ενώ, αντίθετα, εύκολα ορίζουμε μια γλωσσική ποικιλία ως διάλεκτο ή ιδίωμα. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι οφείλουμε να ορίσουμε αμιγώς γλωσσολογικά και κατά το δυνατόν λιγότερο σύνθετα κριτήρια διάκρισης των γλωσσικών ποικιλιών.

1. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον ξεχωριστό φίλο και συνάδελφο Νίκο Παντελίδη ο οποίος είναι πάντα διαθέσιμος να συμμετέχει σε συζητήσεις για τη φύση της (νεο)ελληνικής κοινής σε συγχρονικό αλλά και διαχρονικό επίπεδο.

Αναπροσδιορίζοντας τα όρια γλωσσών και διαλέκτων

4. Οι γλωσσικές ποικιλίες ως γλώσσες: τεκμήρια χρήσης του όρου

Ο όρος γλώσσα δεν είναι άγνωστος στην ελληνική συλλογική συνείδηση. Ήδη Ηρόδοτος και Θουκυδίδης κάνουν χρήση του όρου προκειμένου να αναφερθούν σε διαλεκτικές ομάδες της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας. Συγκεκριμένα, ο Ηρόδοτος κάνει λόγο για την *Ιωνική Γλώσσα* (Ηρόδοτος 6.138.2)² και ο Θουκυδίδης για τη *Δωρική Γλώσσα* (Θουκυδίδης, βιβλίο 3.112.4)³. Και οι δύο φαίνεται να έχουν συνείδηση του ότι Δωρική και Ιωνική συνιστούν μορφές της ίδιας ελληνικής υπερ-γλώσσας και ότι η τελευταία είναι ισχυρότατος πανελλήνιος δεσμός (Ηρόδοτος: 8.1444, Θουκυδίδης: 1.3.45). Ακόμη, όμως, και πιο πρόσφατα, αρκετοί λαογράφοι και μελετητές των ελληνικών γεωγραφικών γλωσσικών ποικιλιών χρησιμοποιούν τον όρο γλώσσα για να αναφερθούν σε γεωγραφικές γλωσσικές ποικιλίες (βλ. Μουσούρης 1950, Βλασσόπουλος 2006, Σιμήρης 2016, για τη γλωσσική ποικιλία της Ιθάκης, Διαμαντής 1999, για τη γλωσσική ποικιλία της Σμύρνης, Μπογδάνος 2020, για τη γλωσσική ποικιλία των Παξών).

Δεδομένης της κοινώς αποδεκτής γλωσσολογικής αρχής ότι οι γλωσσικές ποικιλίες συνιστούν πλήρη γλωσσικά συστήματα με δομή, λειτουργικότητα ισότιμα προς την ΠΝΕ, η πρότασή μας διαμορφώνεται ως εξής: Υποστηρίζουμε ότι το μοναδικό γλωσσολογικό κριτήριο ταξινόμησης και ορισμού των γλωσσικών ποικιλιών είναι η ταυτόχρονη και παράλληλη απόκλιση των γλωσσικών ποικιλιών από την ΠΝΕ αλλά και μεταξύ τους σε όλα τα επίπεδα γραμματικής ανάλυσης ανεξαρτήτως του βαθμού ή του βάθους απόκλισης. Με άλλα λόγια, αν οι ελληνικές γεωγραφικές ποικιλίες διαφοροποιούνται από την ΠΝΕ σε όλα τα επίπεδα της γραμματικής είτε σε μικρό είτε σε μεγάλο βαθμό είναι δυνατόν να χαρακτηριστούν ως αυτόνομα γλωσσικά συστήματα, δηλαδή ως γλώσσες (βλ. και Ντίνας 2002, Τζακώστα 2020). Αν διαφοροποιούνται μόνο σε κάποια από τα επίπεδα, ανεξαρτήτως του βάθους απόκλισης, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ιδιωματικές αποκλίσεις της ΠΝΕ.

Θεωρούμε επίσης ότι ο πλέον κατάλληλος όρος προκειμένου να αναφερθούμε στις γλωσσικές ποικιλίες είναι ο όρος γλώσσα ή τοπική γλώσσα, όταν δεν αναφερόμαστε στην πρότυπη/επίσημη γλώσσα. Υπό ένα τέτοιο πρίσμα, οι ελληνικές γλωσσικές ποικιλίες θεωρούνται ισάξιες και ισότιμες γλώσσες, η ΠΝΕ είναι μία από αυτές, και όλες μαζί ταυτοχρόνως συνιστούν την Ελληνική Υπερ-Γλώσσα. Άλλωστε, ήδη ο Ανδριώτης (1992: 98) χαρακτηριστικά ανα-

2. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=30&page=159&hi=689155.

3. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=73&page=115&hi=841754.

4. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=30&page=215.

5. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=73&page=1.

φέρει ότι ο όρος νεοελληνική γλώσσα «δεν καλύπτει μόνο την σημερινή κοινή νεοελληνική, αλλά περιλαμβάνει κάθε μορφή νεοελληνικού λόγου που συναντάται στον αχανή ελληνόγλωσσο χώρο ... Όλες οι νεοελληνικές διάλεκτοι και όλες οι τοπικές παραλλαγές της νεοελληνικής κοινής συνθέτουν την σημερινή νεοελληνική γλώσσα». Ο Ντίνας (2002) υιοθετεί το κριτήριο της ταυτόχρονης και παράλληλης απόκλισης των γλωσσικών ποικιλιών αλλά είναι περισσότερο διστακτικός ως προς την υιοθέτηση του όρου γλώσσα τον οποίο θεωρεί πολιτικά μαρκαρισμένο (βλ. και Καμπάκη Βουγιουκλή 2009). Προτείνουμε, τέλος, ότι με την παγίωση των όρων γλώσσα και τοπική γλώσσα καθίσταται περιττή η χρήση του όρου γλωσσική ποικιλία διότι ο τελευταίος επιτρέπει τη θεώρηση των τοπικών γλωσσών ως αποκλινόντων και κατώτερων της ΠΝΕ γλωσσικών συστημάτων και επιτείνει τα αισθήματα υποτίμησης των ομιλητών των τοπικών γλωσσών ή άλλων γλωσσών. Ο όρος γλωσσική ποικιλία δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον όρο γλωσσική ποικιλότητα ο οποίος περιγράφει την κατάσταση ταυτόχρονης εμφάνισης πολλών γλωσσικών μορφών σε έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Η τριμερής διάκριση γλώσσα – διάλεκτος – ιδίωμα μετασχηματίζεται στην ανανεωμένη διάκριση Υπερ-Γλώσσα – (τοπική) γλώσσα – ιδωματικές αποκλίσεις της ΠΝΕ. Το σχήμα 1 εικονοποιεί την πρότασή μας με ενδεικτικά παραδείγματα γλωσσικών ποικιλιών.

Σχήμα 1. Η ελληνική Υπερ-Γλώσσα και οι γλώσσες της

Η χρήση του όρου γλώσσα ή/και τοπική γλώσσα αντί των όρων διάλεκτος, ιδίωμα και γλωσσική ποικιλία έχει τα εξής πλεονεκτήματα: Πρώτον, αποκαθιστά πλήρως το κύρος των τοπικών γλωσσών και αντανακλά την επιστημονική παραδοχή ότι οι τοπικές γλώσσες, είτε αυτές μιλιούνται σε συγκεκριμένες είτε σε ευρείες περιοχές (πρβλ. χωρικό εύρος χρήσης της Κρητικής, της Κυπριακής, της Ποντιακής γλώσσας), είναι ισότιμα γλωσσικά συστήματα με την επίσημη πρότυπη γλώσσα, διαθέτει πλήρη δομή και λειτουργικότητα. Η πρόταση αυτή ενισχύει τη συνειδη-

Αναπροσδιορίζοντας τα όρια γλωσσών και διαλέκτων

τοποίηση εκ μέρους της κοινωνίας ότι η περιβόητη κατωτερότητα των διαλέκτων έναντι της επίσημης γλώσσας είναι ένας μύθος χωρίς κανένα επιστημονικό/γλωσσολογικό έρεισμα. Δεύτερον, συμβάλλει στο να μειωθεί ή και εξαλειφθεί ο γλωσσικός ρατσισμός εναντίον των διαλεκτόφωνων, καταρχάς εντός εκπαιδευτικών πλαισίων, ενώ καλλιεργεί τη συνείδηση του βάθους της ποικιλότητας μιας γλώσσας. Για παράδειγμα, η Ελληνική Υπερ-Γλώσσα περιλαμβάνει την Κρητική Γλώσσα, την Επτανησιακή Γλώσσα, την Ποντιακή και άλλες και ότι τελικά η Ελληνική Γλώσσα απαρτίζεται από πολλές τοπικές γλώσσες. Τέλος, ορίζουμε τις γλώσσες όχι με βάση διαλεκτικά συνεχή ή κρατικά σύνορα, αλλά με αποκλειστικώς γλωσσολογικά κριτήρια. Ταυτόχρονα, προλείνεται το έδαφος ώστε οι γλωσσικές ποικιλίες να αξιοποιηθούν παιδαγωγικά με ουσιαστικό τρόπο ώστε μαθητές και εκπαιδευτικούς να σέβονται τις τοπικές γλώσσες ως ισότιμα γλωσσικά συστήματα προς τη νόρμα και ένα σχολείο που σεβόμενο τους λαϊκούς πολιτισμούς να αντανακλά μια “ενδοεθνική” διαπολιτισμική εκπαίδευση (βλ. Tzakosta 2021).

5. Σύνοψη

Στην παρούσα εργασία συζητήσαμε τη σκοπιμότητα χρήσης πολλαπλών όρων, συγκεκριμένα των όρων γλωσσική ποικιλία, διάλεκτος, ιδίωμα και γλώσσα, προκειμένου να αναφερθούμε σε γλωσσικά συστήματα που διαθέτουν παρόμοια δομικά χαρακτηριστικά. Αφού διερευνήσαμε τα πλεονεκτήματα και τα ελλείμματα των θεωρητικών μοντέλων που προκρίνουν τη χρήση κάποιων όρων ως περισσότερο κατάλληλων έναντι άλλων, καταλήξαμε στο ότι υπάρχει ένα μόνο γλωσσολογικό κριτήριο ταξινόμησης των γλωσσικών ποικιλιών ως γλωσσών. Αυτό είναι η ταυτόχρονη και παράλληλη απόκλιση των γλωσσικών ποικιλιών από την πρότυπη ποικιλία αλλά και κάθε άλλη σε όλα τα επίπεδα γραμματικής ανάλυσης (φωνητική/φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία) ανεξαρτήτως βαθμού ή βάθους απόκλισης.

Κατά συνέπεια, υιοθετήσαμε τον όρο (τοπική) γλώσσα για όλες τις γεωγραφικές ποικιλίες της Ελληνικής Υπερ-Γλώσσας έναντι των όρων γλωσσική ποικιλία, διάλεκτος και ιδίωμα. Υποστηρίξαμε ότι ο όρος (τοπική) γλώσσα είναι ο πλέον κατάλληλος για να χαρακτηρίσει όλες τις ποικιλίες μιας Υπερ-Γλώσσας δεδομένου ότι οι γλωσσικές ποικιλίες, ανεξαρτήτως από το αν είναι θεσμικά ισχυρές ή όχι, α) εμφανίζουν λειτουργικότητα παρόμοια με αυτή της ΝΕ, β) καταγράφουν εντός τους ποικιλότητα και ετερογένεια παρόμοια με αυτή που καταγράφεται στην πρότυπη γλώσσα, γ) αποκαθιστούν την αξία των τοπικών γλωσσών, δ) λύνουν το αδιέξοδο ορισμού των ποικιλιών με βάση τον βαθμό απόκλισης από την πρότυπη γλώσσα, ε) λύνουν τις ιδεολογικές συγκρούσεις μεταξύ των κρατών που μοιράζονται ή διεκδικούν την ίδια γλωσσική μορφή. Δεδομένου ότι η πρότασή μας αφορά καταρχάς τις γλωσσικές ποικιλίες της ελληνικής είναι απαραίτητο, αφενός, να ελεγχθεί ως προς την εγκυρότητά

Μαρίνα Τζακώστα - Δημήτρης Σιμήρης

της εξετάζοντας τα πεδία και τα επίπεδα απόκλισης μεταξύ (τοπικών) γλωσσών και να εξετασθούν και άλλες ομάδες γλωσσικών μορφών οι οποίες μιλιούνται σε γεωγραφικές περιφέρειες στις οποίες κρατικά σύνορα και διαλεκτικά συνεχή δεν ταυτίζονται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν. 1992. *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας (Τέσσερις μελέτες)*. Θεσσαλονίκη.
- ΑΡΧΑΚΗΣ Α. & ΚΟΝΔΥΛΗ Μ. 2011. *Εισαγωγή σε Ζητήματα Κοινωνιογλωσσίας*. Αθήνα: Νήσος.
- ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ. 2006. *Ανεμοκάραβα, καράβια, εμπόριο, μεταφορές, ληστείες, πειρατείες, πανώλη στο Ιόνιο και στα ακαρνανικά παράλια του 18ου αιώνα*. Ιθάκη: Φήμιος.
- BOURDIEU P. 1999. *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα.
- ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗΣ Κ. Ι. 1999. *Λαογραφικό σφακιανό λεξιλόγιο – Ερμηνευτικό*. Χανιά.
- CHAMBERS J. & TRUDGILL P. 2011. *Διαλεκτολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- ΔΕΛΑΒΕΡΟΥΔΗ Ρ. 2001α. *Γλώσσα και διάλεκτος*. [Ανακτημένο από http://www.komvos.edu.gr/glwssa/odigos/thema_a8/a_8_thema.htm (25 Ιανουαρίου 2020)].
- ΔΕΛΑΒΕΡΟΥΔΗ Ρ. 2001β. *Γλωσσική ποικιλία*. [Ανακτημένο από https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_a9/index.html (25 Ιανουαρίου 2020)].
- ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α. 1999. *Η γλώσσα της Σμύρνης*. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις.
- HOLMES J. 2016. *Εισαγωγή στην Κοινωνιογλωσσολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- HORROCKS G. 2001. Η γλώσσα του Ομήρου. Στο Α. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 351-355.
- ΚΑΚΡΙΑΗ-ΦΕΡΡΑΡΗ Μ. 2007. *Στάσεις Απέναντι στη Γλώσσα*. Ανακτήθηκε 18-3-2020 από http://www.greeklanguage.gr/greekLang/studies/history/thema_03/index.html.
- ΚΑΜΠΑΚΗ ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΗ Π. 2009. *Εισαγωγή στη νεοελληνική διαλεκτολογία κατά παράδοση*. Ξάνθη: Εκδόσεις Σπανίδη.
- ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ Ε. & ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2004. *Γλωσσική αλλαγή*. Αθήνα: Νήσος.
- ΚΑΨΑΣΚΗ Α. & ΤΖΑΚΩΣΤΑ Μ. 2016. Στάσεις καθηγητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σχετικά με τη χρήση και τη διδασκαλία των νεοελληνικών διαλέκτων στο σχολείο. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 36, 161-174.
- ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 2000/2001. *Διάλεκτοι και Ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Αναπροσδιορίζοντας τα όρια γλωσσών και διαλέκτων

- ΛΙΑΚΟΣ Α. 2005. Γλώσσα και έθνος στην νεότερη Ελλάδα. Ανακτήθηκε από https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_18/index.html.
- MCMAHON A. 2003. *Ιστορική γλωσσολογία, η θεωρία της γλωσσικής μεταβολής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- ΜΟΥΣΟΥΡΗΣ Σ. 1950. *Η γλώσσα της Ιθάκης*. Αθήνα: Α. Μαυρίδη.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ. 1992. Εισαγωγή. Στο Γ. Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Η γλώσσα της Μακεδονίας, η αρχαία Μακεδονική και η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων*. Αθήνα: Ολκός, VII-XX.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ. 2002. *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Ρωμανός.
- ΜΠΑΣΛΗΣ Γ. 2012. *Εισαγωγή στη σύγχρονη διαλεκτολογία*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- ΜΠΟΓΔΑΝΟΣ Σ. 2020. *Βεντάριο παξινών λέξεων*. Αθήνα: Λοράνδου.
- ΝΤΑΛΤΑΣ Π. 1997. *Κοινωνιογλωσσική μεταβλητότητα. Θεωρητικά υποδείγματα και μεθοδολογία της έρευνας*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ Φ. 2017. *Μίλα μου για γλώσσα. Μικρή Εισαγωγή στη γλωσσολογία*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. 2001. Παμφυλιακή. Στο Α. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 315-318.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΗΣ Ν. 2021. *Νεοελληνικές διάλεκτοι και ιδιώματα. Διάλεξη που δόθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος ΕΠΑ 137 – Οι Νεοελληνικές διάλεκτοι στην Εκπαίδευση: η περίπτωση της Κρητικής διαλέκτου*, Πανεπιστήμιο Κρήτης – Χειρόγραφο, Τμήμα Φιλολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
- ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Γ. 2015. Η σημερινή κατάσταση των νεοελληνικών διαλέκτων. Στο Μ. Τζακώστα (επιμ.), *Η Διδασκαλία των Νεοελληνικών Γλωσσικών Ποικιλιών και Διαλέκτων στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Διδακτικές Εφαρμογές*. Αθήνα: Gutenberg – Δαρδανός, 3-48.
- PAPAZACHARIOU D. 1998. *Language variation and the social construction of identity: The sociolinguistic role of intonation among adolescents in Northern Greece*. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Essex.
- ΡΑΛΛΗ Α. 2011. Πρόλογος. *Working Papers in Linguistics*, 2.
- ΣΑΡΑΝΤΑΚΟΣ Ν. 2019. *Μύθοι και πλάνες για την ελληνική γλώσσα*. Πάτρα: Εκδόσεις ΕΑΠ.
- ΣΙΜΗΡΗΣ Δ. 2016. *Το γλωσσικό ιδίωμα της Ιθάκης*. Ιθάκη: Δημοτική Κοινωφελής Επιχείρηση Ιθάκης
- ΤΖΑΚΩΣΤΑ Μ. 2014. Οι γλωσσικές ποικιλίες στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση: σκέψεις και προβληματική για το σχεδιασμό ενός προγράμματος διδασκαλίας. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 34. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών & Α.Π.Θ., 406-414.
- ΤΖΑΚΩΣΤΑ Μ. 2019. Στάσεις μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σχετικά

- με τη χρήση και τη διδασκαλία των νεοελληνικών διαλέκτων στο σχολείο. *Γλωσσολογία*, 27, 43-56.
- ΤΖΑΚΩΣΤΑ Μ. 2020α. «Μια φορά κι έναν καιρό ήταν οι διάλεκτοι»: Μύθοι και πραγματικότητες σχετικά με τη χρήση και τη διδασκαλία των διαλέκτων στο σχολείο. *Revista de Estudos Hellenicos – Το Ελληνικό Βλέμμα*, 6, 33-41.
- ΤΖΑΚΩΣΤΑ Μ. 2020β. Πώς οι διάλεκτοι μπορούν να γίνουν αναπόσπαστο κομμάτι της γλωσσικής διδασκαλίας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης: η περίπτωση της Κρητικής. Στο Ζ. Στρατιδάκης (επιμ.), *Η κρητική διάλεκτος: ιστορικότητα, εκφραστικό βάθος, διδακτικοί πειραματισμοί*. Ρέθυμνο: Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνου, 71-92.
- ΤΖΑΚΩΣΤΑ Μ. (υπό δημ.). *Γλώσσα, κοινωνία και διάλεκτος*. Στο Δ. Γούτσος & Σ. Μπέλλα (επιμ.), *Εισαγωγή στην κοινωνιογλωσσολογία*.
- ΤΖΑΚΩΣΤΑ Μ. (υπό προετ.). *Γλωσσική χρήση και ιδεολογία: η περίπτωση της Κυπριακής*. Χερόγραφο. Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- ΤΖΑΚΩΣΤΑ Μ. & ΜΠΕΤΕΙΝΑΚΗ Ε. 2018α. “Κουλαντρίζοντας τσι διαλέκτους στο σχολείο”: Η κρητική διάλεκτος ως εργαλείο γλωσσικής διδασκαλίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. *Revista de Estudos Hellenicos*, 4, – *Το Ελληνικό Βλέμμα*. ISSN 2526-3609.
- ΤΖΑΚΩΣΤΑ Μ. & ΜΠΕΤΕΙΝΑΚΗ Ε. 2018β. Η κρητική διάλεκτος ως εργαλείο γλωσσικής διδασκαλίας και πολιτισμικής αφύπνισης. Στο Μ. Σαματάς, Δ. Μυλωνάκης, Μ. Δαφέρμος & Α. Καστελλάκης (επιμ.), *Η Κρήτη στον 21ο αιώνα: Προβλήματα, Προκλήσεις και Προοπτικές*. Αθήνα: Πεδίο, 72-90.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ Μ. 1938. *Νεοελληνική Γραμματική: Ιστορική εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- ΤΣΙΓΚΟΥ Μ. 2020. *Γλωσσική ποικιλία. Ορισμός και διαστάσεις*. Αθήνα: Δίαιλος.
- ΤΣΙΤΣΑΝΟΥΔΗ-ΜΑΛΛΙΔΗ Ν. (επιμ.). 2020. *Το λάθος και η δυναμική του στη γλωσσική επικοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΤΖΑΚΩΣΤΑ Μ. 2021. Language diversity in class: the case of dialectal variation. In I. Papadopoulos & S. Papadopoulou (eds), *Applied Linguistics Research and Good Practices for Multicultural and Multilingual Classrooms*. NOVA Publishers. 113-129.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Α. 1987. *Γλώσσα και ιδεολογία*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Α. 1999. *Γλώσσα και ιδεολογία*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- ΧΑΡΗΣ Γ. 2003. *Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη*. Αθήνα: Πόλις.
- ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ Γ. 1915 [1991]. *Ακαδημεικά Αναγνώσματα. Τόμος Γ'*. Γενική Γλωσσική. Εκδ. «Φιλολογικόν» Βασ. Γ. Βασιλείου.
- ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ Α. 2005. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.

ΣΗΜΑΙΝΟΝΤΑ ΚΑΙ ΣΗΜΑΙΝΟΜΕΝΑ ΣΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ¹

Ένας λόγιος μητροπολίτης. Η σύγχρονη φιλολογία δύσκολα θα καταδεχθεί να του αφιερώσει λίγες γραμμές στα εγχειρίδιά της. Οι περισσότεροι, κρίνοντας από τα παραδείγματα του καιρού μας, δεν υποψιάζονται πόσο ενδιαφέρον μπορεί να παρουσιάζουν και ποια φιλολογική αξία μπορεί να έχουν τα κείμενα ενός εκκλησιαστικού ανδρός.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης δεν είναι ένας συνηθισμένος λόγιος μητροπολίτης. Είναι μαθητής του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, του πιο εμβριθούς ίσως φιλόλογου του Βυζαντίου, στον οποίο οφείλουμε πολλούς ογκώδεις τόμους με σοφά φιλολογικά σχόλια για την Ιλιάδα, την Οδύσσεια, τον Πίνδαρο, τον Διονύσιο Περιηγητή. Ο Χωνιάτης αφομοιώνει τη σοφία του δασκάλου του, αλλά ξεπερνά τον δάσκαλό του στο ύφος που δημιουργεί, στη ρητορική τέχνη.

Το πιο χαρακτηριστικό ίσως στοιχείο της ρητορικής του είναι η παράθεση μέσα στον λόγο του χωρίων από την κλασική και τη θεολογική γραμματεία, άλλοτε σχεδόν αυτούσιων, άλλοτε κατάλληλα τροποποιημένων, με τέτοια πυκνότητα, ώστε σε μία αράδα κειμένου μπορεί να ενσωματώνει φράσεις/λέξεις από τρία διαφορετικά κείμενα, που παραμένουν διακριτά μόνο στο έμπειρο «μάτι», ενώ δημιουργούν ένα αποτέλεσμα θαυμαστό για το «αυτί», άλλοτε με αναφορά της πηγής, έστω και με τρόπο μετωνυμικό, άλλοτε χωρίς ρητή αναφορά – «κλείνοντας το μάτι» στον ακροατή του.

Μέσα από τον τρόπο διαχείρισης (δηλαδή την επιλογή και χρήση) των παραθεμάτων, αλλά και των λοιπών λεκτικών τρόπων, εκφράζεται η προσωπική κοσμοθεωρία του: Τα παραθέματα αποτελούν το σημαίνον, οι απόψεις του (συχνά διατυπωμένες μόνο με τέτοιο υπαινικτικό τρόπο) αποτελούν το σημαινόμενο.

Έτσι, η στάση του Χωνιάτη, παραδείγματος χάριν απέναντι στον κάθε αυτοκράτορα της εποχής του, διαφαίνεται από τα παραθέματα ή τα λογοτεχνικά μοτίβα που επιλέγει να ενσωματώσει στον λόγο του, όταν αναφέρεται σε αυτόν:

1. Το άρθρο αυτό αποτελεί την επεξεργασμένη και διευρυμένη μορφή της ανακοίνωσής μου στην επιστημονική ημερίδα «Η ελληνική γλώσσα διαχρονικά ως πολιτισμική αξία», την οποία διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δ.Π.Θ. στην Κομοτηνή, στις 27.03.2019, στο πλαίσιο της αναγόρευσης του Ακαδημαϊκού κ. Εμμανουήλ Ε. Γδούτου, Ομότιμου Καθηγητή του Δ.Π.Θ., σε Επίτιμο Διδάκτορά του.

Μαρία Τζιάτζη

Τον στυγερό φονιά Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό χαρακτηρίζει ο μητροπολίτης με τα εξής λόγια: «κῆτος δὲ καὶ κάμινος καὶ λέων καὶ μαιφόνος Ἀχαάβ ὁ γέρων ἐκεῖνος, καὶ πολλῶν κακῶν αὐτουργὸς»² καὶ «τῶν ἐπιφυλλίδων ὁ ὠμότατος τρυγητήρ»³ [δηλαδή: ὁ ωμός φονιάς τῶν αδύναμων]. Αντίθετα, γράφοντας για τον συμπαθὴ καὶ φιλόανθρωπο Ισαάκιο Β΄ Ἀγγελὸ χρησιμοποιεῖ ἀντὶ γιὰ ἄλλη ονομασία μία περίφραση παρμένη ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἰώβ, ἡ ὁποία ὁμως ἐκεῖ ἀναφέρεται στὸν Θεό: «ὁ χρηματίσας διὰ λαίλαπος καὶ νεφῶν»⁴ [αὐτός που μιλάει μέσα ἀπὸ τὴ θύελλα καὶ τὰ σύννεφα] θειότατος βασιλεὺς»⁵.

Ἀλλὰ μοτίβα, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ «ἡλίου» ἢ τοῦ «λιμένος» γιὰ τοὺς καλοὺς αυτοκράτορες εἶναι αρκετὰ κοινὰ καὶ ἀπαντοῦν σε πολλοὺς συγγραφείς.

Ἀλλοῦ συγκρίνεται ὁ φιλόχριστος βασιλεὺς με τὸν Σολομῶντα ἢ καὶ με τὸν ἴδιον τὸν Χριστό (με εἰκόνες καὶ φράσεις ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφή):

«ὄντως θειότατε βασιλεῦ, καρδίαν μὲν σοι ὡς τὴν τοῦ Σολομῶντος ἐπλά-
τυνεν ὁ Θεός⁶, σπλάγχνα δὲ Χριστοῦ φιλόανθρωπα⁷ ἐνεστάλαξε καὶ νοῦν
δὲ Χριστοῦ ἔχειν κατὰ τὸν θεῖον Ἀπόστολον⁸ ἐχαρίσατο καί, ἵνα συνέλω,
χαρακτῆρας ἐναργεῖς τῆς ἑαυτοῦ θεότητος ὁ πλάσας τῇ σῇ ψυχῇ προσε-
μάξατο⁹ (με λίγα λόγια: ἀποτύπωσε στὴν ψυχὴ σου ξεκάθαρα τὰ χαρα-
κτηριστικά τῆς θεότητάς του)».

Με ἀνάλογο τρόπο ἐκφράζει ὁ Χωνιάτης τὰ συναισθήματά του γιὰ τὴν Αθῆ-
να καὶ γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, δηλαδή τὴν ἀπογοήτευσή του γιὰ τὸ κατὰ-
ντημα τῆς πρώτης καὶ τὴν ἀπέραντη ἐκτίμηση (καὶ νοσταλγία) τοῦ γιὰ τὴ δεύ-
τερη, ὅπου μορφώθηκε καὶ εἶχε τὴν ευκαιρία νὰ ἀπολαύσει τὴ συναναστροφή
με σοφοὺς, σαν τὸν Εὐστάθιο που ἀναφέραμε:

Πιστός στὴν παράδοση ὁ Μιχαὴλ ἀποκαλεῖ τὴν Κωνσταντινούπολη στὶς ἐπι-
στολές του «μεγαλόπολιν»¹⁰, «βασιλίδαν»¹¹, ἢ, χρησιμοποιώντας ἕνα αὐτολεξεί
δάνειο ἀπὸ τὸν Ὅμηρο¹², «ἄλλον ... Ὀλυμπον, ἐνθα αἶθρη πέπταται ἀνέφελος»¹³

2. ἐπ. 34, 15-16 Κολοῦ. Ὅλα τὰ χωρία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη παρα-
τίθενται ἀπὸ τὴ νέα κριτικὴ ἐκδοσὴ τῆς Κολοβού: Κολοῦ, F. 2001. *Michaelis Choniatae*
Epistulae (CFHB, 41). Berlin-New York: Walter de Gruyter.

3. ἐπ. 34, 25-26.

4. Ἰώβ 38, 1: εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Ἰώβ διὰ λαίλαπος καὶ νεφῶν.

5. ἐπ. 45, 16-17.

6. Δευτερ. 6, 12: πλατυνθῇ ἡ καρδία σου.

7. Λουκ. 1, 78: διὰ σπλάγχνα ἐλέους Θεοῦ.

8. Α΄ Κορ. 2, 16: ἡμεῖς δὲ νοῦν Χριστοῦ ἔχετε.

9. ἐπ. 94, 9-13.

10. ἐπ. 46, 3, ἐπ. 50, 16 καὶ ἐπ. 114, 7.

11. ἐπ. 50, 65, ἐπ. 72, 10, ἐπ. 79, 3 κ.λπ.

12. Ὅμ. Ὀδύσσεια ζ 44-45: Ὀλυμπόνδ' ... ἀλλὰ μάλ' αἶθρη πέπταται ἀνέφελος.

13. ἐπ. 79, 4 καὶ ἐπ. 50, 17.

Σημαίνοντα και σημαινόμενα στον Μιχαήλ Χωνιάτη

[έναν δεύτερο Όλυμπο, γύρω από τον οποίον απλώνεται ολοκάθαρος ουρανός], αλλά και «χώρα ζώντων»¹⁴ κατά τον φαλμωδό¹⁵, «ὅπου παντοῖαι χορεύουσιν χάριτες»¹⁶.

Σε σύγκριση με την Κωνσταντινούπολη η Αθήνα είναι «κατωτάτη ἔσχα-
τιά»¹⁷, «Ἄδου κευθμών»¹⁸ [τρύπα του Ἄδη], «κατώτατος μυχός»¹⁹, «Τιτάνων
ἀδιεξίτητον δεσμωτήριον»²⁰ [φυλακή από την οποία δεν μπορούν να δραπε-
τεύσουν ούτε Τιτάνες], «Τάρταρος»²¹, «ἔνθα φθόνος τε κότος τε καὶ ἄλλων
ἔθνεα κηρῶν»²² [όπου και φθόνος και οργή και κάθε είδος συμφοράς], για να
επαναλάβει ελαφρά τροποποιημένη τη ρήση του Εμπεδοκλή²³.

Η Αθήνα είναι για τον Χωνιάτη «θρήνων καὶ οἰμωγῶν δάπεδον»²⁴, «πεδί-
ον ἀφανισμοῦ»²⁵ (= Ἰωήλ 3, 19 για την Ιερουσαλήμ), «κοιλὰς κλαυθμῶνος» (=
φαλμ. 83 [84], 6)²⁶, «πέτρα ἀγέλαστος»²⁷, «τίσεων χωρίον»²⁸ [χώρος τιμωρί-
ας], «οἰκητήριον δαιμονίων καὶ ὀνοκενταύρων ὀρχηστήριον καὶ ἐνδιαίτημα»²⁹.

Στην Αττική, γράφει σε άλλο σημείο³⁰, είναι «χαλκοῦς ὁ οὐρανός, ἡ δὲ γῆ
σιδηρᾶ».

Σαν ἄλλος Ιερεμίας θρηνεῖ ο Μιχαήλ Χωνιάτης, όταν αναλογίζεται το ἐν-
δοξο παρελθόν των Αθηνών και περιγράφει την ἄθλια κατάσταση της πό-
λης στις επιστολές του, με χωρία δανεισμένα από το βιβλίο του προφήτη
Ιερεμία, ενώ στην περίφημη ελεγεία του για την πόλη των Αθηνών (Στίχοι
τοῦ σοφωτάτου μητροπολίτου Ἀθηνῶν κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Χωνιάτου ἐπὶ
τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει πόλεως Ἀθηνῶν³¹) δεν διστάζει να ομολογήσει

14. ἐπ. 83, 64 και ἐπ. 100, 110.

15. φαλμ. 114 [116], 9: ἐν χώρᾳ ζώντων.

16. ἐπ. 20, 9.

17. ἐπ. 46, 3-4

18. ἐπ. 13, 32. Πρβλ. Αἰσχ. Προμ. 220: Ταρτάρου ... κευθμών και Εὐρ. Ἐκάβη 1: νε-
κρῶν κευθμών.

19. ἐπ. 62, 8.

20. ἐπ. 79, 11.

21. ἐπ. 79, 5, ἐπ. 62, 9 κ.λπ.

22. ἐπ. 50, 5, ἐπ. 25, 12 και ἐπ. 79, 5-6.

23. Ἐμπεδ. ἀπόσπ. Β 121, 2 (I 360, 18 Diels-Kranz): ἔνθα Φόνος τε Κότος τε καὶ
ἄλλων ἔθνεα Κηρῶν.

24. ἐπ. 20, 13.

25. ἐπ. 20, 16.

26. ἐπ. 17, 17-18 και ἐπ. 132, 58-59.

27. ἐπ. 20, 31-33 και ἐπ. 132, 59.

28. ἐπ. 132, 59.

29. ἐπ. 132, 60-61. Πρβλ. Ἡσαΐας 13, 21-22: δαιμόνια ἐκεῖ ὀρχήσονται, ὀνοκένταυ-
ροι ἐκεῖ κατοικήσουσι.

30. ἐπ. 20, 19 και ἐπ. 27, 29. Πρβλ. Δευτερ. 28, 23: Καὶ ἔσται ὁ οὐρανός ὁ ὑπὲρ κε-
φαλῆς σου χαλκοῦς καὶ ἡ γῆ ἡ ὑποκάτω σου σιδηρᾶ.

31. ἐκδ. Mercati, S.G. 1935. Intorno alla Elegia di Michele Acominato sulla decadenza
della città di Atene, *Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου*, 423-427 = Mercati, S.G. 1970. *Collectanea
Byzantina*. Bari: Dedalo Libri, I 483-488.

Μαρία Τζιάτζη

ήδη στον πρώτο στίχο ότι ο έρωτάς του για τη φημισμένη Αρχαία Αθήνα ήταν αυτός που τον οδήγησε να συνθέσει αυτό το ποίημα (στ. 1-2): «Ἐρως Ἀθηνῶν τῶν πάλαι θρυλουμένων | ἔγραψε ταῦτα». Και συνεχίζει σε πρώτο πρόσωπο (στ. 4-12): *Και καθὼς δεν μπορῶ, ἀλίμονο, πουθενά να την δῶ, αφοῦ αὐτὴ εξαφανίστηκε μέσα στους βυθοὺς τῆς λήθης, ὅπου την ἐκρυψε ὁ μακρὸς κι ἀμέτρητος χρόνος, παθαίνω πράγματι τὸ πάθημα των ἐρωτευμένων, οἱ ὁποῖοι, μὴ μπορώντας νὰ δουν τὴν ἀληθινὴ ὄψη των ἀγαπημένων τους, παρηγοροῦν τὴ φλόγα τοῦ ἐρώτα φέρνοντας στο νοῦ τους τις εἰκόνες ἐκείνων.*

Στη συνέχεια (στ. 13-15) παραλληλίζει τον εαυτό του με τον Ιξίονα που είχε ερωτευτεί την Ἥρα, ἀλλὰ χωρὶς νὰ το ξέρει ἀγκάλιαζε ἕνα εἰδωλὸ τῆς, που εἶχε φτιάξει ὁ Δίας ἀπὸ σύννεφα, γιὰ νὰ τὸν παγιδεύσει. Ἐτσι καὶ ὁ ποιητής, ἐνῶ εἶναι ἐρωτευμένος με τὴν Αθήνα (ὅπως τὴ γνώριζε ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς), ἀγκαλιάζει μόνον τὸ εἰδωλὸ τῆς ἀρχαίας πόλης. Σαν νὰ ξυπνᾷ ἀπὸ ὄνειρο ἀπατηλὸ ἀναφωνεῖ (στ. 16-18):

«φεῦ οἶα πάσχω καὶ λέγω τε καὶ γράφω· | οἰκῶν Ἀθήνας, οὐκ Ἀθήνας που βλέπω, | κόνιν δὲ λυπρὰν καὶ κενὴν μακαρίαν» [Αλίμονο τι εἶναι αὐτὰ που παθαίνω καὶ λέγω καὶ γράφω! Ἐνῶ κατοικῶ στὴν Αθήνα, πουθενά δεν βλέπω τὴν ἀρχαία Αθήνα, παρὰ μόνον θλιβερὴ σκόνῃ καὶ κενή, χωρὶς ἀντίκρουσμα, εὐδαιμονία]³².

Σαν ἄλλο Προμηθεὺς ἀλυσοδεμένο στὴν κορυφὴ τοῦ Καυκάσου φαντάζεται τὸν εαυτό του ὁ Μιχαήλ ἐπάνω στὴν Ακρόπολη τῶν Αθηνῶν σε ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Εὐθύμιο Μαλάκη³³. Ἡ ἐντονη πάλι, ἀλλὰ ἀνεκπλήρωτη ἐπιθυμία του, νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Αθήνα καὶ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐκφράζεται με μὴ δανεισμένη ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα παραστατικότατη εἰκόνα: καὶ παθαίνω στ' ἀλήθεια αὐτὸ που παθαίνουν τὰ ἀιχμαλωτισμένα πουλιά, τὰ ὁποῖα, δεμένα με σχοινί κι ἀπὸ τὰ δύο τους πόδια, τόσες φορές τραβι-

32. Ἡ ἐκφραση *κενὴ μακαρία* προέρχεται μὲν ἀπὸ τὸν Λουκιανὸ (Λουκιανοῦ, Ἑρμὸτ. 71, 23-24 Kilburn: *οἱ τὴν κενὴν μακαρίαν ἑαυτοῖς ἀναπλάττοντες* καὶ τοῦ ἰδίου Πλοῖον 11, 19-20: *ἀλλὰ τινὰ πλοῦτον ἑαυτῷ ἀνεπλάττομην, ἣν κενὴν μακαρίαν οἱ πολλοὶ καλοῦσιν*), χρησιμοποιοῦντο, ὁμῶς, σύμφωνα με μαρτυρία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, καὶ ἀπὸ τὸν Μέγα Βασίλειο σαν χαρακτηρισμὸς γιὰ τὴν Αθήνα, ἐπεὶ δὴ κι ἐκεῖνον ἡ πνευματικὴ κατάστασις τῆς πόλης τὸν εἶχε ἀπογοητεύσει. Γράφει, λοιπόν, ὁ Γρηγόριος στὸν ἐπιτάφιο λόγο τοῦ γιὰ τὸν Μέγα Βασίλειο (ὁμ. 43, 18, 2 Boulenger): *ἐσκυθρόπαζεν, ἐδυσφόρει* (sc. ὁ Βασίλειος), *τῆς ἐπιδημίας ἑαυτὸν ἐπαινεῖν οὐκ εἶχεν, ἐζήτει τὸ ἐλπισθέν, κενὴν μακαρίαν τὰς Ἀθήνας ὠνόμαζεν*. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκφραση *λυπρὰ κόνις* προέρχεται ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Γρηγορίου *Περὶ τῶν καθ' ἑαυτὸν*: *Carmina de se ipso PG 37, 986, 9: Αἶ αἶ Καيسάριος δὲ λυπρὴ κόνις*.

33. ἔπ. 24, 14-16: τί μὴ πρότερον εὐδαιμονίζεις τὸν μυθεύμενον Προμηθεὺς ἐφ' ὕψη-λοτέρας πέτρας, τοῦ Καυκάσου, ταυτὰ πάσχοντα;

Σημαίνοντα και σημαινόμενα στον Μιχαήλ Χωνιάτη

ούνται προς τα κάτω από τα δεσμά τους όσες προσπαθούν να πετάξουν προς τα μέρη τους³⁴.

Η μόνη «παραψυχή καὶ διάχυσις» για τον μητροπολίτη Αθηνών είναι «ἡ διαλάμπουσα χάρις τῷ τεμένει τῆς θεομήτορος»³⁵, που δεν είναι παρά ο Παρθενώνας, ο οποίος κατά τη βυζαντινή περίοδο έχει μετατραπεί σε ναό της Παρθένου Μαρίας³⁶, και όπου έχει την κατοικία του ο Μιχαήλ ως μητροπολίτης Αθηνών.

Είναι αξιοσημείωτη η επιδεξιότητα του Χωνιάτη να αντλεί στοιχεία από την πλούσια θύραθεν και θρησκευτική παιδεία του, ανασύροντας και αποκόπτοντας τα δάνειά του από το αρχικό τους πλαίσιο και αξιοποιώντας τα και προσαρμόζοντάς τα με επιτυχία στα δικά του συμφραζόμενα.

Η έκφραση των συναισθημάτων του απέναντι στους φίλους με τους οποίους αλληλογραφεί, επίσης συχνά γίνεται με τη χρήση λεκτικών τρόπων. Δηλαδή με μια συμβολική, «τροπολογική» γλώσσα:

«ζέφυρος» αποκαλείται ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο Ευθύμιος Τορνίκης³⁷, «φιλίας ἀστραβῆς (ευθύς, ακλόνητος) κίων, κατὰ τὸν ... Πίνδαρον» χαρακτηρίζεται ο Ιωάννης Κοψηνός³⁸, και οι Αγιοσοφίτες «σύνταγμα ἱερὸν ... μελιχρὸν σμήνος καὶ ἄκεντρον, ἑρμαῖκή χέλυς [= η λύρα του Ερμή, καθώς ο Ερμής κατασκεύασε την πρώτη λύρα από καβούκι χελώνας], φιλίας ἀρίστη ἄρμονία»³⁹.

Η παροιμιακή, επίσης, φράση «ἱερὰ ἄγκυρα» χρησιμοποιείται μεταφορικά, για να εκφραστεί η ελπίδα, η υποστήριξη, η βοήθεια που περιμένει ο Μιχαήλ από τους φίλους αλληλογράφους του⁴⁰.

Αλλά και για την ίδια την πράξη της αλληλογραφίας ο Χωνιάτης χρησιμοποιεί ερωτικές εκφράσεις από τη θύραθεν γραμματεία, όπως την έκφραση «μηλοβολεῖν»⁴¹ και λέξεις σχετικές με την ερωτική μαγεία:

34. ἐπ. 54, 2-5: Ἄπερ πάσχουσι ζωγρούμενα τὰ πτηνά, τοῦτο καὶ μὲ πάσχοντα ἴδοι τις ἄτεχνῶς· ἐκεῖνά τε γὰρ δεδεμένα μῆρινθω τῷ πόδε τοσαντάκις κατασπῶνται πρὸς τοῦ δεσμοῦ καθελκόμενα, ὁσάκις ἂν πειρῶτο ἀνίπτασθαι πρὸς τὰ πάτρια. Πρβλ. Ὀμήρου Ἰλ. Ψ' 854: πέλειαν λεπτῇ μῆρινθω δῆσεν ποδός.

35. ἐπ. 20, 33-34: μία παραψυχή καὶ διάχυσις, ἡ διαλάμπουσα χάρις τῷ τεμένει τῆς Θεομήτορος.

36. Βλ. ΚΑΛΔΕΛΛΗΣ, Ε. Α. 2013. *Ο Βυζαντινὸς Παρθενώνας. Η Ακρόπολη ως σημείο συνάντησης Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ* (μτφρ. Τζήμας, Γ.), Αθήνα: Ψυχογιός.

37. ἐπ. 4, 7: ὁ καθ' ἡμᾶς σὺ μόνος ζέφυρος ... περιπνέεις καὶ τὸ λυποῦν ἅπαν ἀναψύχοις. Πρβλ. Ὀμήρου Ὀδύσσεια δ 567-568: ἄλλ' αἰεὶ Ζεφύροιο λιγὺ πνεῖοντος ἀήτας Ἰ Ὀκεανὸς ἀνίησιν ἀναψύχειν ἀνθρώπους.

38. ἐπ. 56, 8-9: φιλίας ἀστραβῆς (ευθύς, ακλόνητος) κίων, κατὰ τὸν σὸν Πίνδαρον. Πρβλ. Πινδ. Ὀλυμπ. 2, 81-82 Schnell-Mähler: ... Ἑκτορα ..., Τροίας ἰ ἄμαχον ἀστραβῇ κίονα.

39. ἐπ. 112, 96-97: χαῖρε τοῖνον τὸ σύνταγμα τὸ ἱερὸν, τὸ μελιχρὸν σμήνος καὶ ἄκεντρον, ἡ ἑρμαῖκή χέλυς, ἡ φιλίας ἀρίστη ἄρμονία.

40. ἐπ. 63, 23-24: ταῦτ' ἄρα τῆς καθ' ἡμᾶς ἱερᾶς ἀγκύρας ἐξέχομαι καὶ δέομαι.

41. ἐπ. 113, 43.

Πρόκειται για τα γνωστά στη βυζαντινή επιστολογραφία μοτίβα «νη-πενθές ἔπασμα» [ξόρκι κατά του πένθους]⁴², «φάρμακον»⁴³ και «ἔυγξ»⁴⁴. Η ομηρική φράση «κεστός ἰμάς» (κεντημένη ζώνη) της Αφροδίτης⁴⁵ απαντά επίσης στις επιστολές του⁴⁶ με σημασία μεταφορική, δηλωτική της θελκτικής δύναμης των επιστολών. Το μοτίβο του «μηλοβολεῖν», είτε αυτόνομο είτε σε συμφυρμό με άλλα μοτίβα, το μεταχειρίζεται με πρωτότυπο τρόπο ο Χωνιάτης, για να αναφερθεί μεταφορικά στη μεταξύ φίλων ανταλλαγή επιστολών. Σημειωτέον ότι στον Αριστοφάνη και στους μεταγενέστερους συγγραφείς το «μηλοβολεῖν» φέρει τη σημασία του «ἐρωτοτροπεῖν». Ο Φίλοστρατος περιγράφει μία εικόνα που απεικόνιζε Ἐρωτες να παίζουν με μήλο ρίχνοντάς το ο ένας στον άλλο, αφού πρώτα το φιλούσαν⁴⁷, την οποία δανείζεται και προσαρμόζει στη δεοντολογία της επιστολογραφίας ο Χωνιάτης στις επιστολές του 13 και 28⁴⁸.

Την αρχιλόχεια φράση «ἀχνυμένη σκυτάλη»⁴⁹ (θλιβερή αγγελία) τη χρησιμοποιεί ο Χωνιάτης, μονάχα όταν αναφέρεται στις γεμάτες δυσάρεστες ειδήσεις επιστολές του από την Αθήνα, ή όταν εκφράζει προς τον Ευστάθιο τη συμπάθειά του για την άλωση της Θεσσαλονίκης.

Η παροιμιακή φράση «δεύτερος πλοῦς»⁵⁰ [δεύτερη απόπειρα] χρησιμοποιείται στο επιστολογραφικό του Corpus, για να δηλωθεί ότι η προσωπική συνάντηση του επιστολογράφου με τον αλληλογράφο του υποκαθίσταται από την επιστολή, η οποία χαρακτηρίζεται «εἰκὼν ψυχῆς»⁵¹.

Από τα παρήγορα λόγια του Αχιλλέα προς τον Πρίαμο για τον θάνατο του Ἑκτορα είναι δανεισμένη η ομηρική φράση «δυεῖν πίθοιν»⁵² [από δυο πιθάρια], η οποία απαντά μόνο δυο φορές ως δηλωτική των αντιφατικών, ευχάριστων και δυσάρεστων, ειδήσεων των επιστολών⁵³.

42. ἐπ. 97, 21: ὡς ἄλλο νηπενθές ἔπασμα (για τον Ευθύμιο Τορνίκη).

43. ἐπ. 97, 29: τὸ σὸν ὡς εὐθυμοποιὸν φάρμακον (για τον Ευθύμιο Τορνίκη ως στοιχείο της παρήχησης).

44. ἐπ. 166, 28-29: ἐκ τῶν σῶν ἰύγγων γοητευθεῖς.

45. Ὁμ. Ἰλ. Ξ 214.

46. ἐπ. 7, 11 και 176, 3.

47. Φίλοστρ. Εἰκόνες, I, 6, 302 K 30-35: οἱ μὲν γὰρ ἔρωτες διὰ τοῦ μήλου παίζοντες πόθου ἄρχονται, ὅθεν ὁ μὲν ἀφίησι φιλήσας τὸ μήλον, ὁ δὲ ὑπταίαις αὐτὸ ὑποδέχεται ταῖς χερσὶ δῆλον ὡς ἀντιφιλήσων, εἰ λάβοι, καὶ ἀντιπέμψων αὐτό.

48. ἐπ. 13, 19-20: μηλοβολοῦντας γὰρ ἀλλήλους καὶ τοὺς ἔρωτας γράφουσιν καὶ ἐπ. 28, 33-34: καὶ ἔρωσ μηλοβολῶν δι' ὧν ἔβαλλεν ἔθελγε.

49. DIOGEN. III 25 (CPG I 217-218 Leutsch-Schneidewin).

50. Για την παροιμία και τη χρήση της στον Μιχαήλ Χωνιάτη βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, Φ. Χ. 1999. *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, Ἀθῆναι: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον Ἐκδόσεως Ἑργῶν Ἑλλήνων Συγγραφέων, 209 σσμ. 27.

51. Βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, ὁ.π. σσμ. 50, σελ. 210 σσμ. 28.

52. Ὁμ. Ἰλ. Ω 527-528.

53. ἐπ. 91, 25 και 158, 2.

Σημαίνοντα και σημαινόμενα στον Μιχαήλ Χωνιάτη

Από την Οδύσσεια, εξάλλου, προέρχεται η αναφορά στο «κρήδεμνον» της Λευκοθέας, το οποίο έσωσε τον Οδυσσέα από πνιγμό⁵⁴. Με το «κρήδεμνον (τον κεφαλόδεσμο) της Ίνους» παραβάλλεται και η επιστολή του Ευσταθίου: «καὶ τὸ μὲν κρήδεμνον τῆς Ίνους οὐκ οἶδα», γράφει ο Χωνιάτης σε επιστολή του⁵⁵ «ὅ,τι ποτὲ τῷ τλήμονι Ὀδυσσεὶ συνεισήνεγκεν [= σε τι τον ωφέλησε], ... τό γε μὴν σὸν γράμμα, ὃ ἐν τοῖς στέρνοις φέρω, τὸ πᾶν ἡμῖν καὶ τὸ ὅλον τῆς σωτηρίας εἴργασται».

Σε άλλη του πάλι επιστολή προς τον Ευστάθιο⁵⁶ ο Χωνιάτης παραθέτει στίχους από τα Ειδύλλια του Θεοκρίτου⁵⁷, για να συνθέσει την εικόνα του εαυτού του ως οδοιπόρου που βρίσκει προστασία από τον καυτό ήλιο κάτω από μια βελανιδιά (= φηγόν), χάρη στην «αὐτοψίαν» (δηλ. την επιστολή) του φίλου του: «αὐθις τὴν αὐτοψίαν τοῦδε κατὰ θεῖον ἠτύχησε, σκιερὰν δ' ὑπὸ φηγὸν ἀελίου φρύγοντος, ὁδοιπὸρος ἔδραμεν ὥς τις».

«Δρόσος Ἀερμῶν καὶ μύρον Ἀαρῶν» κατὰ τον ψαλμό⁵⁸ θεωρούνται από τον μητροπολίτη Αθηνών οι επιστολές των φίλων⁵⁹, ενώ η ιδιότητα του «ἀναψύχειν» που προσδίδει στις επιστολές ο Χωνιάτης φαίνεται ότι ισχύει όχι μόνο για τις επιστολές που λαμβάνει από τους φίλους του, αλλά και για τις επιστολές που γράφει ο ίδιος, διότι η διαδικασία συγγραφής μίας επιστολής, παρέχοντας την ψευδαίσθηση της παρουσίας του φίλου, ανακουφίζει ψυχικά τον ίδιο τον γράφοντα: «Ἦθελον μὲν ἄλλα ἐπ' ἄλλοις ἐγχαράττειν σοι γράμματα, θειότατε δέσποτα, καὶ οὕτως ἀναψύχειν ἐμαυτὸν, σοφιζόμενος τὸ οἶον δοκεῖν συχρότερον ἐντυγχάνειν σοι καὶ διομιλεῖσθαι»⁶⁰.

Σε μία περίπτωση εμπνέεται από ένα χωρίο του Ἀσματος Ἀσμάτων⁶¹, αλλά αντιστρέφει το νόημά του προσαρμόζοντάς το στην πρόθεσή του να εξάρει το «τερψίθυμον» και το «κάλλος» μιας επιστολής. Γράφει ο Χωνιάτης στον μητροπολίτη Θηβών⁶²:

«Ἐπεὶ δὲ καὶ ἀνέωγα (ενν. τὴν ἐπιστολήν) τί ἄλλ' ἢ παρὴν ὁρᾶν κῆπον ἀναπεπταμένον (= ανοικτό) καὶ πηγὴν ἥδιστον ἀναβάλλουσαν;»

Συχνά απαντά το κοινότατο μοτίβο του «ναυαγεῖν»⁶³, ως δηλωτικό των κινδύνων και της αστάθειας των καιρῶν. Για να δηλώσει την οικτρή οικονομι-

54. Όμ. Ὀδύσσ. ε 339-376.

55. ἐπ. 6, 12-15.

56. ἐπ. 4, 4-6.

57. Θεοκρ. Αἵτης XII, 8-9 Gow: τόσσον ἔμ' εὐφρηνας σὺ φανείς, σκιερὴν δ' ὑπὸ φηγὸν ἢ ἡελίου φρύγοντος ὁδοιπὸρος ἔδραμεν ὥς τις.

58. ψαλμ. 132, 2-3.

59. Βλ. ἐπ. 84, 2-3 και 152, 7-8.

60. ἐπ. 14, 2-4.

61. Ἄσμα Ἀσμάτων 4, 12: κῆπος κεκλεισμένος, πηγὴ ἐσφραγισμένη.

62. ἐπ. 91, 14-15.

63. Για το «ναυαγεῖν» ως λογοτεχνικό τόπο βλ. Κολοβοῦ, ὁ.π. σμ. 50, σελ. 218 σμ. 46.

κή κατάσταση των Αθηνών περιγράφει ένα ναυάγιο⁶⁴. Σε άλλη επιστολή του⁶⁵, συνδυάζοντας την εικόνα του Πέτρου που πέφτει στο νερό για να προχωρήσει προς τον Χριστό (από το κατὰ Ἰωάννην Ευαγγέλιο)⁶⁶ με χωρίο του Πινδάρου, γράφει: «ἔβαλον ἑμαυτὸν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ πρὸς τὸ μέγα καὶ οἰκουμενικὸν φῶς ἔφερόμην διανηγρόμενος καὶ τῇ πίστει ὑπανεχόμενος ὅσα καὶ φελλὸς ἀβάπτιστος (αβύθιστος) κατὰ Πίνδαρον»⁶⁷.

Αλλά και στην επιστολή του προς τον Ιωαννίκιο (καθηγούμενο της μονής του οσίου Μελετίου⁶⁸) παρομοιάζει τον εαυτό του, ο οποίος είναι αυτοεξόριστος στη νήσο Κέα, με ένα σαπιοκάραβο (πορθμεῖον σαπρὸν), το οποίο προσάραξε διαλελυμένον σε τραχιὰ ακτή: «οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν τῇ νήσῳ τῇδε λείψανον ἔλεεινὸν ναυαγίας παρὰ τοῦ κλύδωνος προσεπτύσθημεν καὶ ὡς σκεῦος ἀπολωλὸς ἐλογίσθημεν»⁶⁹. Την ψαλμική έκφραση σκεῦος ἀπολωλός⁷⁰ την παραθέτει συχνά με πικρία ο «ὑπερόριος» και «φυγὰς» Χωνιάτης, για να αναφερθεῖ στην αστάθεια και αβεβαιότητα του βίου του.

Συνοψίζοντας: ο λόγος του Χωνιάτη θα μπορούσε να παρομοιαστεί με ένα μωσαϊκό, κατασκευασμένο περίτεχνα και από ποικίλες πολύτιμες ψηφίδες, με τρόπο ώστε αυτό το ίδιο το μωσαϊκό να αποτελεί έργο τέχνης, μνημείο παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

64. ἐπ. 30, 2-6.

65. ἐπ. 95, 20-22.

66. Ἰωάνν. 21, 7: ἔβαλεν ἑαυτὸν εἰς τὴν θάλασσαν. Πρβλ. Ματθ. 14, 29: καὶ καταβάς ἀπὸ τοῦ πλοίου Πέτρος περιεπάτησεν ἐπὶ τὰ ὕδατα καὶ ἦλθεν πρὸς τὸν Ἰησοῦν.

67. Πινδ. Πυθ. 2, 79-80 Schnell-Mähler: ἄτε γὰρ ἐννάλιον πόνον ἐχοίσας βαθύν | σκευὰς ἐτέρας, ἀβάπτιστος εἶμι φελλὸς ὡς ὑπὲρ ἔρκος ἄλμας.

68. Για τη μονή του Οσίου Μελετίου βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β. 1988. *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του* (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, 22), Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, 127 σην. 6. 1.

69. ἐπ. 157, 25-29: ὡσπερ δὲ πορθμεῖον σαπρὸν ἀνέμων βίαις βασανισθέν, εἴτα τελευταῖον ἀκτῇ τραχείᾳ προσαραχθὲν διαλελυμένον ἐκβράσσεται, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν τῇ νήσῳ τῇδε λείψανον ἔλεεινὸν ναυαγίας παρὰ τοῦ κλύδωνος προσεπτύσθημεν καὶ ὡς σκεῦος ἀπολωλὸς ἐλογίσθημεν.

70. ψαλμ. 30, 13: ἐγενήθην ὡσεὶ σκεῦος ἀπολωλός.

ΑΝΑ-ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΟΙ ΣΕ ΕΠΟΧΕΣ ΚΡΙΣΗΣ

1. Εισαγωγή

Κατά τη μελέτη της γλώσσας των φορέων του δημοσιογραφικού και πολιτικού λόγου στην Ελλάδα από το 2010, όταν η Ελληνική Δημοκρατία υπέγραψε με τα κράτη της ευρωζώνης και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), δανειακή σύμβαση, προκειμένου να λάβει οικονομική βοήθεια και να διαφύγει τον κίνδυνο της χρεωκοπίας¹, διαπιστώνεται η ανάπτυξη μίας γλώσσας (ή ενός γλωσσικού «στρώματος»²), που στη συνέχεια αποκαλείται «μνημονιακή» ή «μεταμνημονιακή» γλώσσα ή «νεογλώσσα» (Fitoussi 2021, Παππάς 2021)³. Από την έναρξη της επιβολής των μνημονίων και εξής, η χώρα δοκιμάζεται από σειρά άλλων κρίσεων, οι οποίες δεν είναι αποκλειστικά εθνικής εμβέλειας, αλλά αφορούν και άλλες χώρες ή ολόκληρο τον πλανήτη. Οι επιπλέον κρίσεις είναι η προσφυγική, η υγειονομική (πανδημία κορονοϊού) και η «κλιματική κρίση»⁴ ή περιβαλλοντική. Εδώ και χρόνια, μοιάζει πως περνάμε συστηματικά από τη μια κρίση στην άλλη και από τον ένα φόβο στον άλλο: οικονομική ανασφάλεια, οικονομική κρίση, οικολογική κρίση, εγκληματικότητα, πανδημία (Πρεβελάκης & Τσιτσανούδη 2022).

Η γλώσσα κλήθηκε στη διάρκεια αυτών των κρίσεων να απεικονίσει και να ερμηνεύσει τις σφοδρές μεταβολές και τη ραγδαία επιδείνωση των συνθηκών ζωής. Χρησιμοποιήθηκε για μία ακόμη φορά από τους ανθρώπους που ασκούν εξουσία, άλλοτε για να περιγράψει, κι άλλοτε για να κατασκευ-

1. Βλ. και https://el.wikipedia.org/wiki/Δανειακή_σύμβαση_της_Ελλάδας_τον_Μάιο_του_2010.

2. Βλ. και ΤΣΙΤΣΑΝΟΥΔΗ – ΜΑΛΛΙΔΗ Ν. (2021). «Κρίσεις σε διαδοχή και ραγδαιότητα. Αντί γλώσσας, στρώματα γλώσσας;». Εισήγηση στο 6th International Conference 'Crossroads of Languages and Cultures' (CLC6) Plurilingualism, Variation, Spaces of Literacy. University of Cyprus, Open University of Cyprus with the cooperation of Polydromo, 2-4 September 2021.

3. Βλ. και «Η νεογλώσσα του μνημονίου», https://www.youtube.com/watch?v=j8W_AFJidmM με καλεσμένο τον Καθηγητή Ανάλυσης Λόγου των ΜΜΕ του Τμήματος Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Περικλή Πολίτη.

4. https://www.wmf.gr/ti_kanoume/klimatiki_krisi_kai_energeia/?gclid=EAIaIqobChMIu_bR_rbd8gIVCpWGCh1GWA0EAAAYASAAEgImDfD_BwE

άσει πραγματικότητες και «συναίνεση» (Chomsky 2006) ή και να χειραγωγήσει (Chomsky & Barsamian 1997). Οι βλέψεις που συνόδευσαν την κάθε γλωσσική χρήση ήταν και είναι ανά περίπτωση διαφορετικές, μολονότι το ζήτημα της καθοδήγησης φαίνεται να επιμένει ως χαρακτηριστικό.

Στην παρούσα εργασία, επιχειρείται να φωτιστεί η γλωσσική αλληλεπίδραση μεταξύ των φορέων της πολιτικής και δημοσιογραφικής εξουσίας και των απλών πολιτών που στερούνται τη δυνατότητα να ρυθμίζουν τις ζωές στην κοινότητα, με άλλα λόγια των εξουσιαζόμενων πολιτών. Κατατίθεται εν είδει δοκιμής διαλόγου, μία άποψη, σύμφωνα με την οποία πολιτικοί/φορείς του πολιτικού και δημοσιογραφικού λόγου, και πολίτες απαντούν και ανταπαντούν ως πόλοι εξουσίας ο ένας στον άλλον με μία γλωσσική αμφιδεξιότητα σε αλληλοδιαδοχή. Υποστηρίζεται με παραδείγματα ότι κάθε φορά που η πολιτική/εκδοτική εξουσία μεταβάλλει, μεταμφιέζει ή και αδυνατίζει τις σημασίες των λέξεων με στόχο την απόκρυψη των περιεχομένων, στο πλαίσιο ενός είδους αναδιοργάνωσης της γλώσσας, από την πλευρά μερίδας των πολιτών (κυρίως των χαμηλών και μεσαίων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων), αναπτύσσεται μια (αντ)απάντηση στη μεταβολή, με μια απόκλιση από τη νόρμα, η οποία έχει ως στόχο της να αποδομήσει ή να χλευάσει τη βία της εξουσίας, την επιβολή ή την ποδηγέτηση.

Πρόκειται για σχήμα που αναδεικνύει ότι, όπως υποστηρίζει ο John Fiske, «η εξουσία είναι μία δύναμη αμφίδρομη. Οι ίδιες οι αντιστάσεις της αποτελούν πολλαπλά σημεία εξουσίας. Και παραδόξως, η εξουσία μπορεί έτσι να απελευθερώσει τους ανθρώπους από την ίδια της τη δύναμη που τους υποτάσσει και τους υποβάλλει σε πειθαρχία»⁵.

2. Η ερευνητική υπόθεση στην αρχική θέαση αποσπασματικών παραδειγμάτων

Η ερευνητική υπόθεση συνίσταται στο ότι σε κρίσιμες χρονικές περιόδους παρατηρείται μια (συστηματική) μετακίνηση ή μετατόπιση ή τροποποίηση των εννοιών και των περιεχομένων οικείων ηχητικών μορφών και ακολουθιών. Μπορεί να χαρακτηριστεί ως ανασηματολογία, υπό την έννοια ότι εφευρίσκεται/επινοείται και καθιερώνεται/επιβάλλεται ένα νέο περιεχόμενο (σημαίνόμενο) από αυτό που διέθετε μία ηχητική μορφή (σημαίνον)⁶, χωρίς αυτή η αλλαγή να δοκιμάζεται, προηγουμένως και αβίαστα, στο επίπεδο των φυσικών ομιλητών μιας γλώσσας. Η συγκεκριμένη μετακίνηση μοιάζει

5 Βλ. και Fiske, 2011.

6 Για το γλωσσικό σημείο και τη διάκριση σημαίνοντος/σημαινομένου, βλ. Γαβριελίδου, Μητσιάκη & Φλιάτουρας 2021: 29, καθώς και Α. Φ. Χριστίδης (επιμ. σε συνεργασία με Μ. Θεοδωροπούλου) 2001: 319.

να υπερβαίνει την έννοια του νεωτερισμού ή της επανάλυσης στη γλώσσα, στη βάση του «τίποτα δεν δημιουργείται από το τίποτα» (Νικηφορίδου 2001: 40-43). Πρόκειται για αλλαγή που δεν επαφίεται στην ευχέρεια, λόγου χάρη των ομιλητών να επιλέξουν μεταξύ της μίας ή της άλλης χρήσης ή να έχουν στη διάθεσή τους τον απαραίτητο χρόνο να παρατηρήσουν την επιλογή τους να ωριμάζει ή να συρρικνώνεται⁷.

Σύμφωνα με τον Fitoussi (2021), ο τρόπος με τον οποίο οι εξουσίες απευθύνονται για οικονομικά, πολιτικά ή κοινωνικά θέματα επιτρέπει ελάχιστες πιθανότητες να αντιληφθούμε τι επιδιώκουν να μας διαμηνύσουν, πολύ δε περισσότερο να κατανοήσουμε τις κρίσεις από τις οποίες πληττόμαστε. Λόγος γίνεται για ενός είδους «νεογλώσσα» η οποία επιστρατεύεται για να μειώσει την κοινωνική προστασία και να αυξήσει τις ανισότητες, τις οποίες (υποτίθεται ότι) οι κυβερνήσεις επιθυμούν να καταπολεμήσουν.

Ως «νεογλώσσα» παρουσιάζεται μία στρέβλωση της γλώσσας, η οποία καταφέρνει να μεταμφιέζει την πραγματικότητα, ακόμη και να αρνείται ή να προσπερνά τον ανθρώπινο πόνο (ό.π.). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της «μνημονιακής γλώσσας», η οποία συμπεριέλαβε λέξεις «περιωπής» και σύνθετες, αριστοκρατικές και σχεδόν ασύνδετες με αρνητικά περιεχόμενα ή συνδηλώσεις, για την περιγραφή αντιλαϊκών μέτρων και καταστάσεων. Αναφέρονται ενδεικτικά οι λέξεις “επιμήκυνση”, “αναδιάρθρωση”⁸, “επαναδιαπραγμάτευση”, “εξορθολογισμός”, “εξυγίανση” που χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον τα χρόνια της υπαγωγής της Ελλάδας στο μνημονιακό καθεστώς⁹.

Από «κάτω προς τα επάνω»¹⁰, δηλαδή από την πλευρά των παραληπτών, των πολιτών/καταναλωτών και φορολογουμένων ή δοκιμαζομένων πολιτών, εκδηλώνεται μία γλωσσική αντεπίθεση/αντίπραξη. Οι εξουσιαζόμενοι, συνειδητά ή ασυνείδητα, με στόχευση ή αυθορμησία απαντούν στη βίαιη αλλαγή των σημασιών και των περιεχομένων με τη χρήση νεολογισμών και χαμηλών ποιικιλιών¹¹ της γλώσσας, που καταφέρνουν να λειτουργήσουν ως αντιεξουσιαστι-

7 Σύμφωνα με τη Νικηφορίδου (ό.π.) η «αλλαγή στη γλώσσα δεν ελέγχεται από εξωτερικές, οργανωμένες ή ατομικές παρεμβάσεις, αλλά καθορίζεται από τις ιδιότητες και τους εγγενείς περιορισμούς της ανθρώπινης φυσιολογίας, νόησης και κοινωνίας».

8 Ειδικά για τη λ. ‘αναδιάρθρωση’ βλ. και υποσημ. 18.

9 Σε αρκετές λέξεις περιλαμβάνεται μία πρόθεση. Άλλοτε λανθάνει ο οίκτος της δεύτερης ευκαιρίας που παραχωρούσαν σε κυβέρνηση και πολίτες/φορολογούμενους οι δανειστές/θεσμοί, για να ‘επαν-ορθώσουν’ (‘επαναδιαπραγμάτευση’, ‘επαναπροσανατολισμός’ της οικονομίας, ‘αναδιάρθρωση’, ‘ανασυγκρότηση’), και άλλοτε, υποβόσκει το ‘εξ – αντιλητικό’ (‘εξορθολογισμός’, ‘εξυγίανση’) της (υποτιθέμενης) μεγαθυμίας ή/και προσπάθειας των κρατούντων να θεραπεύσουν τις «ανίατες παθήσεις» του ελληνικού κράτους (Τσιτσανούδη – Μαλλίδη 2011).

10 Στο εξής χωρίς εισαγωγικά.

11 Για τις γλωσσικές ποικιλίες, βλ. Μήτσης 1999: 31, 46, 90-91.

κά οχήματα, που αμφισβητούν, και αρκετές φορές αποδομούν τις πολιτικοοικονομικές, ή και βιοπολιτικές το τελευταίο διάστημα, επιλογές. Στη βιαστική, χωρίς την έγκρισή τους ή τη βάση της χρήσης και τη συνεπαγόμενη απαραίτητη χρονοτριβή, επιβολή συσσωρευμένων νέων εννοιών ή στην αστραπιαία και εγκαταστημένη με τη συμβολή μερίδας των ΜΜΕ, συμπερίληψη νέων περιεχομένων σε οικείες λέξεις, όπως συνέβη με την “κανονικότητα” ή την “πειθώ”¹², αντεπιτίθενται με ευρηματικές συνάψεις λέξεων και νεολογισμούς. Το αποτέλεσμα είναι μία διαρκής και αμφίδρομη επικοινωνία, που δείχνει καταρχήν μία γλωσσική ακαταστασία, εάν ληφθεί υπόψη ότι για να συνεννοούμαστε θα πρέπει να μιλάμε «στην ίδια γλώσσα». Το ερώτημα είναι εάν και κατά πόσο μία επιθετική ανάδευση των όρων/εννοιών, μπορεί να ιδωθεί ως αναδιοργάνωση της γλώσσας, ή ως εσκεμμένη στρέβλωση, με απροσδιόριστη διάρκεια και αντοχές στον χρόνο.

3. Ενδεικτικά ερευνητικά δεδομένα

3.1. Επανασηματολογία από πάνω προς τα κάτω

3.1.1. Από μία ευρεία δεξαμενή δεδομένων

Ορισμένα επιπλέον παραδείγματα αντλούνται από κείμενα της δημόσιας σφαίρας (λ.χ. πολιτική, δημοσιογραφία) στα χρόνια του μνημονίου, και από δημόσιας χρήσης κείμενα, στα χρόνια της πανδημίας (2020-2021)¹³. Κατά την εφαρμογή του «Μεσοπρόθεσμου Προγράμματος Δημοσιονομικής Στρατηγικής» ή «Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής»¹⁴, παρατηρείται ευφάνταστη χρήση στοιχείων μιας ελιτίστικής γλώσσας. Στο συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο, περιλαμβάνονταν περιγραφές των ‘δημοσιονομικών παρεμβάσεων’ για την επίτευξη των στόχων της “απεμπλοκής” της χώρας από την ύφεση (Τσιτσανούδη – Μαλλίδη 2011: 56-58). Επιστρατεύτηκε ένας σημαντικός αριθμός λέξεων από τις ανώτερες γλωσσικές ποικιλίες¹⁵ (λ.χ. “εξορθολογισμός δαπανών” “ευέλκτες μέθοδοι”, “επιτάχυνση πορείας προς το μέλλον του ανθρώπινου κεφαλαίου”, “βελτιστοποίηση των ρυθμών”, “προώθηση στο μέλλον” κ.ά.). Το ανεπισχίαστο των λέξεων, όπως “εξορθολογισμός” και “εξυγίανση” στόχευε στην εξουδετέρωση κάθε πιθανής αμφισβήτησης από την πλευ-

12. Η επιχείρηση «Πειθώ» για τους λεγόμενους «αντιεμβολιαστές» περιελάμβανε συνδυασμό πειθούς, επιβράβευσης και «υποχρεωτικότητας». Βλ. και <https://www.kathimerini.gr/society/561437605/synechizetai-i-epicheirisi-peitho-gia-distaktikoys/>

13. Για λόγους οικονομίας του κειμένου, δεν περιλαμβάνεται το σχετικό Παράρτημα, το οποίο είναι στη διάθεση του αναγνώστη, μετά από σχετική επικοινωνία εδώ: nitsi@uoi.gr.

14. https://www.minfin.gr/proupologismos/-/asset_publisher/qmnb5pyzdGAQ/content/mesoprothesmo-plaisio-demosionomikes-strategikes-2019-2022?inheritRedirect=false

15. Βλ. υποσημ. 11.

ρά των παραληπτών, οι οποίοι δεν θα έπρεπε να διανοηθούν να αντιδράσουν απέναντι σε λέξεις υψηλού νοηματικού φορτίου, που δεν επιδέχονται δεύτερων σκέψεων. Σε ομιλία του σε οικονομικό συνέδριο του Economist, στέλεχος της αποκαλούμενης «τρίκας» ανέφερε χαρακτηριστικά ότι στο πρόγραμμα της Ελλάδας θα πρέπει να δοθεί “νέα πνοή”. (ό.π.: 60-61). Κι αν μία τόσο ελπιδοφόρα φράση θα μπορούσε να είναι ακόμη και τίτλος ενός κόμματος ή motto προεκλογικής καμπάνιας, η φράση αυτή στην ουσία σήμαινε «κούρεμα», δηλαδή περικοπή των συντάξεων, απολύσεις, πάγωμα διορισμών, εργασιακό μεσαίωνα κ.λπ.

Αντίστοιχη χρήση έγινε και για τη λέξη “αναζωογόνηση” της ελληνικής οικονομίας, ενώ ένα πρόσφατο παράδειγμα είναι οι πλειστηριασμοί των ακινήτων που παρουσιάστηκαν ως “ενεργός διαχείριση”¹⁶ των αποκαλούμενων «κόκκινων δανείων»¹⁷.

3.1.2. Από την τρέχουσα αρθρογραφία του Τ. Παππά (2021)

Υπάρχουν όμως και λέξεις που η «νεογλώσσα» έχει σβήσει, από τον χάρτη, σύμφωνα με τον Παππά (2021). Ο ίδιος επικαλείται τον Fitoussi (ό.π.) στο σημείο που αναφέρει πως «όταν σβήνεται μια λέξη, είναι σαν να πετιούνται βιβλία ή να διαγράφονται εκατομμύρια συνδυασμοί από τις δυνατότητες συνεννόησης που έχουμε στη διάθεση μας. Όταν απουσιάζουν οι λέξεις που χρειάζονται για να πεις κάτι, απλώς δεν το λες - ή λες κάτι διαφορετικό απ’ αυτό που ήθελες να πεις». Ο Παππάς αναφέρει τα εξής παραδείγματα, κάνοντας και συγκεκριμένα σχόλια (αυτούσια στις υποσημειώσεις): “αναδιάρθρωση”¹⁸, “σύμφωνο σταθερότητας και ανάπτυξης”¹⁹, “δημοσιονομική πειθαρχία”²⁰,

16. <https://www.kathimerini.gr/economy/local/1046945/apo-ta-kokkina-daneia-sti-diacheirisi-akiniton/>

17. Η χρήση του μεταφορικού λόγου είναι συστηματική. Περισσότερα για τις εννοιολογικές μεταφορές στον Τύπο στην εποχή της λιτότητας, αλλά και στην πανδημία, βλ. ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ 2017 και 2021.

18. «Υποτίθεται ότι αναφέρεται σε τομές και αλλαγές σε μία επιχείρηση. Συνήθως όμως σημαίνει μείωση του κόστους λειτουργίας, δηλαδή του κόστους εργασίας, μείωση μισθών και απολύσεις» (Παππάς 2021).

19. «Είναι το μοντέλο που έχουν επιβάλει στην ευρωζώνη η Γερμανία και οι χώρες που την ακολουθούν. Οι λέξεις αυτές χρησιμοποιούνται για να κρύψουν το πραγματικό περιεχόμενο των πολιτικών που εφαρμόζονται. Μία λέξη θα ήταν αρκετή για να το περιγράψει: η λέξη λιτότητα. Είναι όμως κακόχη και αντιδημοφιλής. Άρα πρέπει να εξοριστεί» (ό.π.).

20. «Είναι ο σιδερένιος κανόνας λειτουργίας του συμφώνου σταθερότητας και ανάπτυξης. Υποτίθεται ότι μας προστατεύει από τους κινδύνους του πληθωρισμού και της αλόγιστης αύξησης των δημοσίων δαπανών που θα προκαλέσει εκτίναξη του δημόσιου και ιδιωτικού χρέους και θα υποχρεώσει τις χώρες να δανείζονται με επαχθείς όρους από τις αγορές. Και στην περίπτωση αυτή η σωστή λέξη είναι η λέξη λιτότητα. Δεν χρησιμοποιείται όμως γιατί παράγει δυσάρεστα συναισθήματα στους πολίτες» (ό.π.).

“ευελιξία στην απασχόληση”²¹, “δημόσιο συμφέρον”²², “μεταρρύθμιση”²³.

3.1.3. Σε σχέση με τη «στάση υψηλής απατηλής οικειότητας»

Αναφορικά με την (μετα)μνημονιακή γλώσσα ή «νεογλώσσα» κρίνεται σκόπιμη μία αναφορά και σε σχέση με τους συμβολισμούς της χρήσης μιας λαϊκής ή λαϊκότροπης γλώσσας (Tsitsanoudis – Mallidis χ.χ.). Παρόλο που πριν την εγκατάσταση των μνημονίων, η λαϊκή γλώσσα χρησιμοποιούνταν στη δημόσια σφαίρα για τη διεύρυνση των ακροατηρίων, η ίδια μορφή επιλέχθηκε στη συνέχεια προκειμένου να διευκολύνει την κατασκευή της συναινέσης και αποδοχής των μνημονιακών μέτρων. Εάν δηλαδή στα χρόνια της ευμάρειας, η γλώσσα υπηρετούσε την αποκαλούμενη στάση εικονικής ευμείνειας και υψηλής απατηλής οικειότητας, στα χρόνια της οικονομικής υστέρησης, η ίδια γλώσσα επιστρατεύτηκε για να στιγματίσει τον λαό και την κάθε μία μανάδα χωριστά για το οικονομικό αδιέξοδο στο οποίο κατήλθε η χώρα (ό.π.).

21. «Καλόφημη λέξη. Τι λέει η κυρίαρχη αντίληψη; Στις σύγχρονες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης είναι απαραίτητο οι εργαζόμενοι να μετακινούνται από εργασία σε εργασία, ακόμη και να τους δανείζουν οι εργοδότες τους ή να τους υπενοικιάζουν, να εκπαιδεύονται συνεχώς, να αλλάζουν επαγγελματικό προσανατολισμό οπότε πρέπει να εγκαταλείψουν το παρωχημένο αίτημα για πλήρη και σταθερή απασχόληση. Σε κάποιες φάσεις θα υποχρεωθούν σε μερική απασχόληση, δεν πρέπει να διεκδικούν πράγματα που δεν μπορούν να γίνουν, λ.χ. το 35ωρο, και δεν πρέπει να κάνουν κατάχρηση του δικαιώματος τους στην απεργία γιατί το πρωτεύον είναι οι θέσεις εργασίας, έστω κι αν δεν είναι όπως θα τις ήθελαν. Οφείλουν να δεχθούν την ευελιξία και να αποβάλουν κάθε ιδέα αμφισβήτησης του νέου μοντέλου γιατί καρδακοούν οι κίνδυνοι της υποαπασχόλησης και της ανεργίας» (ό.π.).

22. «Κατά κόρον το επικαλούνται οι κυβερνήσεις. Τι είναι ακριβώς; Δεν υπάρχει μία προσέγγιση. Διαφορετικά αντιλαμβάνεται το δημόσιο συμφέρον ένα συντηρητικό κόμμα από ένα αριστερό ριζοσπαστικό κόμμα. Ποιος το καθορίζει; Το κόμμα που έχει την πλειοψηφία στη Βουλή και αποφασίζει. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις το κόμμα που κυβερνά έχει την πλειοψηφία στη Βουλή, λόγω του εκλογικού νόμου. Δεν είναι πλειοψηφία στην κοινωνία αν κρίνουμε από τα ποσοστά που δίνουν αυτοδυναμίες, κάτω από το 40% , κυρίως όμως από το θηριώδες ποσοστό της αποχής που είναι το πρώτο κόμμα σε πολλές χώρες» (ό.π.).

23. «Πρόκειται για μία κακοποιημένη λέξη του πολιτικού λεξιλογίου. Όλα τα κόμματα και οι κυβερνήσεις υπόσχονται μεταρρυθμίσεις. Ενωούν το ίδιο; Σε καμία περίπτωση. Μεταρρύθμιση είναι η ιδιωτικοποίηση του ασφαλιστικού συστήματος, μεταρρύθμιση είναι αύξηση των ωρών εργασίας, ο περιορισμός του δικαιώματος στην απεργία, η ιδιωτικοποίηση των δασών, οι φορολογικές διευκολύνσεις των μεγάλων επιχειρήσεων, η μείωση της φορολογίας των πλουσίων, η νομιμοποίηση των φορολογικών παραδείσεων. Μεταρρύθμιση είναι όμως και η αύξηση των μισθών, η συμμετοχή των εργαζομένων στις διοικήσεις των επιχειρήσεων, η μείωση των ωρών εργασίας χωρίς μείωση μισθού, ο δημόσιος έλεγχος στις τράπεζες, η δημιουργία μηχανισμών ελέγχου των ασύδοτων αγορών. Και οι πρώτες και οι δεύτερες είναι μεταρρυθμίσεις γιατί παρεμβαίνουν δυναμικά στα πεδία της οικονομίας, της εργασίας, των θεσμών και αλλάζουν τη φορά των πραγμάτων. Δεν έχουν όμως τους ίδιους στόχους. Δεν υπηρετούν τις ίδιες κοινωνικές ομάδες. Χωρίζονται μεταξύ τους με σινικά τείχη. Το ερώτημα που πρέπει να θέτουμε για να εντοπίσουμε τις προθέσεις των μεταρρυθμιστών είναι το εξής: από ποιόν εκπονείται μια μεταρρύθμιση και ποιον ωφελεί» (ό.π.).

3.2. Οι νεολογισμοί ως απάντηση στη «νεογλώσσα»

3.2.1. Λίγα λόγια για τους νεολογισμούς

Νεολογισμός ονομάζεται κάθε νέα λεξική μονάδα που δημιουργείται ως προϊόν της νεολογίας, δηλαδή της διαδικασίας της λεξιλογικής ανανέωσης, δεδομένου ότι κάθε ζωντανή γλώσσα αλλάζει διαρκώς, καθώς απεικονίζει κάθε μεταβολή και εξέλιξη στην κοινωνία, στις κοινότητες, στον κόσμο (Γαβριηλίδου, Μητσιάκη & Φλιάτουρας 2021: 188-189). Η γλώσσα βρίσκεται κάθε φορά αντιμέτωπη με τη διαρκή πρόκληση να ονομάσει κάθε νέα κατάσταση που αφορά στη ζωή και αυτό το επιτυγχάνει με νέα μορφώματα και μέσα από ποικίλες διαδικασίες σχηματισμού τους (ό.π.). Ενδιαφέρον για την παρούσα εργασία παρουσιάζει το ότι ο ορισμός του νεολογισμού προσλαμβάνει και κοινωνική διάσταση (Αναστασιάδη - Συμεωνίδη 1986: 105), δεδομένου ότι μία νέα λεξική μονάδα είτε για να διαδοθεί, είτε για να γίνει αποδεκτή από τη γλωσσική κοινότητα, δεν μπορεί παρά να συνδέεται με τις ανάγκες της κοινωνίας, έτσι όπως αυτές αναπτύσσονται και εκφράζονται σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή ή περίοδο. Από το υλικό της πλούσιας βιβλιογραφίας για τους νεολογισμούς το οποίο συγκεντρώνει η Νικολάου (2016), επιλέγεται το ότι στην έννοια του νεολογισμού μπορεί να υπαχθεί και κάθε νέα σημασία την οποία αποκτά μία (προ)υπάρχουσα λεξική μονάδα σε μία από τις φάσεις του ιστορικού συνεχούς μιας γλώσσας (ό.π.: 4)²⁴.

3.2.2. Η αποδόμηση της εξουσίας

Οι νεολογισμοί σε αρκετές στιγμές της σύγχρονης ιστορίας αναδεικνύονται ως εργαλεία αποδόμησης της εξουσίας ή έκφρασης (κατά)κριτικής από την πλευρά των πολιτών, ή και ως απαντητικά οχήματα στην καταπίεση και στη δυνάστευση που (θεώρησαν ότι) υφίστανται τα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα. Ευρηματικοί όροι και αναπάντεχα μορφώματα αναπτύχθηκαν για να αποσυναρμολογήσουν τις έννοιες της υποταγής, της υποτέλειας, και την έλθειψη της ανεξαρτησίας. Η αδυναμία των εξουσιαζόμενων να αντισταθούν με άλλο τρόπο στην επιβολή, και η ανάγκη για αυτεξουσιότητα οδήγησε στην παραγωγή νέων λεξικών μονάδων που απαντούσαν στις επαναβαπτίσεις των εννοιών και των όρων.

Και όπως ακριβώς από την πλευρά της εξουσίας δεν ζητούνταν η συγκατάθεση της κοινότητας για τη νοηματική αλλαγή μιας οικείας ηχητικής ακολουθίας, με την ίδια ελευθερία, αλλά με παιγνιώδη ή αντιεξουσιαστική διάθεση, οι υφιστάμενοι την εξουσία λειτούργησαν με ενός είδους ελευθεριότητα απέναντι στη γλώσσα. Επιστρατεύοντας τη δημιουργικότητα και τη φαντασία, επινόη-

24. Βλ. και υποενότητα 4.

σαν καινοφανείς μονάδες, πειραματιζόμενοι με τη γλώσσα και ιδιαίτερα με τις χαμηλές ποικιλίες της²⁵.

Το στοιχείο του συναισθήματος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο. Ανάμεσα στα συναισθήματα που αποτυπώνονταν ήταν της ανασφάλειας, της βδελυρίας και της απαρésκειας για τις εφαρμοζόμενες πολιτικές (π.χ. “νεκραΐλα”²⁶, “σκατίλα”, “φασιστίλα”, “λαμογιοφυλακή” κ.ά.). Οι λέξεις – κλισέ σπάνιζαν, καθώς κυριαρχούσαν τα στοιχεία της ανατροπής των καθιερωμένων γλωσσικών κωδίκων, με ευφάνταστες συνθέσεις (“φασκελόμετρο” κ.ά.)²⁷. Τα λεκτικά τεμάχια που υπάρχουν στην ερευνητική φαρέτρα είναι ανεξάντλητα, ειδικά εάν ληφθεί υπόψη και το υλικό που προσφέρεται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης²⁸.

4. Συζήτηση, δοκιμές προς επαλήθευση

Από την αναζήτηση των ομοιοτήτων και των διαφορών στις γλωσσικές απεικονίσεις της διαρκούς αλληλεπίδρασης μεταξύ των φορέων της εξουσίας και των ανθρώπων που καλούνται να υπακούσουν στα κέντρα της εξουσίας, σε εποχές κρίσεις, αναγνωρίζονται τα εξής: Όσο από την κορυφή της πυραμίδας εκπέμπεται μία γλώσσα η οποία χαρακτηρίζεται από (επανα)σημαιολογίες ή ανανοηματοδοτήσεις, από κάτω προς τα πάνω επινοούνται

25. Μήτσης, 1999, ό.π.

26. Στο δελτίο ειδήσεων του ALPHA στις 6/1/05 με το Ν. Χατζηνικολάου και σε ρεπορτάζ με θέμα την υπερχρέωση των ελληνικών νοικοκυριών, μία από τις δηλώσεις καταστηματαρχών που επιλέγεται να μεταδοθεί είναι και η ακόλουθη: «Έχει πέσει νεκραΐλα στην αγορά». Έχουμε έναν ιδιαίτερο γλωσσικό τύπο που θα επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε ως εξής: “Νέκρα + ίλα”: Α. “νέκρα”: 1. η κατάσταση κατά την οποία λείπει κάθε μορφή ζωής, 2α. έλλειψη κάθε δραστηριότητας, απουσία ζωής, κίνησης 2β. απόλυτη σιωπή (Λεξικό Κοινής Νεοελληνικής, συντομογραφικά, ΛΚΝ: 904). Β.-ίλα: επίθημα για τον σχηματισμό θηλυκών ουσιαστικών παράγωγων από ονόματα που δηλώνει: α. δυσάρεστη οσμή, γεύση, χρώμα: ιδρωτίλα, τραγίλα, τσιγαρίλα, πικρίλα, ξινίλα, κιτρινίλα, β. δυσάρεστη κατάσταση: σαπίλα, βρόμα. Η σύνθεση της λ. “νέκρα” με το επίθημα -ίλα ξενίζει ως αδόκιμη, μολονότι νοηματικά θα μπορούσε να λειτουργεί με την έννοια της “μυρουδιάς των νεκρών”. Πιθανόν πρόκειται για λέξη από το ιδιόλεκτο (ΛΚΝ: 606). Το συγκεκριμένο μόρφωμα, επιχειρείται να αποκτήσει υπόσταση. Το ότι ο αρχισυντάκτης του δελτίου αποφασίζει να μεταδοθεί ένας νεολογισμός, αποδίδεται στην εγγραφή της στάσης εικονικής ευμείνειας, που συμπεριλαμβάνει τον σεβασμό στο γλωσσικό ρεπερτόριο του πολίτη/τηλεθεατή (Τσιτσανούδη – Μαλλίδη 2006).

27. Βλ. και ΤΣΙΤΣΑΝΟΥΔΗ-ΜΑΛΛΙΔΗ, Ν. (2012). «Αγανακτισμένων συνθήματα: Γλωσσικές πραγματώσεις και ιδεολογικό πλαίσιο». *Νέα Παιδεία*. Αθήνα: Πατάκης, τ. 143, 47-64.

28. Στις 12/8/21 ο πρωθυπουργός της Ελλάδος παραχωρεί συνέντευξη τύπου μετά τις φωνικές πυραυλίες. Η συνέντευξη που μεταδίδεται και στον προσωπικό του λογαριασμό στο facebook, προκαλεί σειρά σχολίων σε γλώσσα *taboo*. Μερικές από τις νεολογικές λέξεις ή συνάψεις λέξεων που εντοπίζονται, είναι: “τρόλια”, “μενελούλα”, “γκαντεμούσαυρες”, “νεο-ταξίτες”, “τρικάργιολα”, αλλά και με λατινική γραφή, “pseftomalo”, “Gamiotaki...mitsiesai” κ.ά.

Ανα-σημασιολογήσεις και νεολογισμοί

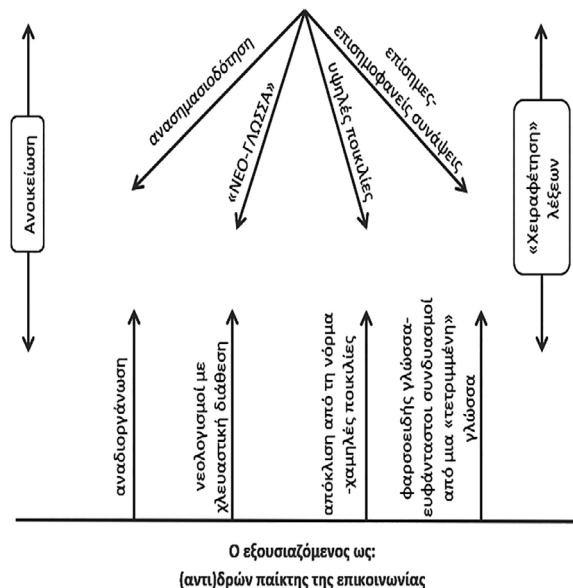
νεολογισμοί, οι οποίοι έχουν ως στόχο την απεικόνιση της αντίδρασης ή της απαρésieς στα επιβαλλόμενα μέτρα. Μολονότι η ελίτ της πολιτικής ή της δημοσιογραφίας επιλέγει την άντληση στοιχείων από μία γλώσσα περισσότερο επεξεργασμένη ή αριστοκρατική, οι χρήστες των χαμηλών και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων απαντούν με γλώσσα που βασίζεται στις λεγόμενες χαμηλές ποικιλίες, τις οποίες ανασυνθέτουν. Αποτινάσσουν το στοιχείο της επισημότητας ή επισημοφάνειας, προτιμώντας τη χρήση μίας φαρσοειδούς γλώσσας ή ακόμη και (ψευδο)λογοτεχνίζουσας, ορισμένες φορές με χλευαστική ή υβριστική διάθεση. Κι ενώ ο πομπός/ηγέτης εμφανίζεται ως ο ειδήμων, ο γνώστης και ο εισηγούμενος/επιβάλλων τα «ενδεδειγμένα» μέτρα και πολιτικές, τις οποίες και απεικονίζει σε οικεία μεν ηχητικά σχήματα, αλλά συχνά με διαφορετικά περιεχόμενα, ο δέκτης/λαός δεν φείδεται λαϊκότερων μορφών και μέσων, επιλέγοντας μία οικεία ή και ανεπίσημη γλώσσα, μία περισσότερο «τετριμμένη» γλώσσα.

Ως προς τα πιθανά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ των πομπών και των παραληπτών σε αυτή τη σχέση «αλληλοπάθειας», παρατηρείται μία αλληλοδιαδοχή των όρων μέσα στον χρόνο. Με βάση τη θέση ότι ως νεολογισμοί μπορούν να θεωρηθούν όχι μόνον οι νεοεμφανιζόμενες λεξικές μονάδες, αλλά και οι (προ)υπάρχουσες λεξικές μονάδες που αποκτούν νέα σημασία, τότε ένα κοινό στοιχείο θα μπορούσε να είναι αυτό της κοινής επιλογής/προτίμησης των νεολογισμών τόσο από την πλευρά των ασκούντων την εξουσία, όσο και από την πλευρά αυτών που τη στερούνται. Η αμοιβαία (αντ)επίδραση εδράζεται σε έναν ανάλογο ανταποδοτικό λόγο, έστω και αν οι σκοπιμότητες του κάθε πομπού ποικίλουν. Η ευρηματική ανασημασιολόγηση ενδεχομένως προσλαμβάνει το χαρακτηριστικό της ανοικειώσης και της αναδιοργάνωσης της γλώσσας, εάν αναλογιστεί κανείς ότι οι νέες συνθέσεις και συνάψεις καταφέρνουν τη χειραφέτηση των λέξεων μέσα στη νέα τους σημασία, ειδικά για την περίπτωση των νεολογισμών που υπηρετούν την έκφραση μιας αντίδρασης ή ενός βιώματος που συνοδεύεται από συγκινησιακή φόρτιση²⁹. Επιπρόσθετα, το φαινόμενο της εκπορευόμενης από τον λαό παραγωγής των νεολογισμών μπορεί να ενταχθεί στην ανατροφοδοτική λειτουργία του λόγου (Χατζησαββίδης 2000), που μαρτυρά ότι ο αποδέκτης αναλαμβάνει την επικοινωνιακή πρωτοβουλία να γίνει επικοινωνητής (Πεπονής 1974) και όχι μόνον να απαντήσει στον πομπό, αλλά να εγκαινιάσει μία νεώτερη επικοινωνία, με την πιθανή ανामονή ότι αυτή θα διεξαχθεί με ευνοϊκότερους όρους για τον ίδιο.

29. Βλ. και *The Cambridge History of Literary Criticism*, Vol.8, *From Formalism to Poststructuralism*, edited by Raman Selden, Cambridge University Press 1995, μετάφραση στα ελληνικά Από τον φορμαλισμό στον μεταδομισμό, θέωρηση μετάφρασης Μ. Πεχλιβάνος & Μ. Χρυσανθόπουλος, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2004.

ΕΠΙΣΗΜΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΘΩΡΙΑΚΗ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗ-
ΟΙ ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ ΩΣ ΠΟΛΥΠΛΕΣ ΕΣΤΙΕΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Η εξουσία ως:
ειδήμων, γνώστης «ενδεειγμένων» λύσεων

Πρόκειται για απόψεις οι οποίες φιλοδοξούν να ενταχθούν στη δημόσια συζήτηση και σε περαιτέρω ερευνητική βάσανο. Σε κάθε περίπτωση, αναδεικνύεται η αυτοαναφορικότητα της γλώσσας, η οποία βρίσκει τον τρόπο να φωτίζει τα στοιχεία της έκφρασης της διαμαρτυρίας (Καμπάκη Βουγιουκλή, Μπεκάκου & Φλιάτουρας 2020: 190).

5. Επίλογος

Η γλώσσα αναδεικνύεται ξανά και ξανά το μέγιστο και πολύτιμο εργαλείο επικοινωνίας, απεικόνισης και ερμηνείας του κόσμου που μας περιβάλλει. Οι ασύλληπτες δυνάμεις της που αναπτύσσονται από ευπαιδευτους χρήστες, με γλωσσική και επικοινωνιακή ικανότητα (Μήτσης 1999: 157, 161-162), επιφυλάσσουν όχι μόνον τη δυνατότητα της κρυπτικότητας, αλλά και αυτή της ζωτικής ευρυχωρίας. Οι κρίσεις, οι πιέσεις ή κυματισμοί που προκαλούν, αποκαλύπτουν την τεράστια ισχύ και δραστηριότητα της γλώσσας, δεδομένου ότι ακόμη και στις εποχές που στρατεύεται ή χειραγωγείται στην υπηρεσία όσων διαθέτουν ή κυριαρχούν στα μέσα διάδοσης και κέντρα εξουσίας, εν τούτοις παραμένει το αδιαμφισβήτητο εφόδιο και εκείνων που στερούνται τη δυνατότητα

της άμεσης πρόσβασης σε αυτά. Η κριτική αποσυναρμολόγηση των δημόσιων λόγων (Fairclough 2003), παραμένει διαρκές ζητούμενο, με την πεποίθηση ότι η κάθε μονάδα/δέκτης έχει τη δύναμη της αλληλεπίδρασης και της συνδιαμόρφωσης στο πεδίο του όχι πάντα αθώου λόγου της δημόσιας σφαίρας³⁰.

Και η εργασία ολοκληρώνεται με μια φράση του Jean-Paul Fitoussi: «Αν θέλουμε να επανέλθουμε σε μια λιγότερο καρτερική ή μοιρολατρική αντιμετώπιση του κόσμου, θα χρειαστεί να αποδομήσουμε τη νεογλώσσα και να οικοδομήσουμε εκ νέου μια γλώσσα στην οποία όλοι θα μπορούμε να αναγνωρίσουμε τον εαυτό μας. Μόνο με αυτή την προϋπόθεση θα μπορέσουμε να ασκήσουμε κάποια επίδραση στον κόσμο και στο πεπρωμένο των λαών».

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 1986. *Η νεολογία στην κοινή νεοελληνική*. Θεσσαλονίκη: Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., Παράρτημα, αρ. 65.
- ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ Ζ. 2017. Οι εννοιολογικές μεταφορές στον Τύπο την εποχή της λιτότητας. Στο Ν. Τσιτσανούδη – Μαλλίδη (επιμ.), *Ελληνική Γλώσσα, Επικοινωνία και ΜΜΕ*. Αθήνα: Gutenberg, 200-224.
- ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ Ζ. 2021. Νοηματοδοτώντας μεταφορικά τον κορονοϊό. Στο Ν. Τσιτσανούδη – Μαλλίδη & Δ. Βαρδαβάς (επιμ.), *Γλώσσα, Ηθική και Ιδεολογία στα ΜΜΕ*. Αθήνα: Πεδίο, 107-118.
- ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ Ζ., ΜΗΤΣΙΑΚΗ Μ. & ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ, Α. 2021. *100 βασικές έννοιες για τη Γλωσσολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- CHOMSKY N. & BARSAMIAN D. 1997. *Η χειραγώγηση των μαζών – Συνεντεύξεις με τον David Barsamian* (μτφρ. Θ. Βουλγαρίδης). Αθήνα: Scripta.
- CHOMSKY N. 2006. *Δύο ώρες διαύγειας. Συνομιλίες του Νόαμ Τσόμσκι με τον Ντενί Ρομπέρ και τη Βερόνικα Ζαράχοβιτς*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη.
- FAIRCLOUGH N. 2003. *Analysing Discourse*. London and New York: Routledge.
- FISKE J. 2011. *TV: Η ανατομία του τηλεοπτικού λόγου* (μτφρ. Β. Σπυροπούλου). Αθήνα: Παπαζήσης.
- FITOUSSI J. P. 2021. *Τι μας κρύβουν οι λέξεις. Πώς η νεογλώσσα επηρεάζει τις κοινωνίες μας* (μτφρ. Α. Παπαγιαννίδης). Αθήνα: Πόλις.
- ΚΑΜΠΑΚΗ ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΗ Π., ΜΠΕΚΑΚΟΥ Π. & ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2020. *Παιγνίδια (αν)ορθογραφίας στις γελοιογραφίες του Μποστ. Γλωσσική ανάλυση και στά-*

30. Παράλληλα με τις σημαντικές προσπάθειες που γίνονται και από εκπροσώπους των ΜΜΕ, βλ. και ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ Β. (2021). «Ανάπτυξη Δεοντολογικών Προτύπων για τα ΜΜΕ. Διακυβέρνηση – Κοινωνία – Οικονομία». Διδακτορική διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ. Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών.

- ση των ομιλητών με βάση τη ράβδο V&V. Στο Ν. Τσιτσανούδη – Μαλλίδη (επιμ.), *Το λάθος και η δυναμική του στη γλώσσα και στην επικοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg, 161-193.
- Λεξικό Κοινής Νεοελληνικής (2001, 2η ανατύπωση). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- ΜΗΤΣΗΣ Ν. 1999. *Διδακτική του γλωσσικού μαθήματος*. Από τη γλωσσική θεωρία στη διδακτική πράξη (α' έκδ. 1996). Αθήνα: Gutenberg.
- ΝΙΚΗΦΟΡΙΔΟΥ Κ. 2001. Γλωσσική αλλαγή. Στο Α. Φ. Χριστίδης (επιμ. σε συνεργασία με Μ. Θεοδωροπούλου) *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 40-44.
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. 2016. *Τα νεολογικά επίθετα της κοινής ελληνικής*. Διδακτορική Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Γλωσσολογίας, <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/39203?lang=el#page/246/mode/2up>
- ΠΑΠΠΑΣ Τ. 2021. Η νέο – γλώσσα ως εργαλείο εξωραϊσμού της πραγματικότητας. *Εφημερίδα των Συντακτών* (4/9/2021), [https://www.efsyn.gr/stiles/ypografoyn/308877_i-neo-glossa-os-ergaleio-exoraismoy-tis-pragmatikotitas].
- ΠΕΠΟΝΗΣ Α. 1974. *Η Μεγάλη Επικοινωνία*. Αθήνα: Ίκαρος.
- ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ Ν. & ΤΣΙΤΣΑΝΟΥΔΗ – ΜΑΛΛΙΔΗ Ν. 2022. *Φοβολόγος/Phoboglossa*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΤΣΙΤΣΑΝΟΥΔΗ-ΜΑΛΛΙΔΗ Ν. 2006. *Η λαϊκή γλώσσα των ειδήσεων. Μια στάση απατηλής οικειότητας*. Αθήνα: Εμπειρία Εκδοτική.
- ΤΣΙΤΣΑΝΟΥΔΗ-ΜΑΛΛΙΔΗ Ν. 2011. *Η γλώσσα της εξουσίας στις ημέρες του μνημονίου*. Αθήνα: Ζαχαράκης.
- TSITSANOUDIS-MALLIDIS Ν. χ.χ. *Greek Media Discourse from the reconstitution of democracy to the Memorandums of Understanding*. Hellenic Studies Monograph Series. Center for Hellenic Studies, Harvard University (on going).
- ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ Σ. 2000. *Ελληνική γλώσσα και δημοσιογραφικός λόγος. Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ Α. Φ. (επιμ. σε συνεργασία με Μ. Θεοδωροπούλου) 2001. *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΡΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΝΩΝΗΣ
ΣΤΗ ΜΟΝΟΠΡΑΚΤΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΟΥ ΑΓΓΛΟΥ
ΠΟΙΗΤΗ ROBERT LAURENCE BINYON,
PARIS AND OENONE (1904)

Για την Πένυ
Κάθε ιστορία έχει ένα τέλος, αλλά στη ζωή
κάθε τέλος είναι μια καινούργια αρχή.

Ο θάνατος του Τρώα πρίγκιπα Πάρη, του υπαίτιου για το ξέσπασμα του Τρωϊκού Πολέμου, συνδέεται στη μυθολογική παράδοση με την τύχη της πρώτης του νόμιμης γυναίκας Οινώνης, μιας μυθολογικής φιγούρας άγνωστης ακόμα και σε όσους ασχολούνται με τα κλασικά γράμματα, καθώς η Αρχαία Ελληνική Λογοτεχνία της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου την αγνοεί ακόμα και σε έργα στα οποία θα ήταν αναμενόμενη η παρουσία της (πρβ. π.χ. τα ποιήματα του *Επικού Κύκλου*, Ευριπίδη, Αλέξανδρος) προτάσσοντας την επιβλητική μορφή της Ωραίας Ελένης. Η μοίρα της γίνεται αντικείμενο λογοτεχνικής πραγματεύσεως στην αρχαιότητα μόλις κατά την ελληνιστική περίοδο¹. Ο Πά-

1. Για τις μυθολογικές πραγματεύσεις και τις αναφορές στο πρόσωπο και την τύχη της Οινώνης από την Ελληνιστική περίοδο έως και τους νεώτερους χρόνους πρβ. συγκεκριμένα: Λυκόφρων, *Αλεξάνδρα* στ. 57-68, [Βίων] Π, *Επιθαλάμιος Αχιλλέως και Δηιδάμειας*, Παρθένιος, *Ερωτικά παθήματα* 4 και 34, Κόνων 23, Ψευδο-Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη* 3, 154-155, Στράβων, 13, 1, 33, Προπέρτιος, 2, 32, 35-40, Οβίδιος, *Ηρωίδες* 5, Οβίδιος, *Remedia amoris* 457-458, Λουκανός, *Φαρσάλια* 9, 972b-973 μαζί με *Commenta Bernensia*, Στάτιος, *Silvae* I, v, 21-22, Σουητώνιος, *Domitianus* 10, 4, Λουκιανός, *Θεῶν κρίσις* 3, Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματεῖς* 1, 21, 134, Δίκτυς, *Ephemeris Belli Troiani* 4, 19 και 21, Κόνιντος Σμυρναίος, *Τὰ μεθ' Ὅμηρον*, 10, 206 κ.ε., Χριστόδωρος, Π.Α. 2, 215-221, Τζέτζης, *Μεθομηρικά*, στ. 580-599 και τα νεολατινικά ποιήματα: Sabinus, *Paridis ad Oenonen responsio*, Joachim Camerarius, XI. *Ecloga* (Oenone), Marc Alexander Boyd, *Paridis ad Oenonen responsio*, Ambrogio Fracco (Ambrosius Novidius Fraccus), *Paridis ad Oenonen responsio*. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ και το γερμανικό μεσαιωνικό έπος του Konrad von Würzburg (13^{ος} αι.), *Der Trojanerkrieg* (στ. 698-803) και την από ανώνυμο ποιητή συνέχειά του (*Trojanerkrieg-Fortsetzung*, περ. 1300),

ρης εγκαταλείπει για χάρη της Ωραίας Ελένης την πρώτη του γυναίκα Οινώνη. Κατά το δέκατο έτος του Τρωικού πολέμου ο Τρώας πρίγκιπας τραυματίζεται βαριά από τον Φιλοκτήτη και βάσει μίας προφητείας ο μόνος άνθρωπος που μπορεί να τον σώσει είναι η Οινώνη, αν πραγματικά το θελήσει. Όταν ο Πάρης ζητά τη βοήθειά της, αυτή αρνείται, επειδή την εγκατέλειψε, και τον οδηγεί στον θάνατο. Με την είδηση του θανάτου του Πάρη, τον οποίο δεν είχε πάψει να αγαπά, αποφασίζει να τον ακολουθήσει στον θάνατο και αυτοκτονεί.

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αντίθεση με τη λογοτεχνία του 17ου και 18ου αιώνα, στην οποία η μορφή του Πάρη σπάνια συναντάται – αναφέρουμε ενδεικτικά τον *Faust II* του Goethe – οι τελευταίες στιγμές της ζωής του Τρώα πρίγκιπα σε συνάρτηση με την τραγική μοίρα της πρώτης του γυναίκας έχουν εμπνεύσει γερμανόφωνους και αγγλόφωνους θεατρικούς συγγραφείς και ποιητές κυρίως κατά τον 19ο αιώνα. Τέσσερα θεατρικά έργα: η τρίπρακτη τραγωδία του Carl Weichselbaumer, *Oenone* (1821), το μονόπρακτο θεατρικό έργο *Oenone* του Ulrich Freiherr von Berger (1873), η πεντάπρακτη τραγωδία του Joseph-Viktor Widmann με τον ίδιο τίτλο (1879) καθώς επίσης και το μονόπρακτο δράμα του Laurence Binyon, *Paris and Oenone* (1904) και τρεις ποιητικές πραγματεύσεις: *Corythos* του Walter Savage Landor (1815, 1847), *The Death of Paris* (1869-1870) του William Morris από το μεγάλο ποιητικό του έργο *The Earthly Paradise* και *The Death of Oenone* του Alfred Tennyson (posthumus 1892) σε συνάρτηση με το ποίημά του *Oenone* (1842) αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Η λογοτεχνία του 19ου αιώνα, όπως και αυτή του 20ού, παρουσιάζει μεγάλο αριθμό έργων τα οποία πραγματεύονται αρχαία θέματα και μοτίβα. Σε αντίθεση όμως με τον 20ό αιώνα, κατά τον οποίο οι αρχαίοι μύθοι και τα κείμενα της αρχαιότητας χρησιμοποιούνται λόγω της διαχρονικότητάς τους για να καταδείξουν επίκαιρα προβλήματα, παρατηρούμε ότι κατά τον 19ο αιώνα τα λογοτεχνικά έργα που βασίζονται σε κείμενα και μύθους της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας είναι αρχαιοπρεπή, κλασικίζοντα. Πραγματεύονται το υλικό στο αρχαίο του περιβάλλον, διατηρούν τα αρχαία μοτίβα και θέματα, ενώ αλλαγές και αποκλίσεις βασίζονται κυρίως στο χαρακτηρισμό των δρώντων προσώπων, των κινήτρων τους, των αντιπαραθέσεών τους, ακολουθώντας παράλληλα τις φιλοσοφικές και λογοτεχνικές τάσεις της εποχής (π.χ. ρομαντισμός). Σε αυτή την περίπτωση μιλάμε για συνέχιση του μύθου, ο οποίος με δευτερεύοντα επεισόδια ή με συμπληρωματικές λεπτομέρειες εμπλουτίζουν το αρχαίο υλικό, φωτίζουν περισσότερο τα μηνύματα και διασαφηνίζουν κάθε τι αινιγματικό που εντοπίζεται στις αρχαίες διηγήσεις χωρίς να τις αποδομούν, σε αντίθεση μάλιστα με αντίστοιχα έργα της λογοτεχνίας του 20ού αιώνα. Πρόκειται για μία αντιμετώπιση που «σέβεται» την κλασική αρχαιότητα στο πλαίσιο της

στ. 45369-45675 (Θάνατος του Πάρη και της Οινώνης). Βλ. και Tsomis (2018: 160-162).

Η πρόσληψη του μύθου του θανάτου του Πάρη και της Οινώνης

«νόρμας και του προτύπου» (πρβ. Riedel 1998: 345-346). Ισχύει εδώ, όπως υποστηρίζει και ο Fuhrmann (1971: 139) η «αρχή της επανάληψης με παραλλαγές», κάτι που και οι ίδιοι οι αρχαίοι δραματουργοί ακολουθούσαν στις τραγωδίες τους, όταν προέβαιναν στα δράματά τους σε ηθελημένες τροποποιήσεις του μύθου, ενώ κρατούσαν το βασικό του πλαίσιο (πρβ. Αριστοτέλη, *Ποιητική* 1453b). Έτσι και στην περίπτωση μας όλες οι νεώτερες προσαρμογές και μεταπλάσεις του μύθου του θανάτου του Πάρη και της Οινώνης θέλουν τον Πάρη να τραυματίζεται βαριά από τον Φιλοκτήτη στη μάχη, την Οινώνη να του αρνείται τελικά κάθε βοήθεια και στο τέλος να τον ακολουθεί στον θάνατο.

Από τα έργα της αρχαιότητας που πραγματεύονται τον μύθο του θανάτου του Πάρη και της Οινώνης σημαντική θέση κατέχει το επικό ποίημα της ύστερης αρχαιότητας *Τὰ μεθ' Ὅμηρον* (ΜΟ) του Κόιντου Σμυρναίου (3ος αι. μ.Χ.), το οποίο αποτελείται από 14 λόγους (βιβλία), συνολικά περίπου 8.800 στίχους. Το έπος διηγείται τα γεγονότα του Τρωϊκού πολέμου, τα οποία διαδραματίζονται μεταξύ της Ιλιάδας και της Οδύσσειας. Στον δέκατο λόγο ο ποιητής ασχολείται διεξοδικά με την τελευταία ημέρα της ζωής του Πάρη και την τραγική μοίρα της Οινώνης. Αποτελεί τη μοναδική ποιητική πραγμάτευση που μας έχει παραδοθεί κατά την αρχαιότητα, η οποία έχει επηρεάσει άμεσα ή έμμεσα (μέσω δηλ. εγκυκλοπαιδειών ή μυθολογικών λεξικών και βιβλίων) τους λογοτέχνες του 19ου αιώνα που ασχολήθηκαν με αυτή τη θεματική, όπως τον Laurence Binyon στη μονόπρακτη τραγωδία του *Paris and Oenone* (1904), αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας.

Ο Laurence Binyon (10 Αυγούστου 1869 - 10 Μαρτίου 1943)² ήταν Άγγλος ποιητής, θεατρικός συγγραφέας και φιλόλογος με σπουδές στην Κλασική Φιλολογία (Πανεπιστήμιο Οξφόρδης). Η καριέρα του Binyon κάλυψε τη δεκαετία του 1890, την Εδουαρδιανή περίοδο, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα ταραγμένα χρόνια του μεσοπολέμου, αλλά πολλές από τις βασικές αξίες και στάσεις του παρέμειναν όψιμες βικτωριανές – όπως και εκείνες του Ιρλανδού φίλου του W.B. Yeats, ενός από τους σημαντικότερους αγγλόφωνους ποιητές του 20ού αιώνα. Από τη δεκαετία του 1890 ο Binyon παίζει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του μοντερνισμού στο Λονδίνο, καθώς φέρνει σε επαφή νέους ποιητές του λογοτεχνικού ρεύματος του εικονισμού (Imagism), όπως τους Ezra Pound, Richard Aldington και H.D. (Hilda Doolittle), με την εικαστική τέχνη και λογοτεχνία της Άπω Ανατολής. Το 1894 εξέδωσε την πρώτη του ποιητική συλλογή με τον τίτλο *Lyric Poems*, ενώ επιδόθηκε και στη συγγραφή δοκιμίων γύρω από τη ζωγραφική με έντονο ενδιαφέρον για την ασιατική τέχνη και κουλτούρα. Γνωστός όμως έγινε με το ποίημα *Για τους πεσόντες* (*For the Fallen*), το οποίο δημοσιεύτηκε στους *Times* τον Σεπτέμβριο

2. Για τον Robert Laurence Binyon βλ. προπάντων Hatcher (1995) και το άρθρο του Humphreys (2003), καθώς επίσης το λήμμα *Laurence Binyon* στην ιστοσελίδα της *Poetry Foundation*.

του 1914. Το ποίημα αυτό απέδιδε φόρο τιμής στους πεσόντες Βρετανούς πολεμιστές στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ειδικότερα στο Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα, το οποίο είχε ήδη υποστεί μεγάλες απώλειες στο Δυτικό Μέτωπο. Επίσης, διορίστηκε καθηγητής στην έδρα *Byron Chair of Letters* του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1940 σε ηλικία 70 ετών. Εργάστηκε εκεί μέχρι την αναγκαστική αναχώρησή του τον Απρίλιο του 1941, λίγο πριν από τη γερμανική εισβολή στην Ελλάδα. Μεταξύ 1933 και 1943 ο Binyon δημοσίευσε μια περίφημη αγγλική μετάφραση της *Divina commedia* του Δάντη σε terza rima. Για το έργο αυτό είχε την υποστήριξη του Ezra Pound, με τον οποίο ήταν στενοί φίλοι ήδη από το 1890. Ο Binyon έγραψε επίσης δεκαέξι θεατρικά έργα, τα οποία όμως δεν βρήκαν μεγάλη απήχηση. Ενώ φοιτούσε ακόμη στο σχολείο του Αγίου Παύλου το 1887-1888 έγραψε μια τραγωδία με τίτλο *Raimondi*, και δέκα χρόνια αργότερα δημοσιεύτηκε το λυρικό του δράμα *The Supper: A lyrical Scene* (1897). Το 1904 εξέδωσε τη μονόπρακτη τραγωδία *Paris and Oenone* (παραστάθηκε το 1906), ενώ το 1907 ανέβηκε στη σκηνή το ιστορικό του δράμα *Attila*. Πέθανε στο Reading, Berkshire το 1943.

Το μονόπρακτο δράμα σε ελεύθερο στίχο *Paris and Oenone* είναι ένα από τα πρώιμα ποιητικά έργα του ποιητή, το οποίο, όπως και τα ποιήματα *Περσεφόνη* και *Πενθεσίλεια*, αφορά στην πρόσληψη της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας. Είναι η περίοδος, αρχές του 20ού αιώνα, κατά την οποία αγγλόφωνοι ποιητές, συγγραφείς και καλλιτέχνες όπως ο Yeats, ο Arnold Dolmetsch, η Florence Farr και ο Sturge Moore έστρεψαν το ταλέντο τους σε συμβολικά δράματα βασισμένα σε μυθολογικά θέματα. Ήταν επίσης η εποχή που οι προαναφερθέντες λογοτέχνες και καλλιτέχνες προσπάθησαν να αναζωογονήσουν και να ανανεώσουν την παρακμάζουσα σκηνή του Λονδίνου ιδρύοντας μια σχολή θεάτρου και δραματικής τέχνης με έδρα το Λονδίνο (πρβ. Schuchard 1978: 415-446).

Τον Ιούνιο του 1904, δημοσιεύτηκε το δράμα *Paris and Oenone* στο διακεκριμένο *Fortnightly Review*, γεγονός που ώθησε τον Philip Carr, πρόεδρο της *Mermaid Society*, να ανεβάσει το έργο μαζί με δύο άλλα έργα στο *Mermaid Theatre* τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους³. Η εταιρεία *Mermaid Society* χρεοκόπησε κατά τη διάρκεια των προβών, την παράσταση του έργου ανέλαβε όμως η δημοφιλής ηθοποιός και ικανότατη θεατρική επιχειρηματίας Gertrude Kingston. Το έργο έκανε τελικά πρεμιέρα σε μια ειδική απογευματινή παράσταση στο θέατρο *Savoy* στις 8 Μαρτίου 1906, παίζοντας η ίδια η Kingston τον ρόλο της Οινώνης⁴.

3. Ο Ricketts σχεδίασε τα κοστούμια και πρότεινε οι χαρακτήρες να μοιάζουν με χαρακτήρες του Gustave Moreau, ο Πάρης ντυμένος στα κόκκινα, το φόρεμα της Ελένης στο χρώμα του χρυσού, ενώ της Οινώνης πράσινο.

4. Το έργο παρουσιάστηκε μαζί με δύο άλλα δράματα: *The Friend in the Garden* του E. F. Benson και *How He Lied to Her Husband* του B. Shaw. Βλ. Hatscher, *Laurence Binyon*, 121. Η επιλογή των άλλων δύο δραμάτων μάλλον δεν ήταν τυχαία, καθώς σχετίζονται θεματικά ή ως προς το περιεχόμενο με το δράμα του Binyon. Η μονόπρακτη κωμωδία του B. Shaw πραγματεύεται τη συζυγική απιστία. Το πεσιμιστικά χρωματισμένο δράμα

Η πρόσληψη του μύθου του θανάτου του Πάρη και της Οινώνης

Η αποδοχή του κοινού που είχε γεμίσει ασφυκτικά το θέατρο ήταν σχετικά καλή. Χαρακτηριστική είναι η εγκωμιαστική κριτική του Robert Ross (1906: 10), ο οποίος έβλεπε μέσα από αυτό το έργο τη δυνατότητα της αναγέννησης του αγγλικού ποιητικού δράματος⁵. Ο ίδιος ο Binyon είχε τονίσει ότι το έργο είχε γραφτεί αποκλειστικά για τη σκηνή και ότι αυτό ήταν εμφανές σε κάθε στίχο του. Ωστόσο, ο γνωστός κριτικός θεάτρου William Archer (1906: 9), ο οποίος θαύμαζε τον Binyon ως έναν πολλά υποσχόμενο ποιητή, θεώρησε ότι με το δράμα *Paris and Oenone* ο ποιητής είχε απλώς στιχουργήσει ένα περιστατικό αντί να συνθέσει ένα δράμα. Οι κριτικοί αντιμετώπισαν το δράμα αυτό ως ένα μάλλον βαρετό και δραματουργικά ανέμπνευστο έργο παρά την καλή και προσεκτική στιχουργική του δομή.

Το σκηνικό αυτής της μονόπρακτης τραγωδίας είναι μία δασώδης περιοχή στο βουνό της Τρωικής Ίδης κατά τον δέκατο χρόνο του Τρωικού πολέμου. Δεξιά διακρίνεται μία καλύβα, ενώ ένα μονοπάτι οδηγεί προς την πεδιάδα της Τροίας. Είναι βράδυ. Στην αρχή του έργου εμφανίζονται δύο νεαρά κορίτσια, η Πυργώ και η Μέλισσα. Τα ονόματα αυτά αποτελούν επινόηση του συγγραφέα, καθώς δεν συναντώνται στον μύθο του Πάρη και της Οινώνης, παραπέμπουν όμως σε ονόματα τροφών, ιερειών ή νυμφών στην αρχαία ελληνορωμαϊκή λογοτεχνία⁶.

Τα δύο κορίτσια βλέπουν από μακριά ξυλοκόπους να κόβουν με μεγάλο ζήλο ξύλα στο δάσος, αλλά δεν γνωρίζουν για ποιον λόγο. Αυτός θα καταστεί φανερός κατά το τέλος του δράματος. Όταν η μικρότερη στην ηλικία Μέλισσα φέρνει στη συζήτηση τον Πάρη, η Πυργώ τη διακόπτει και της απαγορεύει να αναφέρει αυτό το όνομα. Είναι μισητό στην Οινώνη και μόνο στο άκουσμά του έχει τη δύναμη με τις μαγικές της ικανότητες να προξενήσει στη Μέλισσα αρρώστια και να αφανίσει τα κοπάδια. Τον χαρακτηρισμό της Οινώνης ως μάγισσας τον γνωρίζουμε από τον ουμανιστή ποιητή της Αναγέννησης A. Sabinus, *Paridis ad Oenonen responsio* στ. 83-90. Εδώ όμως για πρώτη φορά ακούει ο θεατής ότι η Οινώνη διαθέτει μαγικές ικανότητες ώστε να προξενήσει ακόμα και καταστροφές. Η Πυργώ στη συνέχεια επαινεί τις θεραπευτι-

του E. F. Benson, *The Friend in the Garden* (αδημοσίευτο) έχει ως θέμα του τον θάνατο. Ο «φίλος» του τίτλου είναι ο Θάνατος, ο οποίος επέρχεται στο τέλος ως ευπρόσδεκτη και λυτρωτική λύση όλων των δεινών.

5. "I believe the public will now be able to see with the aid of a telescope Mr. Binyon on the higher slopes of Parnassus where Keats and Marlowe are plaiting garlands for his head in the enamelled meadows, and where he is feeling a little nervous at the prospect of being introduced by Milton to Mr. Bernard Shaw".

6. Για την Πυργώ (Πυργώ) πρβ. Βεργ., *Αιν.* 5, 644 κ.ε. Στη μυθολογία η Μέλισσα ήταν μία από τις κόρες του βασιλιά Μελισσαίου, η οποία έτρεφε τον μικρό Δία με μέλι, ενώ η άλλη αδελφή της, η Αμάλθεια, με γάλα. Μέλισσα λεγόταν μία ιέρεια της θεάς Δήμητρας στην Κρήτη, ενώ άλλες αρχαίες πηγές την εμφανίζουν ως νύμφη. Πρβ. και τα αντίστοιχα λήμματα στη *RE* και στο *DNP*.

κές ικανότητες της Οινώνης για το καλό των συνανθρώπων της. Καθώς οι δύο κοπέλες είναι έτοιμες να εγκαταλείψουν τον τόπο αυτό, στον οποίο διαμένει η Οινώνη, βλέπουν από μακριά να ανεβαίνει ένα φορείο και τους τραυματιοφορείς να μιλούν με τους ξυλοκόπους.

Στη σκηνή εμφανίζεται τώρα η Οινώνη, μόνη, να κατακερματίζει ξύλα. Μοнологεί διηγούμενη το όνειρο που είδε την προηγούμενη νύχτα. Ονειρεύτηκε τον Πάρη, χλωμό με βλέμμα που πρόδιδε βαθύ πόνο, απρόθυμο να σηκώσει το χέρι του για να την παρακαλέσει. Αναρωτιέται για τη σημασία του ονείρου. Ο Πάρης είναι τρελός για την Ελένη και ποτέ δεν θα τολμούσε να ζητήσει τη βοήθεια της πρώτης του αγάπης παρά μόνο χωρίς τη θέλησή του. Ελπίζει όμως να ξαναδεί τον Πάρη παρά τη διαπίστωση ότι η ευεργεσία της μόνο τον άλλο μπορεί να ωφελήσει και όχι την ίδια. Τα λόγια αυτά μας θυμίζουν την πέμπτη Ηρωΐδα του Οβιδίου (Οινώνη), στ. 149-150: *me miseram, quod amor non est medicabilis herbis! / deficior prudens artis ab arte mea*. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το μέρος της διήγησης του ονείρου είναι εμπνευσμένο από το ποίημα του Tennyson, *The Death of Oenone* (στ. 77 κ.ε.), στο οποίο η Οινώνη ονειρεύεται τον Πάρη, νεκρό πια, να την καλεί κοντά του στον Άδη.

Ανάβει φωτιά. Κάποτε η φωτιά της ήταν το σημάδι για τον Πάρη της να έρθει κοντά της από την Τροία. Τώρα καίει η φωτιά χωρίς ελπίδα. Στον μονόλογό της τονίζει τις δυνάμεις της, μαγικές και θεραπευτικές, – εδώ ο ποιητής ανακαλεί σχετικά χωρία ελληνικής και λατινικής ποίησης⁷ – και καταλήγει πάλι στην οβίδεια διαπίστωση, ότι τους άλλους μπορεί να γιατρέψει, τον εαυτό της όμως όχι⁸. Στη συνέχεια φέρνει το παρελθόν της στο παρόν, ανακαλεί στη μνήμη της την περίοδο του χωρισμού της από τον Πάρη και τα ευτυχημένα χρόνια μαζί του ως βουκόλου – πρβ. Οβ., Ηρ. 5, 13 κ.ε. Κλείνει τον μονόλογό της με τα εξής λόγια: *Ah me, the first / Of all those thousand kisses that of old / Would naturally flower upon his lips! / I only have the honey of those hours, / Those old hours, those sweet hours. . .* Στο τέλος του μονολόγου της, φαίνεται ότι παραμένει εγκλωβισμένη σε αυτές τις ευτυχημένες, αισθησιακές στιγμές από το παρελθόν της με τον Πάρη. Σε αυτό το μέρος η Οινώνη παρουσιάζεται

7. Πρβ. Αριστοφ., Νεφ. 749 κ.ε., Πλάτ., Γοργ. 513a, Απολλ. Ρόδ., Αργ. 3, 528 κ.ε., Βεργ., Εκλ. 8, 69, Ορ., Επωδ. 5, 45-46 κ.α., Προπ., 1, 1, 19 και 23-24. Πρβ. επίσης και Sabinus, *Paridis ad Oenonen responsio*, στ. 80-84: *cur cessant herbae, carmina curvae tuae, / cum te nec Phoebi solertior artibus ulla est, / Phoebeaeque Hecates somnia vera vides? / te cum sideribus caelo deducere lunam / nubibus, et meminisse surripuisse diem*.

8. Η αναφορά της Οινώνης στην Κασσάνδρα ως δυστυχημένη γυναίκα που κανένας δεν πίστευε στα λόγια της, αλλά η ίδια ήταν πεπεισμένη για όσα έλεγε, μας θυμίζει επίσης το χωρίο της πέμπτης Ηρωΐδας του Οβιδίου 113 κ.ε., στο οποίο η Κασσάνδρα διαβεβαίωνε την Οινώνη ότι τα αισθήματά της και οι πράξεις της για τον Πάρη δεν έχουν κανένα πλεόν νόημα και ότι η άλωση της Τροίας μετά την άφιξη της Ελένης είναι αναπόφευκτη.

Η πρόσληψη του μύθου του θανάτου του Πάρη και της Οινώνης

ως μια δυστυχημένη γυναίκα που ταλαντεύεται ανάμεσα στο ευτυχισμένο παρελθόν με τον Πάρη και το απελπιστικό παρόν χωρίς αυτόν. Η αγάπη της για τον Πάρη δεν έχει πάψει, η ίδια όμως διακατέχεται από έναν ανείπωτο πόνο που της προκαλεί η μοναξιά της.

Ξαφνικά ακούει τη φωνή του Πάρη να τη φωνάζει. Ο ίδιος εμφανίζεται ζωντανός αλλά σε άθλια κατάσταση μπροστά της. Η Οινώνη αισθάνεται ότι έχει παρουσιαστεί μπροστά της το είδωλο του Πάρη για δεύτερη φορά, το ίδιο χλωμό όπως και στο όνειρο. Πιστεύει ότι βλέπει μπροστά της νεκρό πια τον Πάρη, ελεύθερο από ό,τι τον κρατούσε μακριά της, να τη χαιρετά. Ο Πάρης την πλησιάζει και τη βοηθά να απαλλαγεί από την παραίσθηση αυτή. Συνειδητοποιώντας ότι τον έχει μπροστά της ζωντανό, ξαφνικά η ψυχική της κατάσταση αλλάζει. Η «γλυκύτητα» με την οποία αγχάλιασε το φάντασμα του Πάρη λίγο πριν, σβήνει ξαφνικά, όταν ακούει από τον Πάρη ότι είναι ακόμα ζωντανός μπροστά της. Τον διώχνει από μακριά της. Ο Πάρης δεν μπορεί να κατανοήσει την απότομη αλλαγή της και εκείνη του εξηγεί ότι της ήταν αγαπητός, όσο νόμιζε ότι ήταν νεκρός, γιατί ένας ζωντανός Πάρης δεν μπορεί ποτέ να της ανήκει, τη στιγμή που δεν θα μπορούσε να αφήσει την Ελένη για τίποτα στον κόσμο. Εδώ φαίνεται ότι ο Binyon έχει επηρεαστεί από την αρχή του ποιήματος του Tennyson *The Death of Oenone*. Ομοίως με τον Binyon, η Οινώνη του Tennyson εμφανίζει επίσης παραισθήσεις – ο ερχομός του Πάρη επαναφέρει ξαφνικά στην πραγματικότητα τόσο την Οινώνη του Tennyson όσο και την Οινώνη του Binyon. Αλλά είναι εντελώς καινούργιο στη λογοτεχνική επεξεργασία του μύθου από τον Binyon το γεγονός ότι η Οινώνη απορρίπτει εν ψυχρώ τον Πάρη ευθύς εξαρχής με την εμφάνισή του, πριν καν ακούσει τον λόγο του ερχομού του.

Ακολουθεί η εκκληση του Πάρη για να τον κρατήσει στη ζωή. Της εξομολογείται ότι είναι βαριά τραυματισμένος στον ώμο και πεθαίνει. Για να την πείσει να τον σώσει, συνδέει την περιγραφή του τραυματισμένου μέλους με τις τρυφερές και αισθησιακές στιγμές του παρελθόντος, όταν ζούσε μαζί της. Την παραπέμπει σε εκείνες τις προσωπικές, αφοσιωμένες και αγαπημένες στιγμές και της τονίζει ότι εκείνη ξέρει τη δύναμη του βοτάνου που θα τον γιατρέψει. Η αναφορά στις ερωτικές στιγμές του κοινού τους παρελθόντος που χάθηκαν για πάντα δεν αποτελεί ένα καλό μέσο πειθούς, προκαλεί τη ζήλια και τον θυμό της Οινώνης για την Ελένη και την οδηγεί στην απόρριψή του αιτήματός του. Η απάντησή της μάλιστα είναι σύντομη και κοφτή, όπως ακριβώς στις περισσότερες αρχαίες και σύγχρονες εκδοχές του μύθου: «Πήγαινε στην Ελένη, ζήτησε από εκείνη να σε σώσει».

Ο Πάρης της απαγορεύει να μιλά για την Ελένη. Όπως στα *MO* 10, 286b-288 και στον Tennyson (*The Death of Oenone*, στ. 29-31) έτσι και ο Πάρης στον Binyon εκφράζει την ανεκπλήρωτη πλέον επιθυμία να είχε πνιγεί στη θάλασσα πριν αντικρίσει τις όχθες του Ευρώτα και τους λόφους της Λακεδαιμό-

νος. Μακάρι να ζούσε ευτυχισμένος στην Ίδη κοντά στην Οινώνη τονίζοντας ότι αυτή ήταν η θέληση των θεών, οι οποίοι τον μεταχειρίστηκαν ως παιγνίδι. Στον Κόιντο (MO 10, 286-287) προσπαθεί ο Πάρης να υποδείξει τις μοίρες του θανάτου ως υπαίτιες για τη δυστυχία της Οινώνης, στον Tennyson την αποδίδει στο „the feud of Gods“ (*The Death of Oenone*, στ. 32, πρβ. επίσης στ. 44: Man is but the slave of Fate). Η Οινώνη του απαντά πάλι με μία φράση: «Σε διάλεξαν Πάρη εξαιτίας της άστατης καρδιάς σου», πράγμα που και ο ίδιος παραδέχεται. Με περίτεχνο τρόπο μιλά για τα ευτυχισμένα νεανικά του χρόνια στην Ίδη κοντά στην Οινώνη και σε ανθρώπους που τον αγαπούσαν. Τη νοσταλγία των παλαιών ημερών τη χρησιμοποιεί ως επιχείρημα για να κάμψει την Οινώνη να τον θεραπεύσει χωρίς όμως να τη διαβεβαιώνει για την επανένωση μαζί της ή ότι έχει αποκοπεί από την αγάπη της Ελένης. Και πάλι με αυτόν του τον λόγο δεν καταφέρνει να αλλάξει την απόφασή της. Εκείνη του απαντά ότι είναι μάταιο πλέον να ανατρέχει στο παρελθόν, αυτό είναι το τέλος. Και πάλι η Οινώνη τον αποπέμπει και τον παραπέμπει στην Ελένη να τον γιατρέψει γιατί είναι πεπεισμένη ότι, αν τον θεραπεύσει, θα ξαναγυρίσει στην αγαπημένη του Ελληνίδα.

Ο Πάρης όμως δεν εγκαταλείπει τις προσπάθειές του. Αν η αγάπη της για αυτόν έχει σβήσει μαζί με κάθε ίχνος οίκτου, πρέπει να τον κρατήσει στη ζωή ενθυμούμενη τον Πάρη του παρελθόντος και όχι αυτόν του παρόντος. Στον Morris, στ. 490-491 βρίσκουμε κάτι παρόμοιο στα λόγια του Πάρη: Whatso thou wilt shall be remembered; / Whatso thou wilt, O love, shall be forgot. Η Οινώνη του απαντά ότι θυμάται τις ατέλειωτες ευτυχισμένες στιγμές μαζί του, αλλά άρχισε να τις εκτιμά, από τότε που χώρισαν. Η ζωή όμως έδειξε το σκληρό της πρόσωπο. Η μνήμη και τα βάσανα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα στη ζωή της. Αυτά τα λόγια ωθούν τον Πάρη να ομολογήσει ότι συμπεριφέρθηκε άσχημα στην Οινώνη και ότι αθέτησε τον όρκο του για αιώνια αγάπη. Δεν θέλει να ζει πια, του αξίζει αυτός ο πικρός θάνατος. Λιποθυμά και τα τελευταία λόγια του: Who loves you, loves you κάνουν την Οινώνη να αλλάξει απόφαση και να θέλει να τον σώσει: No, no, Paris, live! / I have been cruel; dear, unclothe your eyes. / Look up, look into mine. I weep for you. / You shall not die. Της ζητά να του δώσει ζωή. Η Οινώνη σηκώνεται για να φέρει το θεραπευτικό βότανο και ο Πάρης βγάζει μια κραυγή χαράς: I shall live, I shall live, I shall live! Καθώς προχωρά να φέρει το γιατρικό γυρίζει και βλέπει το πρόσωπό του. Βρίσκει παράξενο το χαμόγελό του και με απογοήτευση συνειδητοποιεί ότι αυτό που νιώθει ο Πάρης δεν είναι αγάπη, αλλά προσποίηση μεταμέλειας και αγάπης γι' αυτή. Δεν την αγαπά, αγαπά τη ζωή, θέλει να θεραπευτεί για να μπορέσει να επιστρέψει υγιής στην αγκαλιά της Ελένης. Ενώ στο δράμα του Berger, *Oenone* (1873) ο Πάρης ομολογεί τελικά στην Οινώνη ότι την εξαπάτησε προσποιούμενος μεταμέλεια και αγάπη, στον Binyon η ίδια η Οινώνη ανακαλύπτει το τέχνασμά του από την έκφραση του

Η πρόσληψη του μύθου του θανάτου του Πάρη και της Οινώνης

προσώπου του και τα λόγια του ως ύστατη προσπάθεια σωτηρίας. Η Οινώνη εγκαταλείπει τη σκηνή. Ο Πάρης προσπαθεί να την ακολουθήσει, δεν έχει όμως δύναμη και πέφτει. Σε έναν εσωτερικό μονόλογο παραδέχεται ότι του αξίζει να πεθάνει μόνος. Καλεί τους συνοδούς του⁹ και τους διατάζει να τον μεταφέρουν όχι στην Τροία, γιατί εκεί είναι σε όλους μισητός, αλλά να τον θάψουν στους γνώριμους τόπους της Ίδης, εκεί που οι άνθρωποι ακόμα τον αγαπούν. Οι καλοσυνάτοι βοσκοί και οι ξυλοκόποι θα πάρουν το σώμα του και θα κατασκευάσουν νεκρική πυρά με τα δέντρα που γνώριζε τόσο καλά, κάτω από τα οποία έπαιζε νεαρός τη φλογέρα του. Οι θεοί έχουν ήδη μεριμνήσει γι' αυτό. Οι ξυλοκόποι έκοβαν τα ξύλα στην αρχή του δράματος για την πυρά του Πάρη. Οι θεοί τα είχαν ορίσει γι' αυτόν τον σκοπό.

Και στον Κόιντο Συμυρναίο θρηνούν για τον Πάρη στην Ίδη πρόσωπα που δεν ανήκουν στο οικογενειακό του περιβάλλον. Στα *ΜΟ* 10, 364-368 ο επιικός ποιητής μάς δίνει στοιχεία για τη νεανική ζωή του Πάρη και για τις χαρούμενες και ανέμελες στιγμές του κοντά στις νύμφες και τους βοσκούς. Οι βοσκοί είναι αυτοί που ετοιμάζουν με ξύλα την πυρά του ως ύστατη πράξη αγάπης και πίστης στον κύριό τους (*ΜΟ* 10, 458b-464a). Αυτά τα δύο χωρία σίγουρα τα γνώριζε ο Binyon και τα επεξεργάστηκε στο δράμα του. Όμως, για πρώτη φορά βλέπουμε έναν Πάρη, ο οποίος, αισθανόμενος ότι η σορός του θα τύχει εχθρικής υποδοχής στην Τροία λόγω της υπαιτιότητάς του για το ξέσπασμα του πολέμου, αρνείται να τον μεταφέρουν εκεί. Ίσως εδώ επέδρασε η σκηνή του μονολόγου της Ελένης στα *ΜΟ*, η οποία εξέφρασε τους φόβους της ότι μετά τον θάνατο του Πάρη η ζωή της βρίσκεται σε κίνδυνο τόσο από τους Τρώες όσο και από τους Έλληνες (*ΜΟ* 10, 392-405).

Με το όνομα της Ελένης στα χείλια του, ο Πάρης πεθαίνει. Οι ακόλουθοί του απομακρύνουν το πτώμα του από εκείνο το σημείο. Αμέσως μετά εμφανίζεται η Οινώνη. Μετάνιωσε που αρνήθηκε τη βοήθειά της στον Πάρη τόσο σκληρά. Έχει έρθει με το βότανο που θα τον θεραπεύσει, δεν βρίσκει τον Πάρη και κατηγορεί τον εαυτό της γιατί τον άφησε μόνο του στο σκοτάδι να χαροπαλεύει. Αρχίζει να τον ψάχνει μέσα στους θάμνους φωνάζοντας το όνομά του.

Καθώς φεύγει από τη σκηνή εμφανίζεται η Ελένη, η οποία αναζητεί και αυτή τον Πάρη. Έφτασε στην Ίδη γιατί είδε από μακριά φλόγες και άκουσε δυνατούς θρήνους. Διαισθάνθηκε ότι ο Πάρης ήταν πλέον νεκρός. Προτιμά να πέσει και αυτή νεκρή παρά να επιστρέψει στην Τροία, όπου όλοι τη μισούν. Οι φόβοι της αυτοί μας θυμίζουν και πάλι τον μονόλογό της στα *ΜΟ* 10, 392-

9. Ο Binyon ονομάζει τον έναν από τους συνοδούς του Κόρυθο, ο οποίος στις αρχαίες πηγές ήταν ο γιος του Πάρη και της Οινώνης. Ο Κόρυθος αυτός ήταν τόσο περίφημος για την ομορφιά του ώστε η μητέρα του τον έστειλε να σαγηνεύσει την Ωραία Ελένη για να προκαλέσει τη ζήλεια του Πάρη. Ο Πάρης τον βρήκε στην αγκαλιά της Ελένης, τον έπιασε και τον σκότωσε, μη αναγνωρίζοντας ότι ήταν ο γιος του. Πρβ. Λυκόφρ., *Αλεξ.* 57-68, Παρθ., 34, Κόνων, 23.

405. Η Οινώνη εμφανίζεται και πάλι μπροστά της. Οι δύο γυναίκες δεν γνωρίζονται προσωπικά. Η αντίδραση της Ελένης στο άκουσμα του ονόματος της Οινώνης είναι ειρωνική. Συμπεριφέρεται υποτιμητικά και προσβλητικά, καθώς θεωρεί την προηγούμενη σχέση της Οινώνης με το Πάρη ως μια ξεχασμένη πλέον περίοδο της ζωής του συντρόφου της, και επομένως ως κάτι εντελώς ασήμαντο. Τονίζει με λύπη ότι έχει μπροστά της έναν ακόμη εχθρό (την Οινώνη), εκτός από αυτούς που βρίσκονται στην πόλη της Τροίας. Η Οινώνη δίνει στην Ελένη το βότανο για τον Πάρη λέγοντάς της ότι με αυτόν τον τρόπο θα σωθεί και θα επιστρέψει σ' εκείνη. Η Ελένη όμως δεν εμπιστεύεται το βότανο αυτό. Ξαφνικά οι φλόγες από την πυρά του Πάρη δυναμώνουν. Και για τις δύο γυναίκες είναι πλέον φανερό ότι ο Πάρης είναι ήδη νεκρός. Η Ελένη βλέπει τις φλόγες ως σημάδι και της δικής της τύχης, τη στιγμή που το μόνο πρόσωπο που την αγαπούσε καίγεται στην πυρά, η Οινώνη ως σημάδι για να αποδείξει την αγάπη της στον Πάρη. Της προτείνει να πάνε μαζί να αγκαλιάσουν τον νεκρό και να πεθάνουν μαζί του στις φλόγες ως ένδειξη αιώνιας αγάπης και αφοσίωσης. Η Ελένη πανικοβάλλεται και δεν απαντά. Η Οινώνη όμως παίρνει την απόφαση να καεί μαζί με τον Πάρη για να αποδείξει τη μεγάλη της αγάπη γι' αυτόν. Προτού φτάσει στην πυρά στρέφεται στις φλόγες και αναφωνεί τα εξής: *Then leap, you flames, I bring you fuel fit, / A heart that hungers to be fire. So, so, / Die down, and cower, and tremble, and recoil / A moment, to soar up more ardently / And wrap me closer, closer to my love. / My love with me at last. Paris, I come!* Με αυτά τα λόγια τελειώνει το δράμα. Ο ποιητής δίνει τις εξής σκηνοθετικές οδηγίες: Η Οινώνη κατεβαίνει τρέχοντας τον λόφο. Η Ελένη την κοιτάζει έκπληκτη με τρόμο. Καθώς από κάτω ακούγονται δυνατές κραυγές και οι φλόγες έχουν φουντώσει, η Οινώνη καλύπτει το πρόσωπό της με το ρούχο της και ορμά στην πυρά, καθώς η αυλαία πέφτει. Αυτές οι σκηνοθετικές οδηγίες θυμίζουν έντονα το χωρίο των *MO* 10, 464b-468a: «Ἡ δέ μιν οὐ τι, / ἀμφοδὸν ὥς ἄθρησε, γοήσατο τειρομένη περ, / ἀλλὰ καλυψαμένη πέρι φάρει καλὰ πρόσωπα / αἶψα πυρῇ ἐνέπαλτο. Γόον δ' ἄρα πουλὺν ὄρινε· / καίετο δ' ἀμφὶ πόσει.» Όπως και στα *MO* έτσι και εδώ η Οινώνη βρίσκει τη δύναμη να εκπληρώσει ένα μέγα έργον (πρβ. *MO* 10, 430) αυτοκτονώντας στην αγκαλιά της καιόμενης σορού του Πάρη, όχι μόνο επειδή η ζωή δεν έχει πλέον κανέναν νόημα γι' αυτή, αλλά προπάντων από αγάπη.

Ο Binyon με το μονόπρακτο *Paris and Oenone* δημιούργησε ένα κλασικίζον δράμα, το οποίο φέρει την επίδραση της Βικτωριανής ποίησης. Σίγουρα γνώριζε την ποιητικήπραγματεύση του Tennyson και ίσως και του Morris· τον τελευταίο τον γνώριζε και προσωπικά. Επίσης, είχε μελετήσει από το πρωτότυπο την πέμπτη Ηρωίδα του Οβιδίου και τους στίχους από τον δέκατο λόγο των *MO*. Όπως στον Κόιντο εμφανίζεται στον Binyon η Οινώνη την τελευταία ημέρα της ζωής του Πάρη, Η ζωή της αμφιταλαντεύεται μεταξύ των ευτυχισμένων στιγμών του παρελθόντος με τον Πάρη και του δυ-

Η πρόσληψη του μύθου του θανάτου του Πάρη και της Οινώνης

στυχισμένου παρόντος χωρίς αυτόν. Είναι πεπεισμένη ότι δεν είναι δυνατή μία επανασύνδεσή τους σε αυτή τη ζωή εξαιτίας της Ελένης, ακόμα και αν σώσει τη ζωή του. Αυτό φαίνεται από την αρχή κιόλας του δράματος. Αλλάζει όμως στάση, όταν τον ακούει να αναγνωρίζει το λάθος του απέναντί της και να τη διαβεβαιώνει ότι την αγαπά. Στη συνέχεια όμως καθώς διαπιστώνει ότι ο Πάρης υποκρίνεται μπροστά της και αυτό που ζητά είναι μόνο να θεραπευτεί από αυτή και να επιστρέψει στην Ελένη, αρνείται εκ νέου τη βοήθειά της και τον αφήνει μόνο. Μετανιώνει όμως για τη σκληρότητά της και ετοιμάζεται να τον θεραπεύσει. Είναι όμως πλέον πολύ αργά. Μετά από δύο αποτυχημένες προσπάθειες να κερδίσει πίσω τον αγαπημένο της, τελικά επιτυγχάνει να θριαμβεύσει έναντι της Ελένης με το να ριχτεί πάνω στην πυρά του αγαπημένου της μπροστά στα έκπληκτα μάτια της αντίζηλού της. Μία σκηνή συνάντησης της Οινώνης με την Ελένη τη συναντάμε και στον Widmann στην τελευταία πράξη του δράματός του *Oenone* (1879). Και στα δύο δράματα συγκρούονται οι δύο γυναίκες και παρουσία της Ελένης η Οινώνη αυτοκτονεί στην πυρά του Πάρη. Και στα δύο δράματα βιώνει έκπληκτη η Ελένη την αυτοχειρία της Οινώνης και αναγνωρίζει, έμμεσα στον Binyon, ότι η πραγματική αγάπη της Οινώνης μπόρεσε και νίκησε τον θάνατο.

Όπως όλοι οι λογοτέχνες του 19ου αιώνα που ασχολούνται με τον μύθο του θανάτου του Πάρη και της Οινώνης, έτσι και ο Binyon εμπλουτίζει τον αρχαίο μύθο και με συμπληρωματικές σκηνές φωτίζει περισσότερο ή διασαφηνίζει σημεία των αρχαίων διηγήσεων κυρίως αυτής των *ΜΟ*. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρεί μία ανανέωση του μύθου και του μυθικού μηνύματος χωρίς να επεμβαίνει στη σημασία του βασικού πλαισίου, στην περίπτωση μας του Τρωικού πολέμου. Από την πλευρά του δημιουργού έχουμε την ιστορία ενός άτυχου έρωτα σε πολεμικό φόντο, από την πλευρά του δέκτη την καθημερινότητα του παρόντος και την προβολή ζητημάτων σε λόγο θεατρικό και ποιητικό. Και σε αυτό το δράμα δεσπόζει η φιγούρα της Οινώνης, ακόμα και όταν έρχεται σε αντιπαράθεση με την Ελένη. Η τελευταία ως εκπρόσωπος του σαρκικού πόθου και έρωτα εμφανίζεται εντελώς αδύναμη, άχρωμη και ανίκανη για οποιαδήποτε δράση. Η Οινώνη του Binyon, όπως και αυτή των άλλων λογοτεχνικών έργων του 19ου αιώνα, δεν φέρει μόνο τα μυθικά της χαρακτηριστικά αλλά και αυτά της εποχής της, τα οποία παραπέμπουν σε μία λογοτεχνική ηρωίδα του 19ου αιώνα. Ακόμα και αν η μονόπρακτη αυτή τραγωδία του Binyon, όπως άλλωστε και οι περισσότερες από τις λογοτεχνικές πραγματεύσεις του μύθου στον 19ο αιώνα, είναι στη σημερινή μας εποχή ξεχασμένη, ο δημιουργός της συνέβαλε σημαντικά ώστε να ανασυρθεί από τη λήθη η μυθολογική φιγούρα της Οινώνης σε συνάρτηση με τη μοίρα του άπιστου συζύγου της.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ARCHER W. 1906. Savoy Theatre: New One-Act Plays. *Tribune*, 9.03.1906, 9.
- BINYON L. 1906. *Paris and Oenone*. London: Archibald Constable and Co. Ltd.
- CANCIK H., SCHNEIDER H. & LANDFESTER M. (eds). 1996-2008. *DNP: Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*. Stuttgart & Weimar: Metzler.
- FUHRMANN M. 1971. Mythos als Wiederholung in der griechischen Tragödie und im Drama des 20. Jahrhunderts. In M. Fuhrmann (ed.), *Terror und Spiel. Probleme der Mythenrezeption*. München: W. Fink, 121-143.
- HATCHER J.-Tr. 1995. *Laurence Binyon. Poet, Scholar of East and West*. Oxford: Oxford University Press.
- HUMPHREYS R. 2003. Binyon, (Robert) Laurence. *Grove Art Online*. [Available at: <https://www.oxfordartonline.com/groveart/view/10.1093/gao/9781884446054.001.0001/oao-9781884446054-e-7000008944>].
- RIEDEL V. 1988. Antikerezeption in den Dramen Heiner Müllers. In G. BINDER & B. EFFE (eds), *Das antike Theater. Aspekte seiner Geschichte, Rezeption und Aktualität*. Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag Trier, 345-384.
- ROSS R. 1906. Notable New Play: Mr. Binyon on His Version of “Paris and Oenone”, *Daily Chronicle*, 8.03.1906, 10.
- SCHUCHARD R. 1978. W. B. Yeats and the London Theatre Societies, 1901-1904. *The Review of English Studies*, New Series 29, No. 116, 415-446.
- TΣOMIS G. 2018. Quintus Smyrnaeus: Originalität und Rezeption im zehnten Buch der Posthomeric. Ein Kommentar. Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag Trier.
- WISSOWA G., KROLL W. & MITTELHAUS, K. (eds). 1894-1980. *RE: Paulys Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Stuttgart.

Ιστοσελίδα στο διαδίκτυο:

<https://www.poetryfoundation.org/poets/laurence-binyon>

ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ / ΛΑΪΚΗΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

1. Σκοπός της εργασίας*

Η έννοια της ορολογίας συνδέεται πρωτοτυπικά με τα ειδικά λεξιλόγια της επιστημονικής και τεχνικής ορολογίας, τα οποία συνήθως είναι λόγια προέλευσης και εν γένει χρηστικά εξειδικευμένα στον επίσημο επιστημονικό και τεχνικό λόγο (βλ. μεταξύ άλλων για την ελληνική Ξυδόπουλος 2008). Στην παρούσα εργασία θα φωτίσουμε περισσότερο τα ειδικά/τεχνικά διαλεκτικά και λαϊκά λεξιλόγια με βάση την πρόταση του Φλιάτουρας (2021α) και κυρίως θα αναλύσουμε τις διαφορές ανάμεσα στη λόγια και τη μη λόγια ορολογία ως προς την ετυμολογία, τη χρηστικότητα/λειτουργικότητα, την κατονομαστικότητα κλπ. και θα αναδείξουμε την πολλαπλή αξία της διαλεκτικής/λαϊκής ορολογίας.

2. Λόγια και διαλεκτική / λαϊκή ορολογία

Σύμφωνα με τους Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Φλιάτουρα (2019), ως λόγιο επίπεδο ορίζεται η πρωτοτυπικά περιφερειακή και πραγματολογικά/κοινωνιογλωσσολογικά προσδιοριζόμενη χρηστική ποικιλία της σύγχρονης κοινής νεοελληνικής ως αποτέλεσμα της μετα-διμορφικής σύζευξης της δημοτικής με κάποια στοιχεία της λόγιας παράδοσης και της καθαρεύουσας, η οποία αφορά όλα τα δομικά επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης (φωνολογία, μορφολογία, σημασιολογία, σύνταξη, πραγματολογία) και το λεξιλόγιο και καθορίζεται με βάση δύο συνδυαστικά κριτήρια: (α) το διαχρονικό ως αναγκαία αλλά όχι επαρκής συνθήκη, που συγχρονικά ερμηνεύεται ως απόκλιση (κατά βάση γραμματική και λεξηματική) και απολιθωματικότητα, δηλαδή μαρκάρισμα αρχαιοπρέπειας, και (β) πρωτίστως, και πρωτοτυπικά το χρηστικό, δηλαδή εκπροσώπηση στο υψηλό/τυπικό επίπεδο, σε συγκεκριμένα κειμενικά είδη, κατά βάση επίσημα και γραπτού λόγου και με συγκεκριμένη προθετικότητα (ένδειξη αρχαι-

* Περιληπτική μορφή της παρούσας εργασίας πρόκειται να εκδοθεί το προσεχές διάστημα υπό τη μορφή πανεπιστημιακών σημειώσεων από τους Α. Φλιάτουρα & Ζ. Γαβριηλίδου στο αποθετήριο Κάλλιπος, με τίτλο *Στοιχεία συγχρονικής/διαχρονικής λεξικολογίας/λεξικογραφίας*.

Ασημάκης Φλιάτουρας

ομάθειας, γόητρο/κύρος, επιδειξιμανία κλπ.). Επομένως, το λόγιο στοιχείο είναι το *επίσημο* αρχαιοπρεπές. Σύμφωνα με ίδια έρευνα, η λόγια ποικιλία καθορίζεται με βάση ένα συνεχές λογιότητας ως υπώνυμο του συνεχούς της επισημότητας/τυπικότητας (υψηλό, χαμηλό), τους δύο πόλους του οποίου καταλαμβάνουν το [+λόγιο] και το [-λόγιο] και την ενδιάμεση θέση η νόρμα ως η ουδέτερη αμαρκαρίστη ζώνη μεταξύ τους, λ.χ. *οίκος* (λόγιο), *σπίτι* (νόρμα), *τσαρδί/κονάκι* (μη λόγιο). Υπό αυτή την έννοια είναι δυνατός ο ανταγωνισμός με διαφορετικούς τύπους και στα τρία σημεία ή ο εσωτερικός δανεισμός από το ένα επίπεδο στο άλλο ελλείψει ανταγωνισμού ή η συνύπαρξη στοιχείων σε ένα πεδίο λόγω επικαλυπτικής κατανομής ή, τέλος, η έλλειψη ανταγωνιστή σε κάποια από τα πεδία (βλ. και Φλιάτουρας 2021α).

Ο Φλιάτουρας (2021α) εισηγείται ότι υπώνυμο του παραπάνω συνεχούς λογιότητας στο λεξιλογικό επίπεδο κατά την εφαρμογή του σε διαλεκτικά δεδομένα είναι το *ορολογικό* συνεχές, που το οποίο διασυνδέει τους ειδικούς/τεχνικούς όρους στο λόγιο επίπεδο, τη νόρμα και τη μη λόγιο επίπεδο υπό το πρίσμα της γλωσσικής ποικιλότητας και της ανταγωνιστικής συσχέτισης μεταξύ τους ως εξής:

Λόγια ορολογία	νόρμα	διαλεκτική/λαϊκή ορολογία
----------------	-------	---------------------------

Σχήμα 1: Ορολογικό συνεχές

Ως *διαλεκτική/λαϊκή ορολογία* (αντί της δημώδους) ορίζει τη χρήση των ειδικών/τεχνικών όρων στο πλαίσιο της γεωγραφικής και κοινωνικής ποικιλίας αντίστοιχα (βλ. ενδεικτικά Mushtaque et al. 1991). Συγκεκριμένα, ο όρος *διαλεκτική ορολογία* σχετίζεται περισσότερο με το διατοπικό κριτήριο και αφορά τη χρήση σε συγκεκριμένη γεωγραφική διάλεκτο ή ιδίωμα, ενώ ο όρος *λαϊκή ορολογία* σχετίζεται περισσότερο με το κοινωνικό και υφολογικό κριτήριο, δηλαδή με την παραγωγή και διάχυση ενός όρου στα χαμηλότερα λεξιλόγια και χρηστικά επίπεδα (λ.χ. αργκό, γλώσσα των νέων κλπ.). Η *διαλεκτική/λαϊκή ορολογία* μπορεί να είναι: (α) πρωτογενής, όταν αφορά *αυτόνομους* όρους με παραπληρωματική κατασήμανση που λόγω οντολογικής διαφοράς κατονομάζουν νέες έννοιες και ως εκ τούτου είτε δεν έχουν λεξικό ανταγωνιστή είτε ο ανταγωνιστής υποκαθίσταται από υπερωνυμικό όρο ή περίφραση, λ.χ. *χε(ι)-ρόβολο* «δέσμη από στάχια», *ψίδι* «κομμάτι δέρματος που αποτελεί το επάνω και μπροστινό μέρος υποδήματος», (β) *δευτερογενής*, όταν αφορά *ορολογική ποικιλία* με συμπληρωματική κατασήμανση, δηλαδή διαφορετική δυνατότητα κατονομασίας μιας έννοιας, είτε *υπωνυμική*, όταν αφορά μορφολογική ποικιλία υπαγμένη σε λέξημα της νόρμας, λ.χ. *μανάλι* (=μανουάλι), είτε *λεξηματική*, όταν εκπροσωπείται με αυτόνομο λέξημα, λ.χ. *γομάρι* (=όνος/γάιδαρος), *ραβάνι/ρεβάνι* (=πλαγιostroχισμός).

Διαφορές λόγιας και διαλεκτικής / λαϊκής ορολογίας

Ακολουθεί πίνακας με ενδεικτικό και δειγματοληπτικό από ένα ευρύτερο διαθέσιμο αρχείο, που προέρχεται από γενικά και ειδικά λεξικά, προσωπική έρευνα και σχετική βιβλιογραφία (για περισσότερα παραδείγματα, ορολογικά πεδία και βιβλιογραφία, βλ. Φλιάτουρας 2021α). Σημειώνουμε επίσης ότι όλες οι σημασίες και οι ετυμολογίες στην παρούσα εργασία προέρχονται από το ΛΚΝ (επιστημονικός υπεύθυνος ετυμολογίας: Ε. Πετρούνιας):

Πίνακας 1. Παραδείγματα λόγιας και μη λόγιας ορολογίας

	λόγια ορολογία	νόρμα	διαλεκτική/λαϊκή ορολογία
Αλιεία	πλέγμα	δίχτυ	πλεμάτι
Ανατομία	σιαγόνα	σαγόνι	τσαούλι
Αργυροχρυσοχοΐα	κολυβιστής	αργυραμοιβός	σαράφης
Αρχιτεκτονική/Οικοδομική	(διχαλωτός) πάσσαλος	φούρκα	τσάταλο
Αστρονομία	Πλειάδες	πούλια	άστρι, εξάστρα
Βιολογία	μηρυκασμός	αναμάσημα	αναμάσημα
Γεωλογία/Γεωγραφία	σύρτη	(θαλάσσιος) αμμόλοφος	πάγκος
Γεωργία	παραφυάδα	παρακλάδι	παραβλάσταρο
Εκκλησιαστική	εξόδιος	κηδεία	ξόδι
	οχεία	ζευγάρωμα	βάτεμα
Ζωολογία	λαμπυρίδα, αναλα- μπίδα, Lampyris noctiluca	πυγολαμπίδα	κωλοφωτιά
Θηλυκοί όροι	αετομάνα	αετομάνα	αετίνα
Ιατρική	Malaria	ελονοσία	μαλάρια
	Syphilis	σύφιλη	μαλαφράντζα
	ερυσίπελας, Erysipelas	ανεμοπύρωμα	ριζίμπιλα, ρουσοπίλα, αγαθό
Κτηνιατρική	διστομίαση	κλαπάτσα/ χλαπάτσα	κλαπάτσα/ χλαπάτσα
Κυνηγετική	πλεκτάνη	παγίδα, ενέδρα	βρόχι, καπάντζα, χωσιά

Ασημάκης Φλιάτουρας

Λαογραφία	κακανθρώπισμα παρωρίτης	καλικάντζαρος	παγανό(ς), καλιοντζής, καρχατζάρος, σιφώτης, καλιτσάγκαρος, κωλοβελόνης, κατσικάς, τσιλικρωτό, χρυσαφέ- ντης
Λογοτεχνία	(έμμετρος) γρίφος	(έμμετρο) αίνιγμα	παραμάντεμα
Μαγειρική	ξεροψημένο φύλλο	κόθρος	κόθρος
Μηχανική	κινητήρας	μοτέρ	μοτόρι
Μουσική	πλαγιάυλος	φλάουτο	παγιαύλι
Ναυτική	επιφράκτης	επιφράκτης	παγιόλο
Νομική	εξ ημισείας	εξ ημισείας	μισιακό
Μετεωρολογία	αεροδίνη	ανεμοστρόβιλος	(ανεμο)ρούφουλας
Οικονομία/Εμπόριο	συναλλαγή	συναλλαγή	αλίσβερίσι
Οινοποιία	στεμφυλόπνευμα	τσίπουρο, ρακί	σούμα
Όροι συγγένειας	υστερότοκος	βενιαμίν	αποσπόρι
Ορυκτολογία	υποκύανος φυλλί- της του κατώτερου Τριαδικού	μπλαβόπετρα, μπλαβοχάρακο, ψαροχάρακο	μπλαβόπετρα, μπλαβο- χάρακο, ψαροχάρακο
Πολιτική	κράτος	κράτος	δοβλέτι
Σκεύος/Όργανο	πετερνιστήρας	σπιρούνι	φτερνιστήρι
Στρατιωτική	αφοδευτήριο	τουαλέτα	καλλιόπη
Τυροκομία	οξύγαλα	ξινόγαλο	αριάνι, αίράνι
Υφαντουργία	νήμα (αργαλειού)	νήμα (αργαλειού)	διασίδι
Φυσική	πλημμυρίδα	παλίρροια	φουσκονεριά
Φυτολογία	δίχταμος	δίχταμο	έρωντας, στομαχοβό- τανο
Χαλκοουργία	Cu, Cuprum	χαλκός	μπακίρι
Χημεία	τήξη	λιώσιμο	αναλίγωμα
Ψυχολογία	φρενοβλάβεια	τρέλα, παραφρο- σύνη	πελελάδα

Διαφορές λόγιας και διαλεκτικής / λαϊκής ορολογίας

3. Χαρακτηριστικά και αξία της διαλεκτικής / λαϊκής ορολογίας

Η διαλεκτική/λαϊκή ορολογία έχει κάποια χαρακτηριστικά που τη διαφοροποιούν από τη λόγια ορολογία είτε ιδιαίτερα είτε σε μεγαλύτερο βαθμό ισχύος, τα οποία μπορεί να συλλειτουργούν μεταξύ τους. Αυτό σημαίνει ότι οι διαλεκτικοί/λαϊκοί όροι δεν είναι πάντα συνώνυμοι με τους ανταγωνιστές τους αλλά μπορεί να διαφοροποιούνται λόγω – συχνά λεπτών – υφολογικών και/ή χρηστικών αποχρώσεων. Ακολουθεί η ταξινόμηση και καταγραφή των βασικών χαρακτηριστικών της διαλεκτικής/λαϊκής ορολογίας:

(1) Δομικά χαρακτηριστικά:

(α) Αποτυπώνει τα φωνολογικά και σημασιολογικά χαρακτηριστικά των λέξεων (αφορά τη διαλεκτική ορολογία). Για παράδειγμα, οι λέξεις που ανήκουν στα βόρεια ιδιώματα αποτυπώνουν τον βόρειο φωνηεντισμό στα άτονα μεσοσυμφωνικά, δηλαδή τη στένωση των μεσοσυμφωνικών [e], [o] σε [i], [u] αντίστοιχα και την αποβολή των [i], [u] στο εσωτερικό ή στο τέλος της λέξης, λ.χ. *σύφιλη* > *σύφ'λη* κτλ. (για τα φαινόμενα στις νεοελληνικές διαλέκτους, βλ. Κοντοσόπουλος, 2001).

(β) Περιλαμβάνει κυρίως μονολεκτικές λέξεις σε αντίθεση με τη λόγια ορολογία που προτιμά τα πολυλεκτικά σύνθετα (βλ. ενδεικτικά για τη λόγια ορολογία Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1986: 145· Βαλεοντής 2011· Μαρκαντωνάτου & Χριστοφίδου 2020) λόγω κυρίως του μεταφραστικού δανεισμού και της προσπάθειας για περιγραφική πληρότητα. Επίσης, σε μεγάλο βαθμό περιέχει κατασκευασμένες λέξεις και κυρίως σύνθετα (σπανιότερα παράγωγα), προκειμένου να είναι περισσότερο κατανοητοί οι όροι και/ή πιο εκφραστικοί (βλ. σχετικά Φλιάτουρας 2003, στη μελέτη των εδαφωνυμίων), λ.χ. πρωτοῦπνι «αρχική φάση ύπνου», πανωπροίκι «ό,τι προσφέρεται επιπλέον συμφωνημένης προίκας». Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι λαϊκές ονομασίες των μηνών, που είναι όλες παράγωγες προς δήλωση του βασικού χαρακτηριστικού τους, λ.χ. *θεριστής* (= Ιούνιος), *αλωνάρης* (= Ιούλιος) κλπ.

(γ) Χαρακτηρίζεται από ελεύθερη υπερποιικιλία, δηλαδή σημαντική υπερτοπική ή διατοπική δομική (φωνολογική, μορφολογική) και λεξιλογική ποικιλία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διαλεκτική/λαϊκή ορολογία για τον δι-άολο, όπου πέρα από την έντονη μορφοφωνολογική ποικιλία (βλ. Καμηλάκη κ.ά. 2016: 276-7), μπορεί να βρει κάποιος ένα πλήθος κοινολεκτούμενων ανταγωνιστικών όρων, λ.χ. *βελζεβούλης*, *εξαποδώ*, *σειτάνης* κλπ. Αντίθετα, η λόγια ορολογία έχει σαφώς πιο περιορισμένη και κανονικοποιημένη ποικιλία, η οποία συνδέεται τόσο με την τήρηση συγκεκριμένων δομικών κανόνων λειτουργίας και αυστηρών προτύπων κατασκευής βάσει ειδικών κριτηρίων, λ.χ. συντόμευση μέ-σω απλολογίας, σύμφυρσης, ακρωνυμιοποίησης/αρχτικολεξικοποίησης, κυριολε-κτικότητα, μικρό μήκος, παραγωγικό σχήμα (βλ. σχετικά Αναστασιάδη Συμε-

ωνίδη 2019· Ξυδόπουλος 2008: 267-268 και τις εκεί αναφορές) όσο και στην παγίωση ενός τύπου μέσω των διεθνισμών (βλ. παρακάτω), προκειμένου να υπάρχει εθνική ή διεθνής επιστημονική συνεννόηση.

(2) Ετυμολογικά χαρακτηριστικά:

(α) Οι λόγιοι όροι είναι συχνά νεολατινικές λέξεις ως ολικά δάνεια από τις ευρωπαϊκές γλώσσες ή μερικά δάνεια από ξένες γλώσσες και πιο συγκεκριμένα μεταφραστικά δάνεια, σημασιολογικά δάνεια και κυρίως διεθνισμοί, δηλαδή όροι σχηματισμένοι στις ξένες γλώσσες με βάση αρχαία ελληνικά και λατινικά στοιχεία, που στη συνέχεια μεταφέρονται στις περισσότερες γλώσσες (βλ. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1994· για τα σημασιολογικά δάνεια Φλιάτουρας & Κοκκίνη 2017· για τα μεταφραστικά δάνεια Ζαφείρη, 2015). Από την άλλη, σε μεγάλο βαθμό οι διαλεκτικοί/λαϊκοί όροι είτε είναι ολικά δάνεια ή αντιδάνεια από ξένες γλώσσες είτε διασώζουν κληρονομημένες λέξεις από προγενέστερες περιόδους της ελληνικής (αρχαία, ελληνιστική, μεσαιωνική), ενίοτε αδιαφανώς λόγω σημαντικών γλωσσικών αλλαγών που καθιστούν μη ορατή τη διαχρονική τους προέλευση, σε αντίθεση με τους λόγιους όρους, όπου συνήθως είναι περισσότερο αισθητή η αρχαιοπρέπεια ή η διαχρονική καταγωγή. Για παράδειγμα, η λέξη *αγλέουρας* «βότανο» προέρχεται από το ΑΕ *έλλέβορος*, το *ποκάρι* «ποσότητα του μαλλιού που προέρχεται από το κούρεμα προβάτου» από το ΕΚ *ποκάριον* ως υποκοριστικό του ΑΕ *πόκος*, το *σκουτί* «μάλλινο χοντρό ύφασμα» από το υποκοριστικό σε -ιον του ΑΕ *σκῦτος* «αργασμένο τομάρι». Επίσης, η *τσότρα* «ξύλινο δοχείο, με πλατιά βάση που στενεύει προς τα πάνω, που το χρησιμοποιούσαν για να μεταφέρουν και να πίνουν κρασί ή νερό» είναι συμφυρμικό αντιδάνειο από τα ΑΕ *κοτύλη* και *κύαθος* μέσω αρχικά του ιταλικού *ciotola* και τελικά μέσω του τουρκικού *çotra*, το *αφιόνι* «ναρκωτικό φυτό» είναι αντιδάνειο από το ΑΕ *ὄπιον* μέσω του τουρκικού *añion* και το *τσατί* «ο ξύλινος σκελετός της στέγης και ο χώρος που σχηματίζεται μετά την κάλυψη της στέγης» είναι αντιδάνειο από τη λέξη *Κύπρος* μέσω του λατινικού *cyprium* «μέταλλο της Κύπρου, χαλκός». Οι περισσότεροι δάνειοι λόγιοι όροι προέρχονται από τις δυτικές ευρωπαϊκές γλώσσες, ενώ οι περισσότεροι δάνειοι διαλεκτικοί/λαϊκοί όροι προέρχονται από την τουρκική, την ιταλοβενετική και τις βαλκανικές γλώσσες (σλάβικες, αρωμουνική και αλβανική) ως αποτέλεσμα της άμεσης γλωσσικής επαφής κατά τη μεσαιωνική ελληνική και την πρώιμη νέα ελληνική (Φλιάτουρας 2021β και τις εκεί αναφορές). Μάλιστα παρατηρείται δανειοληπτική σύνδεση των ορολογικών πεδίων με τις γλώσσες λόγω της στερεοτυπικής και πρωτογενούς σύνδεσης κάποιων δραστηριοτήτων με συγκεκριμένα έθνη, της διαπολιτισμικής επίδρασης και των ιστορικών παραγόντων (κατακτήσεις, μεταναστεύσεις, πολυγλωσσία κλπ.), που είχαν ως αποτέλεσμα τον πολιτιστικό δανεισμό σε διάφορα πεδία (δίκαιο, κρατική λειτουργία κλπ.), λ.χ. ναυτικοί και οινολογικοί/αμπελουργικοί όροι από την ιταλοβενετική (Δετορά-

Διαφορές λόγιας και διαλεκτικής / λαϊκής ορολογίας

κης 2002· Kahane 1998· Σεγδίτσα 1967), όροι ανατολικού πολιτισμού (αρχιτεκτονικής, μαγειρικής κλπ.) από την τουρκική (Ορφανός 2020) και κτηνοτροφικοί από τις βαλκανικές γλώσσες (Browning 2008).

(β) Οι λόγιοι/μη λόγιοι ανταγωνιστικοί όροι μπορεί ετυμολογικά να συνδέονται μεταξύ τους, δηλαδή να προκύπτει ο ένας από τον άλλο, λ.χ. το λόγιο βραχονησίδα είναι εσωτερικό μεταφραστικό δάνειο της μη λόγιας λέξης βραχονήσι. Παράλληλα, κάποιοι διαλεκτικοί/λαϊκοί όροι μπορεί για ιστορικούς λόγους (λ.χ. αρχαιότητα διαλέκτου, διαλεκτοποίηση όρου κλπ.) να συνυπάρχουν με τη λόγια ορολογία με τη διαφορά ότι, ενώ έχουν λόγια διαχρονική εκκίνηση, έχουν «απολογιοποιηθεί» χρηστικά, λ.χ. η λέξη *όρνιθα* απαντά και στη λόγια και στη μη λόγια ορολογία σε σχέση με τη λέξη *κότα* στη νόρμα, με τη διαφορά ότι στη διαλεκτική/λαϊκή ορολογία δεν εκπροσωπεί το υψηλό/τυπικό επίπεδο.

(γ) Η διαλεκτική/λαϊκή ορολογία είναι επιρρεπής στην παρετυμολογία (Fliatouras 2019), η οποία συσκοτίζει σημαντικά το έτυμο της λέξης και συνδέει γνωσιακά τη λέξη με άλλες σχέσεις και περιβάλλοντα, λ.χ. *ευαγγέλιο* > *βγαγκέλιο*, *εξαπτέρυγα* > *ξωπτέρυγα*.

(3) Σημασιοπραγματολογικά χαρακτηριστικά:

(α) Χαρακτηρίζεται από μονοσημία, κατηγοριακή αυτονομία και εξειδικευμένη σημασιοδότηση με ειδικές συνδηλώσεις, σε αντίθεση με τη λόγια ορολογία που χαρακτηρίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό από πολυσημία, παράλληλη χρήση σε διάφορα επιστημονικά πεδία και ουδέτερη σημασιοδότηση. Για παράδειγμα, οι διαλεκτικοί/λαϊκοί όροι άλλοτε φωτίζουν τη θετική ή αρνητική διάσταση της έννοιας ως ευφημιστικοί ή δυσφημιστικοί όροι μέσω της σημασιολογικής βελτίωσης και επιδείνωσης αντίστοιχα, λ.χ. ο *μπουγάς* είναι κυρίως ο επιβήτορας ταύρος, η *μούλα* έχει καθαρότερο δείκτη θηλυκότητας σε σχέση με το πιο αρνητικά μαρκαρισμένο *μουλάρα*, και άλλοτε αναπτύσσουν μια πιο διευρυμένη ή συνηθέστερα πιο συγκεκριμένη σημασία μέσω της σημασιολογικής διεύρυνσης ή στένωσης αντίστοιχα, λ.χ. *βαγένι* «είδος ξύλινου βαρελιού για κρασί», *σκάρος* «η νυχτερινή βοσκή του κοπαδιού», *μπερ(ε)κέτι* «αφθονία υλικών αγαθών και ιδίως καλή σοδειά», *ρόγα* «η αμοιβή που δίνεται σε κτηνοτρόφο για τη φύλαξη και τη βοσκή ζώων, για ορισμένη περίοδο». Παράλληλα, έχουν περισσότερο εκφραστική σημασιοδότηση και άρα υφολογική διάσταση, λ.χ. το *άτι* και το *αλόγατο* «άλογο» είναι λογοτεχνικοί όροι, και η λειτουργία τους είναι συχνά αξιολογική, αποτυπώνοντας τη θετική ή συνηθέστερα την αρνητική στάση των χρηστών, στην τελευταία περίπτωση με σκωπτική/παικτική διάθεση, λ.χ. ο *πρωτοτσέλιγκας* (= *μεγαλοβοσκάς*) υποδηλώνει ένα ιεραρχικό κοινωνικό προβάδισμα, το *ψυχοπαίδι* (= *θετό παιδί*) εκφράζει την ηθική υπεροχή αυτού που υιοθετεί παιδιά, ενώ κατά τον Fliatouras (2019) η λόγια λέξη *αλληλαδέρφια* (= *ετεροθαλή αδέρφια* στη νόρμα) εμφανίζει το εξής συνεχές αρνητικής αξιολογικής στάσης στη διαλεκτική/λαϊκή ποικιλία βάσει παρετυ-

μολογίας: ουλαδέλφια, μηλαδέλφια, δηλαδέλφια, λιγαδέλφια, μουλαδέρφια, λωλαδέλφια. Επομένως, η χρήση τους αποτελεί ισχυρότερο και πολλαπλότερο δείκτη κοινωνικής ταυτότητας (φύλου, ηλικίας, σεξουαλικού προσανατολισμού, εθνικής ταυτότητας, κοινωνικής ιδιότητας κλπ.) και νοοτροπίας, σε αντίθεση με τους λόγιους όρους, όπου η χρήση τους είναι περισσότερο επαγγελματικός και μορφωτικός δείκτης.

(β) Έχει μεγαλύτερο βαθμό πληροφορητικότητας (δηλωτικότητα, διαφάνεια, σαφήνεια), καθώς πέρα από τις συνοδευτικές συνδηλώσεις που είδαμε παραπάνω, συνηθίζει να εκφράζει περιγραφικά και μετωνυμικά (με τη βοήθεια κυρίως της σύνθεσης) τα βασικά χαρακτηριστικά της έννοιας, που μπορεί να συνδέονται με το χρώμα, το σχήμα, τη λειτουργία, τη γεύση κλπ., λ.χ. ξινοκέρασο (= βύσσινο), ασημοκαπνισμένος (= επαργυρωμένος), χερόβολο (= δέσμη από στάχια).

(γ) Έχει περισσότερο γνωσιακή εκκίνηση, καθώς οι όροι φέρουν εγκυκλοπαιδικό φορτίο και πολιτιστικό και/ή λαογραφικό περίβλημα, λ.χ. το *σουνέτι* «περιτομή Εβραίων και Μουσουλμάνων» και ο *φετφάς* «επίσημη γνωμοδότηση ή ερμηνεία, από μουφτή ή από ιμάμη, σχετική με θρησκευτικά ή νομικά ζητήματα του ιερού μουσουλμανικού δικαίου και κατ' επέκταση διαταγή» και το *μιντέρι* «είδος χαμηλού ανατολίτικου καναπέ» συνδέονται με τον μουσουλμανικό πολιτισμό, ενώ το *χαροπούλι* (= *κουκουβάγια*) σχετίζεται με την αντίληψη ότι το συγκεκριμένο πουλί σηματοδοτεί τον θάνατο.

(δ) Συνδέεται άρρηκτα με συγκεκριμένες και πιο καθημερινές περιστάσεις επικοινωνίας/χρήσης, λ.χ. το *ψυχούδι* «ψωμάκι που μοιράζεται σε κηδείες ή σε μνημόσυνα» και το *ψυχοχάρτι* «σημείωμα, όπου αναγράφονται ονόματα νεκρών προς μνημόνευση από τον ιερέα» σχετίζονται με την εκκλησιαστική λειτουργία.

(4) Λεξι(κο)λογικά χαρακτηριστικά:

(α) Λόγω των ιδιαίτερων σημασιοπραγματολογικών χαρακτηριστικών καλύπτει κενά στο λεξιλόγιο, όταν είναι αδύνατη η εμφάνιση ενός συνώνυμου λεξικού όρου (μονολεκτικού ή πολυλεκτικού) ή όταν οι ανταγωνιστικοί όροι είναι πάρα πολύ εξειδικευμένοι. Επομένως, ο ανταγωνισμός μεταξύ της διαλεκτικής/λαϊκής και της λόγιας ορολογίας δεν είναι πάντοτε λειτουργικός αλλά κάποτε και διακριτικός. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι διαλεκτικοί/λαϊκοί όροι: (i) για τις κατηγορίες ζώων, όπως αιγοπροβάτων, λ.χ. *δαμάλι* «νεαρός ταύρος», *ζυγούρι* «αρνί δύο ετών», *γκιόσα* «κατσίκά με μαύρη κοιλιά και μαύρα πλευρά, άσπρη κοιλιά και άσπρες γραμμές στο πρόσωπο», *λάγιος* «γχιρίζος, με μαύρο τρίχωμα, κυρίως για πρόβατα», *ψιμάρι* «όψιμα, αργά γεννημένο αρνί», και *αλόγων*, λ.χ. *γρίβας* «ψαρί άλογο», *καράς* «άλογο με μαύρο τρίχωμα», *ντορής* «άλογο με κοκκινωπό τρίχωμα, συνήθ. σε συναισθηματικά φορτισμένη χρήση», (ii) για τα σκεύη ειδικής χρήσης, ύλης και/ή μεγέθους, λ.χ. *τσότρα* «ξύλινο δοχείο, με πλατιά βάση που στενεύει προς τα πάνω,

που το χρησιμοποιούσαν για να μεταφέρουν και να πίνουν κρασί ή νερό», σινί «είδος μεγάλου χάλκινου ή σιδερένιου στρογγυλού ταψιού», σκουτέλι «μικρή γαβάθα», τσέρκι «μεταλλικό στεφάνι με το οποίο στερεώνουν τις κυρτές σανίδες του βαρελιού», πινάκι «πίατο από ξύλο ή από πηλό», πινάκα «μεγάλο και βαθύ σκεύος (πίατο) από ξύλο ή από πηλό», μαστέλο «μεγάλος κουβάς», μαστραπάς «μικρό φορητό δοχείο για τοποθέτηση υγρών, ιδίως πόσιμου νερού ή κρασιού, λαγήνι «μεγάλο πήλινο δοχείο για υγρά και κυρίως για νερό», λασκί «δοχείο νερού ή κρασιού από αποξηραμένο νεροκολόκυθο ή από ξύλο», τσίτσα «ξύλινο, στρογγυλό δοχείο, με επίπεδες πλευρές, που το χρησιμοποιούσαν για να μεταφέρουν και να πίνουν κρασί», και (iii) για τα κλωστοϋφαντουργικά παράγωγα με συγκεκριμένο χρώμα, σχέδιο, υφή, ύλη και χρήση, λ.χ. (μ)πατανία «είδος κουβέρτας λαϊκής προέλευσης που υφαίνεται με μάλλινο υφάδι και με τέτοιο τρόπο, ώστε να σχηματίζονται διάφορα σχέδια», μποξάς/μποχτσάς «χοντρό σάλι συνήθως σκούρου χρώματος», ξόμπλι «κέντημα, στολίδι πάνω σε ύφασμα»,

(β) Υπάρχουν κατηγορίες ορολογικών πεδίων που είναι περισσότερο επιρρεπείς στην ανάπτυξη διαλεκτικής/λαϊκής ορολογίας από άλλες, λ.χ. όσα σχετίζονται με τις λαϊκές και καθημερινές δραστηριότητες και τους παραδοσιακούς, πρωτογενείς και/ή τοπικούς τομείς οικονομίας, όπως γεωργία, κτηνοτροφία, τυροκομία κλπ. Εδώ εντάσσονται και οι λεγόμενες κρυπτικές γλώσσες (λ.χ. κοραχίστικα) και τα ειδικά επαγγελματικά λεξιλόγια, λ.χ. της σηροτροφίας του Σουφλίου, του καπνού στη Θράκη (βλ. <http://synmorphose.gr/index.php/el/projects-gr/tobacco-glossary-menu>), του κρόκου στην Κοζάνη, της λεβάντας, του ροδόκερου κλπ. Σε κάποιες περιπτώσεις συνδυάζονται και τα δύο, όπως στα αλειφιάτικα, τα σώπικα, τα μουτζούρικα και τα κουδαρίτικα ως συνθηματικές γλώσσες των μαστόρων/τεχνιτών της Ηπείρου με πλήθος όρων αργυροχρυσοχοΐας και αρχιτεκτονικής (βλ. Ζιώγας 2010· Παπασταύρου 2016), λ.χ. στρογγυλομούτης «αγριογούρουνο» (κουδαρίτικα), ξυλάβ «σιδερένια μεγάλη μασιά, με την οποία πιανόταν το ζεστό σκεύος» (αλειφιάτικα).

(γ) Ορισμένοι διαλεκτικοί/λαϊκοί όροι μπορεί να μεταπηδούν στη νόρμα ή στο γενικό λεξιλόγιο ελλείψει σχετικού λεξήματος σε αντίθεση με το λόγιο λεξιλόγιο που προτιμά να δανείζεται λέξεις από το γενικό λεξιλόγιο, τις οποίες ορολογικοποιεί, αξιοποιώντας συχνά τη μεταφορά (βλ. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2017, 2019). Μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις λεξικοποιούνται και άρα αποσυνδέονται από την αρχική σημασία, ανασηματοδοτούνται και/ή χρησιμοποιούνται σε παγιωμένες φράσεις, λ.χ. οι λέξεις αγλέουρας (=ελλέβορος) «βότανο» στη φράση έφαγε τον αγλέουρα, περίδρομος «πόνος στα έντερα ή στο στομάχι» στη φράση κατεβάζω τον περίδρομο, σαΐνι (=γεράκι) με τη σημασία «έξυπνος», σκρόφα (=θηλυκό γουρούνι) ως υβριστικός όρος, τζάντζαλο (=κουρέλι) με τη σημασία «άχρηστα μικροπράγματα» στη φράση τζάντζαλα μάντζαλα και μανάρι «αρνί, κατσίκι ή μοσχάρι που το τρέφουν ειδικά, επειδή

το προορίζουν για σφάξιμο, θρεφτάρι», που χρησιμοποιείται ως χαϊδευτική/θωπευτική προσφώνηση ή ως θαυμαστικό επιφώνημα σε ωραία, άγνωστη γυναίκα. Δεν λείπουν βέβαια και οι αντίθετες περιπτώσεις, λ.χ. *κουτάλα* (=ωμοπλάτη), *κούπα* (=επιγονατίδα), *πάγκος* (= σύρτη), όπου επίσης συνοδεύονται από μεταφορά κλπ.

(δ) Η πρωτογενής ορολογία είναι πιο επιρρεπής στην απώλεια όρων και επιστημονικών/τεχνικών πεδίων παρά στη νεολογία και την εισαγωγή νέων πεδίων, και αυτό διότι αφορά περισσότερο παραδοσιακούς τομείς, προέρχεται από τη γλωσσική και διαπολιτισμική επαφή σε παλαιότερες εποχές χωρίς σύνορα και έθνη-κράτη, είναι στιγματισμένη (βλ. παρακάτω) και πιεσμένη από την ΚΝΕ, και πλήττεται από την πολιτιστική αλλαγή. Αντίθετα, η λόγια ορολογία παρακολουθεί και εναρμονίζεται με τις επιστημονικές, πολιτιστικές και τεχνολογικές εξελίξεις και αξιοποιεί περισσότερο τα δομικά στοιχεία της νόρμας για την κατασκευή λέξεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απώλεια πολλών πεδίων ή όρων της διαλεκτικής/λαϊκής ορολογίας της μεσαιωνικής, λ.χ. ναυπηγικοί/ναυτικοί και νομικοί όροι και όροι σκευών/δοχείων (βλ. Δετοράκης 2002· Kahane 1998· Μπακιρτζής 1884).

(5) Χρηστικά και μεταγλωσσικά χαρακτηριστικά:

(α) Δεν υφίσταται την κανονικοποίηση και τη ρύθμιση/τυποποίηση από επίσημους φορείς, όπως συμβαίνει με την επίσημη/λόγια ορολογία, αφού η οροδοσία είναι προϊόν των ομιλητών που δεν μπορεί να τροποποιηθεί. Στην Ελλάδα την επίσημη/λόγια ορολογία έχουν αναλάβει το *Κέντρο Ερεύνης Επιστημονικών Όρων και Νεολογισμών* (διευθύνουσα: Α. Χριστοφίδου) της Ακαδημίας Αθηνών ως επίσημος εθνικός φορέας (βλ. www.academyofathens.gr/el/research/centers/scitermneo) και συμπληρωματικά η ΕΛΕΤΟ (βλ. www.eleto.gr) και η ΕΔΟ (Ελληνικό Δίκτυο Ορολογίας).

(β) Η χρήση της είναι συχνά *μαρκαρισμένη*, άλλοτε αρνητικά ως ιστορικός δείκτης κατακτήσεων και εθνικής αλλοίωσης, κυρίως όταν προέρχεται ετυμολογικά από την τουρκική, ή ως δείκτης γραφικότητας και επαρχιωτισμού, και άλλοτε θετικά ως δείκτης πολιτισμού υπό εξαφάνιση. Ως προς την πρώτη διαδικασία, είναι χαρακτηριστικό ότι ενσωματώνεται στα γενικά ερμηνευτικά λεξικά με ειδικά χρηστικά σημάδια που έχουν αρνητικές συνδηλώσεις, λ.χ. στο ΛΚΝ *λαϊκό*, *λαϊκότροπο*, *παρωχημένο*. Ο στιγματισμός είχε ως αποτέλεσμα από τη μια μεριά πολλοί δάνειοι όροι να αντικατασταθούν από οργανωμένες πρακτικές απόδοσης όρων με βάση αρχαιοελληνικά στοιχεία στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος και της συνεπακόλουθης εκκαθάρισης των δανείων από την καθαρεύουσα (βλ. σχετικά υλικό στο Μπαμπινιώτης 2015: Π18-19) και από την άλλη οι διαλεκτικοί/λαϊκοί όροι να ακολουθήσουν τον δρόμο της συρρίκνωσης/υποχώρησης των διαλέκτων, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιούνται κυρίως από διαλεκτόφωνους μεγάλυ-

Διαφορές λόγιας και διαλεκτικής / λαϊκής ορολογίας

τερης ηλικίας. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε και η σχεδόν στερεοτυπική σύνδεση της ορολογίας με την καθαρεύουσα και κατ' επέκταση με το λόγιο επίπεδο (βλ. Τοράκη 2011). Στον αντίποδα, τις τελευταίες δεκαετίες και με τη βοήθεια της γλωσσολογίας στο πεδίο της αναζωογόνησης των γλωσσών/διαλέκτων σε κίνδυνο και της διαφύλαξης της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς, παρατηρείται συντονισμένη προσπάθεια (και στην ελληνική γλώσσα) να αποθησαυριστεί και να επαναχρησιμοποιηθεί, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχει αποταχθεί ο σχεδόν μουσειακός και φολκλορικός χαρακτήρας, αλλά και ο στιγματισμός της.

(γ) Αν διατρέξει κανείς τη βιβλιογραφία της ορολογίας, θα διαπιστώσει τον μεγαλύτερο βαθμό ερευνητικής ενασχόλησης με τη λόγια ορολογία. Για παράδειγμα, ενώ κυκλοφορούν δεκάδες λεξικά λόγιας ορολογίας σε διάφορα επιστημονικά πεδία, είναι σαφώς λιγότερα αυτά της γεωγραφικής και κοινωνικής ορολογίας (βλ. σχετικά Ξυδόπουλος 2008: 339-342). Μία βασική αιτία είναι ότι η μη λόγια ορολογία δεν έχει το ακαδημαϊκό και επιστημονικό περιβλημά της λόγιας. Σημαντική προς την αντίθετη κατεύθυνση είναι η ερευνητική δραστηριότητα του *Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών*, όπου τον τομέα της διαλεκτικής/λαϊκής ορολογίας σε επίπεδο συλλογής και ταξινόμησης έχουν αναλάβει το *Κέντρο Ερεύνης Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων* και το *Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*. Παράλληλα, σε συνέδρια όπως αυτό της ΕΛΕΤΟ (βλ. τη βιβλιογραφία της εργασίας) και του Πανεπιστημίου Πατρών (MGDLT) παρατηρείται κάποια στροφή και προς τη διαλεκτική/λαϊκή ορολογία. Επίσης, η δευτερογενής ορολογία, πρωτίστως η λαϊκή και σε μικρότερο βαθμό η διαλεκτική, φαίνεται να αναζωογονείται λόγω της απενοχοποίησής της τις τελευταίες δεκαετίες από τη γλωσσολογία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα ειδικά λεξικά της αργκό στην ελληνική (www.slang.gr) και την κυπριακή (www.cyslang.com) και πρόσφατα η μεταγραφή των οδηγιών προστασίας του κορονοϊού σε διάφορες διαλέκτους και ιδιώματα με πλήθος διαλεκτικών νεολογισμών, λ.χ. *κορονοπέλι* (=κορονοϊός) στα κυπριακά. Παρόλα αυτά, σε μεγάλο βαθμό οι διαλεκτικοί/λαϊκοί όροι είναι ακόμα αθησαύριστοι και αδιερεύνητοι, χαμένοι στα κατάρβαθα των ομιλητών, στις τοπικές βιβλιοθήκες και στην ανεπίσημη βιβλιογραφία, ενώ αντίθετα, η λόγια ορολογία απολαμβάνει σε μεγαλύτερο βαθμό τα ερευνητικά φώτα.

4. Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία επιχείρησε να φωτίσει και να αναβαθμίσει την αξία της μη λόγιας ορολογίας υπό το θεωρητικό πλαίσιο του Φλιάτουρας (2021α). Συγκεκριμένα, έδειξε τα διαφορετικά χαρακτηριστικά διαλεκτικής/λαϊκής και λόγιας ορολογίας σε επίπεδο δομικό, ετυμολογικό, σημασιοπραγματολογικό,

λεξι(κο)λογικό και χρηστικό/μεταγλωσσικό. Με αυτόν τον τρόπο εξισώνεται η λόγια με τη μη λόγια ορολογία, και διανοίγεται το πεδίο της ορολογικής έρευνας σε επίπεδο μελετών περίπτωσης στις διάφορες γεωγραφικές και κοινωνικές διαλέκτους αλλά και αξιοποίησης της μη λόγιας ορολογίας στη λεξικογραφία. Σημαντικό προς αυτή την κατεύθυνση θα ήταν ένα συνολικό αντιπαραβολικό λεξικό όρων με βάση το συγκεκριμένο ορολογικό συνεχές, το οποίο είναι στα άμεσα σχέδια του συγγραφέα.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 1986. *Η νεολογία στην Κοινή Νεοελληνική*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής).
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 1994. *Νεοελληνικός δανεισμός της νεοελληνικής: άμεσα δάνεια από τη γαλλική και αγγλοαμερικανική*. Θεσσαλονίκη: Επιτροπή δημοσιευμάτων ΑΠΘ.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 2017. Το σχήμα της μεταφοράς στον επιστημονικό λόγο: εφαρμογή στο λεξιλόγιο της ανατομίας. *Πρακτικά του 11ου Συνεδρίου Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία της ΕΛΕΤΟ*. Αθήνα, 76-87. [Διαθέσιμο στο: <http://www.eleto.gr/download/Conferences/>].
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α. 2019. Ακαδημαϊκό λεξιλόγιο και ορολογία. *Πρακτικά του 12ου Συνεδρίου Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία της ΕΛΕΤΟ*. Αθήνα, 45-56. [Διαθέσιμο στο: <http://www.eleto.gr/download/Conferences/>].
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, Α. & ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2019. Το λόγιο επίπεδο στη σύγχρονη κοινή νέα ελληνική: συγχρονικές και διαχρονικές τάσεις. Στο Α. Φλιάτουρας & Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (επιμ.), *Το λόγιο επίπεδο στη σύγχρονη νέα ελληνική: θεωρία, ιστορία, εφαρμογή*. Αθήνα: Πατάκης.
- ΒΑΛΕΟΝΤΗΣ Κ. 2011. Μία έννοια – Ένας όρος – Πόσες λέξεις; Η νιλεκτικότητα των όρων. *Πρακτικά του 8ου Συνεδρίου Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία της ΕΛΕΤΟ*. Αθήνα, 125-141. [Διαθέσιμο στο: <http://www.eleto.gr/download/Conferences/>].
- BROWNING R. 2008. *The Medieval and Modern Greek Language*, (μτφρ. Μ. Κονομής). Αθήνα: Παπαδήμας.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ. 2002. Αμπελουργική και οινολογική ορολογία στα νοταριακά έγγραφα της Βενετοκρατίας. *Πρακτικά Συμποσίου «Οίνος παλαιός ηδύποτος, το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια»*. Ηράκλειο, 237-247.
- ΖΑΦΕΙΡΗ Σ. 2015. *Τα μεταφραστικά δάνεια στη νέα ελληνική* [Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή]. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Διαφορές λόγιας και διαλεκτικής / λαϊκής ορολογίας

- ΖΙΩΓΑΣ Θ. 2010. *Κουδαρίτικα*. Αθήνα: Αδερφότητα Δροσοπηγιωτών.
- ΚΑΗΑΝΕ Η. 1998. *Venetian relics on the Greek island of Cephalonia. The domain of wind and weather. A Festschrift for Sol Saporta*. Seattle, 213-230.
- ΚΑΜΗΛΑΚΗ Μ., ΚΑΤΣΟΥΔΑ Γ. & ΒΡΑΧΙΟΝΙΔΟΥ Μ. 2016. *Πιπέρι στο στόμα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Γ. 2001. *Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ Σ. & ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ Α. 2020. Πολυλεκτικές εκφράσεις. Μελέτες με δεδομένα από την ελληνική και άλλες γλώσσες. *Δελτίο επιστημονικής ορολογίας και νεολογισμών*. Ακαδημία Αθηνών: Κέντρο Ερεύνης Επιστημονικών Όρων και Νεολογισμών.
- ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ Χ. 1884. *Βυζαντινά τσουκαλολάγνηνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*. Θεσσαλονίκη.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ. 2015. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- MUSHTAQUE A. CHOWDHURY R. & KABIR, Z. N. 1991. Folk terminology for diarrhea in rural Bangladesh. *Reviews of infectious diseases*, V. 13, Issue supplement 4.
- ΞΥΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ. 2008. *Λεξικολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- ΟΡΦΑΝΟΣ Β. 2020. *Τουρκικά δάνεια στα ελληνικά της Κρήτης*. Heidelberg: Propylaeum.
- ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ Χ. Β. 2016. *Τ' αλειφιτάτικα, τα σώπικα και τα μουτζούρικα*. Αθήνα: Ελίκαρον.
- ΣΕΓΓΙΤΣΑ Π. Ε. 1967. *Οι κοινοί ναυτικοί μας όροι και οι ρωμανικάί γλώσσαι*. Αθήνα: Ίδρυμα Ευγενίδου, Βιβλιοθήκη του Ναυτικού.
- ΤΟΡΑΚΗ Κ. 2011. Γλωσσικό ζήτημα και επιστημονική ορολογία: μια διερεύνηση διαδρομών και συναντήσεων. *Πρακτικά του 8ου Συνεδρίου Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία της ΕΛΕΤΟ*. Αθήνα, 369-381. [Διαθέσιμο στο: <http://www.eleto.gr/download/Conferences/>].
- ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2003. *Μορφολογική ανάλυση των εδαφονυμίων του νομού Αχαΐας* [Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή]. Πάτρα: Τμήμα Φιλολογίας.
- ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2021α. Η διαλεκτική ορολογία στη σύγχρονη ελληνική: μια θεωρητική προσέγγιση. *Πρακτικά του 13ου Συνεδρίου Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία της ΕΛΕΤΟ*. Αθήνα, 49-59. [Διαθέσιμο στο: <http://http://www.eleto.gr/download/Conferences/>].
- ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2021β. Πόσα και ποια δάνεια έχει η σύγχρονη κοινή νέα ελληνική; Μια πρώτη προσέγγιση. *Γλωσσολογία* 29, 21-44. [Διαθέσιμο στο: <http://glossologia.phil.uoa.gr/sites/default/files/2.Fliatouras.pdf>].
- ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. 2019. The folk etymology in Greek dialects. A first approach. In M. Janse, B. Joseph, I. Kappa, A. Ralli & M. Tzakosta (eds), *Proceedings of MGD7*. Rethymno: University of Crete.

Ασημάκης Φλιάτουρας

ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Α. & ΚΟΚΚΙΝΗ Κ. 2017. Τα σημασιολογικά δάνεια στη νεοελληνική ορολογία. *Πρακτικά του 11ου Συνεδρίου «Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία»* (ΕΛΕΤΟ). Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, 102-112 [Διαθέσιμο στο: <http://www.eleto.gr>].

ΠΕΡΙΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

1. Εισαγωγή

Το *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας* της Ακαδημίας Αθηνών (εφεξής *ΧρΛεξ*) διαφοροποιείται σε πολλά σημεία από τα αντίστοιχα λεξικά των τελευταίων δεκαετιών, κυρίως ως προς την επιλογή του ληματολογίου και τον τρόπο παρουσίασής του, ο οποίος καθορίστηκε εν πολλοίς με περιγραφικά και όχι ρυθμιστικά κριτήρια¹. Η διεθνώς καθιερωμένη αυτή λεξικογραφική πρακτική επαινέθηκε από τους ειδικούς, υπήρξαν όμως και ελάχιστοι μη ειδικοί οι οποίοι θεώρησαν ότι η Ακαδημία Αθηνών έπρεπε με το κύρος που διαθέτει να επιβάλει αυστηρούς κανόνες ορθής χρήσης της γλώσσας. Η απροκατάληπτη περιγραφή της γλώσσας, με βάση τα στοιχεία που παρέχουν εκτενείς έντυπες και ιδίως ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων, στις οποίες στηρίχτηκε το *Χρηστικό Λεξικό*², αποτελεί απαρράβατο όρο της επιστημονικής έρευνας, δεν αποδέχονται όμως τη βασική αυτή μεθοδολογική αρχή όσοι, ευτυχώς ελάχιστοι σήμερα, κινδυνολογούν ανεπίγνωστα ή μη, συχνά με εμφανώς ιδεολογικά κίνητρα³. Το πολυσυζητημένο θέμα της αλλοίωσης και παρακμής της γλώσσας, με βασικά επιχειρήματα την άκριτη αποδοχή ξένων λέξεων, την υποτιθέμενη λεξιπενία των νέων και την ανεπάρκεια του εκπαιδευτικού μας συστήματος, ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας έρευνας⁴.

1. Σχετικά με τον προβληματισμό που εκτίθεται εδώ βλ. Χαραλαμπίδης (2015α: 37-39): «Το “σωστό” και το “λάθος” στη γλώσσα» και Χαραλαμπίδης (2015β). Βλ. τα νέα στοιχεία που παραθέτω στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Χάρτης*, τεύχ. 1, Ιανουάριος 2019, [www.hartismag.gr/hartis-1/klimakes/to-swsto-kai-to-laoos-sth-glwsa].

2. Για αναλυτικά στοιχεία και συναφείς πληροφορίες βλ. Χαραλαμπίδης (2017).

3. Βλ. την εξαιρετική μονογραφία του Μοσχονά (2005).

4. Όσοι ενοχλούνται από τη γλωσσική συμπεριφορά των νέων, όπως και από το ντύσιμό τους, δεν αντιλαμβάνονται ότι οι στάσεις αυτές αποτελούν απαραίτητο στάδιο ωρίμανσης και μετάβασης στον ενήλικο βίο, στον οποίο εντάσσονται αρμονικά. Από το άλλο μέρος, είναι μέχρις ενός σημείου κατανοητό το γεγονός ότι οι νεότερες εξελίξεις στη γλώσσα δεν γίνονται πάντα εύκολα αποδεκτές. Τελικά, το τι θα παραμείνει και το τι θα περιέλθει σε αχρησία το καθορίζει με την πάροδο του χρόνου η πλειονότητα των φυσικών ομιλητών κάθε γλώσσας.

Για να περιοριστούν οι μονόπλευρες θεωρήσεις της έννοιας του γλωσσικού «λάθους», έτσι ώστε να μπορέσουν όσοι έχουν εγκλωβιστεί στο μαγγανοπήγαδο της καθημερινής γλώσσας να βγάλουν τις παρωπίδες και να αφήσουν να τρέξει αβίαστα το γάργαρο νερό της, επιβάλλεται να διδάσκονται οι μαθητές ήδη από δύο τις τελευταίες τάξεις του δημοτικού σχολείου, όπως και οι σπουδαστές και φοιτητές μέχρι την ολοκλήρωση των σπουδών τους, ανεξάρτητα από γνωστικό αντικείμενο, σε διαβαθμισμένους επάλληλους κύκλους τους πολύπλοκους μηχανισμούς λειτουργίας της γλώσσας οι οποίοι την καθιστούν ικανή να ανταποκρίνεται διαχρονικά στους ποικίλους, διαρκώς μεταβαλλόμενους, κοινωνικούς και επικοινωνιακούς της ρόλους.

Η γλωσσική επίγνωση και ειδικότερα η *κριτική γλωσσική επίγνωση*, μεταφραστικό δάνειο από την αγγλική (language awareness, critical language awareness) ως επιμέρους κλάδος της γλωσσολογίας είναι γνωστός εδώ και μερικές δεκαετίες και αξιοποιείται αποτελεσματικά σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, δεν έχει όμως αξιοποιηθεί επαρκώς στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να αναπαράγονται μια σειρά από γλωσσικά στερεότυπα που περιορίζουν τον ορίζοντα της σκέψης και της γνώσης⁵. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι το σύμπλοκο αυτό βρήκε για πρώτη φορά τη θέση του στο ΧρΛεξ:

γλωσσική επίγνωση & γλωσσική ενημερότητα: ΓΛΩΣΣ. συνειδητή γνώση της φύσης και του ρόλου της γλώσσας ως κοινωνικού φαινομένου: *κριτική ~ ~. Η ~ ~ συμβάλλει στην αποτελεσματικότερη διδασκαλία, εκμάθηση και χρήση της γλώσσας.* [< αγγλ. language awareness]

Όταν κατανοήσει κάποιος τους τρόπους λειτουργίας της γλώσσας, ανάλογα με το ποιος μιλά ή γράφει σε ποιον, τότε, πού και για ποιο σκοπό, δηλ. τι σημαίνει επικοινωνιακός δυναμισμός και πως επιτυγχάνεται, θα δει από μια εντελώς νέα οπτική γωνία και θα ερμηνεύσει ανάλογα τις χρήσεις της γλώσσας, οι οποίες δεν είναι στατικές ούτε επεξηγούνται ή αξιολογούνται με κριτήριο τη μονόπλευρη άποψη του κάθε ομιλητή. Η χρήση της γλώσσας είναι καθαρά ιδιοσυγκρασιακής υφής, δεν ταυτίζονται δηλαδή πάντοτε οι προτιμήσεις των ομιλητών, των συντακτών κειμένων ή των συγγραφέων.

Στη σημερινή εποχή των πολύγλωσσων και πολυπολιτισμικών κοινωνιών, οι λέξεις δεν ερμηνεύονται μόνο από την εσωτερική ιστορία των γλωσσών, αλλά και από τις ολοένα και πιο εμφανείς εξωτερικές επιδράσεις γλωσσών κύρους. Οι εκπαιδευτικοί όλων των ειδικοτήτων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας

5. Βλ. Χααραλαμπάκης (2009): Η λέξη awareness έχει μεταφραστεί και ως *συναίσθηση*, *συνειδητότητα*, *ευαισθητοποίηση*, δεν αποδίδει όμως ικανοποιητικά το νόημα της σταθερής αυτής λεξικής σύναψης. Ενδεικτικό της σπουδαιότητας του νέου γνωστικού αντικειμένου είναι το γεγονός ότι από το 1990 κυκλοφορεί το περιοδικό *Language Awareness*.

Περιγράφοντας την πραγματική χρήση της γλώσσας

εκπαίδευσης, και όχι μόνο οι φιλόλογοι, οφείλουν να διευρύνουν την πολυγλωσσική τους επίγνωση, συμπεριλαμβανομένης ασφαλώς της μεταγλωσσικής, ψυχολinguιστικής και κοινωνιογλωσσολογικής. Το ίδιο ισχύει και για τους καθηγητές ξένων γλωσσών, πολλοί από τους οποίους ακολουθούν παραδοσιακά μοντέλα διδασκαλίας εστιάζοντας την προσοχή των μαθητών μόνο στη γλώσσα-στόχο και όχι και στη γλώσσα-πηγή. Η πρόκληση είναι ακόμα μεγαλύτερη όταν οι μαθητές δεν έχουν φυσική γλώσσα τη νεοελληνική, όπως συμβαίνει σε πολλά σχολεία ανά την επικράτεια, οπότε πρέπει να ενεργοποιηθούν οι προϋπάρχουσες γλωσσικές τους γνώσεις με κατάλληλες διαγλωσσικές και διαπολιτισμικές ασκήσεις.

2. Επιστολές διαμαρτυρίας για τη γλωσσική χρήση

Από κοινωνιογλωσσολογική άποψη παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον επιστολές αναγνωστών που δημοσιεύονται στον έντυπο και ηλεκτρονικό Τύπο με επίκεντρο την παρακμή της γλώσσας. Ήδη από το 1996 είχα επιστήσει για πρώτη φορά, αν δεν κάνω λάθος, την προσοχή των ειδικών στο θέμα αυτό το οποίο συνδέεται με την εσφαλμένη αντίληψη ότι η γλωσσική αλλαγή ταυτίζεται σχεδόν με τη γλωσσική παρακμή με εμφανείς ιδεολογικές προεκτάσεις⁶. Μετά άρχισαν να παρουσιάζονται συστηματικές αναλύσεις του φαινομένου αυτού⁷. Ενδεικτική είναι η παρακάτω περίπτωση⁸:

Το παρακάνατε με τους αγγλικούς όρους

Κύριε διευθυντά,

Διαβάζω την «Καθημερινή» από τη δεκαετία του '80 και πρέπει να σας αναφέρω ότι το επίπεδό της έχει πέσει πολύ. Η «Καθημερινή» σήμερα δεν είναι η ελληνοπρεπής εφημερίδα της Ελένης Βλάχου. Χρησιμοποιεί αγγλικούς όρους («ντιμπίτ», «άλιεν» κ.ά.) σε ελληνικά κείμενα. Αυτό είναι μία μορφή μόλυνσης της ελληνικής γλώσσας. Ελπίζω σε μία διόρθωση.

Ο συντάκτης της επιστολής, υψηλού προφανώς μορφωτικού επιπέδου, και κάποιος ηλικίας που δικαιολογεί την καταφυγή στο ωραιοποιημένο παρελθόν, διατυπώνει προσωπικές απόψεις, υπό τη μορφή ήπιας διαμαρτυρίας, οι

6. Βλ. Χαραλαμπίδης (1998).

7. Βλ. ενδεικτικά Δελβερούδη & Μοσχονάς (1997) και Μοσχονάς (2001).

8. Βλ. εφημ. *Η Καθημερινή* (6 Σεπτεμβρίου 2017), Γράμματα Αναγνωστών: www.kathimerini.gr/opinion/readers/16925560/to-parakanate-me-amp-nbsp-toys-agglikoys-oroy/s/. Στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύονται σε ταχτά χρονικά διαστήματα ανάλογες επιστολές. Αξίζει να συγκεντρωθούν, να ταξινομηθούν ειδολογικά και να σχολιαστούν με την κατάλληλη επιστημονική τεκμηρίωση.

οποίες θα ήταν καθ' όλα σεβαστές αν υπήρχε η ανάλογη τεκμηρίωση. Η επίκριση ότι η εφημερίδα δεν είναι «ελληνοπρεπής» αιτιολογείται από το γεγονός ότι δεν διατηρείται η «καθαρότητα της γλώσσας», με επικίνδυνες προεκτάσεις που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην «καθαρότητα της φυλής». Κατά τον αρθρογράφο, η χρήση «αγγλικών όρων ... είναι μία μορφή μόλυνσης της ελληνικής γλώσσας». Η ιατρική αυτή μεταφορά παραπέμπει σε αρρωστημένη κατάσταση, σε παθογόνα μικρόβια που θέτουν σε κίνδυνο την ύπαρξη της ίδιας της γλώσσας. Κατά τον ίδιο τρόπο, η στρατιωτική μεταφορά της «εισβολής» ξένων λέξεων αναπαράγει τον μύθο της ομοιογένειας της γλώσσας και την επέλευση του εχθρού.

Η καταληκτική πρόταση «Ελπίζω σε μία διόρθωση» είναι ανελλήνιστη και ανατρέπει κατά ειρωνικό τρόπο τη συλλογιστική του αρθρογράφου. Ανεξάρτητα από το αν είχε στο μυαλό του ή όχι τη γαλλική αντιστοιχία *J'espère dans une correction*, η χρήση του αριθμητικού μία αποτελεί συχνά κλασική περίπτωση ξενικής επιρροής. Η πρόταση *Πήγαμε μια εκδρομή* αποδίδει το αγγλικό *we went for an excursion*, το γαλλικό *nous sommes allés faire une excursion*, το γερμανικό *wir waren auf einem Ausflug*. Σε γνήσια ελληνικά λέμε *Πήγαμε εκδρομή*. Η προσθήκη του αριθμητικού δικαιολογείται μόνο ως εστία αντιπαράθεσης: *Θα πάμε μία εκδρομή τον Απρίλιο και δυο το Μάιο*. Και η διατύπωση «Ελπίζω σε διόρθωση» μένει μετέωρη, αφού απουσιάζει το συμπλήρωμα. Προσφορότερη θα ήταν η διατύπωση: *Ελπίζω ότι θα διορθωθεί η κατάσταση ή κάτι ανάλογο*.

Τον επιστολογράφο ενοχλεί η λέξη *ντιμπίτ*. Όσοι προτείνουν την αντικατάσταση της αγγλικής λέξης με την ελληνική *διάλογος* ή *δημόσιος διάλογος* παραγνωρίζουν την ακριβή σημασία του *ντιμπίτ*⁹. Στο *ΧρΛεξ* καταγράφεται η λέξη ως ακολουθώς:

ντιμπίτ ντι-μπέ-ιτ ουσ. (ουδ.) {άκλ.}: ΜΜΕ διάλογος-αντιπαράθεση, συνήθ. μεταξύ πολιτικών, κατά τη διάρκεια προεκλογικής περιόδου, που μεταδίδεται ζωντανά από τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ: *προεκλογικό/τηλεοπτικό ~. Το ~ των πολιτικών αρχηγών. Το ~ μεταξύ των υποψήφιων δημάρχων. Βλ. αντιλογία. ΣΥΝ. τηλεμαχία [< αγγλ. debate].*

Το δεύτερο παράδειγμα που επικαλείται ο επιστολογράφος για να τεκμηριώσει τη «μόλυνση» της γλώσσας είναι εντελώς άστοχο και δείχνει, πράγμα κατανοητό, αλλά μη συγγνωστό για την κριτική που ασκεί, την παχυλή του άγνοια στον χώρο του κινηματογράφου. Ο Ελβετός υπερρεαλιστής ζωγράφος, γλύπτης και σκηνογράφος H. R. Giger είναι ο δημιουργός του κινηματογραφικού *Άλιεν*, του εξωγήινου χαρακτήρα που πρωταγωνιστούσε στην κλασική

9. Βλ. τις εύστοχες επισημάνσεις του Χάρη (2008: 72-73).

Περιγράφοντας την πραγματική χρήση της γλώσσας

ομότιτλη ταινία επιστημονικής φαντασίας του Ridley Scott το 1979. Η λέξη στη συγκεκριμένη περίπτωση επιβάλλεται να μείνει αμετάφραστη. Το alien σημαίνει «αλλοδαπός, ξένος», θα ήταν όμως γελοίο να αποδοθεί με αυτές τις συνωυμικές δυνατότητες στη συγκεκριμένη περίπτωση¹⁰.

3. Μαθήματα ανεξιγλωσσίας και ανεξιθρησκίας

Η αμερόληπτη περιγραφή της γλώσσας οδηγεί στην καλύτερη κατανόηση των τρόπων λειτουργίας της. Μπορεί να οδηγήσει όχι απλώς στην ανοχή του διαφορετικού, αλλά, πράγμα πολύ πιο σημαντικό, στην κατανόησή του. Το να επικρίνει κανείς συλλήβδην τους ξενισμούς αποτελεί μια μορφή γλωσσικού ρατσισμού με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την κοινωνική συνοχή.

Ο σπάνιος όρος *ανεξιγλωσσία* μπορεί να αξιοποιηθεί τόσο σε πολύγλωσσα και πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα, όπως συμβαίνει με τις σημερινές κοινωνίες, για να τονιστούν τα οφέλη που προκύπτουν από την εκμάθηση ξένων γλωσσών, όσο και για ποικιλίες μιας και μόνο γλώσσας, όπως είναι τα διάφορα κοινωνιόλεκτα, οι διάλεκτοι και τα ιδιώματα¹¹. Ο Εμμανουήλ Κριαράς (2001:14) μεταχειρίζεται τη λέξη σε ένα ενδιαφέρον συγκείμενο: «Και ο Σ. Κουγέας, παλιότερος καθηγητής μας, ενίσχυε το δημοτικισμό μας με την ανεκτικότητα και την ανεξιγλωσσία που έδειχνε». Η Κατσογιάννου (1999) τονίζει ότι η έννοια της γλωσσικής ανοχής (*tolérance*, ο όρος θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά με το νεωτεριστικό *ανεξιγλωσσία*) είναι χαρακτηριστική των πολιτισμών προφορικής παράδοσης και προέρχεται κυρίως από την απουσία ρυθμιστικής γλωσσικής πολιτικής¹².

Η *ανεξιγλωσσία* ή *γλωσσική ανεκτικότητα*, σε αντιπαράθεση με τη γλωσ-

10. Όποιος διαβάσει το εκτενές λήμμα *alien*, με τις νέες σημασίες που έχει αποκτήσει ο όρος, στο περίφημο έργο του Prucher (2007), θα συνειδητοποιήσει ότι και η μετάφραση «εξωγήινος» δεν αποδίδει επακριβώς τη σημασία της λέξης.

11. Η *ανεξιγλωσσία* χρησιμοποιείται στη λογοτεχνική κριτική για να δηλωθεί ότι πολλοί λογοτέχνες υπερασπίζονται το δικαίωμά τους να εναντιώνονται σε κάθε προσπάθεια περιορισμού της γλώσσας στα τυποποιημένα καλούπια άκαμπτων γλωσσικών κανόνων. Γίνεται ακόμα λόγος για μουσική και υφολογική *ανεξιγλωσσία*.

12. Η Καραντζόλα (1994: 86 & 91 σημ. 1) δίνει άλλη σημασία στον όρο: «Ο Συκουτρής εισηγείται μια ιδιόμορφη μορφή διγλωσσίας που τον φέρνει αντιμέτωπο με τους οπαδούς και των δύο παρατάξεων: δημοτική για τη γλώσσα της ποίησης, καθαρεύουσα για τον πεζό, και ιδιαίτερα τον επιστημονικό λόγο». «Η διγλωσσία (ή ανεξιγλωσσία) του Συκουτρή πρέπει να διαχωριστεί σαφώς και από την ιστορική διγλωσσία (που δημιουργήθηκε με τη χρησιμοποίηση στον γραπτό λόγο παρωχημένων λέξεων, τύπων, συντάξεων, κτλ.) και από την αναπόφευκτη απόκλιση μεταξύ γραφομένης και ομιλουμένης γλώσσας (που συναντάται πρακτικά σε όλες τις γλώσσες του κόσμου) και τέλος από τη διγλωσσία μεταξύ κοινής εθνικής γλώσσας και διαλεκτικών παραλλαγών». Βλ. και Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ. 1958. Ο Συκουτρής και η γλώσσα. Η *ανεξιγλωσσία*. *Νέα Εστία*, τεύχ. 738 (1 Απριλίου 1958).

σική αδιαλλαξία, θα μπορούσε να συγκριθεί με την ανεξιθρησκία, ένα επίσης καιυτό ζήτημα του καιρού μας καθώς αυξάνονται τα χρούσματα του θρησκευτικού φανατισμού.

Η ορθογράφηση *ανεξιθρησκία*, την οποία θεωρούν ως μόνη σωστή όλα τα νεοελληνικά λεξικά των τελευταίων πενήντα χρόνων, παρουσιάζεται με την εναλλακτική μορφή *ανεξιθρησκεία* σε ένα καθόλου ευκαταφρόνητο αριθμό κειμενικών ειδών και παραδειγμάτων, γεγονός που με ώθησε να καταγράψω στο *ΧρΛεξ* δίπλα στο κύριο λήμμα ως εσφαλμένη γραφή την *ανεξιθρησκεία*. Σχετικά με το δίλημμα «ανεξιθρησκία ή ανεξιθρησκεία» η Ιορδανίδου (2013: 113) και ο Μπαμπινιώτης (2014:124) παράγουν τη λέξη, χωρίς ιστορική τεκμηρίωση, από το επίθετο *ανεξιθρησκος*, θεωρούν επομένως εσφαλμένο το *-ει-*, όπως και οι Αναγνωστοπούλου & Μπουσούνη-Γκέσουρα (2013: 40). Το επιχείρημα ότι δεν υπάρχει ρήμα *ανεξιθρησκεύομαι*, επομένως δεν δικαιολογείται η γραφή με *-ει-*, θα ίσχυε αν η λέξη δεν αποτελούσε μεταφραστικό δάνειο από τη γαλλική¹³.

Τώρα διαπιστώνω, για μια σειρά λόγων οι οποίοι θα αναφερθούν στη συνέχεια, ότι ο χαρακτηρισμός της γραφής με *-ει-* ως «εσφαλμένος» είναι υπερβολικός και μάλλον πρέπει η *ανεξιθρησκεία* να καταγραφεί ως ισοδύναμος τύπος, αφού η χρήση, όσο και αν δεν μας αρέσει, οδηγεί σε άλλα συμπεράσματα. Η τάση, πάντως, που διαμορφώνεται είναι να επικρατήσει το *-ει-*, όπως αρχίζει να καθιερώνεται η *δικλείδα*, αντί *δικλίδα*. Το νέο στοιχείο που ήταν άγνωστο ή αποσιωπήθηκε από τους θιασώτες της μόνης ορθής γραφής με *-ι-* είναι ότι ο δημιουργός της λέξης, ο πολός Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806), μεταφραστής του Βολταίρου, γράφει τη λέξη με *-ει-*: François-Marie Arouet Voltaire, *Περί των διχονοιών των εν εκκλησίαις της Πολονίας* (sic) *Δοκίμιον Ιστορικών και Κριτικών, εκ της Γαλλικής εις την κοινοτέραν των καθ' ημάς Ελλήνων διάλεκτον μεταφρασθέν. Μετά και σημειωμάτων τινών ιστορικών και κριτικών, οίς εν τέλει προσετέθη και Σχεδιάσμα περί της Ανεξιθρησκείας*, Λειψία 1768. Ο Βούλγαρης μετέφρασε το γαλλ. (*religieuse*), λατινικό *tolerantia*, απ' όπου και το αγγλικό *toleration* (η θρησκευτική σημασία είναι γνωστή ήδη από το 1609) με τον νεολογισμό *ανεξιθρησκεία*, με εμφανή ετυμολογική σύνδεση με το ήδη αρχαιοελληνικό μόρφημα *ανεξι-* (π.χ., *ανεξικακία*). Βλ. και το λόγιο *ανεξι-θερμος*, για μικρόβια, που ανέχονται ή αντέχουν την υψηλή θερμοκρασία).

Το Λεξικό της «Πρωίας» (1933) παραθέτει ως μοναδική γραφή την *ανεξιθρησκεία*. Το Λεξικό Δημητράκου (1936-1950) αποδίδει, επίσης, «σωστά» την ορθογραφία της λέξης, θεωρώντας ότι η απλουστευμένη γραφή ανήκει στη δημοτικιστική παράδοση:

13. Έχει υποστηριχθεί εσφαλμένα η άποψη ότι «η ανεξιθρησκία προέρχεται από το *ανέχομαι* + *θρήσκος* (η ιδιότητα δηλαδή του να ανέχομαι τη θρησκεία του καθενός)».

Περιγράφοντας την πραγματική χρήση της γλώσσας

ανεξιθρησκεία (η) νεώτ. κ. δημ. -ία το ανέχεσθαι τας αλλοτρίας θρησκείας ή τα αλλότρια θρησκ. δόγματα, το τηρείν στάσιν ανοχής, ηπιότητος, ισοτιμίας προς τους αλλοθρήσκους ή αλλοδόξους.

Ο Κωνσταντίνος Κωτσιόπουλος, αν. Καθηγητής στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, έχει συγγράψει το εξαίρετο πόνημα *Ανεξιθρησκεία* (2008) και διδάσκει, μεταξύ άλλων το μάθημα «Ανεξιθρησκεία και Πολιτική Ελευθερία». Ως ειδικός στην *ανεξιθρησκία* αντιπαρέρχεται τις συστάσεις ορισμένων γλωσσολόγων και φιλόλογων προκρίνοντας τη γραφή του δημιουργού της λέξης, του Διδασκάλου του Γένους Ευγένιου Βούλγαρη.

Το Λεξικό Δημητράκου, συνεπές στις αρχές του, καταγράφει το λήμμα *αθρησκεία*, χωρίς παραπομπή στην *αθρησκία*¹⁴. Τη γραφή *αθρησκεία* προτιμούν πολλοί ιερωμένοι, λόγιοι και επιστήμονες, σε πείσμα κάποιων λεξικογράφων¹⁵. Ο Φώτης Κόντογλου εξομολογείται σε επιστολή του (9.6.1954) ότι τον στενοχωρούσε πολύ «η αθρησκεία και η βλασφημία» του Καζαντζάκη¹⁶.

Αργά ή γρήγορα οι λεξικογράφοι θα αναγκαστούν να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους για μια σειρά σύνθετων λέξεων σε -ία τις οποίες ο κόσμος έχει αρχίσει εδώ και πολλά χρόνια να γράφει με -εία, γεγονός το οποίο δεν οφείλεται σε «αγραμματοσύνη», όπως εύκολα εικάζουν ορισμένοι, αλλά σε σημασιολογική και κατά συνέπεια ετυμολογική διαφάνεια, όπως, λ.χ.: *αρχαιο-*, *πατριδο-*, *πολεμο-*, *προγονο-καπηλεία*. *Αρχαιο-*, *εικονο-*, *μοιρο-*, *ξено-*, *πατριδο-*, *προγονο-*, *προσωπο-*, *τυπο-*, *φυσιο-λατρεία*.

4. Αντίκρουση μονόπλευρων και ατεκμηρίωτων θέσεων

Στο διαδίκτυο υπάρχουν πολλές εκατοντάδες άρθρα με θέμα «Γλωσσικά λάθη», «Επισημάνσεις ποικίλων γραμματικών και εκφραστικών λαθών», κ.τ.ό., συχνά όμως οι αναπαραγόμενες υποδείξεις των υποτιθέμενων ειδικών,

14. Στο *Λεξικόν γαλλο-ελληνικόν πρόχειρον*, του Δημ. Σκαρλάτου-Βυζαντίου (1846) το *irreligion* μεταφράζεται *αθρησκία*. Στο *Λεξικό Μπαμπινιώτη* αναγράφεται ως χρονολογία πρώτης εμφάνισης της λέξης το 1872, επαναλαμβάνοντας τον Κουμανούδη, στον οποίο καταγράφεται και η *αθρησκεία* ήδη από το 1889. Το *Λεξικό* της «Πρωίας», όπως και το *Λεξικό Σταματάκου*, έχουν ως κύριο λήμμα την *αθρησκεία* με παράλληλο τύπο την *αθρησκία*.

15. Βλ. ενδεικτικά: Αυγουστίνος Καντιώτης, «Τώρα αντιθέτως χίλια χέρια σπρώχνουν τους νέους στο κακό, στην αθρησκεία και στην ανηθικότητα», [<http://www.augoustinos-kantiotis.gr/?cat=20>] και Κάρολος Τσίτσικ, *Η λιμνοθάλασσα της Γεωργικής Σχολής και άλλες αφηγήσεις*, Αθήνα 2013. Το τρίτο αφήγημα έχει τον τίτλο «Αθρησκεία».

16. Βλ. <http://orthodoxostypos.gr/κόντογλου-υπέρ-σεβ-ναυπάκτου> [Αναρτήθηκε στις 13 Ιουλίου 2017].

τις οποίες αποδέχονται ακόμα και ορισμένοι φιλόλογοι, στηρίζονται σε εσφαλμένη βάση, όπως θα φανεί από τα παρακάτω ενδεικτικά παραδείγματα¹⁷.

1. Αποφεύγουμε κατάχρηση δημιουργίας ουσ. σε -ποίηση: ελαχιστοποίηση, ανωτατοποίηση κλπ.

Είναι αλήθεια ότι γίνεται υπερβολική χρήση, έως κατάχρηση, του παραγωγικού μορφήματος -ποίηση, όπως και του -ότητα, οι παρατιθέμενες όμως προς αποφυγή λέξεις έχουν παγιωθεί στο λεξιλόγιο της νεοελληνικής. Για την έκφραση ελαχιστοποίηση του κινδύνου η μηχανή αναζήτησης Google καταγράφει 35.200 παραδείγματα (28.6.2021), ενώ για τη μείωση του κινδύνου στο ελάχιστο: μόλις 1.180. Η ανωτατοποίηση έχει ήδη παγιωθεί. Η παράφραση «αναβάθμιση ανώτερου εκπαιδευτικού ιδρύματος σε ανώτατο» αντίκειται στην οικονομία της γλώσσας, ενώ η προαγωγή δεν ενδείκνυται ως συνώνυμο στη συγκεκριμένη περίπτωση.

2. Διατηρούμε αναλλοίωτες τις τουλάχιστον 2.000 αρχαϊστικές φράσεις και λέξεις που χρησιμοποιούμε στον γραπτό (χωρίς να θέτουμε εισαγωγικά) και προφορικό λόγο, όπως: υπ' όψιν. Ορισμένες φράσεις γράφονται στη δημοτική σε μία λέξη: υπόψιν.

Το συχνά επαναλαμβανόμενο αίτημα των καθαρολόγων να διατηρηθεί αναλλοίωτη η φυσιολογία της γλώσσας είναι ουτοπικό. Το παρατιθέμενο παράδειγμα ακυρώνει το αναλλοίωτο των αρχαϊστικών εκφράσεων. Στη σημερινή γλώσσα επικρατεί το υπόψη και δευτερευόντως το υπ' όψη. Σε λόγια κείμενα συναντάμε τα υπόψιν και υπ' όψιν.

3. Η συνάδελφος (και όχι: συναδέλφισσα).

Η συνάδελφος ανήκει στο επίσημο, η συναδέλφισσα στο προφορικό και λαϊκό ύφος, όπως και στο κομματικό λεξιλόγιο. Σύγκρ. σύντροφος (απέκτησε νέα σύντροφο), αλλά συντρόφισσα στους λαϊκούς αγώνες.

4. Το πάνω και το κάτω στη δημοτική είναι μόνο τοπικά επιρρ. θα προσπαθήσουμε κάτω απ' αυτές τις συνθήκες (σωστό: με αυτές ή υπ' αυτές).

Η διαπίστωση αυτή δεν ισχύει. Η έκφραση κάτω από αυτές τις συνθήκες

17. Σε πολλούς δικτυακούς τόπους κυκλοφορεί κατάλογος με Συχνά λάθη στη χρήση της ελληνικής, που έχει συνταχθεί από τον Αριστοτέλη Αναγνώστου, δ.φ., καθηγητή 1^{ου} Ενιαίου Πειραματικού Λυκείου Αθηνών. Βλ. για παράδειγμα: <http://users.sch.gr/ikominou/Common%20mistakes.htm>.

Περιγράφοντας την πραγματική χρήση της γλώσσας

έχει οριστικά παγιωθεί στην καθημερινή γλώσσα, ενώ η εναλλακτική διατύπωση υπό/υπ' αυτές τις συνθήκες εμφανίζεται σε επίσημα κείμενα. Η διατύπωση πάνω/πέρα από κάθε προσδοκία έχει χιλιάδες εμφανίσεις σε σώματα κειμένων. Η έκφραση κάτω από την επίδραση υπερέχει αισθητά έναντι της λόγιας υπό την επίδραση. Για τα σύμπλοκα δεν ισχύει πάντα η αρχική σημασία των λέξεων από τις οποίες απαρτίζονται. Οι Άγγλοι, για παράδειγμα, χρησιμοποιούν ανάλογες εκφράσεις: *under these circumstances, under those conditions*, όπως και οι Ισπανοί: *Bajo estas circunstancias, bajo estas condiciones*.

5. Τα ρήματα των προτάσεων που ακολουθούν συντάσσονται με αιτ. και όχι με γεν. Απεκδύομαι τις ευθύνες μου. [...]

Δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς ότι στη νομική ορολογία έχει παγιωθεί η σύνταξη του ρήματος *απεκδύομαι* με γενική. Για παράδειγμα, στην απόφαση 424/2015 του Αρείου Πάγου διαβάζουμε: «Ο ανακριτής ήδη έχει *απεκδυθεί* της αρμοδιότητας του μετά τη διαβίβαση περαιωμένης της δικογραφίας στον αρμόδιο εισαγγελέα». Το *απεκδύεται* κάθε ευθύνης είναι δυο φορές συχνότερο από το «κάθε ευθύνη». Το «από κάθε ευθύνη» είναι πολύ σπάνιο. Η διατύπωση *απεκδύεται πάσης ευθύνης* δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολιών¹⁸. Η σύνταξη με γενική αποδίδει λογότερο ύφος και επισημότητα στον λόγο. Ο λεξικογράφος καταγράφει την πραγματικότητα.

6. Απολαύει της εμπιστοσύνης (και όχι: απολαμβάνει).

Το *απολαύω* ανήκει στο απαιτητικό λεξιλόγιο. Μορφολογικά έχει συρρικνωθεί, αφού εμφανίζεται κυρίως στο γ' πρόσωπο του ενεστώτα και συντάσσεται με γενική. Έχει ήδη παραγκωνιστεί από το *χαίρω* (*χαίρει της εμπιστοσύνης*) και το *απολαμβάνω* (*απολαμβάνει την εμπιστοσύνη, και της εμπιστοσύνης με επίδραση του απολαύω*).

7. Εξελέγην, εξεπλάγην, προήχθης, συνέβη, κατά τους παθ. αορ. β' της αρχαίας (και όχι: εκλέχτηκα, εκπλάγηκα, προάχθηκες, συνέβηκε).

Το *εξελέγην* είναι ξένο προς το γλωσσικό αίσθημα του απλού ανθρώπου, ενώ το *εκλέχτηκα* βρίσκεται πιο κοντά στη φυσική ομιλία. *Εκλέχτηκα* δήμαρχος θα πει αυτός που αναγνωρίζει τη γλωσσική πραγματικότητα και *εξελέγην* δήμαρχος αυτός που αναπολεί την καθαρεύουσα. Οι αόριστοι των παραπάνω ρημάτων χρησιμοποιούνται συχνότερα στο γ' πρόσωπο.

Το *εξεπλάγην* και το *εκπλάγηκα* είναι προβληματικά και γι' αυτό τα απο-

18. Βλ. και Ιορδανίδου (2013: 182).

φεύγουν πολλοί. Βρίσκουν άλλους τρόπους να εκφράσουν το ίδιο νόημα: *ένιωσα έκπληξη*, μου προκάλεσε έκπληξη κ.τ.ό.

Τα *προήχθη* και *προάχθηκες* δεν αρέσουν πια στον κόσμο. Ο πρώτος τύπος θυμίζει ψεύτικη καθαρεύουσα και το άλλο κακόγουστη δημοτική. Το *προήχθη* είναι ο επίσημος τύπος. Σε αυθόρμητη περίσταση επικοινωνίας ο υπάλληλος θα πει στον φίλο του *πήρα προαγωγή*, ξεφεύγοντας έξυπνα και από τους δυο σκοπέλους.

Το *συνέβη* έχει παγιωθεί στη γλώσσα μας και δεν ενοχλεί η καθαρευουσιάνικη προέλευσή του. Ακόμα και ένα νεαρό άτομο θα πει πολύ πιο συχνά *τι συνέβη*, *ρε παιδιά*; και όχι *τι συνέβηκε*, *ρε παιδιά*; Το *συνέβηκε*, ως στοιχείο του προφορικού λόγου, είναι αποδεκτό, ενώ το *σύμβηκε* είναι απαράδεκτο.

8. *Οποιοσδήποτε* (και όχι: *ο οποιοσδήποτε*).

Η αναφορική αυτή αντωνυμία χρησιμοποιείται και ως ουσιαστικό, οπότε το άρθρο λειτουργεί εμφατικά: *δεν είναι ο οποιοσδήποτε*, δηλ. δεν είναι ασήμαντος, όποιος κι όποιος. Η υπόδειξη θα είχε νόημα αν συνοδευόταν από συγκεκριμένο παράδειγμα. Η σταθερή σύναψη *Οποιοσδήποτε θέλει, μπορεί να...* δεν επιτρέπει την προσθήκη του άρθρου.

9. *Επιταχύνω/προωθώ/επισπεύδω πρόγραμμα* κλπ. (και όχι: *τρέχω πρόγραμμα*).

Ως όρος της πληροφορικής (αγγλ. *run the program*) το μόνο σωστό είναι το μεταφραστικό δάνειο «*τρέχω το πρόγραμμα*». Τα προτεινόμενα ρήματα χρησιμοποιούνται με άλλες σημασίες και σε άλλα γλωσσικά περιβάλλοντα: *Πρέπει να επιταχυνθεί το πρόγραμμα των ιδιωτικοποιήσεων*, *προωθείται το πρόγραμμα ανακύκλωσης φαρμάκων*, *επισπεύδεται το πρόγραμμα καταργήσεων και συγχωνεύσεων υπηρεσιών του δημοσίου τομέα*.

10. *Η λέξη αυτή απαντά συχνά στον Όμηρο* (και όχι: *απαντάται*).

Και οι δύο διατυπώσεις είναι δόκιμες. Υπάρχουν βέβαια και άλλες εναλλακτικές δυνατότητες οι οποίες καταγράφονται στο *ΧρΛεξ*: *βρίσκεται*, *εμφανίζεται*, *μαρτυρείται*, *συναντάται*, *υπάρχει*, *χρησιμοποιείται*. Ο γλωσσικός ρυθμιστής σε άλλη περίπτωση αντιφάσκει, καθώς προτιμά το *ποιούμαι* την *νήσαν* και απορρίπτει το *ποιεί*.

11. *Αψίκορος* = *αυτός που χορταίνει εύκολα* (και όχι: *οξύθυμος*).

Περιγράφοντας την πραγματική χρήση της γλώσσας

Στη νεοελληνική γλώσσα δεν χρησιμοποιείται η προτεινόμενη ως ορθή σημασία. Στο ΧρΛεξ αποσαφηνίζονται πλήρως τα πράγματα:

αψίκορος, η, ο [άψίκορος] α-ψί-κο-ρος επίθ. (απαιτ. λεξιλόγ.): (για πρόσ.) που έχει οξύθυμη συμπεριφορά ή γενικότ. ευμετάβλητη διάθεση. Πβ. αψίθυμος. || Πβ. κυκλοθυμικός. [< αρχ. άψίκορος ‘αυτός που χορταίνει αμέσως, που αηδιάζει εύκολα, άστατος’]

12. Πρέπει να συνεισφέρουν όλοι στον έρανο και δη και οι πλούσιοι (και όχι: και δη οι πλούσιοι).

Την παράλογη αυτή υπόδειξη απορρίπτει τεκμηριωμένα με το γνωστό του χιούμορ ο Νίκος Σαραντάκος¹⁹.

13. Στη συνέλευση ζήτησα το λόγο για να διατυπώσω/εκφράσω/εκθέσω την άποψη μου (και όχι: για να τοποθετηθώ).

Το τοποθετούμαι «παίρνω θέση, εκφράζω άποψη σχετικά με ένα ζήτημα» και η τοποθέτηση «άποψη, θέση ή κυρίως η έκφρασή τους» λέγονται τόσο συχνά σε δημόσιες συζητήσεις που θα ήταν παράλογο να ζητήσει κάποιος την κατάργησή τους.

14. Ο προβλήτας του λιμανιού (και όχι: η προβλήτα).

Στο ΧρΛεξ προκρίνεται το θηλυκό ως συχνότερο κατά τρεις φορές έναντι του αρσενικού. Η πλωτή προβλήτα εμφανίζεται έξι φορές συχνότερα από τον πλωτό προβλήτα. Το αρχαίο προβλής, ήτος, «αυτό που προεξέχει», «σκόπελος», «ακρωτήριο», εμφανίζεται στο αρσενικό και το θηλυκό γένος.

15. Αποτείνομαι, μέλλ. θα αποταθώ (και όχι: αποτανθώ).

Το αποτανθώ είναι εσφαλμένος τύπος επειδή εμπεριέχει αδικαιολόγητα το -ν-, πράγμα το οποίο δηλώνεται ρητά στο ΧρΛεξ. Τα στατιστικά στοιχεία από τη μηχανή αναζήτησης Google, και από άλλες βάσεις δεδομένων της Ακαδημίας Αθηνών, δείχνουν ότι οι εσφαλμένοι τύποι αρχίζουν να διαδίδονται ευρέως, ιδίως στον προφορικό λόγο. Το ερώτημα «που να αποτανθώ» παρουσιάζεται στο Google 1.280 και το ορθό «που να αποταθώ» 3.050 φορές (28.6.2021). Σύγκρ. Αποτάθηκα 3.680 παραδείγματα, αποτάνθηκα 842. Αποτάθηκε 33.500 απο-

19. «Τη γλώσσα μου έδωσαν κορακιστική. Ο καικαιδής των νεοαττικισμός των κυρίων καθηγητών» [<http://www.sarantakos.com/language/kaidhakai.html>].

τάνθηκε 2.910. Ο κανόνας δεν εφαρμόζεται επειδή το ρήμα *αποτείνω* - *αποτείνομαι* ανήκει στον επίσημο λόγο, δεν είναι δηλ. οικείο στον πολύ κόσμο, ο οποίος το συνδέει αυτόματα με το ευρέως γνωστό συνώνυμό του *απευθύνω* - *απευθύνομαι*, οπότε το *που να απευθυνθώ* βρίσκει αναλογική εφαρμογή στο *αποτανθώ*. Η πρόταση: *Οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να απευθύνονται στην υπηρεσία...* εμφανίζεται τρεις φορές συχνότερα από ότι το επίσημο *αποτείνονται*, το οποίο χρησιμοποιείται συχνά σε επίσημα έγγραφα δημοσίων υπηρεσιών της Κύπρου. Η σύγχυση έχει ενισχυθεί ενδεχομένως από ανάλογους σχηματισμούς, όπως: *θερμάνθηκε* *λευκάνθηκε*, *ευφράνθηκε*. Αντίθετα, στην περίπτωση του *εντείνομαι* λέγεται πάντοτε η κρίση/η *κακοκαιρία θα ενταθεί* και όχι *εντανθεί* επειδή η παρουσία του έρρινου συμφώνου -ν- καθιστά αποτρεπτική την εμφάνιση ενός δεύτερου -ν- σε τόσο κοντινό περιβάλλον.

Το συγκεκριμένο παράδειγμα επιβεβαιώνει μια αλλαγή που βρίσκεται σε εξέλιξη. Δεν αποκλείεται να γενικευτεί στο μέλλον ο «εσφαλμένος» τύπος, οπότε δεν θα ενοχλεί κανένα, όπως έχει σήμερα καθιερωθεί η *ωρίμανση* και είναι ουτοπικό να απαιτηθεί η αποκατάσταση του «ορθού» *ωρίμαση*, αφού η παρουσία του -ν- δεν δικαιολογείται με γραμματικά κριτήρια. Η πανίσχυρη δύναμη της αναλογίας δεν φαίνεται να έχει προβληματίσει τους καθαρολόγους. Το *βοηθείς* (αρχαίο ρήμα *βοηθέω*) έγινε *βοηθάς* κατά το *αγαπάς*, εξέλιξη την οποία γνωρίζουν συνήθως μόνο οι ειδικοί.

5. Συμπέρασμα

Ο περίφημος Samuel Johnson (1709-1784), πνεύμα καθολικό, από τους διασημότερους διεθνώς λεξικογράφους, στην Εισαγωγή του έργου του *Dictionary of the English Language* (1755) υποστηρίζει ότι «καθήκον του λεξικογράφου είναι να διατηρήσει την καθαρότητα της πρότυπης γλώσσας (standard language). [...] Ο λεξικογράφος είναι γλωσσικός νομοθέτης, γλωσσικός ρυθμιστής στο βασίλειο των λέξεων. Το έργο του είναι να υπαγορεύσει ποιες, από τις επικρατούσες χρήσεις των λέξεων, πρέπει να είναι οι ορθές. Αποτελεί την απόλυτη εξουσία, αυτός είναι που κανονίζει, προδιαγράφει και προγράφει»²⁰. Από τότε έχουν παρέλθει 266 χρόνια και έχουν αλλάξει πολλά και στη λεξικογραφία. Οι απόψεις του, οι οποίες ταυτιζόνταν με τις θέσεις αρκετών λεξικογράφων σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, έχουν πλήρως αναθεωρηθεί. Η ρυθμιστική ή κανονιστική αρχή (prescriptive principle) έχει παραχωρήσει τη θέση της στην περιγραφική (descriptive principle). Ο λεξικογράφος οφείλει να καταγράφει τις λέξεις όπως ακριβώς χρησιμοποιούνται, χωρίς προσωπικές ή αξιολογικές κρίσεις, με όσο γίνεται αντικειμενικός εξακριβώσιμα στοιχεία.

20. Διονύσης Χατζόπουλος, 1998. Λεξικογραφία και πολιτική. Εφημ. *Το Βήμα* (20 Σεπτεμβρίου 1998) [<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=103120>].

Περιγράφοντας την πραγματική χρήση της γλώσσας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι. & ΜΠΟΥΣΟΥΝΗ-ΓΚΕΣΟΥΡΑ Λ. 2013. *Το λέμε σωστά; Το γράφουμε σωστά;*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο (1η έκδ. 2006).
- ΔΕΛΑΒΕΡΟΥΔΗ Ρ. & ΜΟΣΧΟΝΑΣ Σ. 1997. Ο καθαρισμός της γλώσσας και η γλώσσα του καθαρισμού. *Σύγχρονα Θέματα*, 62 (Ιανουάριος - Μάρτιος), 79-91.
- ΙΟΡΑΝΙΔΟΥ Α. 2013. *Είναι λάθος ή δεν είναι; Ιδού η απορία...*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ Ε. 1994. Οι γλωσσικές απόψεις του Ιωάννη Συκουτρή. *Αντί*, τεύχ. 560, Σεπτέμβριος 1994, 86-91.
- ΚΑΤΣΟΓΙΑΝΝΟΥ Μ. 1999. Ελληνικά της Κάτω Ιταλίας: η κοινωνιογλωσσολογική άποψη. *Ελληνική Γλωσσολογία '97: Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Γλωσσολογικού Συνεδρίου για την ελληνική γλώσσα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 605-613.
- ΚΡΙΑΡΑΣ Ε. 2001. *Πραγματώσεις και όνειρα. Σταθμοί μιας πορείας*. Αθήνα: Ιανός.
- ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΣ Κ. 2008. *Ανεξιθρησκεία. Κοινωνική θεώρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον Ευρωπαϊκό και Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Το παράδειγμα των J. Locke και Ευγένιου Βούλγαρη*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Σ. 2001. Δημοσιεύματα του Τύπου για τη γλώσσα. Στο Π. Μπουκάλας & Σ. Α. Μοσχονάς (επιμ.), *Πρακτικά συνεδρίου «Δημοσιογραφία και Γλώσσα»* (15-16 Απριλίου 2000). Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, 85-116.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Σ. 2005. *Ιδεολογία και γλώσσα*. Αθήνα: Πατάκης.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ. 2014. *Λεξικό των δυσκολιών και των λαθών στη χρήση της Ελληνικής*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- PRUCHER J. 2007. *Brave new words. The Oxford Dictionary of science fiction*. New York: Oxford University Press.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ Χ. 1998. Η “καλή” και “κακή” χρήση της Νεοελληνικής. Θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα. Στον τόμο *Γλωσσική και λογοτεχνική κριτική*. Αθήνα, 105-128 [= Πρακτικά του Συνεδρίου: 1976-1996: *Είκοσι χρόνια από την καθιέρωση της Νεοελληνικής (Δημοτικής)* ως επίσημης γλώσσας, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 1996, Αθήνα 1999, 261-275 και 302].
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ Χ. 2009. Γλωσσική επίγνωση και κριτική σκέψη. Δύο σημαντικές παράμετροι για την αποτελεσματική διδασκαλία της γλώσσας. *Ελληνικά* [Εκδόσεις Geosofia, Bern, Ελβετία], τεύχ. 4, Φθινόπωρο 2009, 50-51.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ Χ. 2015α. Λεξικογραφικά προβλήματα της νεοελληνικής γλώσσας. *Φιλολογική*, τεύχ. 132 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2015), 36-41.

Χριστόφορος Χαραλαμπίδης

- ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ Χ. 2015β. Τα πιο κλασικά λάθη που κάνουμε όταν μιλάμε. Συνέντευξη στον Γιώργο Λαμπίρη, 18 Ιανουαρίου 2015, [<http://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/778613>].
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ Χ. 2017. Το Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας της Ακαδημίας Αθηνών ως κειμενικό σώμα. Στον τόμο *Όψεις της Σωματοκειμενικής Γλωσσολογίας: Αρχές, εφαρμογές, προκλήσεις. Δελτίον Επιστημονικής Ορολογίας και Νεολογισμών*, 14, 2017, 287-310.
- ΧΑΡΗΣ Γ. 2008: *Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη*, Β' τόμος, Αθήνα: Πόλις.
- ΧρΛεξ [= Χρηστικό λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας της Ακαδημίας Αθηνών]. 2014. Σύνταξη & επιμέλεια Χρ. Χαραλαμπίδης. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών και Εθνικό Τυπογραφείο.

**ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

Ι. ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ

ΚΟΣΜΗΤΟΡΑΣ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

ΜΕΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ
Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος
ως τακτικό μέλος

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος
ως αναπληρωματικό μέλος

ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΗ
Καθηγήτρια και Πρόεδρος του Τμήματος
ως τακτικό μέλος

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΗΣ
Καθηγητής και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος,
ως αναπληρωματικό μέλος

**ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ**
ΗΛΙΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος
ως τακτικό μέλος
ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ
Καθηγήτρια και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος
ως αναπληρωματικό μέλος

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.Ε.Π.

Δεν έχει εκλεγεί εκπρόσωπος

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.ΔΙ.Π.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ

μέλος Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας
ως τακτικό μέλος

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΓΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

μέλος Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας
ως αναπληρωματικό μέλος

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.Τ.Ε.Π.

ΑΡΙΛΙΑ ΣΠΑΡΤΑΛΗ

μέλος Ε.Τ.Ε.Π. του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας,
ως τακτικό μέλος

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΘΕΟΔΩΡΑ ΙΣΠΙΚΟΥΔΗ

Γραμματέας της Κοσμητείας

ΙΙ. ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Α. ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Καθηγητής

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΟΥΡΕΜ-ΚΩΤΣΟΥ ΝΤΟΥΣΑΝΚΑ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Καθηγητής

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΑΡΚΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΕΛΕΟΝΩΡΑ ΝΑΞΙΔΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια

ANDREW FARRINGTON, Επίκουρος Καθηγητής

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΡΑΒΒΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΑΘΗΝΑ ΣΥΡΙΑΤΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡΥΣΗΣ, Επίκουρος Καθηγητής
MARCO ΜΙΟΤΤΟ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΑΘΗΝΑ ΜΑΧΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΕΛΕΝΗ ΦΑΣΣΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια

ΜΕΛΗ Ε.Ε.Π.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΓΕΛΑΡΙΔΗΣ

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ
ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΓΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΤΣΕΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΙΟΤΣΕΚΟΓΛΟΥ
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΟΥΦΙΝΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΘΩΜΑΣ ΤΣΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΡΥΦΩΝΑΣ ΑΡΓΥΡΙΑΔΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

1. «Σπουδές στην Τοπική Ιστορία – Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις»
Διευθυντής: **ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ**, Καθηγητής
Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχοι Υπάλληλοι:
ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΦΩΤΙΑΔΟΥ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜΙΔΗΣ

2. Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορία της Ιατρικής και Βιολογική Ανθρωπολογία: Υγεία, Νόσος και Φυσική Επιλογή»
[Τμήμα Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας του Α.Π.Θ. - Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ.]

3. Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Λαογραφία και πολιτιστική διαχείριση» (folklore, folkloristics and Cultural Management) [Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ - Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΕΚΠΑ - Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δ.Π.Θ. - Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου].

Β. ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΖΩΗ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ, Καθηγήτρια
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Καθηγήτρια
ΦΛΩΡΑ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ, Καθηγήτρια
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής
MARIA ΤΖΙΑΤΖΗ, Καθηγήτρια
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΗΣ, Καθηγητής
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΥΡΕΛΟΣ, Καθηγητής
ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΣΟΦΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΜΠΟΥΣΕΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΕΙΡΗΝΗ ΚΟΡΡΕ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ANNA ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
RAIMONDO TOCCI, Επίκουρος Καθηγητής
MARIA ΜΗΤΣΙΑΚΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΣΜΑΡΩ ΝΙΚΟΛΑΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΣΤΕΡΓΙΑΝΗ ΧΕΛΙΔΩΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής
MARIA ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΙΩΤΗΣ, Επίκουρος Καθηγητής

ΜΕΛΗ Ε.Ε.Π.

ΛΥΔΙΑ ΜΙΤΙΤΣ

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΣΠΙΡΙΔΩΝ ΚΙΟΣΣΕΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΑΤΣΙΚΑΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΣΜΑΝΗΣ
ΑΡΙΛΙΑ ΣΠΑΡΤΑΛΗ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ
ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΑΡΚΟΥΔΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

1. «Κείμενα και Πολιτισμός»

Διευθύντρια: ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΗ, Καθηγήτρια

Γραμματειακή υποστήριξη - Συμβασιούχος Υπάλληλος, ΕΛΕΝΗ ΒΛΑΧΟΥ

2. Δια-Ιδρυματικό Π.Μ.Σ «Εξειδίκευση στις Τ.Π.Ε. και Ειδική Αγωγή -Ψυχο-
παιδαγωγική της Ένταξης»

Διευθύντρια: ΖΩΗ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ, Καθηγήτρια

Γραμματειακή υποστήριξη - Συμβασιούχοι Υπάλληλοι: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑ-
ΡΟΥΔΑΣ, ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΥΚΟΣ

Γ. ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ, Καθηγήτρια
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΘΩΜΑΔΑΚΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΗΛΙΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΠΑΡΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΒΑΛΣΑΜΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΚΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΡΙΜΠΑΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΙΑΚΩΒΟΣ ΑΚΤΣΟΓΛΟΥ, Επίκουρος Καθηγητής
ΑΜΑΛΙΑ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΑΜΟΙΡΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΑΡΩΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια

ΜΕΛΗ Ε.Ε.Π.

ΙΛΟΝΑ ΜΑΝΕΛΙΔΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΥΡΙΔΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΑΖΑΡΕΤΙΑΝ
ΑΪΣΕ ΧΑΣΑΝ

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΚΕΡΑΤΣΩ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΡΙΤΖΑΛΕΟΣ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΚΟΝΔΥΛΕΝΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ
MARIA ΛΕΟΝΤΗ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού
Παρευξείνιων Χωρών

1. «Ψυχοπαιδαγωγικές, Διδακτικές και Διαπολιτισμικές Προσεγγίσεις στις
Ανθρωπιστικές Επιστήμες»

Διευθύντρια: **MARIA ΔΗΜΑΣΗ**, Καθηγήτρια

Γραμματειακή υποστήριξη - Συμβασιούχος Υπάλληλος: **ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΚΟΥΤΣΙΔΗΣ**

2. «Συγκριτική Φιλολογία στον Παρευξείνιο Χώρο»

Διευθυντής: **ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ**, Αναπληρωτής Καθηγητής

Γραμματειακή υποστήριξη - Διοικητική Υπάλληλος: **ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑ ΠΑΠΑ-
ΧΡΗΣΤΟΥ**

3. «Παρευξείνιος Χώρος και Ελληνισμός»

Διευθυντής: **ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΧΑΡΑΤΣΙΔΗΣ**, Αναπληρωτής Καθηγητής /

MARIA ΔΗΜΑΣΗ, Καθηγήτρια

Γραμματειακή υποστήριξη: Διοικητική Υπάλληλος: **ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ**

III. ΕΠΙΤΙΜΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

A. ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ

Prof. Dr. Dr. h.c.mult. **Peter Schreiner** (29.5.2014)

Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. **Ιερώνυμος Β΄**
(16.4.2016)

Prof. Dr. Dr. h.c. **Hans Eideneier** (24.2.2017)

Ομότιμος Καθηγητής **Βασίλειος Κατσαρός** (24.5.2017)

Καθηγητής **Κωνσταντίνος Μπαλαμπάνωφ** (25.5.2018)

Καθηγητής **Μόσχος Μορφακίδης** (7.11.2018)

Ομότιμος Καθηγητής **Μηνάς Αλεξιάδης** (15.5.2019)

B. ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ

Ομότιμη Καθηγήτρια **Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη** (30.10.2019)

Ομότιμη Καθηγήτρια – Ακαδημαϊκός **Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου**
(24.5.2022)

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ ΤΗΣ ΣΚΑΣ

Ιδρύεται «Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών» του ΔΠΘ με σκοπό τη δημοσίευση επιστημονικών εργασιών από μέλη ΔΕΠ ή από μέλη ΕΔΙΠ, ΕΕΠ και ΕΤΕΠ, με απαραίτητη όμως στις κατηγορίες αυτές την κατοχή διδακτορικού τίτλου.

Η Επετηρίδα θα εκδίδει έναν τόμο κάθε χρόνο, ή αν αυτό για διάφορους λόγους δεν είναι εφικτό διπλούς τόμους που θα καλύπτουν δύο χρονιές, αρχής γενομένης από το 2022.

Εκδότης (editor) είναι ο εκάστοτε Κοσμήτορας και εκδοτική επιτροπή οι πρόεδροι των Τμημάτων της Σχολής, μαζί με ένα εκπρόσωπο των κατηγοριών ΕΔΙΠ, ΕΕΠ και ΕΤΕΠ, με απαραίτητη όμως στις κατηγορίες αυτές την κατοχή διδακτορικού τίτλου.

Η εκδοτική επιτροπή απευθύνεται στα Τμήματα εγγράφως για τη συλλογή εργασιών, στα τέλη κάθε χρονιάς, θέτοντας ως χρονικό όριο για την παράδοσή τους το πρώτο τετράμηνο του επόμενου χρόνου, συγκεντρώνει τις μελέτες και τις κρίνει, κατά τις ειδικότητες των μελών της, κατά περίπτωση δε επιλέγει ad hoc εξωτερικούς κριτές οι οποίοι θα κρίνουν τις υπό δημοσίευση εργασίες, και θα αποφασίσουν αν είναι δημοσιεύσιμες, ή ποιες αλλαγές και διορθώσεις μπορούν να προταθούν στους συγγραφείς. Συνεπώς η δημοσίευση μιας μελέτης θα εγκρίνεται μετά από διπλή «τυφλή» κρίση, θα κρίνεται από δύο πάντοτε μέλη της Επιτροπής ή εξωτερικούς κριτές. Καλό είναι η ύλη να παραδίδεται στο τυπογραφείο πριν τις θερινές διακοπές κάθε χρόνου, ώστε ο τόμος να εκδίδεται πριν τις διακοπές των Χριστουγέννων, σε έκταση ανάλογη με την προσφορά εργασιών αλλά και τις εκάστοτε οικονομικές δυνατότητες.

Οι μελέτες πρέπει να είναι επιστημονικές και πρωτότυπες, ώστε να προάγουν την έρευνα και την επιστήμη, απεικονίζοντας το επιστημονικά και ερευνητικά ενδιαφέροντα των μελών της Σχολής. Δεν δημοσιεύονται λογοτεχνικά, δοκιμιακά κ.λπ. κείμενα, πλην των επιστημονικών. Οι μελέτες θα είναι γραμμένες στην ελληνική, ή σε μία από τις τρεις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά).

Πέραν των μελετών, η έκταση των οποίων καθορίζεται σε περίπου ένα τυπογραφικό δεκαεξασέλιδο, μπορούν να δημοσιεύονται ακόμη μικρότερα ερευνητικά κείμενα που παρουσιάζουν πρωτοτυπία στην κατηγορία «Σύμμεικτα», καθώς και βιβλιοκρισίες. Κάθε συγγραφέας θα έχει τη δυνατότητα να δώσει σε κάθε τόμο είτε μελέτη, είτε μικρότερο κείμενο για τα σύμμει-

κτα και έως τρεις βιβλιοκρίσιες. Κατά την κρίση της επιτροπής αυτό μπορεί κατά περίπτωση να αλλάζει, στην περίπτωση που η ύλη δεν θα επαρκεί για την έκδοση του τόμου.

Επίσης οι μελέτες κατά το θέμα τους μπορεί να συνοδεύονται από έως πέντε σελίδες με φωτογραφίες, πίνακες, διαγράμματα κ.λπ., η απόδοση τω οποίων σε έγχρωμη ή ασπρόμαυρη εκτύπωση θα εξαρτάται από τον εκάστοτε εκδότη (publisher).

Οι παραπομπές των μελετών θα είναι υποσελίδιες, κατά το υπόδειγμα που ακολουθεί, και το οποίο θα τηρείται αυστηρά, για να υπάρχει ομοιομορφία στην έκδοση. Σε περίπτωση μη τήρησής του από τον συγγραφέα, η μελέτη θα επιστρέφεται με την παράκληση να ακολουθηθεί το υπόδειγμα. Κατά την κρίση του, εφόσον το κρίνει σκόπιμο, ο συγγραφέας μπορεί να παραθέτει στο τέλος του κειμένου του τη βασική βιβλιογραφία, πάντοτε σύμφωνα με το υπόδειγμα που ακολουθεί.

Κάθε συγγραφέας, μετά την έκδοση του τόμου, θα παίρνει ένα αντίτυπο και ένα ηλεκτρονικό ανάτυπο σε αρχείο pdf της μελέτης του. Αν θέλει τυπωμένα ανάτυπα, θα πρέπει να συνεννοείται με τον εκάστοτε εκδότη (publisher) του τόμου.

ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΠΑΡΑΠΟΜΠΩΝ

Μονογραφία: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σ. 23.

Άρθρο σε περιοδικό: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία και οι στόχοι της», *Διαβάζω* 417 (Ιούνιος 2001), σσ. 92-95.

Ανακοίνωση σε πρακτικά συνεδρίου: Β. Αποστολίδου, «Ο ρόλος της πεζογραφίας στη μυθοποίηση της πόλης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα 2004: Ε.Μ.Ν.Ε., σσ. 559-572.

Μελέτη σε συλλογικό τόμο: Μ. Δημητροπούλου, «Η Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα: Χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού ρεύματος. Μια πρώτη προσέγγιση», στον τόμο Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Αθήνα 2005 : Διόνικος, σσ. 123-130.

Ξένη μελέτη μεταφρασμένη: Έρβ. Γκόφμαν, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, μετάφρ. Μαρία Γκόφρα, Αθήνα 2006: Αλεξάνδρεια, σ. 23.

Δεύτερη κ.λπ. έκδοση: Στιλπ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Τα μνημεία του λόγου*, εν Αθήναις 1965²: Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, σ. 123.

- Άρθρο σε εφημερίδα: Μ. Γ. Βαρβούνης, «Σάμος και λαογραφία», *Σαμιακόν Βήμα* φ. 3745 (23 Μαΐου 2012), σ. 14.
- Κεφάλαιο βιβλίου ενός συγγραφέα: Μ. Γ. Βαρβούνης, «Παραδοσιακά αθλητικά αγωνίσματα», στο βιβλίο του *Μικρά Λαογραφικά*, Αθήνα 1998: Παπαζήσης, σσ. 123-156.
- Μελέτη σε περιοδικό σε τόμο του οποίου περιλαμβάνονται πρακτικά συνεδρίου: Άγγ. Ρήγας, «Ένας έμπορος καπνών στη Σάμο σε μυστική αποστολή», *Σαμιακές Μελέτες* 6 (2003-2004). *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος κατά τον 20ό αιώνα»*, σσ. 331-337.
- Μελέτη πρωτοδημοσιευμένη σε περιοδικό και αναδημοσιευμένη σε τόμο του ίδιου συγγραφέα: Ν. Δημητρίου, «Ιωάννης Κουκούλης. Πανσαμιακή φυσιογνωμία αδικημένη», *Απόπλους* 5 (1991), σσ. 27-31 [= Ο ίδιος, *Μελέτες και Άρθρα. Ανατύπωση κειμένων 1927-1996*. (επιμέλεια - εισαγωγικά κείμενα Μ. Γ. Βαρβούνης), Αθήνα 1996, σσ. 230-235].
- Επανάληψη παραπομπής: α. Σε αυτοτελές έργο (βιβλίο κ.λπ.): την πρώτη φορά: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σ. 23. Τις επόμενες: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμό... ό.π.*, σ. 34.
- β. Σε άρθρο: την πρώτη φορά: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία και οι στόχοι της», *Διαβάζω* 417 (Ιούνιος 2001), σσ. 92-95. Τις επόμενες: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία ...», ό.π., σ. 93.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΙΜΩΜΕΝΗΣ	15
ΕΛΕΝΗ ΑΓΑΘΟΠΟΥΛΟΥ & ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΑΡΑ	
Στρατηγικές εκπαιδευτικών στη διδασκαλία της μητρικής και της ξένης γλώσσας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: μελέτη περίπτωσης	23
ΑΝΝΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ	
ΔΕΝΤΡΟ και ΚΑΡΠΟΣ από ονομασιοκεντρική προσέγγιση. Θεωρία-Διαχρονία-Διδασκαλία	39
ΜΑΝΩΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ	
Παροιμιακές φράσεις και παραφράσεις εκκλησιαστικών κειμένων: ορισμένες περιπτώσεις	51
ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΛΗ	
Ετεροτοπίες και διασπορά: η ελληνική περίπτωση (1922-1967)	59
ΖΩΗ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΜΗΤΣΙΑΚΗ, ΛΥΔΙΑ ΜΙΤΙΤΣ, ΑΘΗΝΑ ΚΡΟΜΜΥΔΑ & ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΟΥΛΑΡΜΑΝΗΣ	
Πρόγραμμα Σπουδών για την ελληνική ως γλώσσα πολιτισμικής κληρονομιάς στις ΗΠΑ	69
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΙΑΝΝΑΚΙΔΟΥ	
Χειριστική γλώσσα και αληθειακή εκτροπή	85
VASSILIS DALKAVOUKIS	
Towards Ethnography of the Social Anthropologists: Reflecting notes upon the “nomadism of social anthropologists” in contemporary Greece	107

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΕΥΘΥΜΙΟΥ	
Παρασυνθετικά ρήματα στην κοινή νεοελληνική	119
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΘΩΜΑΔΑΚΗ	
Σχετικά με τον όρο “προτακτικά”	129
ΣΠΥΡΟΣ ΚΙΟΣΣΕΣ	
Ο λογοτεχνικός γραμματισμός: από τον επαρκή στον πολυμή- χανο αναγνώστη	139
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΚΡΙΜΠΑΣ	
Ευρωγλωσσολογία, Νεοελληνική Γλώσσα και Ευρωπαϊκή Ολο- κλήρωση	153
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΚΟΥ	
Γλωσσικός δανεισμός και διαγλωσσικά ψευδο-ομότυπα: η περί- πτωση των ελληνικών δανείων στη βουλγαρική	171
ΝΙΚΟΣ ΜΑΥΡΕΛΟΣ	
Η χρήση αστικής ελληνικής σε κείμενα του Διαφωτισμού (β' μι- σό 18ου-αρχές 19ου αι.): Παραδείγματα και μια πρώτη τα- ξινομική καταγραφή	181
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ	
Οι ρυθμιστικοί κανόνες της γλωσσικής χρήσης: αντιφάσεις, δυ- σαρμονία με τη γλωσσική χρήση και πηγή επικοινωνιακής σύγχυσης	193
ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ	
“Καπνόν αποθρώσκουσες εστίες” στο μικρό Σαμμακόβι της Πα- ρευξείνιας Θράκης	207
ΕΛΕΟΝΩΡΑ ΝΑΞΙΔΟΥ	
Πανεπιστήμιο και Τοπική Κοινωνία στην εποχή του Covid-19: Η περίπτωση του Δ.Π.Θ. στην Κομοτηνή	219

Περιεχόμενα

SMARO NIKOLAIDOU-ARAMPATZI Presence and Absence of Dionysus in the Dithyrambic Odes of Pindar and Bacchylides	227
ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ Το σκίτσο του εξωφύλλου της 7ης Δεκεμβρίου 2020 του περιο- δικού <i>The New Yorker</i> , το σχετικό με την πανδημία Covid-19 (με το βλέμμα ενός «ξένου» λαογράφου)	249
ΜΑΡΙΝΑ ΤΖΑΚΩΣΤΑ & ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΙΜΗΡΗΣ Αναπροσδιορίζοντας τα όρια γλωσσών και διαλέκτων	261
ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΗ Σημαίνοντα και σημαινόμενα στον Μιχαήλ Χωνιάτη	273
ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΤΣΙΤΣΑΝΟΥΔΗ – ΜΑΛΛΙΔΗ Ανα-σημασιολογήσεις και νεολογισμοί σε εποχές κρίσης	281
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΤΣΟΜΗΣ Η πρόσληψη του μύθου του θανάτου του Πάρη και της Οινώ- νης στη μονόπρακτη τραγωδία του Άγγλου ποιητή Robert Laurence Binyon, <i>Paris and Oenone</i> (1904)	293
ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ Διαφορές λόγιας και διαλεκτικής/λαϊκής ορολογίας	305
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ Περιγράφοντας την πραγματική χρήση της γλώσσας	319
Διάρθρωση της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπου- δών	333
Κανονισμός του περιοδικού	341
Περιεχόμενα	345

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Μαντζάρου 9

GR 10672 Αθήνα

☎ 21 03 62 63 48 · 📠 69 76 33 44 93

✉ info@herodotos.net

🌐 www.herodotos.net

ISSN 2944-9227

9 772944 922700